Jonathan Holslag

O ISTORIE POLITICĂ A LUMII

TREI MII DE ANI DE RĂZBOI ȘI PACE

LITERA

KRONIKA

Jonathan Holslag

O ISTORIE POLITICĂ A LUMII

TREI MII DE ANI DE RĂZBOI ȘI PACE

LITERA

KRONIKA

KRONIKA

Colecția în care umanitatea este reconstruită prin cărți
care ne ajută să pătrundem în culisele celor mai interesante
evenimente politice, sociale sau financiare de ieri și de astăzi.

Jonathan Holslag

O ISTORIE POLITICĂ A LUMII

TREI MII DE ANI DE RĂZBOI ȘI PACE

Traducere din limba engleză de
MANUELA BULAT

LITERA
București

A Political History of the World: Three Thousand Years of War and Peace Jonathan Holslag
Copyright text © 2018 Jonathan Holslag
Ediție publicată pentru prima dată în limba engleză de Penguin Books Ltd, Londra, în 2018. Autorul și-a declarat drepturile morale asupra acestei lucrări.
Toate drepturile rezervate.

Editura Litera
tel.: 0374 82 66 35; 021 319 63 90; 031 425 16 19
e-mail: contact@litera.ro
www.litera.ro
O istorie politică a lumii. Trei mii de ani de război și pace
Jonathan Holslag

Copyright © 2021 Grup Media Litera
pentru versiunea în limba română
Toate drepturile rezervate

Traducere din limba engleză:
Manuela Bulat

Editor: Vidrașcu și fiii
Redactori: Aloma Ciomâzgă-Mărgărit, Georgiana Harghel
Corector: Olimpia Băloi
Copertă: Flori Zahiu
Tehnoredactare și prepress: Mihai Suciu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
HALSLAG, JONATHAN
O istorie politică a lumii: Trei mii de ani de război și pace / Jonathan Halslag; trad. din lb. engleză de Manuela Bulat. – București: Litera, 2021
ISBN 978-606-33-6689-5
I. Bulat, Manuela (trad.)

94

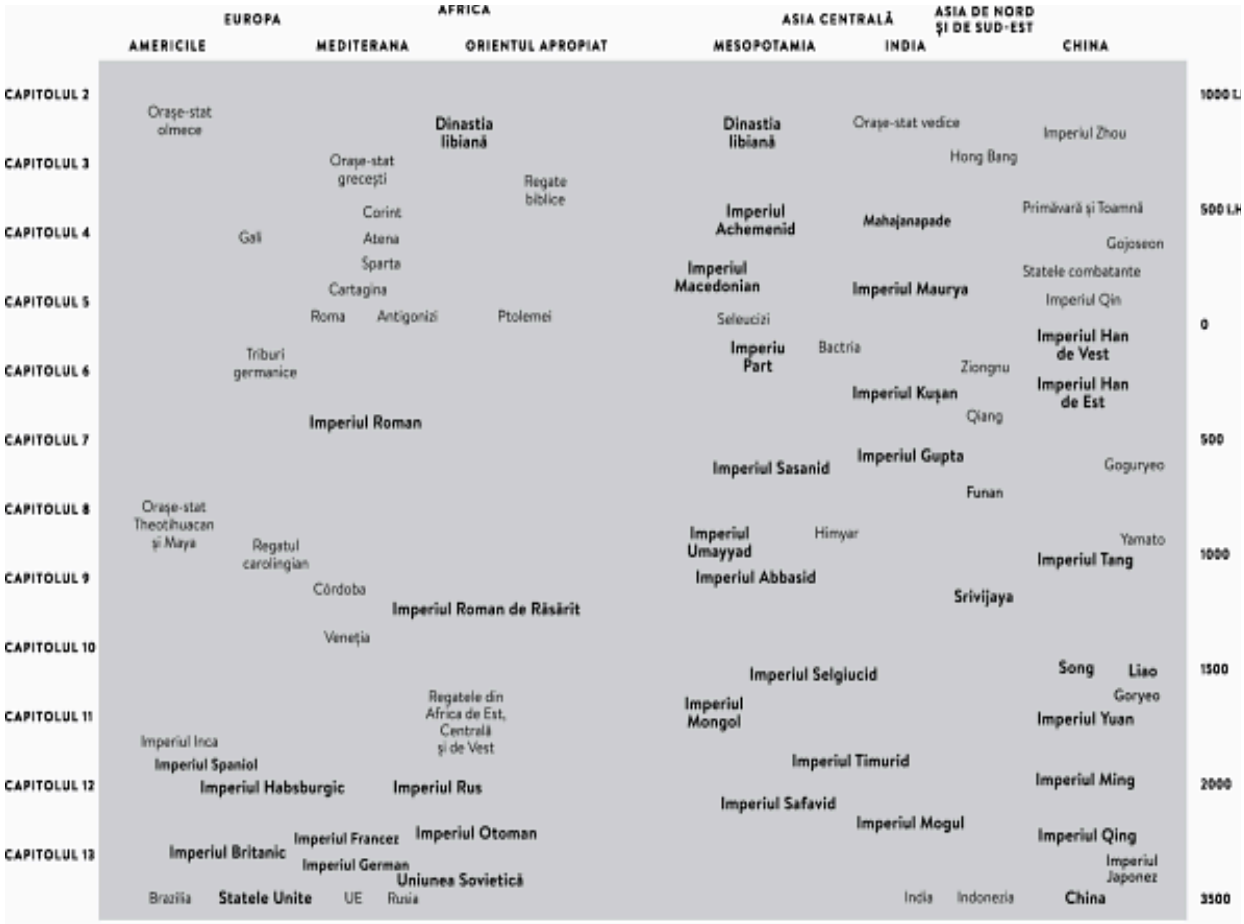

Prezentare a capitolelor cronologic, geografic și ca politici principale

Introducere. De ce este importantă istoria?

Am hotărât să scriu această carte în timp ce schimbam trenul la Westbahnhof, gara principală din Viena. Era decembrie 1989, un moment propice. Mă întorceam de la Praga, unde istoricii și dramaturgii din Forumul Civic al lui Václav Havel dinamitau un stat polițienesc comunist, aruncând 40 de ani de „socialism real“ la coșul de gunoi al istoriei. Cu câteva săptămâni în urmă, Zidul Berlinului căzuse pe neașteptate. În Ungaria și

Polonia, toată lumea era preocupată de dificultățile politicii postcomuniste; vechiul regim – atotputernic cu doar câteva luni înainte – aluneca în irelevanță. Partidul Comunist din Lituania tocmai se pronunțase pentru desprinderea imediată de Uniunea Sovietică și pentru independență. Iar în taxiul care mă ducea la gară am auzit la un post de radio austriac primele știri despre revolta din România împotriva dictaturii nepotiste a lui Nicolae Ceaușescu. Un cutremur politic fărâma topografia înghețată a Europei postbelice.

La câțiva kilometri de capitala Ungariei, Budapesta, arheologii au făcut o descoperire remarcabilă. Într-un mormânt din secolul al VI-lea înaintea erei noastre, au găsit rămășițele unei femei și ale unui băiețel de origine scită. Nu erau bogați. Totuși, rudele lor îi îmbrăcaseră în haine frumoase și îi așezaseră la odihnă veșnică într-o tandră îmbrățișare. Mama și fiul au fost victime ale războiului, una dintre numeroasele lupte pe care triburile scite le-au purtat între ele. Uitându-mă la cei doi, am început să-mi pun întrebări. Cum a fost posibil ca acei oameni să dea dovadă de atât de multă dragoste și grijă față de rudele lor, dar să treacă în mod repetat de la un carnaj la altul? Cum este posibil în zilele noastre, țările să continue să se înarmeze până în dinți pentru războaie care încă destramă atât de multe familii iubitoare, iar diplomația să eșueze atât de lamentabil în prevenirea rivalității militare? De ce o planetă care a dorit întotdeauna pacea nu a reușit niciodată să o păstreze?

După cum spunea faimosul om de stat american Henry Kissinger, pacea și războiul sunt principalele activități ale politicii mondiale. Chiar dacă agenda internațională a fost extinsă la probleme de mediu și la chestiuni de-a dreptul banale, precum curbura bananelor, diplomația este în continuare cea care are o responsabilitate uriașă în situații de mare pericol. Așa se explică de ce diplomația a rămas o meserie atât de grea, aproape mistică, înnobilată de protocol și învăluită în secret. De asemenea, explică de ce tinerii rămân atrași de ea. În fiecare an, numeroși absolvenți concurează în cadrul unor examene de admitere dificile, pentru a se alătura corpurilor diplomatice din întreaga lume. Mulți alții încearcă de pe margine să fie implicați în politica internațională. Am scris această carte mai ales pentru ei, pentru bărbații și femeile care aspiră să studieze, să scrie despre sau să modeleze politica mondială, indiferent dacă sunt politicieni, diplomați, militari, profesori sau jurnaliști.

Politica mondială este din nou într-un punct critic. Într-un taler al balanței se află o mare mulțime de cosmopoliți, elita aeropurtată care trece dintr-un oraș în altul și consideră că succesul diplomației se măsoară prin numărul de dialoguri purtate sau prin cârdurile de cameramani prezenți la conferințele internaționale. Ei insistă că istoria sângeroasă a politicii marilor puteri s-a încheiat și că războaiele importante au devenit mult mai puțin probabile. Conform aceluiași raționament, concurența este mult mai puțin probabil să stârnească războaie de proporții din cauza interdependenței economice. Această opinie a fost dominantă în politică după prăbușirea Uniunii Sovietice, în 1991: în Europa, care aspira să conducă prin exemplu, și nu prin forță; în China, care a conceput doctrina creșterii pașnice; și în Statele Unite ale Americii, unde conservatorii și progresiștii au susținut o politică externă bazată pe valorile liberale.

În celălalt taler se află mulți care cred că lumea liberă și deschisă nu le-a adus beneficii, că globalizarea este responsabilă pentru turbulențele economice și că emigranții și multinaționalele reprezintă o amenințare. Sunt supărați și se raliază în jurul unor lideri naționaliști puternici. Vor să fie protejați împotriva unei lumi a nedreptății și a nesiguranței. Pe măsură ce cosmopoliții continuă să se bucure de lumea lor mare și fără granițe, acest grup a devenit tot mai numeros, iar acum limitează sever domeniul compromisului și al moderației internaționale.

Această schimbare vine într-un moment în care nivelurile globale ale cheltuielilor militare sunt din nou mai mari decât în cele mai întunecate ore ale Războiului Rece[1]. Numărul conflictelor armate crește, iar disputele internaționale au devenit mai tensionate. În această lume confuză, o nouă generație trebuie să-și croiască calea și să-și dezvolte înțelepciunea de a lua deciziile importante care sunt necesare. Acești lideri de mâine ar trebui să fie conduși de o bună înțelegere a bunăstării oamenilor, a economiei, a eticii și a istoriei. După cum spunea omul de stat din Antichitate Marcus Tullius Cicero: „A nu ști ce s-a întâmplat înainte de a te naște înseamnă să rămâi mereu copil“.[2]

Dacă teoria și ideologia îți oferă o perspectivă asupra lumii asemănătoare cu cea obținută dintr-o plimbare cu elicopterul, istoria te aduce în același punct doar după o lungă și dificilă expediție montană. O călătorie prin istorie întărește mintea în același mod în care o expediție în natură întărește trupul și sufletul. Necesită perseverență și concentrare pentru a interpreta

numeroasele evenimente presărate de-a lungul drumului. Dezvoltă percepția și conștientizarea, care sunt necesare pentru detectarea și depășirea obstacolelor. Iar, în cele din urmă, duce pe mari culmi, de unde se poate privi înapoi, se pot trage concluzii și se poate căuta cea mai bună rută posibilă către orizontul din față.

Nu există nici o scurtătură pentru această călătorie. Oricâtă încredere avem în rigoarea teoriei și în claritatea ideologiei, dacă nu acceptăm provocarea de a intra în contact cu istoria este ca și cum am pretinde că suntem religioși fără să fi citit texte sacre. Prin comparație cu ideologia, istoria poate fi o forță moderatoare. Ea dezvăluie nu numai cât de mult a progresat lumea în privința îmbunătățirii condițiilor de viață, ci și cât de grea a fost lupta pentru obținerea unui asemenea progres și pentru păstrarea sa. Din această perspectivă, istoria lumii poate fi privită ca o curbă ascendentă, însă au existat regrese dramatice pe parcurs, care trebuie înțelese pentru a ajuta la prevenirea – sau cel puțin la ameliorarea – crizelor viitoare.

Cu toate acestea, studierea istoriei a devenit din ce în ce mai marginalizată în programele școlilor și ale universităților. Deseori, ceea ce rămâne rezumă istoria astfel încât să susțină teorii sau idei preconcepute. De exemplu, în cadrul cursurilor de politică internațională, istoria se limitează la aceleași câteva studii de caz, cum ar fi Războiul Peloponesiac, ascensiunea Romei antice sau modul în care a funcționat Sistemul Congresului în secolul al XIX-lea.[3] Devine instantaneu clar că subiectele sunt întotdeauna concentrate doar asupra unei mici zone a globului: Europa. Acest lucru i-a determinat savanții din afara Europei să afirme că cultura strategică a propriilor țări este fundamental diferită și nu are nici o legătură cu politica vicioasă a puterii europene. Am auzit acest argument de multe ori, de la colegii și diplomații chinezi, care se referă la o presupusă tradiție a armoniei înnăscute în Regatul Mijlociu, sau de la oficiali indieni, care consideră că națiunea lor s-a întemeiat pe principiile de pace ale lui Gandhi. Astfel de limitări geografice în studiul istoriei provoacă, inevitabil, neînțelegere și dezacord.

Scrierea istoriei

Așadar, ce ar trebui să aștepte cititorii de la această carte? Pentru a răspunde la întrebare, mai întâi ar fi necesar să explic ce nu este această carte. Nu e

o lucrare specializată care dezvăluie noi descoperiri din situri arheologice sau arhive. Uneori se bazează pe surse primare, dar alteori se bazează cu recunoștință pe numeroase surse secundare excelente. Această carte nu este o altă istorie care promovează o singură idee măreață – de exemplu, faptul că există o „ciocnire a civilizațiilor“ sau că ne apropiem de „sfârșitul istoriei“ sau că oamenii au fost întotdeauna optimiști raționali care și-au sporit prosperitatea prin comerț. Nu este o lucrare de revizionism istoric care încearcă să provoace controverse atacând studii anterioare. Cu siguranță, la fel ca oricare alt cercetător al afacerilor internaționale, am anumite înclinații, dar nu mi-am propus doar să le confirm. De fapt, când am început cercetarea pentru această carte, nu am știut la ce să mă aștept, o mare parte din ceea ce trebuia să explorez fiind ceva nou pentru mine.

În scrierea acestei cărți, am fost ghidat de o singură întrebare: Ce doresc să știe formatorii acestei lumi despre istoria politicii mondiale, având în vedere că au foarte multe alte lucruri de studiat, foarte multe alte cursuri de urmat? Rezultatul este o perspectivă de ansamblu a 3 000 de ani de istorie, o introducere care le aduce cititorilor la cunoștință evenimentele esențiale, le permite să tragă niște concluzii despre funcționarea relațiilor internaționale și sper să le trezească suficient interes pentru unele aspecte, pe care să le exploreze singuri mai în detaliu. Poate fi folosită de studenți la universitate, dar, în egală măsură, de orice cititor care are dorința de a înțelege lumea noastră agitată, de a înțelege de unde venim și de a-și face o idee despre ce ar putea aduce viitorul.

În acest scop, cartea de față integrează diferite aspecte ale istoriei care, de obicei, sunt tratate separat. Există lucrări excelente despre cauzele războiului, dar acestea nu insistă asupra perioadelor de pace.[4] Există studii magistrale despre schimbările istorice ale balanței puterii, dar trec cu vederea o mare parte din modul în care s-a desfășurat politica internațională[5]: modul în care au fost înființate organizații internaționale, felul în care tratatele au fost negociate atât în culise înghesuite, cât și în săli de bal cu marmură pe jos, modul în care convingerile personale ale participanților au jucat roluri semnificative și felul în care diplomații au modelat regulile politicii mondiale. Provocarea mea a fost să separ printr-o anchetă consecventă aceste straturi diferite, dar conectate între ele.

Primul dintre aceste straturi se referă la istoria distribuției puterii pe glob din cele mai vechi timpuri. Puterea, după cum a afirmat politologul Robert

Dahl, este capacitatea de a-i face pe oameni să facă ceea ce altfel nu ar fi făcut.[6] Pentru o formă de guvernare sau un stat, aceasta are atât o dimensiune internă – adică influența sa asupra cetățenilor –, cât și una externă – adică influența sa asupra altor forme de conducere statală. În acești termeni, puterea are două aspecte: inputuri, sau capacitățile sale, și outputuri, sau influența sa efectivă. Această influență efectivă poate fi puternică ori slabă. Poate implica orice între subjugare forțată și influențare subtilă, diplomația fiind doar arta medierii între interesele interne ale unei țări și cele ale altora.

Când ne concentrăm asupra inputurilor, capacitățile unui stat pot fi măsurate ca suprafață teritorială, resurse naturale, tezaur, putere militară, sistem politic, legitimitate și așa mai departe. Acestea nu sunt niciodată statice, dar valoarea lor relativă față de a altor state influențează balanța puterii la un moment dat. Mulți savanți studiază procesele prin care statele își acumulează și își pierd capacitățile. Unul dintre cele mai critice domenii de discuție în această privință se referă la modalitățile în care organizarea socială, economică și politică – precum și conducerea individuală – influențează acumularea și conservarea capacităților. Este cu adevărat capitalismul occidental o formă superioară de organizare economică? Este democrația necesară pentru prosperitate sau avem nevoie de conducere autoritară? Un alt domeniu important de dezbatere se referă la impactul ideilor asupra valorii bunurilor materiale. De exemplu, de ce statele par să prețuiască puterea militară în anumite momente? Modelează cele mai bogate puteri economice modul în care alte state își definesc propriile nevoi?

Aceasta ne conduce la al doilea strat: istoria organizării politice. Formele de organizare au fost numeroase: orașe, orașe-stat, state naționale, uniuni multinaționale și imperii, variind de la cele comerciale, indirecte, la cele teritoriale, directe. Formele de guvernământ au fost monarhii sau republici, dictaturi sau democrații etc. Și au coexistat cu alți factori de influență, cum ar fi grupări religioase, corporații internaționale și chiar pirați.

Până acum câțiva ani, presupunerea predominantă era că vom trăi într-o lume egalitară, fără granițe și că statele ar urma să fie lipsite de putere. Astăzi însă, observăm o realitate complet diferită. Naționalismul a revenit, oamenii vor granițe bine protejate, cheltuielile militare sunt în creștere, iar guvernele intervin necontenit în afacerile economice. Dezbaterea actuală despre importanța puterii politice delimitată geografic versus comerț, capital, idei și cultură cosmopolite nu este în nici un caz nouă. Această carte acordă

atenție factorilor care au determinat istoric trecerea de la cosmopolitism, fixat pe deschidere, la protecționism, obsedat de granițe și de apărare.

Al treilea strat se referă la istoria interacțiunii dintre unitățile politice. Din nou și din nou, oamenii s-au ridicat pentru a proclama că însăși natura relațiilor internaționale era legată de schimbarea în bine – concurența va continua, dar va deveni mai puțin violentă. Așa cum, în secolul al V-lea înainte de Hristos, omul de stat atenian Pericle a promis altor orașe grecești pace și securitate dacă se alătură Ligii sale de la Delos, 25 de secole mai târziu președintele american Harry Truman a promis să protejeze lumea liberă, iar în ultimii ani, președintele chinez Xi Jinping a susținut viziunea unei noi ordini armonioase a lumii. Dar, potrivit marelui politolog Hans Morgenthau, dincolo de haosul politicii internaționale există forțe perene care modelează toate societățile, cum ar fi pofta nelimitată de putere a omului și, implicit, rivalitatea dintre state.[7] Așadar, putem deduce un tipar al apariției războiului și păcii de-a lungul istoriei? Ce a făcut ca războiul să aibă o preponderență mai mare decât pacea? Și ce, pe de altă parte, a determinat agenți puternici să susțină cauza păcii și să se lege de convențiile, de organizațiile internaționale și de regulile care limitează suveranitatea? În ce măsură relațiile internaționale au fost influențate de o dorință de securitate defensivă, de expansiune teritorială sau de profit economic, sau de idei religioase, naționalism ori justiție, sau, pur și simplu, de ignoranță și nebunie? Devin statele mai rezervate în utilizarea forței și mai dornice să coopereze ca urmare a interdependenței economice, a comunicării sporite și a valorilor comune?

Al patrulea strat de luat în considerare este istoria relației dintre oameni și planetă, cu alte cuvinte importanța naturii și a schimbărilor de mediu. Unii dintre primii scriitori despre politică – cum ar fi sfetnicul de la curtea indiană Kautilya și strategul chinez Sun Tzu – își sfătuiau deja liderii să-și folosească cu chibzuință resursele naturale. O mare parte a istoriei, una dintre principalele sarcini ale monarhilor a fost să intervină pe lângă zei pentru o vreme favorabilă. Schimbările climatice, deficitul de hrană și migrațiile determinate de acesta au provocat tulburări sociale și război cel puțin de când Egiptul a fost condus pentru prima dată de faraoni. Așadar, ce este nou în această privință în secolul XXI? Ar trebui să considerăm încălzirea globală o nouă componentă a agendei internaționale? Sau este exact așa cum au scris Kautilya și Sun Tzu acum peste 2 000 de ani, și

anume că orice lider care vrea să aibă succes trebuie să ajungă la un echilibru între dorințele poporului său și resursele naturii?

Al cincilea și ultimul strat se referă la analizarea modului în care natura politicii mondiale a evoluat de-a lungul istoriei. După căderea Uniunii Sovietice, dezbaterea a fost dominată de cercetători optimiști, așa-numiții „liberali“, care susțineau că comerțul face statele să depindă mai mult unul de celălalt și că această interdependență face un conflict să fie mai scump, și așa-numiții „constructiviști“, care presupuneau că normele internaționale descurajau statele să folosească forța unul împotriva altuia și că până și ADN-ul lor putea fi schimbat, îndepărtând predispoziția pentru interese naționale egoiste și determinând o concentrare mai mare asupra binelui comun.

Cu toate acestea, în ultimii ani, intelectualii realiști politic au devenit mai sonori. Ei cred că statele vor depune întotdeauna eforturi în vederea autonomiei, a securității și a puterii, prin urmare fiind puțin probabil ca pacea și cooperarea să fie durabile. Lumea rămâne cuprinsă de anarhie, ceea ce pentru studenții la politică internațională înseamnă o concurență perpetuă între state și absența unei forțe durabile care să poată arbitra sau rezolva disputele lor. Această trecere de la idealism optimist la realism pesimist nu este ceva nou, după cum va arăta această carte. Va urmări cele două școli de gândire pe măsură ce alternează de-a lungul istoriei și va acorda o atenție deosebită motivelor pentru care fiecare punct de vedere a avut câștig de cauză la un moment dat, iar apoi a fost respins.

În total, această carte analizează 3 000 de ani de istorie, de la începutul mileniului I până la începutul secolului XXI. Fiecare capitol acoperă două-trei secole și se concentrează asupra regiunii geografice despre care dovezile istorice sugerează că, la acea vreme, a fost cea mai importantă ca mărime a populației, a puterii sale sau a importanței în afacerile internaționale. În acest fel, accentul se va muta de la est la vest, de la nord la sud, întrucât urmează centrele de putere aflate în continuă schimbare. Inevitabil, unele regiuni vor avea o pondere mai mică decât altele, cum ar fi Africa Subsahariană și cele două Americi. În cea mai mare parte a istoriei lor, acestea au fost mai puțin populate decât alte zone – până în secolul al XIX-lea, probabil că au găzduit mai puțin de 10% din populația lumii –, iar sursele care descriu organizațiile lor politice precoloniale sunt, de asemenea, mult mai rare. Cu toate acestea, lucrarea de față pomenește măcar pe scurt de organizări precum vechile

orașe olmece din America Centrală și regatele medievale ale Africii Centrale și abordează soarta altor actori mai puțin proeminenți ai lumii: țările circumspecte de la marginea marilor imperii, popoarele înrobite în timpul războaielor și cetățile comerciale viclene, care au căutat cu precauție să-și joace cât mai bine cărțile cu toți giganții politici.

Pe tot parcursul ei, cartea acordă un mare interes impactului politicii mondiale asupra vieții oamenilor obișnuiți. Pe lângă efectele schimbărilor economice, adesea izbucnirea războiului a fost lucrul care a avut cele mai multe ramificații, astfel că vom încerca să identificăm cauzele și consecințele conflictelor, să investigăm modul în care acestea au fost câștigate și pierdute, să analizăm modul în care au fost percepute, dar și să urmărim încercările disperate ale diplomaților de a le opri. Chiar dacă scopul nostru este de a încerca să rezumăm teme fundamentale atemporale din istoria războiului și a păcii, aceasta trebuie să rămână mai presus de toate o poveste despre oameni, despre speranțele și temerile lor, despre capacitatea lor de a fi violenți și despre suferințele lor. Acesta este singurul mod în care vom înțelege vreodată alegerile dificile care definesc natura conducerii adevărate.

Capitolul 1. Ceruri întunecate

Preludiu: înainte de 1000 î.Hr.

„O, asta-i sălbăticia acestei lumi!“, a strigat regele orb Dhritarashtra al Kauravei când a aflat că toți cei 100 de fii ai lui fuseseră măcelăriți în luptă. Fusese o bătălie apocaliptică, „câmpul era plin de oase și păr, mustea de torente de sânge, era acoperit pretutindeni de mii și mii de cadavre, de rămășițele însângerate ale elefanților și cailor, de care de luptă și războinici, de trupuri fără cap și capete fără trup... plin de șacali, ciori, corbi, berze și vulturi“.[1] Dhritarashtra fusese avertizat împotriva acestui carnaj. Zeii îl sfătuiseră să negocieze un armistițiu și să-și împartă teritoriul cu rivalii săi. Regina îi spusese să apere prosperitatea regatului său prin mijloace moderate, nu prin forță. Totul fusese în zadar. Monarhul subestimase amenințarea războiului, resentimentele dintre Kauravas și tribul inamic Pandava și ambițiile nemăsurate ale propriului fiu beligerant.

Astfel se încheie tragicul episod al poveștii principale din *Mahabharata*: deținătorii puterii au ignorat vocile păcii, iar răul a învins binele. Una dintre cele mai vechi opere literare cunoscute care abordează lupta dintre idealul păcii și realitatea războiului, acest poem epic anonim își are originea în nordul Indiei și este plasat în jurul anului 1000 î.Hr. Deși luptele reale din acea epocă s-au purtat între regate minuscule și cu arme relativ rudimentare, nu este de mirare că războiul din *Mahabharata* apare ca o formă de diluviu universal, ca o distrugere în masă. Chiar și sulițele și săgețile, bâtele și topoarele pot șterge de pe fața

pământului comunități întregi, pot nimici cu totul ferme și așezări – distrugând intenționat întreaga lume a victimelor.

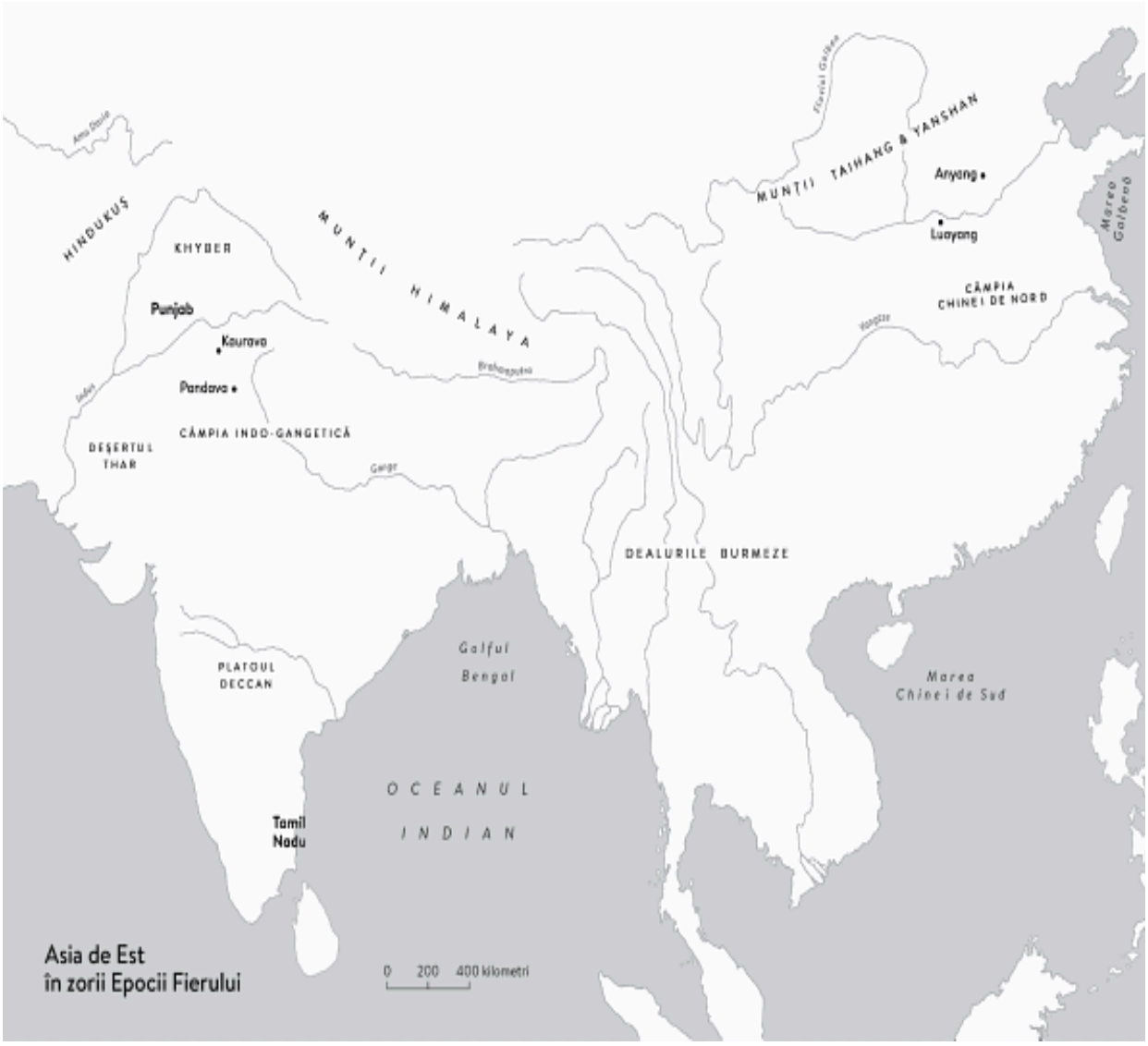

Asia de Est
în zorii Epocii Fierului

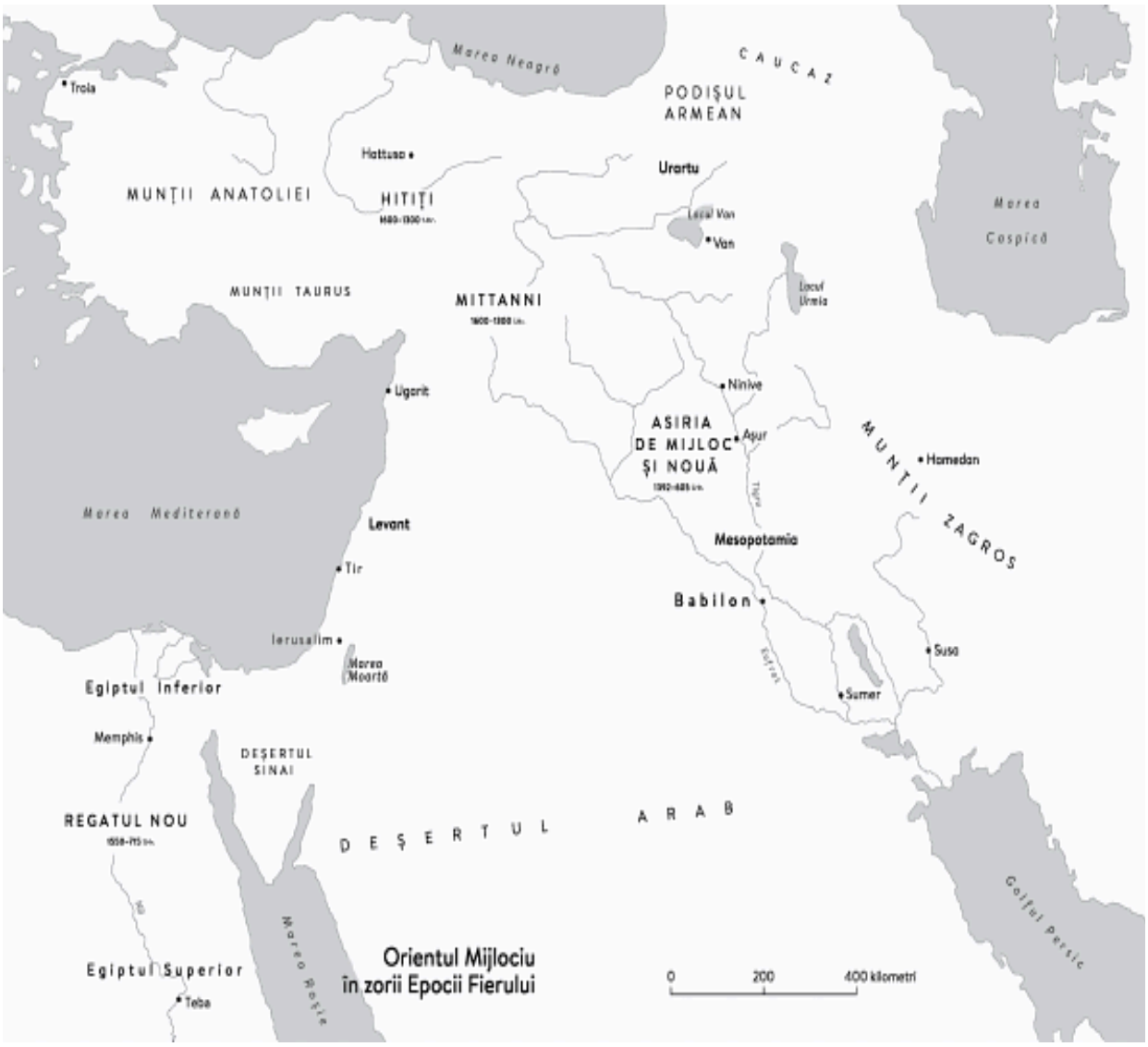

Cu toate acestea, *Mahabharata* nu este unică, după cum va dezvălui restul acestui capitol. Există și alte reprezentări ale relațiilor externe care se regăsesc în artă și literatură, în arhive și inscripții anterioare primului mileniu înainte de Hristos. Considerată, în mod obișnuit, o tranziție de la Epoca Bronzului la Epoca Fierului, această perioadă este cea mai timpurie care ne-a lăsat dovezi scrise suficient de răspândite în întreaga lume pentru a putea înțelege modul în care au fost organizate relațiile externe și cum gândeau oamenii în privința lor.

Totuși, acest capitol începe cu contextul geografic. Acesta explică unde anume pe glob au apărut primele forme de organizare politică. În plus, clarifică importanța atât a barierelor naturale, precum munții, cât și a elementelor de legătură, cum ar fi câmpiile și văile. După punerea în scenă,

continuă cu discutarea relațiilor externe în forma lor cea mai primitivă, între triburi și popoare migratoare – așa-numita „stare naturală“. Apoi, accentul său se orientează către primele orașe și regate. Și se încheie cu cele patru centre principale ale puterii politice: Egiptul, „cornul abundenței“ al Mesopotamiei, Câmpia Chinei de Nord și Câmpia Indo-Gangetică.

Lumi separate

Înainte de a putea înțelege politica din lumea antică, este esențial să cunoaștem geografia ei. Deoarece multe caracteristici se vor repeta în această carte, haideți să schițăm o hartă mentală. Lumea poate fi împărțită în două complexe geopolitice principale: emisfera estică, care cuprinde Africa, Asia și Europa, și emisfera vestică, formată din cele două Americi. Aceste două emisfere pot fi considerate entități complet separate până la stabilirea rutelor permanente de comerț maritim dintre ele, la începutul secolului al XVI-lea după Hristos.

În emisfera estică – care a fost „leagănul civilizației“ –, apariția așezărilor omenești a fost condiționată de vasta centură de lanțuri muntoase care se întind de la vest la est, denumită „Centura Alpidă“. Aceasta include Pirineii, Alpii, Balcanii, Caucazul, munții Zagros, Hindukuș, Tian Shan și Himalaya. De-a lungul acestor lanțuri muntoase se găsesc zone cu climă temperată și subtropicală, precum și multe râuri, ceea ce le-a făcut ideale pentru așezările omenești permanente, spre deosebire de regiunile cu zăpadă, deșert sau păduri tropicale, care se găsesc mai departe spre nord sau sud. Cele mai atractive zone sunt Câmpia Chinei de Nord și câmpia de coastă a Europei de Vest, urmate de vaste întinderi de șes aflate atât în zone mult mai calde, cum ar fi delta Mekong, Câmpia Indo-Gangetică, Mesopotamia și valea fluviului Nil, cât și în unele mai reci, precum pajiștile din stepa ponto-caspică, Siberia, Mongolia și Manciuria. Mai mici, dar la fel de promițătoare pentru dezvoltarea umană au fost locurile unde se află astăzi câmpiile de coastă din Japonia, Coreea, Oman, Kenya, Georgia, Azerbaidjan, Grecia, Italia și Senegal, precum și platourile fertile din Afghanistan, Armenia și Macedonia. Pe lângă legăturile oferite de rutele terestre și râuri, mările (Marea Baltică, Mediterana, Marea Neagră, Marea Roșie ș.a.) au format interfețe strategice cruciale, iar strâmtorile, precum Kattegat, Gibraltar, Bab-el-Mandeb și Malacca, s-au dovedit a avea o importanță deosebită.

În emisfera occidentală – ocupată de oameni mult mai târziu – este greu de găsit vreo regiune semnificativă care să fie pe măsura celor din emisfera orientală ca incubator al puterii. Coasta de Est a Americii de Nord se bucură de un climat temperat, dar aceste câmpii litorale au mai puțin de jumătate din dimensiunile Câmpiei Chinei de Nord sau ale câmpiei de coastă a Europei de Vest. Fluviile Mississippi și Amazon au delte mari, precum Nilul, dar debitul lor este atât de imprevizibilă, încât descurajează agricultura. Ceea ce se apropie de Valea Nilului și de Mesopotamia sunt regiunile de mijloc ale fluviului Mississippi, unde există platouri mari chiar între zonele climatice continentale subtropicală și temperată. Îngustele câmpii de coastă din sudul Golfului Mexic și de-a lungul coastei Pacificului din America de Sud aveau și ele sol fertil și apă din abundență. Aceste zone sunt în cea mai mare parte tropicale și nici ele nu aveau scara necesară pentru a duce la apariția de mari centre agricole, precum cele din emisfera estică. Potențialul natural nu a fost transformat eficient în prosperitate peste tot în lume. Unul dintre motivele principale pentru acest lucru a fost pustietatea uluitoare a Pământului. Doar aproximativ 60 milioane de oameni – echivalentul locuitorilor Italiei de azi – populau planeta în zorii primului mileniu de dinainte de Hristos, iar distribuția lor era foarte inegală. În majoritatea regiunilor globului, comunitățile existau de la o zi la alta, independent una de cealaltă. „În străinătate“ însemna satul vecin. Clanurile familiale erau principala formă de organizare socială. Uneori, se uneau și formau triburi – de exemplu, pentru a-și apăra pământul și alte resurse naturale –, dar chiar și cele mai mari orașe aveau mai puțin de 100 000 de locuitori.[2]

Cu toate acestea, harta politică a lumii a fost determinată în mod fundamental de generozitatea cu care geografia a distribuit sfânta treime a resurselor naturale: apă, sol fertil și un climat temperat. În locurile unde toate trei erau din abundență, plugurile, lopețile și mâinile goale au împins încet frontiera civilizației: satele au evoluat și au devenit orașe, orașele s-au transformat în regate, iar regatele, în imperii.

Primele puteri imperiale au fost civilizațiile Egiptului și Mesopotamiei. La începutul primului mileniu de dinainte de Hristos, aveau deja peste 1 000 de ani de dezvoltare neîntreruptă a agriculturii, o densitate mare a populației, structuri sociale și administrative complexe și o formă de organizare politică. Numeroase regate mai mici au existat în China de Nord și Câmpia Indo-Gangetică, în oazele și în văile fertile din Asia Centrală, în Anatolia și în

estul Mediteranei, precum și în America Centrală. Puternice federații de popoare nomade au apărut în stepele Mongoliei și Asiei Centrale. Triburi mici locuiau în cea mai mare parte a restului globului.

Stare naturală

Cum a avut majoritatea populației lumii, care a trăit în culturi tribale simple în zorii primului mileniu, relații politice și de schimb cu alte grupuri? A existat vreodată o „epocă a inocenței“ sau o „stare naturală“ în relațiile internaționale de dinainte de apariția regatelor și a imperiilor? Această întrebare merge direct în miezul dezbaterii vechi secole legată de dilema dacă starea naturală a oamenilor este de pace sau de război. Filosoful iluminist Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) afirma că oamenii primitivi trebuiau să coopereze. „Gândiți-vă“, spunea el, „la un grup de bărbați flămânzi care speră să aducă acasă marea cantitate de carne oferită de un cerb. Pentru a reuși, prima condiție este să nu se prade unul pe celălalt. A doua condiție este să hăituiască împreună cerbul și să reziste tentației de a se duce fiecare după o pradă mai mică.“[3]

Într-o oarecare măsură, teoria lui Rousseau a fost preluată de antropologii moderni, care consideră că popoarele tribale sunt, în general, mai puțin înclinate să lupte decât cele din societățile mai dezvoltate, tocmai pentru că forța întregului grup este necesară supraviețuirii în mediul natural. De asemenea, viața omenească este mai prețioasă. Pierderea unui om capabil fizic înseamnă mai puține mâini care să ajute la vânătoare, la lucrarea pământul sau la ținerea prădătorilor la distanță. Pierderea unui tată face o familie să ajungă la mila altor bărbați. Pierderea unui fiu înseamnă lipsa protecției pentru părinții săi la bătrânețe. Cu cât triburile sunt mai distanțate unul de celălalt, cu atât mai mic este contactul dintre ele și cu atât mai redus e riscul de conflict. Cu siguranță, așa stau lucrurile în mediile unde nu există o penurie reală, dar unde durează mult timp să culegi hrana și să vânezi și unde e dificil să pui la păstrare alimentele.

Se știe că societățile tradiționale de astăzi – cum ar fi triburile din pădurea amazoniană – au o înțelegere clară a granițelor și folosesc ritualuri care implică droguri și cadouri pentru a evita conflictele și a consolida relațiile bune. Prietenia dintre triburi este cultivată prin căsătorie. Mesagerii se bucură de drepturi speciale pentru a intra pe un teritoriu străin. Există

acorduri cu privire la responsabilitatea de a întreține potecile. Dar aceasta este doar o parte a tabloului, chiar și cele mai îndepărtate triburi de azi dedându-se la conflicte sângeroase.

Dovezile arheologice ale diplomației tribale anterioare Epocii Fierului sunt rare. Știm din săpături arheologice că se făcea schimb de mărfuri, iar pietrele de hotar indică un efort pentru a delimita teritoriul.[4] Dar faptul că în straturile arheologice de dinainte de Epoca Fierului se găsesc silexuri, topoare, pumnale și cranii zdrobite sugerează că aceste popoare au cunoscut și ele drama războiului. Basoreliefurile în piatră din Tanumshede, Suedia, includ, de exemplu, imaginea unui om care își lucrează pașnic pământul. Dar, alături de el, alți bărbați aruncă sulițe și zdrobesc capete, și atacă corăbii cu berbeci, în vreme ce, în apropiere, o femeie jelește lângă un mort.[5] În 2006, arheologii au descoperit un mormânt comun chiar mai vechi lângă Frankfurt, în Germania. Acesta conținea rămășițele a cel puțin 26 de persoane, victime ale torturii.[6] Lipsa rămășițelor unor femei tinere și adolescenți sugerează că aceștia fuseseră luați ca sclavi. Morminte comune similare au fost găsite în Austria și Ungaria, ceea ce confirmă că luptele anterioare Epocii Fierului au dus adesea la exterminarea unor comunități întregi. De asemenea, tot atunci, oamenii primitivi au folosit pentru prima dată dificilul procesul de prelucrare a metalelor pentru a face arme. Săbiile, halebardele și topoarele – nemaivorbind de rarele exemplare de căști cu coarne uriașe din aceeași perioadă – erau simboluri ale masculinității și ale dorinței de a lupta. Cu toate acestea, putem doar ghici cauzele războaielor timpurii. Arheologii și istoricii presupun că, în general, erau provocate de probleme precum furtul de animale sau de recolte, încercări de răpire a femeilor, concurență pentru puțurile de apă și alte resurse naturale, feude și rivalitate pentru conducere și statut.

În ciuda sau poate datorită acestui fundal violent, oamenii din trecutul îndepărtat au înțeles clar valoarea vieții și au prețuit-o. Există numeroase dovezi arheologice care arată că le plăcea să se îmbrace cu lucruri frumoase, să cânte la diverse instrumente și să facă jucării pentru copiii lor. De asemenea, aveau grijă de membrii mai slabi ai societății. De exemplu, în cimitirul din Epoca Bronzului de la Mán Ba.c, în Vietnam, arheologii au descoperit trupul unui bărbat ale cărui oase erau atât de fragile, încât trebuie să fi fost îngrijit de-a lungul întregii sale vieți, înainte ca rudele sale să-l îngroape cu multă grijă și afecțiune.

Aducătorul de pradă

Imaginea pe care o avem despre micile regate și orașe comerciale de la sfârșitul celui de-al doilea mileniu e similară în multe privințe cu cea a popoarelor tribale din aceeași perioadă, deși dovezile sunt adesea mult mai abundente și mai sofisticate. Rămășițele unei astfel de comunități au fost descoperite de agricultori în nordul actualului Afghanistan, lângă Amu-daria (râul Oxus), aceștia găsind o serie de cupe de argint. Imaginile care dehorează aceste cupe prezintă aproape exact aceeași dihotomie între război și pace ca și basoreliefurile de la Tanumshede, în Suedia. Pe una dintre cupe se văd bărbați sorbind alene din pocaluri, cu un coș de fructe între ei, în timp ce sub ei se dansează sau se lucrează pământul.[7] Pe o altă cupă, un bărbat musculos – care arată de parcă ar fi descins dintr-un film de acțiune de la Hollywood – trage o săgeată în coloana vertebrală a rivalului său.[8] Oamenii care au realizat aceste cupe locuiau într-un oraș înconjurat de câmpii mănoase, bine irigate. Făceau parte dintr-o rețea comercială care ajungea până în Golful Persic și aduceau o mare bogăție orașului, exportând lapis lazuli din singura sursă cunoscută în lumea antică. Dar în ciuda acestor legături comerciale, orașul lor era bine fortificat. Cu ocazia săpăturilor, arheologii au găsit un mare zid dreptunghiular de lut, în interiorul căruia mari cercuri concentrice de clădiri umpleau citadela circulară, în care locuitorii își așezaseră zeii și își adăpostiseră cerealele.[9]

Orașe comerciale înconjurate de ziduri din acea epocă se întâlnesc și în munții și în văile Eurasiei. Poate cel mai cunoscut exemplu rămâne Micene, citadela aflată pe versantul unei văi largi din Peloponez, peninsulă din sudul Greciei actuale. Aceasta a fost construită aproape în totalitate din pietre de dimensiuni colosale, iar vizitatorii intrau în ea prin celebra Poartă a Leilor. Micene făcea parte din lumea descrisă de marele poet Homer și caracterizată de anarhie. În *Iliada* sa, o epopee care se desfășoară pe fundalul Războiului Troian, el prezintă numeroase regate, toate guvernate din orașe înconjurate de ziduri și în concurență aproape perpetuă pentru avere, putere și onoare. Regii lor erau numiți *wanaki* (singular, *wanaka),* ceea ce se crede că, inițial, însemna „aducători de pradă“. Povestea Elenei, cea mai frumoasă femeie din Grecia, introduce un element important în relațiile interstatale timpurii – utilizarea căsătoriilor pentru a stabili și a consolida parteneriate diplomatice. *Iliada* oferă o perspectivă asupra rolului mesagerilor, care gonesc înainte și

înapoi între orașe, precum și a tratatelor și a alianțelor bazate pe jurăminte. Nu știm prea multe despre viața lui Homer, dacă a fost el însuși martor la Războiul Troian sau dacă el chiar a existat. Totuși, opera sa exprimă dorul de pace și de regi buni, care înțeleg limitele forței, după cum o face și această odă închinată zeului războiului, Ares:

> De sus, pogoară o rază blândă peste viața mea... ca să pot alunga lașitatea amară din capul meu și să zdrobesc îmboldirile înșelătoare ale sufletului meu. Și înfrânează furia aspră a inimii mele, care mă provoacă să calc pe căile vrajbei însângerate. Mai degrabă, o, tu cel binecuvântat, dă-mi îndrăzneala de a respecta legile nevătămătoare ale păcii, și de a evita certurile și ura, și demonii violenți ai morții.[10]

De asemenea, ne permite să studiem mai direct relațiile internaționale ale lumii din estul Mediteranei în acel moment, prin intermediul arhivelor micului, dar bogatului regat al Ugaritului. Din ruinele acestui oraș fortificat, situat în Siria de astăzi, arheologii au recuperat sute de tăblițe de lut. Acestea consemnează nu numai modul în care locuitorii săi și-au dobândit averea din agricultură, meșteșuguri și comerț, dar și modul în care conducătorii săi au întreținut relații diplomatice.

Înghesuit între puternicele state ale Egiptului și Mesopotamiei, Ugarit a încercat să dobândească influență controlând comerțul din Levant, un prim val de comercianți fiind urmat de soldați și de cuceriri. De asemenea, Ugarit a format alianțe cu state vecine similare, pentru a contrabalansa forța marilor puteri – s-au făcut jurăminte solemne și schimburi de daruri somptuoase, mesageri numiți *akero* (îngeri) de către greci grăbindu-se dintr-un loc în altul cu scrisori și mesaje. O tabletă de pe la 1200 î.Hr. descrie modul în care Ugaritul a conspirat cu aliații săi pentru a distruge economia Asiriei, puterea conducătoare din Mesopotamia la acea vreme. „Întrucât regele Asiriei este dușmanul maiestății mele, el va fi dușmanul tău“, scrie pe tăbliță. „Negustorii tăi nu vor merge în Asiria și nu le vei îngădui comercianților de-acolo să intre în țara ta.“[11] Iată un război economic *avant la lettre.*

Dar, până la urmă, nici chiar diplomația abilă nu a putut să salveze Ugaritul de la dezastru. În primii ani ai secolului al XII-lea, invadatori misterioși – denumiți de istoricii de mai târziu „popoarele mării“ – au adus haosul în estul Mediteranei. Când au ajuns în Levant, au jefuit un oraș după

altul. Disperat, regele Ugaritului s-a pomenit depășit de situație: „Navele inamicului au venit aici, orașele mele au fost incendiate și au făcut multe nelegiuiri în țara mea. Nu știe tatăl meu că toate trupele și carele mele sunt în Hatti și că toate corăbiile mele sunt în Lukka?... Astfel, țara este abandonată.“[12] Orașul distrus a fost părăsit de către locuitori, iar regatul ugarit nu a renăscut niciodată. Acesta a fost „Evul Întunecat“ al regiunii de la est de Mediterana, începutul colapsului Epocii Bronzului.

Evul Mediu timpuriu (aproximativ 1200–1000) a rezultat dintr-o combinație între o criză de mediu, intensificarea secetei ca urmare a despăduririlor, migrația în masă transformată în invazie, evoluția tehnicilor de prelucrare a fierului, în detrimentul fabricării bronzului, și prăbușirea rețelelor de comerț. Ugarit nu a fost singurul oraș care s-a prăbușit. Hattușa, capitala regatului hitiților, era mult mai mare decât Ugarit. Ruinele sale, care se află în inima Anatoliei, prezintă asemănări cu ale orașului Micene. Cetatea străjuia deasupra unui mare podiș fertil, cu pășuni, păduri și importante rute comerciale care legau Marea Egee, Marea Neagră și Mesopotamia. Zidurile sale erau construite din blocuri de zidărie gigantice similare, iar o pereche de lei flanca una dintre porțile sale principale. În secolul al XIII-lea, hitiții controlau Anatolia. În 1274, au învins chiar armatele egiptene, în bătălia de la Kadesh.

Corespondența diplomatică care s-a păstrat din acea perioadă arată că regii hitiți cereau să fie tratați ca egali ai conducătorilor Asiriei și Egiptului – dacă regele hitit se adresa cu respect faraonului, ca „rege al soarelui“, se aștepta să fie numit „rege al furtunii“ în schimb. De la popoarele mai puțin puternice, regii hitiți cereau tribut. Avansatele arme de fier și carele rapide le permiteau să își impună voința. Însă războiul civil a slăbit regatul într-un moment în care asirienii erau în ascensiune în Mesopotamia.

Hattușil al III-lea, noul conducător hitit, s-a străduit să obțină recunoașterea diplomatică din partea Egiptului și să asigure o alianță antiasiriană. După lungi negocieri, delegațiile celor două părți au semnat în cele din urmă Tratatul de la Kadesh, în 1259, acesta fiind cel mai vechi tratat de pace păstrat integral din lume.[13] Tensiunile diplomatice au revenit însă când Hattușil a amânat căsătoria fiicei sale cu faraonul. De asemenea, hitiții s-au plâns că propaganda egipteană a minimalizat victoria hitiților din 1274. În cele din urmă, aceștia nu au obținut niciodată sprijinul egiptean promis pentru a respinge înaintarea asirienilor și invazia așa-numitelor „popoare ale

mării“. Probabil că această coaliție a popoarelor din nordul și vestul Mediteranei – încurajate de schimbările climatice, de presiunile migrației și de bogăția Egiptului, a Anatoliei și a Levantului să atace orașele din estul și sudul Mediteranei – a dus, în cele din urmă, la incendierea și distrugerea Hattușei, în jurul anului 1180.[14]

Egipt

Orașele Ugarit și Hattușa se aflau la limita puternicelor centre agricole ale Egiptului și Mesopotamiei. Aceste mari societăți stăpâneau arta îmblânzirii râurilor prin nenumărate diguri, baraje și canale de irigații. Râurile aduceau aluviuni fertile din munți la câmpie. Aici, odată ce canalele de irigații erau funcționale, fermierii puteau avea două recolte pe an, iar productivitatea agricolă ridicată a permis populațiilor să înflorească. Inundațiile distrugeau frecvent labirintul de ecluze și umpleau cu noroi șanțurile și terasamentele, dar surplusurile de cereale din anii bogați puteau fi stocate. Cine deținea grânarele deținea puterea politică – puterea de a înarma soldați, de a ridica monumente și de a cumpăra bunuri de lux, surplusul permitea specializări în diferite meșteșuguri, iar cerealele erau tranzacționate pe tot cursul fluviului Nilului. Orașe precum Memphis, Teba și Amarna, din Egipt, aveau 50 000 de locuitori sau mai mulți. Aproximativ 3–4 milioane de oameni locuiau pe malurile Nilului și ale deltei acestuia.[15]

În ciuda prosperității lor, chiar și aceste centre agricole bogate erau locuri care nu produceau satisfacții. De obicei, oamenii nu trăiau peste vârsta de 30 de ani. Își petreceau scurta ședere pe pământ în așezări umede, hărțuiți de muște, păduchi, purici, țânțari și prădători periculoși, iar adesea boala însemna moartea. Truda era neîntreruptă. O poveste din statul mesopotamian Akkad vorbește despre necazurile unui cetățean din Nippur. În ciuda muncii grele, se plânge că are cămara goală, că măruntaiele îi „ard“ de foame, iar cel mai rău dintre toate este că nu-și permite nici măcar o bere mediocră. Dar arta și literatura din Egipt și Mesopotamia dezvăluie și o altă latură a vieții de zi cu zi. Ele atestă remarcabilul fatalism al oamenilor împăcați cu soarta lor, care presupune muncă grea și pierderea prematură a celor dragi. „Trăiește momentul! Bucură-te de sărbători“, recomandă un poem egiptean de pe la 1160:

Fiți neobosiți, neabătuți, plini de viață,

Tu și iubirea ta adevărată,
Nu vă lăsați inimile tulburate
În timpul șederii pe Pământ,
Ci bucurați-vă de fiecare zi pe măsură ce trece.[16]

În perioada timpurie a Epocii Fierului, lumea ideală era o grădină verde, un paradis al abundenței. Frescele și basoreliefurile redau râuri care curg cu grație, câmpuri pline de cereale, palmieri plini de curmale dulci, stufăriș plin de rațe grase, iazuri plin de pește și flori de lotus parfumate. În această lume cu colibe din lut umed sau prăfos, lotusul era un simbol universal al purității.

Egiptul se bucura de o poziție geopolitică unică. De la marile lacuri din Africa Centrală, fluviul Nil parcurge mii de kilometri până la Marea Mediterană. Însă doar pe ultima mie de kilometri, prezența gresiei moi i-a permis să sape larga vale și impresionanta deltă – cea mai mare oază a lumii antice. În jurul anului 3150, pământurile adiacente acestor porțiuni ale Nilului – Egiptul Superior și Inferior – au fost unificate de un faraon pe nume Menes. În cei 2 000 de ani care au urmat, 20 de dinastii au condus acest teritoriu, existând frecvente perioade de instabilitate, divizări și subjugări de către invadatorii străini. Egiptul nu a fost niciodată un monolit politic, iar marile orașe, precum Memphis și Teba, au concurat deseori pentru a deveni centrul puterii.

În amonte, spre ceea ce este Sudanul de astăzi, formațiunile geologice din granit dur au împiedicat lărgirea văii și au creat cataracte care, adesea, erau imposibil de traversat cu barca. Acesta era teritoriul nubienilor. Așezările lor s-au dezvoltat în locuri unde Valea Nilului s-a lărgit, dar aceste oaze nu au fost niciodată suficient de mari pentru a îngădui stabilirea unor populații semnificative. Drept urmare, Nubia era adesea incapabilă să respingă trupele egiptene care căutau să preia controlul asupra abundentelor sale mine de aur și a rutelor comerciale ce permiteau accesul la fildeșul, abanosul și mirodeniilor din Cornul Africii.

În nordul Egiptului, în jurul Deltei Nilului, coasta mediteraneeană era încă parțial împădurită în perioada timpurie a Epocii Fierului și potrivită pentru agricultura pe teren neirigat. Din oazele de pe coastă aflate în jurul Benghaziului actual, căpeteniile războinice libiene încercau în mod repetat să profite de conducătorii egipteni slabi. De asemenea, faraonii trebuiau să

se păzească de incursiunile din deșertul Sinai – care forma un pod terestru către Mesopotamia și Levant – și de atacurile sporadice de pe mare.

Într-un colț liniștit al secției de egiptologie de la Musée du Louvre se află o simplă sculptură funerară din lemn, înfățișând un țăran care, în noroi până la glezne, împinge un plug primitiv tras de doi boi grași și privește spre un grânar.[17] Aratul, însămânțatul, recoltatul și așteptarea următorului sezon al inundațiilor pentru a o lua de la capăt – toate acestea determinau ritmul vieții pentru majoritatea vechilor egipteni. Mai presus de toate, își doreau pace – atât stabilitate politică, cât și granițe sigure. Dar pentru străini, Egiptul era trofeul suprem. Așa cum oamenilor obișnuiți li se cerea să-și protejeze casele împotriva hoților, regii trebuiau să-și apere teritoriile împotriva prădătorilor străini. Ca niște șacali în bârlogurile lor, ei stăteau neîncetat de veghe în așteptarea celei mai mici ocazii, întrucât Egiptul era ca o gâscă grasă și frumoasă în cuibul său.

Prin urmare, cel mai important rol al conducătorilor egipteni era de a oferi securitate, stabilitate și, în mod ideal, armonie. Egiptenii au numit aceasta *Maat*, forța divină care predomina în perioadele de prosperitate, care stabilea apariția stelelor, a inundațiilor și a anotimpurilor și care reprezenta ascultarea, ordinea, dreptatea și moralitatea oamenilor și a națiunilor. *Isfet*, sau haosul, era opusul. Dacă ideile de război, proporționalitate și arbitraj din *Mahabharata* și alte poeme epice indiene reflectă contextul anarhic al existenței mai multor regate aflate în competiție, scrierile egiptene exemplifică tradiția imperială. Armonia însemna ierarhie. Acest lucru era exprimat clar, în toate modurile posibile. În basoreliefurile de pe temple, faraonul trona deasupra unor lungi șiruri de obedienți supuși egipteni și servili trimiși străini.

Tăblițele de la Amarna reprezintă o fereastră fascinantă spre această gândire. Aceste scrisori diplomatice din secolul al XIV-lea îl înfățișează pe faraonul egiptean ca lider suprem peste regii Babiloniei, Asiriei, hitiților și mulți alții.[18] Oficialul său responsabil de relațiile cu aceste teritorii era numit „supraveghetorul tuturor pământurilor nordice“.[19] Protocolul de la curte ajuta la afirmarea ideii supremației egiptene. „La picioarele regelui, stăpânul meu“, mărturisea un delegat, „de șapte ori și iarăși de șapte ori mă prosternez pe spate și pe piept.“[20] Trimișii erau puși să aștepte ore întregi în soarele arzător, înainte de a-și prezenta darurile somptuoase, care constau în cai, care de luptă, pietre, sclave tinere și lemn exotic. Un nefericit ambasador

a fost pus să aștepte vreme de patru ani pentru o audiență. Faraonul considera normal ca regii inferiori să-și trimită fiicele la palatul său, dar expedierea unei prințese egiptene în străinătate era considerată o umilire. Astfel de alianțe bazate pe căsătorie au fost încheiate când Egiptul era slăbit și avea nevoie de sprijin. Însă marii conducători din perioada Regatului Nou (1550–1069), cum ar fi Tutmes al III-lea (1479–1425) și Ramses al II-lea (1279–1213), i-au extins teritoriul până departe în Nubia și în Levant, trimițând zeci de mii de soldați în campanii militare. Instrumentele lor preferate de propagandă includeau afișarea ostentativă a bogăției – bijuterii, arme și însemne regale –, precum și construcția unor vaste complexe de temple, cum ar fi cel al lui Ramses al II-lea de la Abu Simbel, unde scene impunătoare ale victoriei împodobeau aproape fiecare perete.

Norocul s-a schimbat însă, iar splendoarea Regatului Nou s-a dizolvat treptat în anarhie. Încă de la începutul domniei lui Ramses al II-lea existau semne că oamenii se săturaseră de război. „Pacea este mai bună decât lupta. Lăsați-ne să răsuflăm!“, spune *Poemul lui Pentaur*.[21] Încheierea reală a epocii de aur a început la sfârșitul secolului al XIII-lea.[22] Moartea lui Ramses al II-lea, în 1213, a stârnit o luptă succesorală, conspirații de harem și război civil. Slăbit din punct de vedere politic, Egiptul s-a luptat cu un aflux violent de imigranți și atacatori de pe Mediterana. Impactul acestor popoare ale mării pare să fi fost traumatizant. Pe unul dintre zidurile templului lui Ramses al III-lea de la Medinet Habu, lângă Luxor, o bătălie epică pe mare domină reprezentările campaniilor sale militare. Dramatismul și dinamismul basoreliefului – sutele de trupuri încleștate în luptă, pădurile strălucitoare de vâsle și de sulițe – redau sentimentul de șoc și groază îmbinat cu respect resimțit de egipteni. Popoarele mării puteau fi învinse, dar numai cu prețul a mii de vieți, foametei, inflației și tulburărilor sociale. Între timp, atacatorii libieni continuau să pândească la hotare. În cele din urmă, în 1107, marii preoți ai Tebei au preluat controlul Egiptului de Sus, împărțind regatul și îndemnându-i pe nubieni să scape de jugul egiptean. Dar lovitura fatală a venit abia în secolul al X-lea, când marele șef al tribului libian Meshwesh, Shoshenq I (943–922), a devenit faraon. O dinastie străină a ajuns să stăpânească Egiptul.

Din nou, poezia ne oferă o imagine vie a modului în care oamenii de rând au trăit acele tulburări:

O pasăre străină se va înmulți în mlaștina deltei,
După ce și-a făcut cuib lângă oameni,
Oamenii lăsând-o să se apropie fără a-i face nimic...
Toată fericirea a dispărut,
Țara este împovărată de suferință
Din cauza acelor căutători de hrană,
Asiaticii care cutreieră pământul.
Dușmanii s-au ridicat în Est,
Asiaticii au venit în Egipt...
Bărbații vor pune mâna pe arme de război,
Țara va trăi în freamăt.
Bărbații își vor face săgeți din cupru,
Vor tânji după pâine,
Vor râde în hohote de suferință.
Nimeni nu va plânge moartea,
Nimeni nu se va trezi postind de moarte,
Inima fiecăruia este pentru sine.
Nu se jelește astăzi,
Inimile au renunțat la asta.
Un bărbat stă cu spatele întors,
În timp ce unul îl înjunghie pe altul.
Îți arăt că fiul îți este dușman, fratele ți-e vrăjmaș,
Un om care-și ucide tatăl.[23]

Egiptul își datora puterea marii văi fertile a Nilului, ceea ce i-a permis să devină una dintre primele regiuni din lume în care s-a dezvoltat o tradiție imperială. În acest sens, manifestarea politică a lui *Maat* a luat forma ierarhiei: zeii au sprijinit eforturile faraonului de a păstra armonia, iar faraonul a cerut obediență nu numai supușilor săi, ci și regilor mai puțin puternici din sfera de influență egipteană. În întruparea pe atunci ideală a politicii internaționale, acei regi inferiori plăteau tribut, își trimiteau fiicele la palat și își puneau delegații să se prosterneze la picioarele faraonului.

Realitatea însă a fost mult mai agitată. Chiar și în Egipt, Valea Nilului putea forma o arenă a competiției între orașe. Iar prosperitatea țării a făcut-o întotdeauna o țintă atractivă pentru prădători. Prin urmare, orice moment de slăbiciune putea declanșa o invazie din partea uneia dintre puterile care

pândeau la marginea ei. Dar majoritatea cuceritorilor, precum căpetenia războinică libiană Shoshenq, au preferat să adopte pe de-a-ntregul tradiția imperială egipteană și simbolurile sale, în loc să le distrugă. În ciuda schimbării stăpânilor, interpretarea imperială a lui *Maat* a continuat.

Mesopotamia

În comparație cu Egiptul, geografia și condițiile de mediu ale Mesopotamiei sunt mai complexe. Fluviile Tigru și Eufrat – de la care Mesopotamia (cuvântul grecesc pentru pământul „dintre râuri“) își ia numele – parcurg aproximativ în paralel aproape 2 000 de kilometri, fragmentând zona în văi și oaze dificil de controlat de către o singură putere. Primul care a impus un imperiu în această zonă a fost Akkad, orașul-stat central, în jurul anului 2300. De-a lungul secolelor, akkadienii au fost urmați de alte popoare indigene: sumerienii, care au condus din orașul Ur, aflat la sud; babilonienii, în centru; și asirienii, a căror capitală ancestrală era Assur, la nord.

Și nu au fost singurii competitori pentru puterea din regiune. Afluenții Tigrului și ai Eufratului duceau în munții Taurus, Podișul Armean și munții Zagros. Amplasate în mod avantajos deasupra câmpiilor Mesopotamiei, aceste lanțuri muntoase formau capete de pod strategice – erau locuri aflate aproape de apă, bogate în terenuri agricole, porți pentru comerț și bine apărate de formațiuni stâncoase – și au dat naștere unor regate ambițioase, precum Mitanni, Uratu, Elam și Media. Și dealurile din Levant erau locuri potrivite pentru a adăposti regate, dar acestea erau prea mici ca să reprezinte o amenințare la adresa câmpiei Mesopotamiei.

Vestigiile arheologice ale gândirii despre guvernare ne duc adânc în istoria Mesopotamiei. Tăblițele din lut provenite din regatul Ur promulgă legi pentru a reduce violența, evaziunea fiscală, inegalitatea veniturilor și maltratarea femeilor. Expuse la Musée du Louvre, reprezintă cel mai vechi cod de legi complet, emis de regele babilonian Hammurabi, în jurul anului 1750. Codul lui Hammurabi conține prevederi detaliate privind proprietatea, tratamentul prizonierilor și drepturile femeilor în caz de divorț. Există reprezentări ale lui Șamaș, popularul zeu babilonian al justiției, care le oferea regilor autoritate și înțelepciune. Pe de altă parte, *Epopeea lui Ghilgameș* descrie un conducător care își asuprește poporul și dezvirginează miresele în noaptea nunții lor, dar apoi descoperă prietenia și devine un rege

bun, care sapă fântâni, oprește inundații și construiește ziduri ce strălucesc precum arama – un rege care, după cum spune povestea, este drept, frumos și desăvârșit. „Nu există nici un rival care să-și ridice arma împotriva lui.“ [24]

Toate aceste elemente se adaugă la ceea ce poate fi considerată o cultură imperială mesopotamiană. Șamaș, zeul babilonian al justiției, a fost adoptat și de regii asirieni, la fel ca și Codul lui Hammurabi și *Epopeea lui Ghilgameș.* Chiar și robele regilor asirieni, bărbile magnifice și însemnele regale au fost moștenite în parte din Babilon. Și, la fel ca babilonienii, asirienii și-au înfățișat regele ca pe un grădinar, înconjurat de peisaje paradisiace, ca o metaforă pentru pace și prosperitate. „Am săpat un canal din Zabul Superior, l-am făcut să străbată un vârf de munte și l-am numit Canalul Abundenței“, se lăuda un rege asirian.

> Am udat pajiștile Tigrului, iar, în apropiere, am plantat livezi cu tot felul de pomi fructiferi. Am plantat semințe și plante pe care le-am găsit în țările prin care am mărșăluit și în ținuturile înalte pe care le-am străbătut – diferite soiuri de pini, chiparoși și diferite soiuri de ienupăr, migdali, curmali, abanoși, palisandri, măslini, stejari, cătini, nuci, terebinți și frasini, brazi, rodii, peri, gutui, smochini, viță-de-vie...[25]

Dar, așa cum, de asemenea, atestă textele și operele de artă, pentru ca paradisul să domnească acasă regele trebuia să fie puternic peste hotare, supunând alți regi și primind tributul și omagiul lor.

Ca și în Egipt, Epoca Fierului din Mesopotamia a apărut ca urmare a problemelor. Clima a devenit mai uscată, astfel încât plantele nu au mai crescut.[26] Acest lucru i-a alungat pe cimerieni de pe câmpiile din jurul Mării Negre până în Caucaz, pe arameenii seminomazi din Anatolia în Mesopotamia, pe alte câteva popoare, precum dorienii, spre Mediterana și pe popoarele mării către Levant și Egipt. Această perioadă de migrație în masă a fost o epocă întunecată, a tulburărilor și a distrugerii, în care orașele fortificate de la periferie – precum Ugarit și Micene – au fost primele distruse.

În Mesopotamia, Babilonul era o umbră a fostului său mare imperiu. Nu și-a revenit niciodată pe deplin după tulburările care au urmat morții marelui rege Hammurabi, în 1699. A fost invadat de hitiți, kasiți, elamiți și asirieni. În 1082, regiunea a fost afectată de foamete și de atacuri ale arameenilor. În 1025, regele babilonian a fost dat jos de pe tron. Cronicile afirmă că

procesiunile religioase importante au fost suspendate, că a fost din nou foamete și că leii, lupii și panterele cutreierau străzile. Și Asiria tremura în fața atacurilor hoardelor arameene din nord. Distrugerea, moartea și sclavia au pogorât asupra poporului asirian, după cum au consemnat regii de mai târziu.[27] Chiar înainte de zorii primului mileniu, întregul Orient Mijlociu era în flăcări.

China

O altă regiune cu potențial de a forma punctul de origine a unui imperiu era situată în Câmpia Chinei de Nord.[28] Acest vast teren plat și fertil, de peste 400 000 de kilometri pătrați, este opera Fluviului Galben. Se întinde din locul unde se află actualul Beijing, în nord, până la Shanghai, în sud, și pe o distanță de peste 1 000 de kilometri spre interior, până la lanțurile muntoase Yanshan și Taihang, cuprinzând aproximativ 5% din teritoriul Chinei moderne.

Până la începutul Epocii Fierului, cea mai mare parte a pădurii care acoperea această câmpie dispăruse, făcând loc terenurilor agricole. Centrul era locuit de mai multe societăți, precum Wei și Qi. În jur se aflau societăți care își aveau bazele puterii în văi care dădeau spre câmpie, precum Qin și Zhou. Mai departe trăiau popoare barbare, precum Xirong, Beidi și Nanman. Lăudăm adesea China pentru istoria sa imperială îndelungată, dar mult timp a fost fragmentată și răvășită de război. Într-adevăr, teritoriul pe care îl cunoaștem astăzi drept China nu a fost unificat până în secolul al XVIII-lea.

O mare parte din Câmpia Chinei de Nord a fost unificată pentru prima dată în istoria sa de către regatul Shang, în jurul anului 1600 î.Hr. Sursele primare despre Shang sunt rare. Din ce s-a găsit în mormântul lui Fu Hao, știm că toți conducătorii dinastiei au fost înmormântați doar cu câțiva sclavi, vase de bronz nedecorate și sculpturi de jad destul de primitive.[29] Textele gravate pe carapace de țestoase atestă existența unei lumi permanent în război împotriva „pământurilor diavolului“. Lipsa unor carapace de după aproximativ 1200 ar putea indica faptul că aceste prețioase cadouri oferite ca tribut de statele costiere nu mai ajungeau în capitala Shang. Dacă așa au stat lucrurile, poate că acesta a fost un semn timpuriu al declinului dinastiei Shang, care a fost însemnată vreme de peste un secol, înainte ca statul Zhou și aliații săi să o învingă în cele din urmă, în bătălia de la Muye, din 1046. Acesta a fost un

eveniment de proporțiile unui cataclism, consemnările vorbind despre un milion de luptători care au participat la bătălie.[30] Pentru oamenii din Câmpia Chinei de Nord, sosirea armatei Zhou din fortăreața sa aflată departe în Valea Fluviului Galben trebuie să fi fost la fel de stupefiantă ca puciul libian în Egipt sau intrarea kasiților în Babilon.

Conducătorii Zhou au justificat răsturnarea dinastiei Shang ca fiind mandatată de către cer, deoarece aceasta lăsase țara să se cufunde în corupție, beție și nesiguranță. Ducele Dan de Zhou, un puternic sfetnic al primului rege al dinastiei Zhou, a perfecționat această teorie a legitimării până la esența sa – regele era fiul cerului și, având împuternicirea cerului (*tian ming*), conducea centrul lumii sub cer.[31] Astfel s-a născut noțiunea de China ca „Regat Mijlociu".

O inscripție de pe vasul Shi Qiang, un lighean de bronz, descrie modul în care primii regi ai Zhou au unit 10 000 de state și restaurat ordinea. „Neabătut și pașnic este Fiul Cerului", spune textul. „Divin de strălucitor și incoruptibil, Domnul de Sus și ocrotitorii vrăjitoarei îi dau Fiului Cerului o împuternicire extinsă, binecuvântări numeroase și recolte abundente. Printre popoarele de la hotare și sălbaticii *man,* nu există nici unul care să nu se grăbească a apărea la curte."[32] „O mare pace", acesta era scopul suprem. „Când, la nivel superior, conducătorul insistă că vrea să-și facă treburile în mod imperial, atunci acceptă să susțină calea cerului", afirma ulterior eruditul confucianist Shao Bowen. „Când, la nivel intermediar, el își face treburile regește, atunci susține calea omului. Când, la cel mai mic nivel, își face treburile ca un tiran, atunci susține calea pământului. Dintre aceste trei moduri, numai primul ar trebui să fie prețuit."[33]

Prin urmare, peisajul politic al Chinei de la începutul Epocii Fierului era în multe moduri comparabil cu situația din Mesopotamia și Egipt. O mare câmpie fertilă a permis populației să se extindă – în China, probabil la aproximativ 10 milioane –, însă aceasta era împărțită între orașe și regi care concurau neîncetat pentru influență.[34] Micul oraș Fenghao era situat la periferia Câmpiei Chinei de Nord, dar, fiind capitală a regilor Zhou, a devenit unul dintre primele state care a adus un anumit grad de unitate regiunii și a stabilit o ideologie imperială bazată pe mandatul cerului.

Asia de Sud

Câmpia Chinei de Nord era separată de aproape 3 000 de kilometri de păduri, munți și ghețari de un alt potențial important leagăn imperial, Câmpia Indo-Gangetică. Timp de milioane de ani, apele aduse de muson pe versanții sudici ai munților Himalaya au format sute de mici râuri care curgeau spre sud și alimentau Indusul, Gangele și Brahmaputra, ce își croiau drum spre Marea Arabiei și Golful Bengal. Câmpia pe care au format-o măsoară peste 2,5 milioane de kilometri pătrați și este cel mai important „coș de alimente“ din lume. În formă de potcoavă, aceasta cotește în jurul formațiunii de roci dure a platoului Deccan, aflat la sud. La nord, se învecinează cu Hindukuș, Himalaya și dealurile Shan, din Myanmar. Până la sosirea coloniștilor europeni, în secolul al XVI-lea, amenințările externe erau în mare parte limitate la nomazii care rătăceau de-a lungul râului Amudaria, în Asia Centrală, dar trebuiau să străbată traseele montane lungi și periculoase din Hindukuș, înainte ca trecătoarea Khyber să le permită să intre în câmpiile Asiei de Sud.

În Epoca Bronzului, jumătatea vestică a Câmpiei Indo-Gangetice era dominată de Valea Indusului sau de civilizația Harappa (3000–1300 î.Hr.). După ce marile sale orașe cu case din chirpici, Mohenjodaro și Harappa, au fost abandonate, în jurul anului 1900, nu există dovezi ale vreunei organizări statale importante care să fi umplut acel gol în secolele următoare. În schimb, când așa-numita „migrație indo-ariană“ a început să înainteze spre sud, probabil prin munții Hindukuș, în jurul anului 1500, a întâlnit câteva triburi și regate mici. La început, acești nou-veniți au construit o fortăreață pe pajiștea din valea Swat, în nordul a ceea ce este acum Pakistanul, dar, de-a lungul secolelor, s-au înmulțit, au dobândit influență asupra locuitorilor deja existenți și au înaintat spre câmpiile fertile ale Indusului și ale Gangelui.[35]

Deși acest lung proces este probabil descris mai adecvat drept „migrație“ decât „invazie“, a provocat o transformare socială profundă. Această nouă cultură este, de obicei, denumită civilizația vedică, după Vede, textele sacre scrise în sanscrită, pe care s-a întemeiat hinduismul. Primitiva ceramică gri pictată rămasă de la civilizația vedică nu se apropie nici pe departe de splendoarea artistică a celei a Egiptului și Mesopotamiei, dar a lăsat o literatură fără egal referitoare la bogăția din acea epocă. În această perioadă, a început prelucrarea fierului, societatea a fost împărțită în caste și s-au întemeiat noi regate. Dacă e să dăm crezare poemelor epice precum

Mahabharata, relațiile dintre aceste state par să fi fost caracterizate de anarhie, întrucât au format alianțe unele împotriva altora, s-au certat și s-au luptat între ele aproape la nesfârșit. Abia în secolul al V-lea, un stat – regatul Panchala – a fost capabil să obțină un fel de hegemonie asupra vecinilor săi. Și abia în secolul al IV-lea, o mare parte din subcontinentul indian a ajuns sub controlul unui imperiu, Maurya.

În tradiția hindusă, armonia este reprezentată de zeița norocului, Lakșmi, și de soțul ei, Vișnu, zeul justiției și al păcii. Vechile epopei sanscrite, precum *Mahabharata* și *Ramayana,* evidențiază dorința de pace și de armonie, pentru ca părinții să-și vadă copiii crescând, agricultorii să-și culeagă recolta, iar regii să conducă în mod corect. Dar, de asemenea, subliniază cât de dificil sunt de obținut și de păstrat. Noțiunea de proporționalitate *(desha dharma)* a fost promulgată pentru a evita utilizarea excesivă a violenței, însă a fost abandonată în favoarea nebuniei urii. Arbitrajul *(panchayat)* a fost introdus, dar prea rar a împiedicat conflictele. Emisarii erau tratați cu dispreț, iar pregătirile pentru război continuau.

Chiar dacă zeii din *Mahabharata* au avertizat împotriva războiului, miniștrii vicleni au știut să se folosească de mândria și de nesiguranța regelui. „Regii ar trebui să aibă mereu buzduganele ridicate și pregătite să lovească atunci când este necesar și ar trebui să-și sporească mereu dibăcia în luptă“, povățuiește diabolicul sfetnic Kanika. „Evitând cu grijă să facă greșeli, ar trebui să vegheze fără încetare la greșelile dușmanilor și să profite de ele.“[36] Kanika spune în continuare că un rege ar trebui să se comporte ca un șacal viclean și să-și distrugă vrăjmașii, de preferat fără a recurge la război fățiș, ci prin diplomație, putere financiară sau provocarea unei dezbinări interne. Poate că nu este surprinzător faptul că, potrivit Vedelor, forma ideală de organizare statală era un oraș de fier, bine protejat împotriva forțelor naturii și ale oamenilor.

Securitate şi putere

Viciul, virtutea și violența în relațiile internaționale: în zorii primului mileniu, acestea deveniseră deja teme importante la care oamenii reflectau, despre care scriau, pictau și sculptau. În termeni moderni, distribuția puterii – primul strat istoric studiat în această carte – depindea de sfânta treime a resurselor naturale. Chiar dacă lumea era încă puțin populată, iar

barierele naturale încetineau enorm comunicarea, Mediterana de Est, Câmpia Chinei de Nord și Câmpia Indo-Gangetică deveniseră clar arene agitate ale politicii puterii. În alte părți, în pădurile dese, în munți și în câmpiile mănoase, care încă mai acopereau mare parte din glob, politica puterii s-a desfășurat la o scară mai mică. Cu toate acestea, impactul său asupra vieții oamenilor nu a fost mai puțin important.

Al doilea strat istoric pe care l-am identificat pentru a fi luat în considerare a fost evoluția organizării statale. În ultima parte a Epocii Bronzului, lumea era ocupată de orașe mici și mai mari, rareori cu peste câteva mii de locuitori. Multe dintre acestea erau conduse de regi și controlau o parte din teritoriul înconjurător, fiind astfel orașe-stat. În special în cele patru regiuni ale globului unde agricultura era cea mai avansată – Egiptul, Mesopotamia, Câmpiile Indo-Gangetică și a Chinei de Nord –, densitatea acestor orașe-stat era relativ ridicată, permițându-le să interacționeze mai intens din punct de vedere cultural, comercial... și militar. În general, aveau aceleași obiceiuri culturale, religioase și politice, ceea ce a contribuit la nașterea tradițiilor imperiale sub formă de simboluri comune pentru a legitima ierarhia. Astfel, realitatea politică din aceste regiuni a fost modelată de mici orașe-stat care se luptau pentru putere și, în final, pentru deținerea însemnelor imperiale.

Dacă a existat o „stare naturală“ – adică o etapă primitivă – a relațiilor internaționale, aceasta era deja caracterizată de tensiunea dintre dorința de pace și eșecul de a o păstra. Siturile funerare, artele vizuale și poezia mărturisesc toate prețuirea acordată vieții umane, dorința de a trăi viața la maximum, chiar și în condiții foarte grele, angoasa pierderii celor dragi și oroarea războiului. Chiar și pentru oamenii care trăiau în cele mai primitive condiții, în colibe provizorii sau în sate mici, războiul însemna masacru, tortură, răpire și înrobire. Pentru agricultorii și meșteșugarii din statele mai dezvoltate, lucrurile stăteau puțin diferit. Amenințările puteau exista la granițele îndepărtate, dar astfel de războaie duceau adesea la creșterea impozitelor, la neglijarea infrastructurii de irigații, esențială pentru surplusul agricol, și la serviciul militar obligatoriu.

Drept urmare, oamenii de pretutindeni visau la o ideală lume a armoniei. În Egipt, aceasta era întruchipată de *Maat,* în China, de „mandatul cerului“, în Mesopotamia, de Codul Hammurabi, iar în India, de zeitățile Vișnu și Lakșmi. Sarcinile principale ale statului și ale conducătorului său erau păstrarea păcii în interior și asigurarea securității la hotare. Prin urmare,

organizarea statală ideală era reprezentată de un sanctuar împotriva lumii rele, de o grădină în deșert, de un refugiu fortificat, de un oraș de fier. Așadar, când analizăm cel de-al cincilea strat istoric identificat la începutul acestei cărți – evoluția gândirii despre natura politicii mondiale –, perioada târzie a Epocii Bronzului relevă deja o dihotomie frapantă. Regele ideal era un părinte imparțial pentru propriul popor, dar un luptător neînfricat împotriva amenințărilor străine.

Acest lucru ne aduce la un aspect important al celui de-al treilea strat istoric identificat anterior, și anume de ce războiul era mai răspândit decât pacea? Paradoxal, tocmai căutarea securității a provocat atâta suferință. Granițele erau fluctuante, astfel încât modul de urmărire a securității era greu de precizat, rareori putând fi făcută o distincție fermă între războaiele defensive și cele ofensive. Ceea ce una dintre tabere considera a fi un război defensiv era, din punctul de vedere al opoziției, o agresiune brutală. În aceeași ordine de idei, dacă un rege din Egipt, Asiria sau China considera întemeierea unui imperiu ca fiind modalitatea de a transforma anarhia în stabilitate, părțile subjugate aveau o cu totul altă părere. O diferențiere între căutarea securității de către un stat și dorința sa de maximizare a puterii rareori putea fi făcută.

Încă din pragul primului mileniu, războiul putea fi extrem de profitabil, dacă nu pentru oamenii obișnuiți, cu siguranță pentru rege și curtea sa. Orașele și templele erau tezaure de aur și alte obiecte lux, terenurile agricole putea genera mari venituri din taxe, iar astfel puteau fi controlate rutele comerciale. Prin urmare, căutarea securității și a profitului erau legate în mod inextricabil. Același lucru era valabil și pentru forța și slăbiciunea statelor. Dezvoltarea unei organizări statale, succesul său economic, unitatea politică sau progresul său tehnologic, toate putea stârni războiul cu rivalii geloși sau înspăimântați. Dar slăbiciunea unei organizări statale îi putea încuraja și pe prădători să intervină, așa cum s-a întâmplat cu Regatul Nou din Egipt și cu dinastia Shang din China.

Un ultim aspect merită menționat: natura, care este al patrulea strat istoric avut în vedere în această carte. Chiar înainte de primul mileniu, lumea a avut parte de o schimbare climatică. Aceasta a destabilizat societăți întregi – în special pe cele din mediile mai defavorizate, precum stepele – și a provocat migrații și conflicte pe scară largă. Frica, lăcomia, puterea și vitregia naturii au fost factorii care au modelat relațiile internaționale timpurii.

Golful Mexic
OCEANUL ATLANTIC
Golful Campeche
PENINSULA YUCATAN
SIERRA MADRE ORIENTAL
SIERRA MADRE DEL SUR
La Venta
San Lorenzo
Marea Caraibilor
AMERICA CENTRALĂ
ISTMUL PANAMA
Magdalena
Orinoco
Negro
AMERICA DE SUD
OCEANUL PACIFIC
Amazon
MUNȚII ANZI
Chavin de Huantar
Lacul Titicaca
0
600
1200 kilometri
America Centrală și de Sud în vremea olmecilor
Situri olmece importante, cca 1200–300 î.Hr.
Situri cu influențe olmece
Zona culturii Chavin, cca 1200–200 î.Hr.
Situri cu influențe Chavin

Capitolul 2. Păunul lui Solomon (1000–750 î.Hr.)

În zorii Epocii Fierului, în jurul anului 1000, lumea încă era un loc gol. Cea mai mare parte a planetei era populată de triburi izolate și de popoare migratoare. Societățile tribale pe care le-am întâlnit în capitolul precedent apreciau viața și încercau să coexiste demarcând granițele, făcând schimb de bunuri și practicând diplomația. Totuși, starea naturală a relațiilor externe se referea atât la război, cât și la pace. Aceeași stare de lucruri, așa cum am văzut, era valabilă și pentru primele regate. Din nou, idealul era o viață armonioasă. Regii comunicau între ei, scriau scrisori și trimiteau emisari. Dar, de asemenea, de la regi se aștepta să câștige pradă pentru supușii lor și pentru a-și promova prestigiul personal. Valea Nilului, Mesopotamia, Câmpia Indo-Gangetică și Câmpia Chinei de Nord au fost principalele centre demografice și politice. Și ele își doreau armonie, se rugau lui *Maat* sau Lakșmi sau sperau că împăratul va păstra împuternicirea cerului.

Acest capitol descrie cum, la intrarea în noul mileniu, Egiptul, Mesopotamia și regiunea din estul Mediteranei au devenit o unică arenă politică vastă. Ambițiile Egiptului și ale Asiriei – a căror ascensiune părea de neoprit – s-au ciocnit în Levant, unde numeroase state mai mici nu au reușit să se unească pentru a le rezista. Ambele doreau să controleze comerțul, ambele credeau că liderii lor erau aleși de zei. De asemenea, acest capitol redă modul în care țelurile împăraților Zhou, din China, s-au confruntat cu ale puternicilor lor vecini și, drept urmare, dinastia s-a prăbușit, iar Câmpia Chinei de Nord s-a fragmentat din pricina anarhiei. În cele din urmă, explorează unul dintre primele imperii din emisfera occidentală, cel al enigmaticilor olmeci, și rolul banalei turte de porumb, *tortilla,* în crearea sa.

Ascensiunea Asiriei

La începutul primului mileniu al Antichității, Evul Mediu timpuriu se răspândise pe țărmurile Mediteranei ca fumul unui foc de iască. Invadatorii din nordul Mării Mediterane, cunoscuți ca popoarele mării, au cotropit

țărmurile sudice și estice. Egiptul a fost cuprins de haos. Mai departe, Babilonul era pe punctul de a se prăbuși. Invadatorii care roiau prin câmpia Mesopotamiei au început să se lupte între ei. Asiria a fost singurul copac rămas cu rădăcinile intacte. Aceasta a fost șansa Asiriei și a profitat de ea. Punctul de cotitură a fost 910, anul în care regele Adad-nirari al II-lea (911–891) s-a confruntat cu arameenii, un popor din nordul Siriei actuale, și le-a dat o lovitură nimicitoare. De atunci, influența regilor asirieni s-a răspândit rapid în Orientul Mijlociu.

Victoriile lui Adad-nirari al II-lea nu ar fi fost posibile însă fără cei 20 de ani de reforme interne ale tatălui său. Regele Assur-dan al II-lea (934–912) a organizat teritoriul în provincii oficiale și a reglementat administrarea acestora, a fortificat capitala, a restaurat fortărețele aflate de-a lungul rutelor comerciale importante și a crescut producția agricolă. „I-am adus înapoi pe oamenii obosiți ai Asiriei, care, din pricina foametei și a lipsurilor își abandonaseră orașele“, se lăuda Assur-dan. „Am folosit pluguri în districtele țării mele și am adunat mai multe cereale decât oricând înainte.“[1]

Imediat ce s-a ocupat de arameeni, Adad-nirari și-a îndreptat atenția spre Babilon. Deși trupele sale au învins din nou, victoria nu a fost decisivă, astfel că a fost aranjată o alianță prin căsătorie între cele două curți regale. Campaniile ulterioare s-au concentrat asupra micilor regate din munții aflați la nord, fiind vizați inclusiv acum slăbiții hitiți. Nepotul lui Adad-nirari, Assurnasirpal al II-lea (883–859), a înaintat până la Mediterana și Marea Roșie. În 879, Assurnasirpal și-a arătat încrederea în sine dând o petrecere grandioasă pentru a inaugura un nou palat într-o nouă capitală, Nimrud.[2] Timp de peste două decenii, mii de bărbați au muncit ca să-l finalizeze. Regele a „oferit, vreme de zece zile, mâncare și băutură celor 47 074 de oameni, bărbați și femei, care au fost invitați să vină din toată țara mea, plus 5 000 de persoane importante, delegați din alte țări“, scrie pe o stelă de piatră. „Le-am oferit onorurile cuvenite și i-am trimis înapoi, sănătoși și fericiți.“[3] Succesorul lui a dus cuceririle asiriene și mai departe. La sfârșitul secolului al IX-lea, Imperiul Asirian controla aproape întreaga Mesopotamie, precum și mari părți din Levant și Anatolia.[4]

Spectaculoasa ascensiune a Asiriei a fost posibilă deoarece câțiva regi capabili au ocupat tronul fără nici o dispută în privința succesiunii. Forța lor a constat dintr-o combinație de reforme economice, necesare pentru a menține populația satisfăcută, și inovația pe câmpul de luptă.[5] Asirienii și-

au perfecționat tactica de asediu, folosind berbeci și turnuri mobile. Au folosit cămile și cavalerie ca alternative la carele de luptă. Au îmbunătățit tehnologiile pentru transformarea fierului în oțel. Propaganda concepută să terorizeze inamicii oferea o alegere clară: plătești tribut sau pieri. „I-am luat prizonieri pe bărbați, tineri și bătrâni. Unora le-am tăiat labele picioarelor și mâinile, altora le-am tăiat nasul, urechile și buzele“, spune una dintre inscripțiile de pe pereții palatului lui Assurnasirpal al II-lea, din Nimrud. „Din urechile tinerilor, am făcut o grămadă; din capetele bătrânilor, am făcut un turn... Pe băieți și fete i-am ars în flăcări.“[6]

Rezultatul a fost imperialismul prădător. Cucerirea a permis tributul, iar tributul a permis noi cuceriri. Consemnările administrative ne oferă o imagine a prăzii: aur, argint, staniu, cupru, îmbrăcăminte din pânză cu garnituri colorate, maimuțe, abanos, cimișir și colți de creaturi marine. O parte din teritoriile cucerite au fost transformate în provincii imperiale, conduse de guvernatori care impuneau legea asiriană, răspândeau cultura asiriană și percepeau taxe asiriene. Altele au devenit state clientelare conduse indirect, prin intermediul unor regi-marionete, care erau nevoiți să renunțe la relațiile externe independente, să plătească tribut și să-și trimită copiii ca ostatici la curtea asiriană.

Din analele regilor asirieni – scrijelite în tăblițe de lut și sculptate în stele de piatră – rezultă existența unei ordini imperiale clare. În centru se afla Assur. El era zeul principal, care îi dădea instrucțiuni regelui. Regele locuia într-un palat înconjurat de grădini paradisiace, care, la rândul său, era înconjurat de un oraș cu ziduri și de porți imense și locuit de meșteșugari, în jurul cărora se aflau terenuri agricole, idealizate în sculptură ca un habitat luxuriant, plin de curmali, câmpii mănoase și râuri bogate în pești. Aceasta era „regatul de mijloc“, pământul ales de zei. Despre pământurile de dincolo de el – periferia – se credea că fuseseră abandonate de zei și părăsite, fiind o „lume nereușită“.

Această lume nereușită s-a dovedit a fi un loc agitat. Asirienii au avut norocul că vecinii lor s-au redresat mai lent după colapsul Epocii Bronzului și au fost ocupați să se certe între ei. În Egipt, de exemplu, noua dinastie libiană – care s-a identificat cu faimoasa pisică sacră – nu a putut să ofere decât doi regi puternici. Regele Shoshenq I (943–922), fondatorul dinastiei, a fost un combatant neobosit. Unul dintre templele de la Karnak îl înfățișează lângă dușmanilor legați și învinși, aliniați și etichetați ca gâzele

în insectar. Shoshenq a stăpânit o mare parte din teritoriul pe care se află astăzi Israelul și Libanul. A semnat un acord comercial cu regele Tirului. Acesta din urmă își va exprima lipsa de încredere în sine plasând o mică statuie de granit a faraonului în templul principal din Byblos.[7]

Însă moartea regelui Shoshenq a fost urmată de conflicte succesorale și, doar datorită norocului, Osorkon al II-lea (872–837) a reușit să-și impună și să-și consolideze puterea. Osorkon a făcut o campanie scurtă în Nord, dar politica sa externă a fost rezervată. Deja era bântuit de perspectiva conflictelor succesorale de după moartea sa. „Statornicește-mi copiii în funcțiile pe care li le voi da“, s-a rugat el zeului Amon, „astfel încât nici un frate să nu fie gelos pe alt frate.“[8] Cu toate acestea, Egiptul a fost cuprins de lupte dinastice, iar la câțiva ani după moartea lui Osorkon, s-a divizat în două. Sudul și-a recăpătat autonomia și chiar Delta Nilului fost împărțită treptat în mici state. Asirienii s-au apropiat periculos de deșertul Sinai.[9] Abia în jurul anului 710, un nou suveran va reunifica Egiptul, un faraon negru, din Nubia.

Biblia şi câmpul de luptă

La fel ca în zilele noastre, în prima parte a Epocii Fierului, Levantul din epoca timpurie a fierului era un labirint de intrigi politice și ambiție. Pentru Shoshenq I și Osorkon al II-lea, toate aceste mici orașe și regate reprezentau ținte atractive – slabe din punct de vedere politic, dar bogate datorită comerțului. Din orașul Memphis, aflat în Delta Nilului, o rută comercială, „Calea Mării“, ducea, prin numeroase orașe de coastă mediteraneene, până la Damasc. O alta, „Drumul Regelui“, ducea, prin nordul Mării Roșii, al Mării Moarte și al râului Iordan, tot spre Damasc, apoi către Eufrat și Anatolia.

Depresiunea tectonică a Iordanului împarte Levantul în părțile vestică și estică. De la vest la est, mai întâi se află fâșia de coastă, care are parte de multă ploaie, apoi valea râului Iordan, iar după aceea aridul platou iordanian. În nordul regiunii se găsea marele oraș Tir. Tirul a fost pentru Levantul din Epoca Fierului ceea ce Veneția a devenit pentru Italia din secolul al XII-lea după Hristos. La fel cum Veneția medievală din laguna protejată s-a bazat pe posesiunile sale maritime și de peste mări – vastul *Stato da Màr* –, fenicienii din Tir au împânzit întreaga Mediterană cu o

rețea de rute comerciale cu centrul în orașul lor insular, protejat prin amplasarea sa chiar pe coasta Libanului modern. Aveau colonii până la strâmtoarea Gibraltar. Fenicienii erau indispensabili pentru aprovizionarea cu lemn de cedru și cu fier. La est de Tir afla regatul Aram, căminul arameenilor. La sud, de-a lungul Mării Galileei și a râului Iordan, se aflau regatele Israel, Amon, Iuda, Edom și Moab.

Lupta perpetuă dintre aceste regate reprezintă fundalul istoric al Vechiului Testament. Sub conducerea regelui Saul (1043–1012), Israelul s-a impus ca hegemon al Levantului. După ce a format o alianță eterogenă de triburi pentru a obține victoria împotriva amoniților, Saul a fost încoronat rege și le-a unit ca regat al Israelului. Succesorii săi, David (1010–970) și Solomon (970–931), au extins regatul. Vechiul Testament îl descrie pe Solomon ca fiind un conducător competent. El a dorit ca statul să controleze toate schimburile comerciale, a construit furnale pentru topirea fierului, a poruncit formarea unei forțe navale și a înființat o armată permanentă. Solomon a obținut controlul asupra Căii Mării, a controlat cea mai mare parte a traficului de pe Drumul Regelui și a încheiat un acord comercial cu regele Tirului.

Există dovezi ale comerțului între Orientul Mijlociu, Mediterana, Marea Roșie și chiar Oceanul Indian. „O dată la trei ani, flota aducea aur, argint, fildeș, maimuțe și păuni“, relatează Vechiul Testament.[10] De asemenea, se referă și la o vizită a reginei din Saba la curtea lui Solomon. Acest lucru s-ar putea explica prin faptul că Saba, situată unde se află Yemenul de astăzi, era deja un nod comercial important între lumile Oceanului Indian și Mediteranei. De asemenea, Solomon a consolidat alianțe aducând în haremul său prințese din Egipt, Moab, Ammon, Edom și alte regate. Însă, după moartea lui Solomon, Israelul a fost împărțit în două, jumătatea sudică devenind regatul independent al lui Iuda (sau regatul Iudeei).

Imediat după secesiunea sa, Iudeea a fost asediată de Shoshenq I, care fusese adus în regiune de către Israel, noul aliat al Egiptului. În jurul anului 890, regele Asa al Iudeei a luat tot aurul din templul principal pentru a-l mitui pe regele Aramului ca să anuleze tratatul cu Israel și să deschidă un al doilea front, în nord. În jurul anului 860, Iudeea a fost invadată de armatele regatelor Moab și Amon. Când au sosit și trupele arameene, Iudeea a fost forțată să ceară pace.

În 853, întreaga regiune s-a pomenit amenințată de o iminentă invazie asiriană. Conflictele între regate s-au încheiat și a fost formată o alianță formidabilă. Toate trupele s-au adunat la Qarqar, unde se află astăzi Siria modernă, pentru a opri armata asiriană. Coaliția era formată din trupe ale Babilonului, Egiptului, Persiei, Israelului, Aramului și ale altor zece națiuni. Conform unei stele, peste 60 000 de războinici s-au încleștat în bătălie. Pentru popoarele din Orientul Mijlociu a fost ceva asemănător unui război mondial. Asiria a învins, probabil datorită cavaleriei sale mai mari și mai bune, și i-a forțat pe majoritatea dușmanilor învinși să-i devină vasali.

La mai puțin de trei ani mai târziu, arameenii și israeliții se războiau din nou unii cu alții. Pe stela de la Tel Dan, regele arameean descrie modul în care s-a răzbunat pentru înfrângerea tatălui său, „supunând 70 de regi cu mii de care și cai“.[11] În 849, Israel și Iudeea au luptat împreună împotriva arameenilor, pecetluind alianța cu regatul nordic prin căsătoria cu o prințesă. În 815, arameenii ar fi putut învinge Israelul dacă asirienii nu ar fi venit din nou în Damasc, astfel încât amenințarea din nord s-a redus temporar. În 814, arameenii s-au aliat cu babilonienii și elamiții pentru a împiedica un alt atac al asirienilor.[12] Între timp, Iudeea a fost afectată de rivalitatea cu Edomul și de raidurile filistenilor. Însă, după aceea, războaiele dintre Aram și Israel s-au reluat.

Deși asirienii au continuat să atace Babilonul și regatul aramean și în secolul al VIII-lea, mașinăria lor de război și-a pierdut încet forța. Acest lucru a fost provocat de conflictele succesorale, de faptul că guvernatorii au câștigat putere în detrimentul regelui și de influența în creștere a comandantului suprem al armatei, *turtanu.* În 763, puterea regelui asirian era grav slăbită, iar eclipsa produsă în acel an a fost considerată prevestitoare de nenorociri. Apoi a izbucnit o molimă, iar pentru regatul asirian a început un deceniu de revolte și de anarhie. Consemnările menționează încălcări ale acordurilor de frontieră din partea babilonienilor, rebeliuni împotriva influenței asiriene în Levant și chiar încălcarea unui tratat de către Mati’-ilu, regele micului stat Arpad. „Dacă Mati’-ilu păcătuiește împotriva acestui tratat“, scrie în documentele asiriene, „fie ca Mati’ilu să devină prostituat.“[13] Dar blesteme ca acesta nu au putut împiedica cufundarea imperiului în 40 de ani de stagnare. Însă, din fericire pentru Asiria, nimeni nu a fost în stare să profite. După câteva decenii de incertitudine, o altă serie de mari regi au pornit campanii care au dublat

dimensiunea Imperiului Asirian, extinzându-i granițele până în Nubia, Cipru și Golful Persic.

Tratate şi blesteme

Dacă atacul popoarelor mării a fost cel mai remarcabil eveniment de la sfârșitul celui de-al doilea mileniu, ascensiunea Asiriei a conturat perspectiva unei mari părți a emisferei estice în secolele următoare. Comparativ cu Egiptul și Babilonul, Asiria este adesea înfățișată ca un imperiu nemilos. Basoreliefurile de pe zidurile palatului asirian nu lasă nimic în voia imaginației. Acestea înfățișează tăieri de urechi, nasuri și membre ale prizonierilor de război, adevărată propagandă bazată pe teroare. Însă diferențele față de alte imperii antice nu erau chiar atât de mari. Faraonii egipteni și-au acoperit și ei templele cu reprezentări ale inamicilor în timp ce erau dezmembrați sau înrobiți. Ramses al III-lea, de exemplu, a dorit să rămână nemuritor construind un adevărat templu al terorii la Medinet Habu. În fiecare colț al complexului, poate fi văzut lovindu-și rivalii sau dominând câmpul de luptă. Pe un perete, este chiar înfățișat primind grămadă de mâini și de penisuri tăiate ca dovadă a succesului campaniilor generalilor săi. Iar ideologia care stătea la baza conducerii imperiale asiriene și egiptene era similară. Regii ambelor culturi erau însărcinați de zei să păstreze stabilitatea și prosperitatea oamenilor care se rugau pentru ei. Regele asirian era reprezentantul zeului Așur. Oriunde domnea era pace, liniște și dreptate. Oriunde nu domnea era haos.[14]

Sursele antice arată că bătăliile și cuceririle făcute de Egipt și Asiria au fost determinate de nevoia de securitate. Mai presus de toate, era crucial să se asigure producția agricolă concentrată în văile râurilor, atât pentru a preveni tulburările sociale pricinuite de foame, cât și pentru a păstra un flux constant de taxe din partea fermierilor. Mărimea pură și fragmentarea Mesopotamiei au făcut ca acest lucru să fie mult mai dificil pentru asirieni decât pentru egipteni. Existau multe orașe ambițioase, fiecare cu propria identitate culturală puternică, care trebuiau supuse. Nici Egiptul, nici Asiria nu au avut parte de luxul frontierelor naturale clar definite, astfel încât securitatea a implicat și faptul că trebuia controlat și tot ce se afla la periferie. Egiptul s-a concentrat mai ales asupra populatei regiuni din estul Mediteranei. Asiria a trebuit să facă eforturi în toate direcțiile: în vest către

Levant, în nord spre Anatolia, în est către Munții Zagros și în sud spre Golful Persic și Peninsula Arabă.

În această urmărire a lărgirii sferei de influență s-a estompat diferența dintre căutarea securității și maximizarea puterii. Securitatea nu mai reprezenta doar o chestiune de apărare a capitalei sau a granițelor regatului, ci impunea extinderea granițelor pentru ținerea inamicilor cât mai departe de capitală. Regii se mândreau cu prăzile de război, cu sclavii capturați și cu imensa bogăție dobândită supunând alte state și forțându-le să plătească tribut. Obeliscul negru al lui Salmanasar al III-lea ne oferă o idee despre straniile daruri aduse la curte de către delegațiile străine. „Am primit tribut de la Musri: cămile, un bivol de apă, un rinocer, o antilopă, elefanți femele, maimuțe femele și masculi“, se relatează pe acesta. „Am primit tribut de la Iaua, fiul lui Omri: argint, aur, un bol de aur, o supieră de aur, oale de aur, staniu, un sceptru și o suliță.“[15] Din secolul al VIII-lea, Asiria s-a străduit, de asemenea, să controleze rutele comerciale către Levant și să asigure aprovizionarea cu cherestea.

Egiptul și Asiria, ca și alte state, foloseau teroarea ca propagandă. Totuși, viața era valoroasă, chiar și cea a oamenilor din afara teritoriului stăpânit. Musée du Louvre are un basorelief care arată deportarea bărbaților și a femeilor, probabil ca să lucreze în sau în jurul capitalei asiriene.[16] La fel ca în fotografiile recente din zonele de război, se văd oameni nefericiți care își cară bunurile, un car tras de un bou costeliv, coastele sale fiind clar vizibile, și patru copii deasupra încărcăturii. În colțul din stânga se vede ceea ce pare a fi o tabără de refugiați: bărbați asirieni oferă pește, smochine și apă și au grijă de copii și de un bătrân slăbit. Forța este vitală, pare să afirme basorelieful, dar la fel e și mărinimia față de semeni.

Pe lângă forța brută, regii Asiriei foloseau o serie de instrumente diplomatice pentru a-și afirma puterea. Le cereau statelor tributare să trimită la curțile lor prinți, ca ostatici, și prințese, ca soții regale, care erau numeroase. Dacă prințesele erau trimise în ambele direcții, acest lucru semnala că Asiria încă nu era în măsură să-și impună superioritatea. Așa au stat lucrurile, de exemplu, în cazul tratatului dintre Adad-nirari al II-lea și regele Babilonului. Acesta fixa granița celor două state și a fost parafat după ce monarhii făcuseră schimb de fiice ca soții.

Tratatele de pace erau adesea încheiate în prezența unui preot și întărite cu un blestem. Într-un tratat între Asiria și Arpad, regele acestuia din urmă

era avertizat: „Acest cap nu este capul unui miel de primăvară, e capul lui Mati'-ilu, este capul fiilor săi, al bogătașilor din regatul lui și oamenilor de pe pământul său. Dacă Mati'-ilu va păcătui împotriva acestui tratat, atunci, la fel cum capul acestui miel de primăvară e tăiat, iar pulpa îi este pusă în gură, și capul din Mati'-ilu va fi tăiat.“[17] Statele mai mici au preluat aceste jurăminte în tratatele încheiate între ele. Stela de la Sefire vorbește despre un tratat între doi conducători levantini minori, regii Barga'yah și Matti'el. Consecințele oricăror încălcări sunt clare: „Așa cum această ceară este topită de foc, la fel și Matti'el va fi distrus de foc... Așa cum acest vițel este tăiat, la fel Matti'el și nobilii săi vor fi tăiați.“[18]

Nici o lucrare nu oferă o imagine mai bună a politicii puterii din regiune decât Vechiul Testament. Ca relatare istorică, este o uluitoare poveste despre războaie, schimbări de alianțe și amenințarea permanentă a marilor puteri, precum Asiria. Îi laudă pe israeliți ca națiune aleasă de Dumnezeu, care locuiește în orașe „zidite până la cer“, după cum spune cartea Deuteronomul, și care e destinată să păstreze pământul făgăduit și să-l facă prosper prin agricultură și comerț.[19] Idealul era cel al unei societăți de triburi unite într-un front comun împotriva dușmanilor externi.

Cartea Judecătorii povestește cum a ieșit Israelul dintr-o perioadă de haos și război civil, când „nu a existat nici un rege în Israel, iar toți oamenii făceau orice li se părea corect“.[20] Unitatea a fost adusă de monarhi puternici. Cărțile Regilor îi descriu pe Saul, David și Solomon mai ales ca luptători, unificatori nemiloși și apărători ai regatului lor. Dar puterea lor a dus la abuz și decizii arbitrare. Acesta este motivul pentru care Deuteronomul enumera criterii foarte clare pe care un bun rege trebuia să le îndeplinească. În primul rând, trebuia să fie israelit. Numărul cailor săi trebuia să fie limitat. Trebuia să se abțină de la a acumula mari cantități de argint și de aur. Trebuia să respecte legea.[21] Nu avea voie să se căsătorească cu multe soții. Astfel, Vechiul Testament definește buna guvernare nu ca o monarhie autoritară, ci mai degrabă ca o federație unită de regulile divine ale Torei și deservită de un conducător care avea doar o putere limitată.

Cu toate acestea, când era vorba de apărarea statului, nu existau aproape deloc limitări ale utilizării forței. Deuteronomul recomanda ca inamicului să i se ofere posibilitatea de a se preda înainte de începerea luptei: „Când vă apropiați de un oraș pentru a lupta împotriva lui, îi veți oferi condiții de pace. Dacă este de acord să facă pace cu voi și să se deschidă către voi,

atunci toți oamenii care se găsesc în el vor face muncă forțată pentru voi și vă vor servi.“ Dacă orașul nu se preda, israeliților li se cerea „să treci prin ascuțișul sabiei pe toți cei de parte bărbătească“ și să ia „femeile, copiii și vitele, și tot ce va mai fi în cetate, toată prada“.[22] Vechiul Testament cere nici mai mult, nici mai puțin decât un război sfânt și o distrugere în masă. „Dar Domnul Dumnezeul tău le va da în mâna ta și le va pune cu totul pe fugă, până vor fi nimicite. Pe împărații lor îi va da în mâinile tale și le vei șterge numele de sub ceruri; nici unul din aceste popoare nu va putea să stea împotriva ta, până le vei nimici.“[23]

O astfel de agresivitate nu era în nici un caz excepțională în prima parte a Epocii Fierului. Prezintă asemănări cu cea descrisă în epopeile sacre hinduse, precum *Mahabharata,* și este similară și cu cea din inscripții despre relațiile internaționale din Levantul antic. Din regatul Sam’al, aflat la nord de Israel, avem o stelă din secolul al IX-lea care spune:

> Eu sunt Kilamuwa, fiul regelui Haya. Tatăl meu nu a făcut nimic în timpul domniei sale. Regi prădători au atacat regatul nostru. Eu am trecut printre ei ca un foc... Sub regii de dinainte, oamenii urlau ca niște câini. Eu le-am fost tată, mamă și frate. Le-am dat aur, argint și vite oamenilor care nu mai văzuseră niciodată nici măcar fața unei oi. Pe cei care nu văzuseră niciodată pânza simplă, i-am îmbrăcat în mătase din cap până în picioare.[24]

Stela regelui Zakkur, care a condus orașul Hamath (în Siria actuală) în prima parte a secolului al VIII-lea, descrie mai întâi un acord de frontieră cu Asiria și îi blestemă pe cei care s-ar fi gândit să-l încalce. Apoi, spune că regele fusese ajutat de zei într-un război sfânt împotriva unei puternice alianțe a rivalilor săi care contestau anexarea de către el a statului vecin Hadrach.

> Bar-Hadad, regele Aramului, a format o mare alianță cu șaptesprezece regi... Toți acești regi au pornit un asediu împotriva lui Hadrach. Au înălțat un zid mai înalt decât zidul lui Hadrach. Au săpat șanț de apărare mai adânc decât al lui. Dar eu am ridicat mâinile către Baalshamin, iar el mi-a zis: „Nu te teme, căci eu te-am făcut rege și te voi scăpa de toți acești regi care te-au asediat“.[25]

Ambele surse confirmă spusele Vechiului Testament despre războiul din Levant, în special faptul că folosirea forței poruncită de divinitate – ceea ce înseamnă război sfânt – a fost crucială pentru a scăpa de amenințări și a păstra prosperitatea unui stat.

Lumea Mediteranei

În vreme ce lumea asirienilor, a egiptenilor și a regatelor mici din estul Mediteranei este, în general, bine documentată, lupta pentru stăpânire în Orientul Mijlociu a implicat și o serie de actori mai enigmatici. În nord, Caucazul și stepele dintre Marea Neagră și Mongolia au fost terenul de vânătoare al popoarelor nomade. Un grup important a fost al cimerienilor, menționați pentru prima dată în documentele asiriene din secolul al VIII-lea. Aceștia combinau creșterea vitelor cu agricultura și făceau comerț cu Mesopotamia, prin trecătorile montane din Caucaz, dar și cu Europa Centrală, pe Dunăre.

Cimerienii au transmis cunoștințe importante popoarelor din Anatolia – și, prin intermediul lor, indirect, Levantului și Mesopotamiei –, ceea ce a contribuit la îmbunătățirea stilului de călărie și a tacticilor cavaleriei – de exemplu, prin utilizarea obrăzarelor și zăbalelor.[26] În timp ce cimerienii înaintau spre sud către Podișul Armean, erau urmați de un popor mult mai războinic: sciții. Din secolul al IX-lea, aceștia s-au revărsat în Asia Centrală și mai departe, spre stepa ponto-caspică, terorizându-i pe cimerieni, cucerind numeroase regate montane și, în cele din urmă, intrând în Mesopotamia. Nu este clar cât de numeroase au fost aceste popoare din stepă, dar despre migrațiile nomade din perioada timpurie a Epocii Fierului există indicii care vorbesc despre sute de mii de indivizi – cu mult mai puțini decât populațiile marilor centre agricole din Egipt și Mesopotamia, care numărau milioane.[27]

Două dintre primele societăți de la sud care au întâmpinat forța cimeriană au fost regatul Manna și regatul Urartu. Acesta din urmă se formase prin unirea unor triburi ca răspuns la sporirea continuă a puterii Asiriei. Până în secolul al IX-lea, se extinsese și ocupa regiunea dintre Marea Neagră, lacul Urmia și cursul superior al Eufratului. Urartu a devenit cunoscut pentru monumentalele sale orașe fortificate, fortărețele care păzeau trecătorile montane strategice, ingineria sistemelor de irigații și a canalelor sale

subterane. Moștenirea sa principală o reprezintă ruinele unei cetăți puternice, construită din blocuri de bazalt și chirpici, care străjuiește lacul Van. Avea o armată de zeci de mii de oameni. Vecina Frigia a fost principala victimă a expansiunii lui Urartu. Capitala sa a fost distrusă în 800.[28]

Între timp, de partea cealaltă a Mării Egee, lumea greacă își revenea încet din evul întunecat. Între secolele al X-lea și al VIII-lea, populația din jurul Mării Egee a crescut rapid. A fost începutul unei renașteri majore. Coloniștii dorieni au transformat Corintul și Sparta în orașe înfloritoare, cu populații de până la 10 000 de oameni.[29] În întreaga peninsulă greacă, tot mai mult pământ era cultivat. Câmpiile erau folosite mai ales pentru producția de cereale, dealurile erau acoperite cu livezi de măslini, stimulând comerțul cu ulei de măsline. În secolul al VIII-lea, așezări comerciale grecești au apărut pe teritoriile de astăzi ale Siriei și Ciprului. Asta le-a permis comercianților greci să intre în contact cu fenicienii și cu puternicul lor centru comercial, Tirul. Grecii și-au derivat alfabetul din al fenicienilor. S-au inspirat din arta feniciană pentru a înlocui austerele decorațiuni geometrice ale ceramicii lor cu teme orientale precum lei, tauri și oameni îmbrăcați elegant. Pe măsură ce economia s-a dezvoltat și clima s-a îmblânzit, așezările doriene au devenit prea mari pentru ca agricultorii să le poată susține. Au fost înființate colonii grecești în Asia Mică, Sicilia și în Peninsula Italică, pentru a face față excesului de populație. Cu toate acestea, competiția pentru pământurile dintre orașele grecești a crescut.[30]

Unul dintre principalii învingători ai acestei lupte a fost orașul-stat Sparta, care, până la sfârșitul secolului al VIII-lea, și-a anexat cea mai mare parte a sudului Peloponezului. Concepția spartană despre lume era simplă. Oamenii din teritoriile cucerite erau vânduți ca sclavi sau forțați să lucreze pământul ca iloți și să cedeze jumătate din recoltă cetățenilor spartani. Cei din alte state vecine au devenit *perioikoi* – aceștia se bucurau de mai multă libertate decât iloții, dar nu au dobândit niciodată cetățenia spartană deplină. În centrul tuturor erau cetățenii Spartei. Ei credeau că sunt descendenți ai lui Heracle, etalonul masculinității și fiul lui Zeus, zeitatea supremă a panteonului grec. Având în vedere lupta perpetuă pentru pământul din Peloponez, bărbăția era esențială. Spartanii au cultivat-o printr-o serie de legi promulgate de legendarul legiuitor Licurg, în secolul al VIII-lea. El a recomandat ca toți bărbații spartani să poată lupta, să mănânce împreună și să împartă pământul în mod egal.

Prin constituția spartană – care probabil fusese concepută de Licurg – a fost înființată o adunare populară a tuturor cetățenilor bărbați adulți. La rândul său, adunarea alegea un consiliu format din bătrâni, cu cinci efori. Acești efori erau responsabili de cele mai importante chestiuni ale statului. Cei doi regi spartani aveau o funcție în mare măsură simbolică și menținеau contactul cu zeii prin intermediul Sanctuarului din Delfi. Delfi era centrul lumii grecești. Reprezentanți din toate orașele veneau la sanctuar pentru a consulta faimosul oracol. Era un simbol important al conștientizării crescânde a unei culturi grecești comune, a ideii că, în ciuda numeroaselor conflicte, poporul Greciei se diferenția printr-o binecuvântare divină, o limbă comună și o istorie comună, după cum au consemnat poeții epici, precum Homer. În 776, orașele grecești și-au trimis pentru prima dată cei mai buni sportivi la un turneu care a avut loc la sanctuarul lui Zeus din Olimpia. Acesta a fost începutul Jocurilor Olimpice, care erau o celebrare a puterii și a identității colective a tuturor oamenilor din Grecia, în perioada desfășurării lor fiind declarat armistițiu în întreaga lume greacă.

La doar câteva decenii după primele Jocuri Olimpice, de cealaltă parte a Mării Ionice a fost înființat un oraș care avea să strice întregul echilibru al puterii din zona Mediteranei. Primii locuitori ai acestui regat ce avea doar câteva sute de oameni, care locuiau în colibe din vreascuri, l-au numit Roma, după părintele său fondator, Romulus. Conform legendei, un lup a descoperit doi gemeni abandonați pe malul fluviului Tibru. Erau fiii zeului războiului și au început să ucidă din momentul în care au devenit adulți. Întemeierea mitică a Romei a fost rezultatul fratricidului. Romulus l-a ucis pe fratele său Remus într-o izbucnire de furie.

În primii ani, Roma a fost o așezare a tâlharilor și aventurierilor, mai degrabă un trib decât un adevărat oraș. Legenda descrie modul în care Romulus și oamenii săi i-au păcălit pe locuitorii din Sabina vecină pentru a le răpi fecioarele. S-au războit cu orașele din jur și i-au ucis pe emisarii lor când au venit să ceară pace. Cu toate acestea, condițiile de bază pentru ca Roma să devină un oraș înfloritor erau bune. Orașul era protejat de Tibru, beneficia de pământ fertil și era în apropierea unor rute comerciale importante. Râurile, dealurile și mlaștinile formau un baraj natural împotriva principalelor centre ale puterii de la acea vreme: etruscii, care locuiau în nordul peninsulei, și coloniile grecești, care se dezvoltau la sud.

În secolul al VIII-lea, lumea Mediteranei și Orientul Mijlociu se redresaseră complet după colapsul Epocii Bronzului. Comerțul înflorise și noi orașe fuseseră construite. Regiunea trăia în umbra Imperiului Asirian, care pusese ochii pe cealaltă putere principală, Egiptul. Datorită armatelor permanente și carelor de luptă, Egiptul și Asiria aveau o putere militară masivă, cu care puteau controla întinsele câmpii ale Mesopotamiei și Nilului și înainta pe drumurile comerciale ale Levantului. Acolo s-au ciocnit cei doi uriași. Și tot acolo au dezvoltat relații cu puteri mai mici, precum fenicienii și regatele lui Israel și Iuda. Uneori, aceste puteri minore răspundeau la incursiunile asirienilor și egiptenilor alăturându-li-se. Alteori, formau mari coaliții temporare, ca în cazul Bătăliei de la Qarqar.

De asemenea, au fost făcute eforturi pentru păstrarea păcii între state. Cu ocazia încheierii tratatelor de pace se făceau jurăminte sacre. Statele grecești mici se adunau la sanctuarele religioase comune și organizau concursuri atletice. Au fost stabilite reguli care să limiteze distrugerile războiului. Cu toate acestea, anarhia dintre state a predominat și a transformat regiunea într-o lume de ziduri – ziduri de piatră și ziduri de mituri care susțineau ideea de a fi popoare alese și binecuvântate de zei. Pe de altă parte, comerțul era intens. În multe privințe, orașul fenician Tir era Veneția sau New Yorkul Levantului – prosper, deschis către lume și liber. Solomon făcea comerț pe Marea Roșie. Cu toate acestea, obiectivul conducătorilor nu era să lase comerțul să fie liber, ci să-l controleze prin intermediul monopolurilor, prin trimiterea de trupe care să cucerească rutele comerciale și resursele naturale, precum și prin politici tributare.

Rituri chinezeşti

Dacă ascensiunea Asiriei a fost cel mai important eveniment pentru conturarea părții de vest a Eurasiei la începutul primului mileniu, în est a fost declinul dinastiei Zhou, care a avut un impact enorm asupra vieții a milioane de oameni din Câmpia Chinei de Nord.[31] După marea sa victorie împotriva dinastiei Shang, în Bătălia de la Muye, din 1046, Zhou s-au confruntat imediat cu tulburări interne. De îndată ce primul rege al dinastiei a murit, unchi invidioși s-au revoltat împotriva fiului său, prințul Cheng de Zhou. Datorită sprijinului unui unchi loial, ducele de Zhou, Cheng a supraviețuit și a devenit rege în 1042.

Ducele de Zhou – care este considerat unul dintre marii gânditori strategici ai istoriei Chinei – l-a învățat pe noul rege să fie moderat și să se opună opulenței și autoindulgenței. „O! Omul superior dă dovadă de asta – nu se va deda unei comodități luxoase“, este consemnat a fi spus ducele. „În primul rând, înțelege că truda dureroasă a semănatului și a culesului permite huzurul și astfel înțelege că oamenii de rând depind de această trudă pentru a-și duce traiul“, continua el. „Am observat la oamenii de rând că, atunci când părinții se ostenesc cu sârguință la semănat și cules, adesea fiii lor nu înțeleg această trudă dureroasă, ci se abandonează huzurului și trândăvelii și devin iresponsabili.“[32] Cheng de Zhou și-a consolidat puterea asupra Câmpiei Chinei de Nord și a desfășurat campanii și în zona de șes centrală a Chinei. El și succesorii săi imediați au fost lideri puternici. Guvernau dintr-o mare capitală nouă, Chengzhou. Chengzhou era un patrulater perfect, apărat de ziduri înalte și accesibil prin trei porți fortificate aflate pe câte o latură.

Cartea riturilor oferă o imagine fascinantă a instituțiilor care țineau regatul Zhou laolaltă. Liderii regionali erau împărțiți pe cinci trepte ierarhice, de la duce la baron. La curtea sa, regele era asistat de miniștri, dar regiunile aveau propriile administrații. Regele era arbitrul suprem. La fiecare cinci ani, organiza un lung tur pentru a le inspecta și îi chema regulat la curtea sa pe conducătorii regionali. „Acesta este modul de a-i prețui pe prinții statelor – să-ți faci timp pentru vizitele lor, să-i întâmpini cu mici daruri și să-i trimiți înapoi după ce te arăți înțelegător și generos cu ei.“[33] Pentru a gestiona aceste relații exista un „mare ministru de război“, dar și un „mare întreținător al păcii“. Mai erau trei inspectori și un „mare ministru al instrucțiunii“, pentru a supraveghea ceremoniile.

Comerțul extern era promovat. Existau piețe la frontieră, iar *Cartea riturilor* recomanda limitarea taxelor la graniță. „Când comercianții și alții se adună de peste tot și vin din cele mai îndepărtate părți ale lumii, atunci resursele guvernului nu scad.“[34] Pentru a sprijini comerțul cu străinii, regatul trimitea emisari și interpreți. În testamentul său, regele Cheng din Zhou sfătuia să continue a se investi în diplomație. „Faceți-i pe cei îndepărtați să fie maleabili și faceți-i pe cei apropiați să fie eficienți“, îndemna el. „Pacificați și încurajați numeroasele țări, mici și mari.“[35] Un astfel de monarh pașnic era cunoscut drept „rege liniștitor“. Și *Cartea*

documentelor spune că existau reguli în privința războiului – nu furați vitele, nu săriți zidurile și nu ademeniți servitoarele.[36]

Una dintre inovațiile militare din Zhou au fost carele de luptă cu arcași.[37] Principalii rivali ai Zhou au fost Dongyi, care au continuat să reziste puterii Zhou din fortărețele lor aflate în peninsula Shandong, și popoarele Xianyun, din regiunea Ordos, Guifang, de unde este acum provincia Shanxi, și Chu, al cărui stat se găsea pe la mijlocul cursului fluviului Yangtze.[38] Cei din Zhou scriau batjocoritor despre dușmanii lor. „Triburile de la est au fost numite [Dongyi]. Aveau părul nelegat și își tatuau trupurile. Unii dintre ei își mâncau hrana fără a o fi gătit.“[39]

Din textele de pe vasele de bronz reiese imaginea unei ere de lupte sălbatice. În jurul anului 1000, regele Kang din Zhou a lansat două campanii împotriva Guifangului și a trimis opt armate împotriva Dongyi. Un ceaun de bronz descrie modul în care generalul lui Kang a intrat triumfător în capitală, în 979, cu două căpetenii legate, 482 de trofee, 13 081 de bărbați, 30 de care, 355 de boi și 38 de oi.[40] La scurt timp după această paradă a victoriei, Zhou a suferit o serie de înfrângeri. În jurul anului 970, regele Zhao din Zhou a atacat Chu. Puternica federație Chu controla un teritoriu aproape la fel de mare ca al Zhou. Regii din Zhou obișnuiau să recruteze miniștri din Chu pentru curtea lor, dar cei din Zhou păreau să fi fost deranjați de aroganța tot mai mare a acestora din urmă. Faptul că Chu deținea rezerve importante de minerale pentru industria prelucrării bronzului ar fi putut să fie un alt motiv. Ostilitățile fățișe au izbucnit în cele din urmă, după ce unul dintre triburile mai mici, care trebuia să reprezinte un tampon împotriva celor din Chu, a cerut sprijinul Zhou împotriva unei presupuse agresiuni. A fost o înfrângere dezastruoasă pentru regele Zhao. „A fost o cometă... Cerul era foarte întunecat, iar fazanii și iepurii erau foarte speriați. Au pierdut cele șase armate în râul Han, iar regele a murit.“[41]

Succesorul lui Zhao, în 956, regele Mu din Zhou, s-a concentrat inițial asupra reformelor administrative, instituind un sistem de promovare bazat pe merit. Dar, din motive necunoscute, a început o ofensivă împotriva Xianyun și Dongyi. Consemnările menționează faptul că cei de la curtea regatului Zhou s-au opus acestei campanii, deoarece ambele state plătiseră deja tribut. Deși Mu și-a câștigat războiul, Xianyuni și Dongyi nu au mai plătit niciodată tribut. În următorii 60 de ani, Zhou a mai lansat doar două

campanii majore. Inscripțiile de pe vasele ritualice de bronz descriu că au fost trimise șase armate și că s-au confiscat mii de cai. Zhou a sacrificat o parte din prizonierii de război pentru strămoșii dinastiei. Dar curtenii și oamenii se săturaseră de aceste războaie și de impozitele în continuă creștere. Pe un vas de bronz a fost găsită următoarea poezie:

> Hai să adunăm ferigile spinoase, hai să adunăm ferigile spinoase;
> Acum răsar ferigile spinoase.
> Când ne vom întoarce? Când ne vom întoarce?
> Târziu în anul următor.
> Soția și soțul vor fi despărțiți,
> Din cauza Xianyun.
> Nu vom avea timp să ne odihnim,
> Din cauza Xianyun.[42]

În secolul al IX-lea, lucrurile au continuat să se înrăutățească, inamicii Zhou încheind alianțe împotriva sa. Chu a format chiar o coaliție a 36 de state estice pentru a-l ataca.[43] De atunci, analele sunt o litanie de înfrângeri militare, incursiuni ale barbarilor și răscoale ale țăranilor împotriva impozitării excesive. „Cei de rang superior și inferior s-au lingușit reciproc, iar oamenii de rând au devenit îndărătnici și nehotărâți“, spun analele. „Drept urmare, casa regală a decăzut, iar poeții au scris satire.“[44] Abia după înscăunarea regelui Xuang în Zhou, în 828, autoritatea regală și ordinea socială au fost restabilite. Apoi, acesta și-a îndreptat atenția către amenințările externe. Conform inscripției de pe un vas de bronz: „A fost al cincilea an și a treia lună, după scăderea strălucirii [Luna în scădere către ultimul pătrar] când regele s-a hotărât să-i atace mai întâi pe Xianyun la Tuyu. Xi Jia l-a urmat pe rege, tăind capete și încătușându-i pe prizonieri... Regele l-a răsplătit pe Xi Jia cu patru cai și un car de luptă cu un cal.“[45] Xuang a intervenit și în crizele succesorale ale statelor mai mici, precum Qi și Lu, și a invadat Hua Yi, pentru că nu a plătit tribut. „Hua Yi ne datorează tribut. Trebuie să ne trimită tributul, taxele, oamenii și bunurile lor. Dacă îndrăznesc să nu se supună poruncii, atunci atacă-i.“[46]

În 780, Xuan a fost urmat de regele Tu. Semnele nu au fost bune, un cutremur major zguduind capitala chiar înainte de încoronarea sa. Profeții au prezis sfârșitul dinastiei. Analele descriu modul în care regele și-a alungat regina imediat după ce a născut, determinându-i pe socrul său,

marchizul de Shen, să se unească cu Xianyun. La scurt timp după aceea, regele a fost ucis, iar hoardele barbare au jefuit capitala. Era anul 771. Mandatul ceresc al Zhou era contestat.

În deceniile care au urmat, capitala Zhou a fost mutată la Luoyang. Din ce în ce mai mulți vasali au întors spatele regelui. Cu toate că Zhou și-a păstrat puterea nominală, visul unității a lăsat loc anarhiei pure. Vreme de peste cinci secole, Câmpia Chinei de Nord a fost arena competiției și a luptei neîntrerupte între state, o epocă cunoscută sub denumirile de „perioada primăverii și toamnei“ (771–476) și „perioada statelor combatante“ (476–221).

Înălțarea și decăderea dinastiei Zhou, din China, au coincis cu răspândirea unei noi tehnologii importante în Asia de Est. Alături de turnarea bronzului, cultivarea orezului în mediu umed, care a înflorit în China timp de secole – unde fermierii plantau orez pe uscat, iar apoi, transferau răsadurile pe câmpuri inundate – a fost adoptată treptat în Japonia, Coreea și Asia de Sud-Est.

Cu toate acestea, până în secolul al VII-lea, Coreea a rămas puțin populată. Nu existau orașe mari, iar majoritatea oamenilor trăiau ca seminomazi, în gropi acoperite, sau ca pescari, de-a lungul coastei.[47] Legendele coreene vorbesc despre regatul Gojoseon. Statui de lut primitive și unelte din piatră sunt singurele obiecte din acest regat care au fost dezgropate. De asemenea, Vietnamul de Nord a fost unul dintre primii vecini expuși influenței chineze. Regatul Hong Bang a fost un partener comercial important, iar în secolul al VIII-lea, a adoptat turnarea bronzului. Cea mai mare parte a restului Asiei de Est a rămas în Epoca Pietrei timp de câteva secole, primele orașe în adevăratul sens al cuvântului apărând acolo abia în secolul al V-lea. Între timp, India a continuat să fie afectată de luptele perpetue dintre triburi și regatele mici. Treptat însă, Câmpia Indo-Gangetică a devenit mai dens populată. Comerțul s-a dezvoltat, iar satele s-au unit și au format orașe. Însă, abia în secolul al VI-lea, vor începe să formeze state reale, cunoscute sub numele de „mahajanapade“.

În același mod în care Asiria și Egiptul își extinseseră puterea în câmpiile Orientului Mijlociu, statul Zhou a folosit care de luptă și armate mari pentru a obține controlul asupra Câmpiei Chinei de Nord. Odată făcut acest lucru, a beneficiat de producția a milioane de fermieri, care, în plus, au finanțat războaie de expansiune. În China, ca și în Orientul Mijlociu, statele mai

mici au reacționat fie formând alianțe împotriva celor mai puternice – strategie des numită „echilibrare“ în relațiile internaționale –, fie cooperând cu statul cel mai puternic – proces care se numește „aliniere“. Chiar dacă regii Zhou susțineau că păstrează armonia în conformitate cu împuternicirea cerului, faptul că se lăudau cu capetele tăiate arăta o cruzime egală cu a asirienilor. Cu toate acestea, Câmpia Chinei de Nord încă era separată de restul Asiei. Este posibil ca granițele sale naturale să nu fi oprit în întregime răspândirea comerțului și a tehnologiei, dar erau suficient de impresionante pentru a împiedica Zhou să încerce a invada regiunile vecine din Asia de Sud-Est, Asia de Sud, Asia Centrală și Peninsula Coreeană.

Olmecii

Acest capitol nu ar fi complet fără câteva cuvinte despre o altă regiune tropicală care adăpostea o civilizație importantă, America Centrală. Coasta Golfului Mexic a fost locuită de cea mai timpurie cultură americană semnificativă, cea olmecă. Au existat și alte societăți în emisfera occidentală, cum ar fi Chavín, acolo este acum Peru, dar organizările lor statale au rămas foarte restrânse, iar aproape tot restul Americii încă era populat preponderent de vânători și de vânători-culegători.

America Centrală era un mediu dificil, cunoscut pentru jungla densă, climatul sufocant, ploile abundente și prădătorii periculoși, precum jaguarul. Poporul olmec a înflorit nu numai pentru că a învățat să stăpânească natura – prin intermediul unui extins sistem de irigații –, ci pentru că a învățat să trăiască cu vitregiile ei, adaptându-și agricultura la condițiile specifice de mediu. Unii agricultori își creșteau plantele pe pajiștile mici de pe malurile râurilor. Alții lucrau parcele curățate prin arderea arborilor, pe care le părăseau când stratul subțire de sol fertil era epuizat. Agricultura era combinată cu culegerea hranei: fructe și carne din pădure, pește și crustacee din râuri și mare. Câinii domesticiți reprezentau o sursă suplimentară de proteine. Până în primul mileniu, agricultorii au perfecționat metodele de producție a fasolei, a cartofilor și a porumbului, astfel încât populația a crescut constant. Oamenii au început să se specializeze în diverse meserii, iar comerțul a început să înflorească.

Excedentele agricole trebuie să fi fost semnificative având în vedere că o mare parte din forța de muncă a fost alocată producerii extraordinarelor

obiecte de prestigiu care ne permit să avem o imagine a civilizației olmece. Colibele și adăposturile din lemn ale olmecilor au fost distruse de pădure cu secole în urmă, dar arheologii au descoperit o serie de uriașe capete de regi sau zei sculptate în piatră, unele cu o greutate de peste 20 de tone. Iar în La Venta au fost găsite ruinele unei piramide, alături de coloane mari și un pavaj cu mozaic. În jurul anului 900, acel loc devenise capitala olmecilor, după declinul anteriorului oraș principal, aflat la San Lorenzo. Ambele aveau mai puțin de 20 000 de locuitori și erau, în primul rând, centre religioase și, probabil, cetățile de scaun ale conducătorilor.[48] Acestea dominau numeroase așezări agricole mai mici. San Lorenzo deținea monopolul comerțului cu obsidian, în timp ce La Venta a devenit un important centru comercial pentru jad și alte bunuri de lux. În esență, orașele La Venta și San Lorenzo erau centre economice, politice și religioase ale federațiilor formate din sate mici.

Deși controlul comerțului a fost, cu siguranță, important pentru dezvoltarea orașelor-stat olmece, nu știm ce fel de relații internaționale aveau. Proiecția puterii militare trebuie să fi fost extrem de dificilă. Campaniile erau inevitabil restricționate de pădurea densă și de sezonul ploios lung. De asemenea, olmecilor le lipseau caii, așa că soldații trebuiau să se deplaseze pe jos. Ca urmare a unor astfel de factori, cercetătorii consideră că utilizarea forței militare nu era foarte întâlnită în societatea olmecă, în comparație cu civilizațiile din emisfera estică. Acest lucru ar putea explica absența fortificațiilor din jurul orașelor. Spre deosebire de orașele fortificate din Eurasia, La Venta a fost, în esență, o așezare deschisă – un centru cu clădiri din piatră, probabil înconjurate de case din lemn, care lăsau treptat locul pădurii. Câteva dintre sculpturile găsite în aceste situri par să înfățișeze străini, dar aceștia nu sunt reprezentați ca exprimând inferioritate, prosternându-se în mod umilitor sau fiind prizonieri.[49] Un basorelief care prezintă un ambasador sau un emisar îl redă pe acesta stând cu mândrie drept și având un steag în mână. Un alt grup de basoreliefuri îl scoate în evidență pe cel mai important personaj, dar fără a-i degrada pe străinii din jurul său.[50]

Deși unele basoreliefuri înfățișează bebeluși sau bărbați și femei care țin în brațe copii, majoritatea obiectelor de artă olmece exprimă forța masculină. Capetele uriașe cu aspect ostil erau clar menite să descurajeze. Statuile îi prezintă pe conducători ca fiind personaje impunătoare, care au

toiege pe post de arme. Deși, cu siguranță, războiul nu este la fel de comun în arta olmecă precum în cea egipteană sau asiriană, s-au găsit sculpturi care prezintă războinici și dușmani uciși. Din perioada târzie a expansiunii olmece – după secolul al IX-lea, marcată de răspândirea monumentelor precum uriașele capete de piatră – s-au descoperit sulițe din lemn călit în foc, vârfuri de sulițe din obsidian și pietre de praștie.[51] Interesant este că momentul expansiunii a coincis cu apariția unui aliment care, și astăzi, e foarte întâlnit în regiune: tortilla. Experții susțin că tortilla a fost prima formă de hrană care putea fi transportată cu ușurință pe distanțe lungi într-un mediu atât de umed. Astfel, cu toate că războiul se poate să nu fi fost atât de frecvent în relațiile externe ale olmecilor, cu siguranță a fost o parte a lor.

Societăți călite în luptă

La începutul Epocii Fierului, Nilul, Mesopotamia și Câmpia Chinei de Nord erau în continuare principalele centre economice și, prin urmare, și centrele puterii politice. În ceea ce privește distribuția puterii, primul strat studiat în această carte, aceasta nu s-a schimbat prea mult. Principala formă de organizare politică a rămas orașul-stat. După Evul Întunecat, multe alte orașe-stat au fost întemeiate. Multe alte centre urbane fuseseră cucerite, subjugate și absorbite de imperii, precum cel Asirian și Zhou. Periferia lor încă era marcată de orașe-stat mai mici în Libia, Levant, în jurul restului Mării Mediterane, în Nubia, Anatolia, Zagros și în văile care duceau spre inima agricolă a Chinei.

Lumea ideală era în continuare una cu câmpii irigate abundent, un paradis cu cereale aurii, fructe din belșug și turme de vite sănătoase. Dincolo de granițele sale se afla un tărâm fără legi, care nu se supunea nici unui zeu: „lumea nereușită“ a asirienilor; *Isfet,* sau haosul egiptenilor; domeniul barbarilor tatuați care devorau carne crudă, potrivit Zhou. Era sarcina regelui sau a împăratului să-și apere poporul împotriva invaziei de la această periferie. Același lucru era valabil și pentru regatele mai mici. Regele ideal al poetului grec Homer era un războinic. Licurg dorea ca toți bărbații spartani să poată lupta. Vechiul Testament îi lăuda pe Saul, David și Solomon ca apărători nemiloși ai regatelor lor.

Însă diferența dintre apărare și atac nu era foarte clară, iar acesta a rămas un motiv important de război. Pentru regele asirian Adad-nirari al II-lea,

campania împotriva arameenilor a fost defensivă, întrucât aceștia îi atacaseră teritoriul, dar acest război defensiv a dat tonul altor regate din Levant. În mod similar, controlul Deșertului Sinai, la est de Delta Nilului, era esențial pentru apărarea Egiptului, dar, odată aceasta asigurată, Levantul s-a pregătit de cotropire. De asemenea, securitatea presupunea că, pentru a păzi capitala imperială, alte orașe trebuiau subjugate. Acesta a fost motivul pentru care Asiria a început războiul cu Babilonul și pentru care Zhou a atacat capitala statului Chu. Conducătorii Zhou au încercat fără încetare să înglobeze regatele mai mici, numind asta „pacificare“. Dacă cineva nu cucerea, risca să fie cucerit. Iar capacitatea de a face cuceriri era ajutată acum prin creșterea mobilității, cum ar fi utilizarea pe scară largă a carelor în scopuri militare și a arcașilor călare, precum și prin alte inovații mai banale, cum ar fi tortilla, care i-a ajutat pe olmeci să-și hrănească trupele în timpul campaniilor.

Și comerțul a rămas un motiv de conflict. Există numeroase dovezi din ambele emisfere că negoțul era în creștere și că, de-a lungul rutelor comerciale, schimbul cultural era mai intens. Totuși, obiectivul principal nu era libertatea comerțului, ci controlarea sa. Chiar dacă unele surse Zhou sfătuiau să se limiteze taxele percepute la frontiere, regii Zhou erau hotărâți să administreze aprovizionarea cu resurse strategice. Regele Solomon a căutat să monopolizeze comerțul cu regiunea Mării Roșii. Asiria, Egiptul și orașele-stat grecești au încercat să pună stăpânire pe rețelele comerciale ale fenicienilor. Olmecii au luptat pentru un teritoriu bogat în obsidian, jad și alte resurse.

Forța dobândită încuraja noi cuceriri, iar slăbiciunea determina cucerirea de către ceilalți. Xianyun a văzut șansa de a ataca regatul Zhou atunci când s-a confruntat cu taxarea exagerată și corupția. Conflictele succesorale din Egipt au declanșat o invazie din Nubia. Când Asiria a fost lovită de molimă și de anarhie, statele supuse au profitat de ocazie pentru a se răzvrăti, însă nici unul nu a fost capabil să pună stăpânire pe capitala asiriană. Puterile mai mici s-au războit una cu alta, deseori cerându-le marilor puteri să intervină în numele lor. De exemplu, acesta a fost cazul regatelor biblice din Levant.

Pentru siguranță, exista diplomația. Scopul diplomației era însă păstrarea securității, a statutului și a puterii, nu menținerea păcii. Puterile majore au folosit diplomația pentru a forța plata tributului de către statele mai mici. Cu

toate acestea, acordurile de frontieră garantau o oarecare suveranitate teritorială. Alianțele erau cimentate prin schimbul de prințese și prin invocarea zeilor ca martori ai termenilor tratatelor și pedepsirea acelei părți care le-ar fi încălcat. Totuși, era de așteptat ca un bun rege să fie mereu gata de război. Idealul păcii a fost întotdeauna contrabalansat de idealul unei societăți consolidate prin luptă.

Capitolul 3. PRELUAREA PERSANĂ (750–500 î.Hr.)

În 650, un tânăr prinț a ajuns la Ninive, noua capitală a Imperiului Asirian. Numele lui era Arukku. Era fiul unui rege care stăpânea un mic platou aflat departe în Munții Zagros. Acesta era situat la periferia mai puternicului regat al Elamului, pe care asirienii îl cotropiseră cu câțiva ani în urmă. „Când Kurash, regele din Parsumash, a auzit de zdrobitoarea victorie pe am izbândit-o asupra Elamului, cu ajutorul lui Assur, Bel, Nabu și marilor zei, stăpânii mei, și că am potopit întregul Elam ca un inundație“, consemna mai târziu regele Assurbanipal, „l-a trimis pe Arukku, fiul său cel mare, împreună cu tributul său, ca ostatic în Ninive, orașul meu domnesc, și mi-a cerut implorând suzeranitatea.“[1] Nimeni de la curtea asiriană nu avea cum să bănuiască faptul că, după nici o sută de ani, acel mic stat cu doar câteva mii de locuitori avea să cucerească un teritoriu mult mai mare decât stăpâniseră vreodată asirienii. Acest capitol începe cu o relatare a acestei preluări remarcabile: modul în care Imperiul Asirian a ajuns la zenit, felul în care vecinii săi i-au exploatat declinul și modul în care unul dintre ei – perșii conduși de dinastia ahemenidă – a pus bazele propriului imperiu.

Între 750 și 500, populația lumii a crescut constant. Inovații precum brăzdarul de fier pentru plug și roata pusă în mișcare de apă s-au răspândit în emisfera estică. Urbanizarea a căpătat amploare, iar în emisfera estică au apărut tot mai multe orașe. Acestea erau rareori locuite de peste 20 000 de oameni, dar chiar

și această scară mică a permis specializarea în diverse meșteșuguri, așa cum se întâmplase deja în Egipt, Mesopotamia și Levant, cu multe secole în urmă. Surplusurile de grâu, măsline și orez erau date în schimbul mărfurilor de lux, al lemnului și metalelor. Odată cu creșterea excedentelor și dezvoltarea comerțului au apărut noi sisteme de scriere, au fost introduse monedele, iar transportul s-a intensificat.

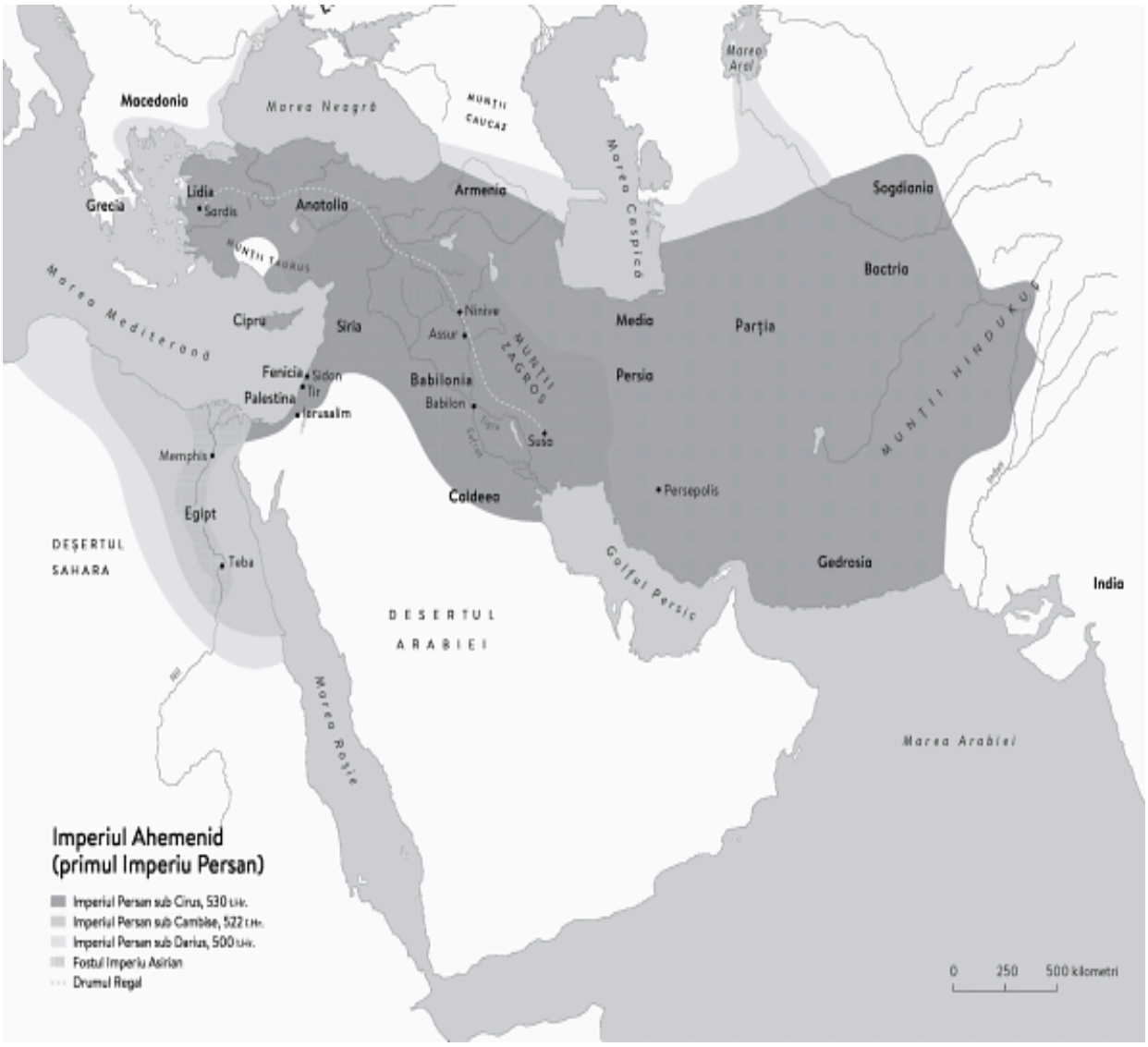

În absența unei puteri imperiale precum cea din Mesopotamia, anarhia a pus stăpânire pe restul lumii. În Mediterana, Asia de Sud și Câmpia Chinei de Nord, transformarea orașelor mici în cetăți mari a stârnit o competiție neobosită. Aceasta a fost perioada disputelor între orașele-stat grecești, a războaielor între Roma și vecinii săi și a luptei continue în Levant. În India, a fost o perioadă de rivalitate între ambițioasele state cunoscute sub numele de „mahajanapade“. În China, această epocă a anarhiei a fost numită liric „perioada primăverii și toamnei“. Cel mai important eveniment din această epocă a fost însă căderea Imperiului Asirian și ascensiunea dinastiei ahemenide persane.

Asiria, la zenit

Asiria a intrat în secolul al VIII-le cuprinsă de tulburări. Orașele din imperiu se revoltau. Regatele mai mici refuzau să plătească tribut. În 745, un general a organizat o lovitură de stat, fiind hotărât să pună capăt acestei perioade de probleme. Numele lui era Tiglatpalasar al III-lea (745–727). Noul rege a abordat imediat problemele cele mai grave ale Asiriei. Cuceririle anterioare deveniseră o povară prea grea. Soluția lui Tiglatpalasar a fost să-i facă pe cuceriți să plătească. El a înființat un sistem de guvernare directă asupra popoarelor cucerite și le-a făcut să furnizeze tribut și trupe. Soldații din diferite părți ale imperiului au fost încadrați în aceleași unități și îmbrăcați în uniforme. O forță de elită asiriană era păstrată ca rezervă la centru. Pentru a preveni insurecțiile, provinciile au fost păstrate la dimensiuni reduse. Pentru guvernanții săi, regele a ales eunuci, oficiali a căror loialitate era asigurată prin castrare, fapt care îi împiedica să-și întemeieze propriile dinastii. Chiar și așa însă, funcționarii erau adesea rotiți în posturile lor și erau instruiți să dea informații despre provinciile vecine. Inspectorii, spionii și curtenii formau o rețea de control paralelă.

Rezultatul a fost o economie spoliatoare cum lumea nu mai văzuse niciodată. Expansiunea teritorială nu a fost menită doar să apere Imperiul Asirian, ci și să-l îmbogățească, să-l consolideze și să-i extindă forțele armate. Sub conducerea lui Tiglatpalasar, numărul soldaților a crescut de la 44 000 la 72 000. Regele Sanherib (705–681) l-a mărit la 208 000. Assurbanipal (668–627) a avut peste 300 000 de oameni. Aceasta a fost o realizare uimitoare având în vedere că pe teritoriul asirian principal nu trăiau mai mult de câteva milioane de locuitori. De asemenea, indică o altă explicație pentru revigorarea Asiriei – faptul că a fost condusă de cinci regi puternici la rând. Încă o dată, asirienii au pornit campanii în Orientul Mijlociu, ca și cum nu ar fi întâmpinat nici o rezistență. În aproape două decenii, Tiglatpalasar a cucerit Ciprul și întregul Levant; Frigia, Urartu și Cimeria, la nord; Persia, Media și Elam, la est; și cel mai dorit premiu pentru orice conducător mesopotamian, Babilonul.

Viteza de cucerire nu numai că a arătat cât de decisiv era echilibrul de putere înclinat în favoarea Asiriei, dar a reflectat și faptul că majoritatea țărilor vecine erau mici și deseori divizate. În jurul anului 723, de exemplu, regele Iudeei a cerut Asiriei să intervină, deoarece se simțea amenințat de o alianță încheiată între Israel și Aram. Praful nici nu se așezase bine înainte ca alții să încerce a beneficia de pe urma situației. Faraonul Osorkon al IV-

lea al Egiptului a căutat să exploateze confuzia din Levant sprijinind o revoltă în Iudeea, dar a fost suficient de viclean încât să trimită 12 cai în Asiria, ca semn de prietenie. Începând cu anul 720, spionii asirieni au raportat că cimerienii își părăsiseră puternica bază de la Marea Neagră și începuseră să intre pe teritoriile Urartului și Frigiei. Asta i-a determinat pe regii orașelor-stat din Asia Mică să formeze o alianță și să ceară ajutor Asiriei. Însă asirienii s-au aliat în mod cinic cu cimerienii pentru a ataca Urartu, cu care atât Asiria, cât și cimerienii concurau pentru controlul rutelor comerciale din Caucaz.

Când Sanherib a preluat tronul, în 705, a poruncit declanșarea unei noi campanii în Levant. „Domnul va trimite împotriva lor apele puternice și mari ale râului (Eufrat), adică pe împăratul Asiriei cu toată puterea lui; pretutindeni el va ieși din albia lui și se va vărsa peste malurile lui“, profețea Vechiul Testament. „Scoateți strigăte de război cât voiți, popoare, căci tot veți fi zdrobite; luați aminte toți cei ce locuiți departe!“[2] În 700, Sanherib i-a învins pe elamiți, caldeeni și babilonieni și l-a așezat pe fiul său pe tronul Babilonului. Opt ani mai târziu, popoarele supuse s-au revoltat. Regele caldeean a format o alianță și mai mare, cu elamiții, perșii și alte regate din munții Zagros. Sanherib s-a confruntat cu ei în bătălia de la Halule, în 691, ulterior lăudându-se că ucisese 150 000 de soldați inamici.[3] Babilonul a fost incendiat.

La mai puțin de zece ani după, Sanherib era în drum spre Egipt, pentru a lupta cu faraonul Taharqa. Taharqa aparținea unei dinastii de faraoni originari din Nubia. Asiria îl considera o sursă de probleme în Levant. Marele oraș egiptean Memphis a fost prădat, dar armatele asiriene nu au reușit să-l captureze pe faraon, iar la câteva luni după ce majoritatea trupelor asiriene părăsiseră Egiptul au izbucnit revolte. În Levant, Sanherib a înlocuit orașul Tir cu un centru comercial asirian, după ce un oficial a raportat că regele său „își băga în buzunar tot câștigul din negoțul pe mare“.[4] Însă la vremea aceea se contura o amenințare cu adevărat formidabilă. În 678, cimerienii, regatele Media și Manna și un popor nou intrat în scenă – sciții – au format o coaliție împotriva asirienilor. Când atacul lor a eșuat, în 676, regele scit a schimbat în mod oportunist taberele și i-a dat-o pe fiica sa de soție regelui asirian.

Pentru acea perioadă, consemnările asiriene nu menționează tulburări interne. „Poarta Palatului era neatinsă; pacea era acolo.“[5] Economia a

înflorit. Sanherib a mutat capitala de la Nimrud la Ninive, care a ajuns să aibă 150 000 de locuitori. Ninive trebuie să fi fost un loc uluitor, cu ziduri uriașe, turnuri, piețe largi, grădini botanice, grădină zoologică, apeducte, ateliere, șantier naval și, mai ales, două palate nou construite.[6] „Acolo (în Ninive) sunt comori nesfârșite, tot felul de bogății, de lucruri scumpe“, proclama Vechiul Testament.[7] În 694, Sanherib și-a terminat „palatul fără rival“.[8] Tauri înaripați străjuiau porțile, iar în ziduri erau măiestrit sculptate scene ale victoriilor. Palatul nepotului său Assurbanipal trebuia să fie și mai mare. Biblioteca sa includea lucrări străvechi din întregul imperiu – cum ar fi *Epopeea lui Ghilgameș* –, dar și scrieri despre astronomie, medicină și diplomație. Această renaștere mesopotamiană l-a inspirat mai târziu pe Alexandru cel Mare să-și construiască propria bibliotecă, în Alexandria. Descoperirile arheologice dezvăluie o activitate științifică în care se foloseau lentile de cristal și sisteme hidraulice complexe. La British Museum, putem vedea basoreliefurile delicate, dar realiste, înfățișând vânători de lei, care împodobeau zidurile palatului lui Assurbanipal.[9] Conform oricăror standarde, ele reprezintă un reper în istoria artei. Mai puțin spectaculos, poate, dar profund simbolic este basorelieful care îi prezintă pe rege și regină odihnindu-se într-o grădină cu viță-de-vie, palmieri și păsări, în vreme ce capul unuia dintre rivali atârnă de o ramură.[10]

Assurbanipal a ajuns pe tron în 668. Hotărât să finalizeze treaba tatălui său în Egipt, el l-a transformat rapid în stat-marionetă. Doi ani mai târziu, i-a învins pe mezi, pe perși și pe parți. I-a ținut pe sciți și cimerieni la distanță atâtându-i pe unii împotriva celorlalți. Cu toate acestea, până la 650, o serie de evenimente au determinat începerea declinului Asiriei. În acea perioadă, o secetă severă a lovit Orientul Mijlociu, unde creșterea populației deja afecta resursele agricole. Într-o rugăciune care s-a păstrat, Assurbanipal cere sfârșitul secetei și, implicit, domolirea creșterii prețurilor la alimente. Între timp, tulburările în Egipt și Babilon s-au intensificat. Cam în această perioadă, arameenii, elamiții, mezii, egiptenii și triburile arabe au format o mare alianță. Chiar și regele Babilonului, fratele lui Assurbanipal, li s-a alăturat în secret. „Pe dinafară, buzele lui spun lucruri prietenoase, în vreme ce, pe dinăuntru, inima lui plănuiește crima.“[11]

Assurbanipal a reușit să controleze această amenințare, dar întreaga regiune a fost cuprinsă de tulburări după moartea sa, în 627. În anul următor, susținuți de sciți și mezi, babilonienii s-au revoltat. La acea vreme, mezii

erau conduși de Cyaxares, un rege capabil, care a exploatat vidul de putere pentru a cuceri majoritatea regatelor din munții Zagros și a consolidat prin căsătorie o alianță cu Babilonul. În 612, coaliția a distrus Ninive. În 605, a supraviețuit unei forțe combinate a asirienilor și egiptenilor în bătălia de la Carchemiș. Iar în 585, a învins bogatul regat anatolian al Lidiei în Bătălia de pe Halys. Principalii beneficiari ai acestor triumfuri au fost mezii, care acum aveau propriul imperiu, în estul Mesopotamiei.

Imperiul Medic a servit ca platformă de lansare pentru tentativa mult mai de succes de obținere a controlului de către perși. Nu cunoaștem exact modul în care perșii au cucerit Imperiul Medic. Dar baza puterii lor se afla în munții Zagros, care străjuiau granițele estice ale teritoriului mezilor ca o cetate naturală.[12] Acest platou oferea numeroase avantaje: un mare teren agricol plat, care putea hrăni zeci de mii de locuitori, ziduri naturale reprezentate de stânci din calcar, râuri, o climă moderată și proximitatea rutelor comerciale. În afară de această locație strategică, perșii nu aveau vreun atu deosebit care să-i ajute să obțină stăpânirea în regiune. Primii lor trei regi au fost simpli conducători vasali, mai întâi sub suzeranitatea asirienilor, apoi a mezilor.

Abia după înscăunarea celui de-al treilea dintre acești regi, Cambises I (580–559), influența în creștere a Persiei a devenit vizibilă. Istoricul grec Herodot a menționat căsătorii prestigioase cu o prințesă a Lidiei și cu o prințesă din Media. Fiul acesteia din urmă, Cirus al II-lea (559–530), a fost cel care avea să-l provoace pe bunicul său med. La vremea aceea, mezii deja făceau eforturi pentru a împiedica dezmembrarea imperiului, iar Herodot ne informează despre intrigile de la curte și ciocnirile de la frontieră.[13] În 553, perșii s-au revoltat fățiș împotriva mezilor. O expediție punitivă a fost trimisă să rezolve problema, dar soldații acesteia au refuzat să se supună ordinelor și au fost zdrobiți de perși. Această înfrângere a făcut tot Orientul Mijlociu să se cutremure. Consemnările babiloniene arată că ulterioarele campanii ale lui Cirus al II-lea au fost urmărite cu neliniște. Marele zeu „Bel nu s-a arătat“, citim în *Cronica lui Nabonid.*[14] Acesta descrie modul în care trupele lui Cirus au măturat Mesopotamia, încercuind Babilonul înainte de a-l distruge, în 539. „Toți oamenii și-au descoperit capul.“[15]

Preluarea persană

O nouă dinastie imperială se născuse: dinastia ahemenidă. Ceea ce ia permis regelui ahemenid Cirus al II-lea să ajungă atât de departe a fost, din nou, slăbiciunea vecinilor săi. Persia nu prea se simțea amenințată dinspre est, unde se aflau câteva regate de munte mai mici. La vest, Imperiul Medic avea probleme, se fărâmița și era atacat din toate părțile. Odată ce dinastia medică a fost decapitată, Cirus al II-lea a putut să-i exproprieze resursele și să cucerească orașele Mesopotamiei unul câte unul. Persanii s-au confruntat cu diverse alianțe. Dar, conform biografiei lui Cirus scrisă de istoricul grec Xenofon, au obținut sprijinul cadusienilor, sacienilor, bactrienilor, hircanienilor și a multor altora.[17]

Astfel, perșii adunau cioburile unei vechi ordini imperiale care se spărsese în regate ce se războiau. Din numeroasele relatări ale campaniilor lui Cirus reiese este clar că și-a demonstrat calitățile de conducător în cele mai decisive momente. În 539, când, inițial, trupele sale nu au reușit să treacă de zidurile Babilonului, a pus să fie deviat cursul Eufratului pentru a putea intra în oraș prin albia fluviului. Pentru a contracara amenințarea cavaleriei lidiene în bătălia de la Thymbra, din 546, Cirus ar fi trimis cămile împotriva lor, iar mirosul lor a înspăimântat caii, făcând cavaleria ineficientă. De asemenea, armatele lui Cirus lansau bombe pline cu petrol din turnurile de asediu, inginerii angajați aveau misiunea de a submina fortificațiile, iar cavaleria rapidă dădea lovituri-surpriză.

O altă explicație pentru înaintarea perșilor a fost mărinimia lor. Cirus era adesea generos cu cei care se predau. L-a cruțat pe regele Mediei după ce acesta fusese învins. Conform inscripției de pe un cilindru de lut găsit în Babilon, Cirus le-a permis localnicilor să continue a se închina la zeii lor. Dar putea fi și nemilos. Când regele Lidiei a respins oferta lui Cirus de a-și păstra tronul ca domnitor vasal, în schimb cerând mercenari din orașele-stat grecești, conducătorul persan se pare că a ordonat să fie ars de viu, deși este posibil să fi fost cruțat în ultimul moment. Până la moartea lui Cirus, în 530, Imperiul Persan se întindea de la Marea Egee până la fluviul Indus și din Caucaz până la Deșertul Nubian. Conducerea, norocul și mărinimia au contribuit la crearea sa.

Cheia menținerii unui teritoriu atât de vast a fost eficiența – maximizarea câștigurilor și limitarea sacrificiilor. La fel ca asirienii, perșii au pus la punct un sistem de încorporare. După cum afirma însuși Cirus: „Dacă îmi îmbogățesc prietenii, ei vor fi comorile mele și, în același timp, observatori

mai de încredere“.[18] Provinciile erau conduse de satrapi sau guvernatori. Sub conducerea lui Darius I (522–486) erau 13, aceștia fiind responsabili de colectarea unui tribut fix. Unii dintre guvernatori erau conducători locali, care, adesea, erau ajutați de politicienii autohtoni. Loturi de teren din respectivele provincii le erau alocate în schimbul serviciilor, iar fiicele lor se căsătoreau cu nobili persani. De exemplu, conducătorii orașelor feniciene au devenit vasali ai Imperiului Persan după cucerirea lor, în 539. Aceștia puteau continua să-și bată propriile monede, atât timp cât plăteau tribut, se supuneau satrapului și își puneau corăbiile la dispoziția persanilor pe timp de război. După înfrângerea Egiptului din 525, persanii s-au aliat cu șefii de clan din provinciile egiptene, pentru ca aceștia să administreze regatul în numele lor.

Cuceritorul Egiptului, regele Cambises al II-lea (530–522), a recrutat și un fost oficial superior din fostul regim, pe nume Udjahorresnet, pentru a-l consilia. Egipteanul i-a sfătuit pe persani cum să câștige inimile și mințile localnicilor. Când a murit taurul sfânt al Egiptului, Cambises a participat la îngroparea sa. Pe un perete al unui templu, s-a autointitulat „restaurator al ordinii“. Regii persani erau dornici să fie văzuți ca lideri binevoitori de către noii lor cetățeni din alte părți ale imperiului, iar propaganda religioasă era vitală. În timpul campaniilor sale din Asia Mică, Cirus a mituit oracolul lui Apollo din apropierea Miletului pentru a le cere adepților săi să se predea. În Babilon, a distribuit cilindri inscripționați pe care scria că zeii autohtoni îl abandonaseră regele lor și îl aleseseră pe Cirus pentru a elibera orașul de conducătorii precedenți. I-a eliberat pe evreii exilați și aflați în captivitate în Babilon și a ordonat să li se returneze sfintele vase de aur furate de babilonieni și să se reconstruiască marele templu din Ierusalim.

Inegalabil în privința unei astfel de propagande a fost însă Darius I. Cu ocazia campaniei în Marea Egee, nu și-a lăsat trupele să debarce pe Delos – considerată sacră de către greci –, ci a ordonat să fie făcută o statuie de aur a zeului insulei, Apollo. În Iudeea, a poruncit întocmirea unui cod al legilor locale, despre care savanții presupun că a contribuit la compilarea Torei evreiești.[19] Și în Egipt, a pus ca legile locale să fie organizate într-un codex menit să-i ghideze administratorii care nu erau egipteni. Când Darius a intrat în Memphis, în 521, pentru a înăbuși o revoltă, a făcut acest lucru chiar în momentul în care localnicii jeleau moartea taurului Apis. A transformat-o rapid în avantajul său, promițând o mare sumă în argint pentru oricine

furniza un nou taur. Ba chiar a pus să fie sculptat pe o stelă îngenuncheat în fața zeului-șoim Horus. Era important ca preoții din temple să fie fericiți, deoarece nu numai că puteau legitima stăpânirea persană, dar, pentru economiile agricole din Orientul Mijlociu, erau indispensabili în privința colectării taxelor și a administrării rezervelor.

Dovezile arheologice indică extinderea așezărilor în tot Imperiul Persan – un semn clar al prosperității economice.[20] Au fost create drumuri și ingenioase rețele de mesagerie, care ajungeau până în actualul Pakistan. „Nu există nimic în lume care să călătorească mai repede decât acești curieri persani.“[21] Consemnările arată că persanii ofereau în mod regulat cadouri conducătorilor din munții Zagros, în schimbul mărfurilor precum lâna, și triburilor arabe, în schimbul păstrării siguranței rutelor din deșert ale caravanelor. În 510, Darius a convocat o conferință a arhitecților în Persepolis, noua sa capitală, pentru a face planul unui canal între Nil și Marea Roșie. Proiectul a fost un succes. De-a lungul întregului canal au fost înălțate uriașe stele cu imaginea regelui. „Corăbii plecau din Egipt și veneau pe acest canal în Persia, așa cum mi-a fost dorința.“[22] Darius a organizat expediții maritime între Nil și Oceanul Indian, a introdus standarde de greutate, a extins Drumul Regal și a promovat monedele ca mijloc de a face comerț, în loc de mijloc de propagandă. Comerțul însemna impozite, iar impozitele erau folosite pentru a obține un control și mai mare asupra comerțului. Toate acestea erau administrate de o imensă birocrație. Aceasta purta corespondență în toate limbile vorbite în imperiu. „Un edict... a fost scris pentru satrapii regelui și guvernatorii din toate provinciile, și oficialii tuturor popoarelor“, scrie în Vechiul Testament, „pentru fiecare provincie în scrierea proprie și pentru fiecare popor în propria limbă.“[23] Toate aceste realizări au fost posibile doar pentru că dinastia ahemenidă a furnizat un șir aproape neîntrerupt de lideri puternici, timp de aproape două secole.

Odată format, Imperiul Persan nu s-a confruntat cu rivali autentici vreme de peste un secol. Această concentrare a puterii într-un singur stat a fost fără precedent. Odată cu anexarea Egiptului, imperiul controla o treime din terenurile agricole și un sfert din populația lumii. Avea din abundență mine de fier, necesar pentru fabricarea armelor și a uneltelor, și păduri, utile pentru construcția clădirilor și a corăbiilor. Guvernarea economică pricepută a ajutat la exploatarea potențialului acestor resurse – organizarea în provincii, rolul

satrapilor, rețelele de transport avansate și schimburile cu popoarele de la periferia imperiului, pe care le-am menționat deja.

Persanii i-au întrecut pe asirieni nu numai prin instituirea unei stăpâniri mai solide asupra Egiptului, ci și prin integrarea mai fermă a regatelor comerciale ale Levantului și a celor din pragul Asiei de Sud în imperiul lor. Nu se poate nega faptul că Asiria a încercat să controleze și aceste centre comerciale importante, acesta fiind motivul numeroaselor expediții împotriva regatului fenician Tir, în Anatolia, care era bogată în cherestea, și de-a lungul rutelor comerciale estice, precum și a concentrării persistente asupra Egiptului.[24] „Am deschis portul închis al Egiptului, am amestecat asirieni cu egipteni și i-am lăsat să facă comerț între ei“, se lăudase Sargon al II-lea în 716.[25] Asirienii puseseră temelia. Persanii au construit pe ea.

Haosul mediteraneean

Cei mai enigmatici provocatori de la marginea Persiei au fost sciții. În secolul al VII-lea, aceștia au pătruns din stepa ponto-caspică în inima Orientului Mijlociu, au ajutat la prădarea orașului Ninive și au dat atacuri la granițele Egiptului. Călărind cai robuști și tatuați extravagant, erau războinici de temut, înarmați ușor, dar extrem de versatili.[26] Războinicii sciți care au intrat în Mesopotamia erau un relativ mic grup de mercenari, care au fost asimilați treptat. Cam prin secolul al VI-lea, clima din stepa ponto-caspică a devenit mai favorabilă, astfel încât presiunea de a migra a scăzut.[27] De atunci, sciții s-au retras pe teritoriul lor, de unde făceau ocazional incursiuni în Balcani și Podișul Armean, pentru a jefui așezările de-acolo. Poziția strategică ocupată de sciți a permis elitei lor să acumuleze mari bogății dintr-o combinație de păstorit, agricultură, extragere de aur, comerț cu sclavi și alte forme de comerț desfășurate până departe în Europa de Vest și în China.[28]

Cu toate acestea, oricât de impresionante sunt unele dintre comorile sciților și oricât de mari sunt unele dintre fortărețele lor de lemn – cum indică, de pildă, ruinele dezgropate în apropiere de Bilsk, în Ucraina –, patria lor din stepă nu a permis acumularea de bogății la nivelul celor ale perșilor. Un hectar de pământ irigat din Mesopotamia putea hrăni mai mult de cinci persoane, dar dintr-un hectar de pământ din stepa de la nordul Mării Negre nu puteau trăi decât unul sau doi oameni, iar păstorii din nordul mai

îndepărtat aveau nevoie de câteva hectare pentru a hrăni fiecare gură.[29] Așadar, era suficient pentru a supraviețui, dar nu pentru a înflori. Un călător grec din secolul al VI-lea i-a descris pe sciți ca fiind afectați de artrită și de alte boli.[30] În total, populația lor se pare că nu depășea unul sau două milioane. Atât timp cât persanii rămâneau puternici, provocarea scită putea fi rezolvată.

În umbra sciților și persanilor, orașele-stat grecești au continuat să se dezvolte, iar populația lor s-a extins constant. Pădurile au cedat rapid locul livezilor de măslini și podgoriilor. Aceasta era lumea ideală, după cum o descria unul dintre eroii lui Homer, în *Iliada:* „Un mare domeniu pe malurile unui râu, minunată cu podgoriile sale și câmpiile pline de cereale".[31] Și primul poem didactic, *Munci și zile,* al lui Hesiod, poet din secolul al VIII-lea, a idealizat viața pașnică a agricultorului:

> Nici foametea, nici dezastrul nu-i bântuie vreodată pe oamenii cinstiți; care, cu inima ușoară, au grijă de câmpiile ce sunt singurul lucru de care le pasă. Pământul le dă cu prisos hrană, iar în munți stejarul poartă ghinde pe ramuri și albine în scorburi. Oile lor mițoase sunt acoperite de lână; femeile lor poartă în pântece copii asemenea părinților. Ei înfloresc continuu, având lucruri bune, și nu călătoresc pe corăbii, căci pământul le oferă roade.[32]

În contrast cu aceasta, a prezentat o lume sumbră, în care bărbații căutau nechibzuit să-și sporească averea, ceea ce ducea la război, foamete și boli:

> căci un bărbat devine dornic de muncă când se gândește la vecinul său, un om bogat, care se grăbește să are și să semene, și să-și pună casa în bună ordine; iar vecinul se întrece cu vecinul, în timp ce se grăbește să strângă avere. Această întrecere este sănătoasă pentru bărbați. Și olarul este supărat pe olar, meșteșugarul pe meșteșugar, iar cerșetorul e gelos pe cerșetor și menestrelul, pe menstrel.[33]

Una dintre principalele cauze ale conflictelor din Grecia a fost stenahoria, care înseamnă „spațiu îngrădit" – nu exista suficient pământ potrivit pentru hrănirea populației în creștere. De asemenea, acesta a fost unul dintre motivele pentru care filosofii greci din secolul al VI-lea – cu peste 2 300 de ani înaintea savantului iluminist Robert Malthus – afirmau că o societate nu mai putea fi guvernată dacă populația sa devenea prea mare. Consecințele au

fost migrația neobosită pe câmpiile de coastă ale Mediteranei și ale Mării Negre, precum și o presiune imensă asupra comerțului. Comerțul a generat noi elite și a schimbat organizarea politică a orașelor-stat. Centrele comerciale bogate au fost primele unde au fost organizate lovituri de stat împotriva conducătorilor tradiționali. În jurul anului 657, Cipselus, un lider militar puternic din Corint, l-a detronat pe rege. El a pretins că se supunea oracolului din Delfi și a obținut sprijin promițând dreptate. Cam în același timp, Ortagoras, un general din armata Sikionului, l-a înlăturat de la putere pe regele cetății. La scurt timp, Teagenes a preluat puterea în Megara, sacrificând vitele celor bogați pentru a câștiga sprijinul săracilor. Iar în 632, Cilon, campion olimpic la lupte corp la corp, a organizat un puci în Atena.[34] Grecii i-au numit pe acești autocrați „tiranoi“ sau „tirani“.

Faptul că au avut în comun zei, oracole, epopei și limbă a ajutat orașele-stat grecești să dezvolte un sentiment de identitate comună. Ocazional, aceasta a condus la încheierea de tratate care oficializau cooperarea între statele vecine. Unul dintre primele exemple a fost Liga Amfictionică, ce proteja sanctuarul de la Delfi, care a înființat un consiliu pentru a arbitra cazurile de conflict dintre membri. Dar, mai adesea, limbajul comun era folosit de poeți pentru a lăuda faptele eroice din războaiele în care grecii luptau unii împotriva altora. „Făcând fapte mărețe, va învăța să lupte“, proclama Tirteu în așa-numitul său „Crez spartan“.[35] Arhiloh i-a lăudat pe soldații curajoși din Pharos, „dornici să se avânte în falangele din Naxos“.[36] „Când veți da dovadă de ceva curaj, tineri camarazi?“, reproșa un alt poet. „Lenevind într-o pace josnică pe pământul nostru însângerat de război, nu aveți pic de rușine?“[37] Alceu avertiza: „Nu casele cu acoperișuri frumoase, nici zidurile din piatră veșnică, nici canalele și cheiurile pentru corăbii fac orașul – ci oamenii puternici“.[38]

Acei „oameni puternici“ au luptat în multe războaie: de exemplu, în Războaiele Meseniene (743–724, 685–668), în care Sparta a câștigat fertile câmpii de coastă din Golful Messinian; în Războiul Lelantin (circa 710–650), care a implicat multe orașe în lupta pentru controlul asupra fertilei câmpii centrale din insula Evia; în Războiul Meliac (circa 690–670), între orașele ioniene din Asia Mică; și în Primul Război Sacru (595–585), în care Liga Amfictionică a distrus orașul Cirrha, din cauza lipsei sale de pietate. Istoricii greci precum Herodot au distins trei forme de expansiune teritorială: cucerire, colonizare și *synoecism.* Aceasta din urmă – un fel de imperialism

pentru pigmei – implica încorporarea de către un oraș a orașelor mai mici învecinate – de exemplu, în acest fel Atena a asimilat așezările din Attica.

De-a lungul secolelor al VII-lea și al VI-lea, Corint și Sparta au fost cele două puteri dominante în Grecia. În timpul celor 70 de ani în care s-au aflat la putere (657–587), tiranii Cipselus și Periandru au făcut din Corint centrul comerțului și al industriei. Aceștia au încurajat fabricarea obiectelor de ceramică, au intensificat exporturile prin înființarea de avanposturi comerciale în Mările Adriatică și Ionică și au pavat un drum, astfel încât corăbiile să poată fi trase de pe pământ de-a lungul istmului îngust dintre Mările Egee și Ionică. Pentru a-și dovedi puterea, Corintul a invitat orașele mai mici la propriul concurs sportiv, Jocurile Istmice, organizate la începutul secolului al VI-lea pentru a rivaliza cu Jocurile Olimpice. În 525, Corintul a încheiat o alianță cu principalul său rival, Sparta. În timp ce Corintul domina mările și era unul dintre primele state grecești care construia marile corăbii de război cunoscute sub numele de „trireme“, Sparta era puterea terestră prin excelență, bazându-se pe instruirea sa militară și pe falanga de hopliți, o formațiune de infanterie grea înarmată cu sulițe. Dar, la sfârșitul secolului al VI-lea, steaua Corintului începuse deja să apună, în timp ce un alt oraș a preluat cu viclenie controlul asupra comerțului și s-a impus drept un centru industrial: Atena.

De boomul comerțului din Corint a beneficiat inițial Atena, situată favorabil pentru a exploata rutele maritime din Marea Egee. În 700, Atena avea aproximativ 10 000 de locuitori, iar populația a crescut la circa 20 000 în următoarele două secole.[39] Între timp, și-a construit discret o impresionantă rețea de colonii în umbra Corintului. Valoarea monedei sale era în funcție de a Corintului, iar cei doi rivali aveau intense schimburi comerciale. La începutul secolului al VI-lea, un nou lider popular, pe nume Solon, a devenit responsabil pentru conducerea Atenei pe calea sa către măreție. Viclean și cu spirit negustoresc, Solon a creat o sferă maritimă locală de influență pentru Atena în golful Saronic, cucerind insula Salamida, aflată în vecinătate. A îmbunătățit climatul investițional, astfel încât industria ceramicii s-a îndepărtat treptat de Corint. Primii producători atenieni au copiat stilul corintic de pictare a vaselor, dar, treptat, au rafinat tot mai mult desenele lor negre, înainte de a stabili noi standarde artistice cu stilul lor inovativ care folosea culoarea roșie.

În vreme ce economia bazată pe export a Corintului slăbea, Atena a preluat rolul de putere maritimă principală din Grecia. După ce populistul politician Temistocle a obținut puterea, la începutul secolului al V-lea, i-a îndemnat pe atenieni să cheltuiască profiturile obținute de pe urma unei mari mine de argint recent descoperite pentru întărirea flotei și fortificarea portului Pireu cu ziduri lungi, care să îl lege de Atena. Pe de altă parte, a redus impozitele, ceea ce a atras în oraș artizani și comercianți străini. Mai târziu, omul de stat atenian Pericle a lăudat această perioadă de expansiune, afirmând: „Spiritul nostru aventuros a forțat o intrare în fiecare mare și în fiecare țară“. Crezul său că „puterea mării este de o importanță enormă“ e și astăzi mottoul marinei elene.[40]

În secolul al VI-lea, grecii erau deja de mult timp implicați într-o luptă aprigă cu fenicienii pentru controlul comerțului în Mediterana. Fenicienii controlaseră istoric rutele comerciale în mare parte din regiune și erau furnizori importanți de metale și lemn atât pentru Mesopotamia, cât și pentru Egipt. Potrivit lui Homer, fenicienii, spre deosebire de greci, nu erau organizați în mod special și, în general, încercau să intre în mod pașnic pe noi piețe, preferând să evite forța. Hesiod scria că obiectivul lor principal nu era colonizarea, ci comerțul.

Dominația comercială a Feniciei era amenințată din două părți: din interiorul estic al Asiei, precum și din vestul maritim.[41] Totuși, Imperiul Persan era categoric o putere terestră, care controla Levantul și Asia Mică, întrucât acele zone comerciale erau suficient de profitabile. Orașele-stat grecești erau mult mai agresive. Concurența cu fenicienii a devenit atât de puternică, încât pirateria era lăudată de greci ca fiind un act de vitejie. În secolul al VII-lea, comercianții greci preluaseră deja o mare parte din comerțul cu Sicilia și sprijineau pe oricine era dispus să se lupte cu fenicienii. Când asirienii au înăbușit revolta împotriva impozitelor stârnită de către comercianții din Tars, în 697, grecii au luptat pe partea asiriană.[42] Când perșii au cucerit principalele orașe feniciene din Levant, în 539, grecii au umplut rapid vidul creat și au devenit comercianții dominanți la est de Mediterana. Influența feniciană s-a menținut și a continuat să înflorească la vest de Mediterana, sub hegemonia unei puteri care avea să devină protagonista unuia dintre cele mai cunoscute conflicte din istoria antică, orașul Cartagina.

Atunci, în secolul al VI-lea, lumea greacă a făcut mai mult decât doar să-și revină după Evul Întunecat antic. Aceea a fost perioada când s-au născut primii filosofi și matematicieni greci celebri, precum Anaximandru și Pitagora. De asemenea, a fost vremea cunoscută acum ca perioada arhaică a artei elene (700–480), când modelele geometrice sobre de pe ceramică au fost înlocuite cu modele figurative elegant pictate. Sculptorii au realizat faimoasele și enigmaticele *korai* și *kouroi,* tinere în robe și tineri goi. Au fost înălțate primele temple monumentale din piatră, în austerul stil doric – de exemplu, Templul lui Apollo din Corint.

Prin intermediul comerțului și ca urmare a influenței pe care au avut-o coloniile grecești în Italia, stilul arhaic a fost adoptat rapid de popoarele aflate de cealaltă parte a Mării Ionice. În special de etrusci, ale căror sarcofage de teracotă caracteristice, care înfățișează siluete în mărime naturală, sunt în mod clar inspirate de sculptura grecească. Etruscii erau o confederație formată din 12 orașe situate pe dealurile Italiei Centrale. Cei din conducerea lor se adunau o dată pe an, la Altarul lui Voltumna, și alegeau un lider care să reprezinte confederația. Etruscii s-au extins până departe în valea fluviului Po (Pad) și au înființat colonii inclusiv pe teritoriul de azi al Spaniei.

Deși Grecia și Etruria făceau schimburi comerciale intense – aceasta din urmă era o piață importantă pentru ceramica ateniană –, în curând s-au pomenit într-o competiție aprigă pentru dominație în colonii și oportunitățile comerciale, la fel precum Corintul și Atena în vremurile anterioare. Nu a trecut mult până când etruscii au ajuns să folosească arme grecești împotriva cetățenilor greci. În 540, o forță aliată cartagineză și etruscă a atacat o flotă grecească în apropiere de Alalia, în Corsica, respingând încercările grecilor de a coloniza insula. În nord, etruscii au interacționat și cu galii. O spectaculoasă descoperire arheologică – obiecte etrusce și grecești într-o așezare celtă – făcută în Franța, în 2015, arată cât de extinse au fost aceste relații.[43] Dar, și în acest caz, comerțul a dus la fricțiuni. Ademenite de bogăția Etruriei, triburi precum insubrii au traversat Alpii și s-au stabilit în Italia de Nord.

În contextul acestor lupte, istoria timpurie a Romei a fost relativ lipsită de importanță. În cele două secole de la moartea legendarului său prim rege, Roma devenise un oraș de aproximativ 30 000 de locuitori. În acea perioadă, romanii au menținut cam același sistem politic: cetățenii bărbați alegeau un

senat, iar senatul numea un rege, care era preotul de cel mai înalt rang, judecătorul suprem și conducătorul militar al tuturor.

Primele războaie ale Romei au fost neimportante, adesea stârnite de furtul de vite. Armata celui de-al doilea rege roman era compusă din numai 1800 de soldați. Pe lângă poziția geografică avantajoasă a Romei, este dificil de găsit un motiv care să explice succesul militar timpuriu. Dar odată ce primele orașe vecine au fost cucerite, cetățenii lor au fost nevoiți să migreze la Roma, iar soldații lor au fost înrolați în armata romană. Astfel, balanța puterii s-a modificat cu fiecare cucerire, stârnind alte războaie, atât de agresiune, cât și de apărare. Istoricul roman Titus Livius a scris că orașul învecinat Fidenae nu a așteptat ca puterea potențială a Romei să crească, ci a pornit un război preventiv. De asemenea, există exemple de divizare de către Roma a rivalilor săi. Regele Lucius Tarquinius Superbus (534–510) a convocat o conferință de pace a conducătorilor vecini într-un crâng sacru. În timpul întâlnirii, a cerut să fie puse arme în cortul unuia dintre participanți, astfel încât acesta din urmă să atragă mânia celorlalți.

Cu toate acestea, cu cât Roma devenea mai puternică, cu atât mai mult își putea arăta latura mărinimoasă. Regele Servius Tullius (575–535) i-a convins pe nobilii orașelor vecine să formeze o „comunitate a armoniei și a venerării“. După o serie de războaie de succes împotriva latinilor, Lucius Tarquinius Priscus a ridicat un altar în cinstea Dianei, unde foștii dușmani erau bine-veniți să se roage. În urma cuceririi orașelor latine de pe malul est al Tibrului, etruscii au devenit următoarea provocare. „Mare este forța lor pe uscat, dar extrem de mare pe apă“, l-a avertizat istoricul Livius pe un lider latin.[44] Însă, deocamdată, romanii evitau confruntarea. Tarquinius Superbus a încheiat chiar un tratat cu etruscii și a încercat să-i atragă pe artizanii lor la Roma, cu oferta unui proiect major: construirea unui vast templu pentru Jupiter, pe dealul Capitoliului. Artizanii au venit în număr atât de mare, încât romanii au devenit nemulțumiți de cheltuielile mari cu infrastructura și de afluxul de imigranți și și-au detronat regele. În 509, anul în care templul lui Tarquinius Superbus a fost consacrat, Roma a devenit republică.

Până la sfârșitul secolului al VI-lea, Roma se transformase într-unul dintre cele mai mari orașe de pe câmpia de coastă din jurul fluviului Tibru. Populația sa crescuse într-o asemenea măsură, încât granița sa sacră – așa-numitul „pomerium“ – a trebuit să fie extinsă pentru prima și singura dată până în secolul I. Astfel a fost obținut portul maritim Ostia, s-a construit un

pod peste Tibru, s-au construit primele blocuri de locuințe *(insulae)* și, cel mai semnificativ, s-a realizat unul dintre primele sisteme de canalizare subterane permanente din lume, Cloaca Maxima.

Dar, deși orașul înflorea, Roma a continuat să joace doar un rol modest, regional. Privind în urmă la cele două secole și jumătate anterioare ale politicii puterii, marile imperii din Orientul Mijlociu, precum asirienii și perșii, au fost cele care încă dominau lumea. Chiar dacă Hesiod nu era nici pe departe singurul care dorea liniște, estul Mediteranei a rămas o mare arenă a rivalității. Stenahoria, imperativele comerciale, tiranii ambițioși – toate au influențat concurența pentru pământ, comerț, prestigiu și putere.

Dincolo de Indus

În 538, armata regelui Cirus al II-lea al Persiei a ajuns la Indus. Acesta a constatat că, de partea cealaltă a fluviului, peisajul politic era fragmentat și marcat de anarhie, orașele-stat concurând pentru teritoriu, avantaje comerciale și influență. Numite de surse budiste vechi drept „cele 16 mahajanapade“, aceste orașe-stat aveau forme de guvernare monarhice și republicane, acestea din urmă fiind numite în sanscrită „gana-sangha“, ceea ce înseamnă literalmente „adunare egală“. Până în secolul al VI-lea, patru competitori principali s-au evidențiat în lupta mahajanapadelor: Koshala, Magadha, Vatsa și Avanti. În cele din urmă, a avut loc o confruntare între Avanti și Magadha. Sursele budiste spun că, în trecut, Avanti cucerise Magadha, dar apoi locuitorii acesteia din urmă se revoltaseră împotriva stăpânilor străini și impuseseră o nouă dinastie autohtonă. De-a lungul secolului al VI-lea a existat un echilibru precar al puterii între cele două state. La un moment dat, relațiile au fost suficient de cordiale pentru ca regele Bimbisara din Magadha să-și trimită medicul la conducătorul din Avanti, Chanda Pradyota, când s-a îmbolnăvit. În jurul anului 490, Bimbisara a fost ucis de un fiu ambițios, a cărui politică a inclus atacarea aliaților Avantiului.

Nu este clar cum anume s-a întâmplat, dar probabil că, la mijlocul secolului al V-lea, Magadha s-a impus ca putere supremă în Câmpia Indo-Gangetică. În mod avantajos situată la mijlocul cursului Gangelui, Magadha a fost un oraș mare, potrivit surselor, protejat de cinci dealuri înconjurătoare și cu văile aferente închise de ziduri. Majoritatea scrierilor de atunci au

propagat ideea unui regat universal, care aducea stabilitate. Având în vedere comportamentul celor 16 mahajanapade, *Discursurile numerice ale lui Buddha* concluzionează: „Regatul uman este sărac în comparație cu fericirea cerească“.[45] Se punea un mare accent pe ideea regelui drept. Același text descrie un bun rege ca fiind cultivat, scut și protector al poporului său, îngrijindu-se de viața soldaților săi, păzindu-și vasalii și chiar având grijă de soarta animalelor și a păsărilor. „Este bogat, cu mari averi și domenii, cu vistieria și magaziile pline. E puternic, având o armată formată din patru divizii, care este supusă și dă ascultare poruncilor sale. Sfetnicul său este înțelept, competent și inteligent, capabil să se gândească la beneficiile pentru trecut, viitor și prezent.“[46]

Mai departe spre nord și est, și China se dizolvase într-o luptă nemiloasă între state după slăbirea dinastiei Zhou. „Lumea a decăzut“, scria Mencius, celebrul filosof din secolul al IV-lea, „iar principiile corecte au dispărut. Discursurile perverse și faptele asupritoare au devenit din nou ceva obișnuit. Au fost situații în care miniștrii i-au ucis pe conducătorii lor, iar fii și-au ucis părinții.“[47] Un om care a fost martorul acestor întâmplări a fost faimosul înțelept Confucius (551–479), care a fost sfetnic regilor din Lu. Statul Lu fusese cândva foarte puternic, controlând centrul fertilei Câmpii a Chinei de Nord. Dar era înconjurat de rivali, iar o revoltă la curte, petrecută în jurul anului 700, s-a dovedit fatală. Un stat vecin, Qi, care se îmbogățise din comerțul cu sare și fusese mandatat de regele Zhou să conducă lupta împotriva barbarilor, a profitat de ocazie. În 642, acest rol de „ba“, sau hegemon, sub tutela simbolică a Zhoului, a fost confiscat de un alt vecin al statului Lu, Song. Zece ani mai târziu, Jin a devenit hegemon și a lansat o campanie împotriva Chu, înainte ca titlul să fie dat mai întâi Qi, apoi Chu, fiecare promițând să restabilească pacea între regatele chineze și să lupte împotriva amenințării comune pe care o reprezentau barbarii. Regatul Zhou se atrofiase deja în asemenea măsură, încât abia dacă putea oferi o umbră de legitimitate ambițiilor acelor state care războiau.

În tinerețe, Confucius își văzuse lumea pregătindu-se pentru un conflict major, în vreme ce barbarii din regatul Wu, oameni cu părul scurt și tatuați, se pregăteau să atace Chu. Wu devenise puternic datorită faptului că avea mulți meșteri pricepuți la prelucrarea metalelor și drept principal sfătuitor strategic un om care, mai târziu, avea să fie considerat unul dintre cei mai faimoși gânditori din China, Sun Tzu (544–496). Concentrându-se asupra

strategiei și a tacticilor militare, în special pe spionaj și amăgire, acesta era antipodul intelectual al lui Confucius. Sun Tzu și-a servit bine stăpânii din Wu, aducându-le cinci victorii militare importante. Pentru o scurtă perioadă, Wu a devenit hegemon, înainte de apariția unui alt competitor, Yue, situație la care Confucius a fost martor spre sfârșitul vieții lui.

Analele acestei perioade a primăverii și toamnei (771-476) confirmă că nu a existat o pace de durată pentru nici unul dintre statele chineze. Dacă o parte a graniței lor era sigură, aproape inevitabil în altă parte existau probleme. Însă, deși a fost o epocă a conflictului, a fost și o epocă a consolidării.[48] Dacă în cronicile secolului al VII-lea erau menționate 148 de state, până în secolul al VI-lea numărul lor a fost redus la 18. Ca și în India, în China acestei perioade orașele-stat mai mari s-au dezvoltat, absorbind orașele din jur și permițând specializarea meșteșugurilor. Pe măsură ce fabricarea vaselor de bronz, a ustensilelor de fier și a mătăsii s-a dezvoltat, comerțul a devenit din ce în ce mai important și a fost facilitat de introducerea unei prime forme a banilor, cochiliile de scoici, iar apoi, a monedelor adevărate. Fan Li, unul dintre primii economiști chinezi, i-a sfătuit pe regi să promoveze comerțul și agricultura. Orașele au evoluat la scară grandioasă, cu vaste complexe de temple, palate, feronerie, ziduri uriașe și drumuri largi, care permiteau trecerea a nouă trăsuri una lângă alta.[49] Concurența pentru a-i sluji pe regii cei mai puternici era nemiloasă, sfetnicii, meșteșugarii, soldații și chiar miniștrii făcând mari eforturi pentru a-și pune cunoștințele și talentele la dispoziția conducătorilor. Statele puteau avea armate care numărau sute de mii de oameni. Tehnologiile militare inovatoare – precum ar fi arbaleta, importată inițial din Asia de Sud-Est – s-au răspândit rapid.

Deși perioada primăverii și toamnei a fost afectată de numeroase războaie, regatele părând mereu gata să-și sacrifice tinerii, a fost și o eră a diplomației intense, statele mici schimbându-și în mod pragmatic aliații. Analele prezintă sute de tratate, vizite bilaterale și conferințe internaționale, unde statele mai puternice își impuneau voința în fața celor mai slabe. Ducele Ding de Jin, de exemplu, a convocat o întâlnire la care a concluzionat: „Nici o familie nu trebuie să adune echipament militar. Nici un oraș nu poate avea un zid de 100 de zhi.“[50] Totuși, nici chiar cei din Jin nu respectau acest acord. De asemenea, conferințele puteau legitima statutul hegemonic al unui stat, drept custode al mandatului ceresc al regilor din Zhou. În 667, Qi a organizat

o convenție importantă, cu scopul de „a-l sprijini pe prinț și a-i expulza pe barbari“.[51] În 656, Qi a convocat o altă conferință, de data aceasta pentru a discuta expansiunea Chu și a sancționa umilirea regelui Zhou. În egală măsură au fost organizate întâlniri pentru a contesta hegemonul. În 598, de exemplu, Jin i-a convocat la Jiantu pe reprezentanții regatelor Qi, Song, Cai, Zheng, Wei și Ju, pentru a încheia o alianță împotriva Chu, care tocmai preluase prin forță hegemonia de la Jin.

Totuși, scopul acestor întâlniri și tratate internaționale era adesea mult mai larg decât securitatea. În 651, un acord semnat între șapte state la Kuiqiu prevedea că: „Părțile nu vor construi diguri pe râu; nu vor păstra cerealele pentru speculații; nu vor schimba succesorii; nu-și vor lua concubinele de soții; nu vor lăsa femei să se implice în treburile statului“.[52] O conferință din 554 a promis să protejeze regele, să acorde ajutor reciproc în caz de insurecție sau în caz de foamete, să extrădeze fugarii, să elimine barierele pentru comerțul cu grâne și să se abțină de la afectarea comerțului prin intermediul monopolurilor. Au fost scrise reguli pentru protecția solilor, iar zeilor li s-a cerut să aibă grijă ca tratatele să fie respectate. „Fie ca zeii dealurilor și ai râurilor, spiritele foștilor împărați și duci și strămoșii celor șapte triburi și 12 state ale noastre să vegheze la punerea în aplicare a acestuia“, concluziona un tratat. „Dacă cineva se dovedește necredincios, fie ca zeii atoatevăzători să-l pedepsească, ca oamenii lui să-l părăsească, să-și piardă viața, iar posteritatea să-i fie curmată.“[53] Asemenea pedepse groaznice amintesc de jurămintele din tratatele mesopotamiene. În cazul statelor chineze, tratatele erau adesea ratificate de participanți tăindu-se în palmă, amestecând vin cu sângele lor și punându-și mâna pe capul unui bou, al unei capre sau al unui cal alb. Fiecare stat deținea o arhivă specială, cunoscută sub numele de *mengfu*, sau „palatul tratatelor“, unde, de obicei, erau depozitate cu grijă copii ale acordurilor.

Scepticismul în privința unor asemenea eforturi diplomatice era deja predominant inclusiv în *Analele primăverii și toamnei.* Autorii săi anonimi au prezentat în mod clar tratatele ca instrumente ale celor puternici, nimic altceva decât o reflectare a puterii militare pe hârtie. „Și astfel statele sunt reduse la tăcere și fac ce vor marile puteri, asigurându-și prezervarea și evitând să fie distruse. Nelegiuiții sunt venerați, iar virtutea desăvârșită este afișată.“[54] Slăbirea autorității mandatului ceresc și consecința anarhiei din China au inspirat o serie de intelectuali, care încă sunt citiți în toată lumea.

Unul dintre ei a fost Guan Zhong, prim-ministru al ducelui Huan din Qi, în secolul al VII-lea. Guan Zhong l-a sfătuit pe duce să fie atent și să cheltuiască suficient pentru apărare. „Când se vorbește prea mult despre iubirea universală, trupele nu vor lupta... cavalerii pricepuți la trasul cu arcul și la mânarea carelor, cei care au curaj și forță vor pleca dincolo de hotare. Cum vom putea evita atacurile altora?“ Dar puterea militară nu putea exista fără o bună guvernare. „Cerul și Pământul alternează vremurile grele cu cele bune“, insista el, dar un prinț care era „excesiv de agresiv va cădea ca o frunză uscată.“ Cheia puterii era prosperitatea: „Păstrarea teritoriului depinde de ziduri; păstrarea zidurilor depinde de arme. Păstrarea armelor depinde de bărbați, iar păstrarea bărbaților depinde de cereale.“ El a avertizat împotriva decadenței, a cerut demnitate în instanță și a subliniat importanța unei legislații corecte: „Legile sunt create pentru a folosi puterea oamenilor“.[55]

Și Confucius a subliniat necesitatea unei guvernări înțelepte. „De ce să ucizi pentru a guverna?“ a întrebat el retoric în *Analectele* sale. A recunoscut nevoia de putere militară, dar a părut să sublinieze că folosirea eficientă a forței necesita un popor educat. „A duce un popor neinstruit la război“, spunea el, „înseamnă a-l duce la pieire.“ Idealul era armonia, dar armonia însemna ierarhie atât între state, cât și în interiorul statelor: „Există guvernare când prințul este prinț, iar ministrul e ministru; când tatăl este tată, iar fiul e fiu“.[56] Lao Tzu, legendarul fondator al taoismului, era împotriva violenței. „Acolo unde există armate cresc mărăcini și muri.“[57] Totuși, recunoștea implicit necesitate războaielor defensive. Pledoaria sa era că forța trebuia utilizată cu prudență și proporțional: violența trebuia folosită doar în anumite scopuri, nu trebuia să provoace bucurie și trebuia să înceteze imediat ce se obținea victoria. Pacea și liniștea erau ceea ce un prinț trebuia să prețuiască mai presus de toate, iar idealul era întotdeauna să-ți faci interesele fără a crea rezistență: „Nimic sub cer nu este mai moale sau mai puțin rezistent decât apa, dar, atunci când atacă, nu există nici un lucru suficient tare și de rezistent ca să i se poată opune. Căci nu poate găsi nici o modalitate de a o afecta. Faptul că acela care cedează îl învinge pe cel rezistent și că moalele devine tare este cunoscut de toți oamenii, dar nimeni nu se folosește de el.“[58]

Chiar și Sun Tzu, care este cunoscut astăzi mai ales pentru sfaturile sale inteligente în privința purtării războiului, a subscris la același punct de

vedere fundamental ca al contemporanilor săi Confucius și Lao Tzu. În vreme ce cea mai mare parte a *Artei războiului* vorbește despre modul în care trebuie să lupți, introducerea arată clar că lucrul cel mai important în confruntarea dintre state este puterea lor internă. Din cele șapte condiții pentru câștigarea unui război identificate de Sun Tzu, doar ultimele trei au legătură cu războiul în sine. Principala era calitatea liderului și înțelegerea de către el a faptului că „legea morală face oamenii să fie în deplin acord cu conducătorul lor".[59] Următoarea era echilibrul puterii, prioritare fiind resursele economice: războaiele îndelungate trebuiau evitate, iar cuceririle trebuiau să aducă un câștig. „Apropierea unei armate determină creșterea prețurilor, iar prețurile ridicate distrug moralul oamenilor."[60]

În partea de est a Eurasiei, Asia de Sud și Câmpia Chinei de Nord au rămas arene separate. Ambele au fost însă afectate de dezordine: India, de luptele dintre mahajanapade, iar China, de o serie de războaie care contestau hegemonia sub Zhou. Ca și în Mediterana și Orientul Mijlociu, războiul a coincis cu rivalitatea economică și concurența tehnologică, dar, la fel ca în Marea Mediterană și Orientul Mijlociu, statele s-au aliat și pentru a păstra pacea. Scrierile intelectualilor budiști din India și ale gânditorilor chinezi precum Guan Zhong, Sun Tzu, Confucius și Lao Tzu ne dezvăluie atât o căutare a ordinii, cât și o insistență asupra forței. Fără pace și stabilitate, argumentau ei, agricultorul nu putea face agricultură. Dacă producția agricolă scădea, poziția regelui slăbea. O bună guvernare era importantă pentru păstrarea păcii, dar la fel era disponibilitatea de a lupta – chiar dacă toată lumea înțelegea consecințele luptei între doi vecini.

Armonie și anarhie

Între 750 și 500, dinastia ahemenidă din Persia a creat cel mai mare imperiu pe care lumea îl văzuse vreodată. Niciodată Egiptul, Mesopotamia și Levantul nu fuseseră atât de ferm sub controlul unui singur monarh. Centrul mondial al măiestriei și al prestigiului în politică se afla clar în Orientul Mijlociu.

Ceea ce a permis unui mic regat aflat la marginea Mesopotamiei să demareze un proiect politic atât de ambițios a fost faptul că a avut de-a face cu un Imperiu Asirian al cărui corp era foarte slăbit, dar al cărui schelet de legi și de convenții, instituții, structuri economice, rețele comerciale și

infrastructură funcționa în continuare. A fost o preluare ostilă a unui imperiu decăzut de către un pretendent nou și ambițios. Dar, cu toate că primii conducători ahemenizi au fost comandanți militari de temut, ei au recunoscut înțelepciunea sponsorizării comerțului, a „puterii blânde“ și a unei doctrine imperiale a armoniei. Și-au accentuat originile persane preluând tradiția imperială a Mesopotamiei. De asemenea, au subliniat importanța mărinimiei și a dreptății pe teritoriul lor.

Dacă Imperiul Ahemenid a adus o unitate politică fără precedent în inima emisferei estice, în toate celelalte părți ale lumii – în special în zonele Mediteranei și a Câmpiilor Indo-Gangetică și Chinei de Nord – existau arene de conflict. Dincolo de granițele imperiului, anarhia a dat naștere unor noi dezbateri legate de politică și de diplomație. Unii intelectuali erau pragmatici, dacă nu chiar cinici. Este în firea omului să își invidieze aproapele, după cum afirma poetul grec Hesiod. Omul de stat chinez Guan Zhong insista că societățile trebuiau să fie în alertă și că neglijarea armatei avea să ducă la declin. Sun Tzu era de aceeași părere. Acesta spunea că regelui nu trebuia să-i pese decât de cetățenii săi, iar prioritară trebuia să fie prosperitatea economică, dar și să fie în permanență pregătit pentru luptă. Alții, cum ar fi Confucius, Lao Tzu și diverși scriitorii indieni de tradiție budistă, erau mai idealiști și puneau un accent mai mare pe obținerea armoniei.

Cu toate acestea, indiferent de credința lor în fezabilitatea armoniei în politica internațională, toți acești gânditori au recunoscut importanța păcii pentru mediul rural – o reflectare a faptului că producția agricolă rămânea un atribut crucial al puterii. Terenurile agricole însemnau hrană, hrana însemna creșterea populației, iar creșterea populației însemna mai mulți soldați. Orașele-stat care nu aveau capacitatea de a se hrăni au trebuit să facă mari eforturi pentru a-și asigura aprovizionarea cu alimente prin comerț sau colonizare. Lipsa unor terenuri fertile a determinat orașele-stat grecești atât să se lupte unele cu altele, cât și să înființeze colonii dincolo de Mediterana. Seceta făcuse ca Imperiul Asirian să fie vulnerabil în fața persanilor. Astfel, natura rămânea un factor decisiv.

Dar au fost și alte cauze ale conflictelor. În special comerțul era o sursă de discordie. Comerțul putea apropia diversele forme de organizare statală, dar le și putea face să se lupte. Slăbiciunea militară și politică a continuat să provoace agresiuni din partea prădătorilor. Dar, în egală măsură, puterea

putea atrage statele în războaie, fiecare cucerire ducând la o nouă campanie pentru a proteja teritoriile câștigate anterior, după cum au descoperit perșii. Adesea, atacul era cea mai bună apărare.

Capacitatea culturii și a religiei de a încuraja buna înțelegere avea și ea limitări. Statele din China, India și din jurul Mării Egee împărtășeau adesea aceleași limbă, obiceiuri, ritualuri și chiar zei, cărora le făceau promisiuni solemne când semnau tratate și participau la convenții internaționale. Cu toate acestea, în ciuda ceremoniei cu care orașele chineze păstrau documentele diplomatice în „palatele lor de tratate", mulți gânditori erau sceptici cu privire la aplicabilitatea acestor acorduri, argumentând că puterea militară era o garanție mult mai de încredere pentru securitate. Multe așa-numite „conferințe de pace" nu erau decât modalități de a impune recunoașterea superiorității unui stat față de celelalte. În ciuda pretențiilor de idealuri înalte, valori împărtășite și patrimoniu comun, în toată emisfera estică diplomația era un cazan clocotind de oportunism, alianțele fiind încheiate după cum era mai convenabil și stricate într-o luptă nesfârșită pentru avantaje. Între 750 și 500, idealul în toată emisfera estică poate a fost armonia, dar realitatea copleșitoare a rămas anarhia.

Capitolul 4 . Aur și fier (500–250 î.Hr.)

Printre obiectele expuse la Muzeul Național de Arheologie din Atena se află un modest vas din a doua jumătate a secolului al V-lea î.Hr., care are pe fundalul alb desene făcute cu fine linii negre și culori delicate.[1] Scena care reprezintă cea mai mare parte a decorațiunilor înfățișează o femeie așezată și un bărbat înarmat, cel mai probabil soț și soție. Bărbatul se uită cu drag la femeia frumoasă, iar ea zâmbește, cu un picior odihnindu-se pe cel al soțului ei, care întinde coiful spre ea. Ea vrea ca el să rămână. Dar aceasta este o plecare, o plecare clară. Vasul a fost o ofrandă funerară, cel mai probabil lăsată la mormântul unui soldat căzut în luptă. Grecia antică era o societate marțială. Totuși, pictorul acestui vas, care a trăit chiar înainte de izbucnirea Războiului Peloponesiac (431–404), face o declarație – oricât de mult o societate se obișnuiește cu războiul, omul nu se obișnuiește niciodată cu pierderea personală, cu moartea rudelor, cu distrugerea familiei, chiar dacă motivul este datoria sacră de apărare a țării.

Cărțile de istorie prezintă adesea acest Război Peloponesiac ca piatră de temelie a culturii strategice occidentale, o cultură definită de anarhie și de stabilirea echilibrului puterii. Este de presupus că dezvoltarea unui stat reprezintă o amenințare pentru altul. Totuși, așa cum arată acest capitol, această obsesie nu era prezentă doar în Grecia Antică. Civilizațiile asiatice, cum ar fi China și India, au devenit și ele obsedate de asta, deoarece au văzut că idealul armoniei imperiale se prăbușea în haos.

În preajma anului 500, lumea avea un mare imperiu. Condus de dinastia ahemenidă persană și bazându-se pe tradițiile Babilonului, Asiriei și Mediei, a subjugat un teritoriu la o scară fără precedent, cuprinzând economiile bogate datorită irigațiilor ale Egiptului și Mesopotamiei, rutele comerciale est-vest, între Asia Centrală și Mediterana, și nord-sud, între stepa ponto-caspică și Oceanul Indian. După căderea imperiului și după scurta sa ocupație de către Alexandru cel Mare (336–323), Orientul Mijlociu nu avea să mai fie unificat din nou până la primele cuceriri islamice, în secolul al VII-lea, 900 de ani mai târziu.

Secolul de după moartea lui Alexandru cel Mare, în anul 323 î.Hr., a fost caracterizat prin confruntările dintre orașele-stat de la Mediterana, din Asia de Sud și Câmpia Chinei de Nord. Relațiile diplomatice dintre aceste orașe-stat s-au tot schimbate, federații fiind alcătuite și distruse, tratate de pace fiind semnate și încălcate. Această agitație a lăsat încet loc unei ordini eurasiatice dominate de două dinastii care s-au luptat pe rămășițele imperiului lui Alexandru – ptolemeică și seleucidă –, precum și de romani, în vestul Mediteranei, de dinastia Maurya, în India, și de dinastia Han, în China. De asemenea, aspectul lumii a ajuns să fie substanțial diferit: extinderea populațiilor în Europa, China, Asia de Sud-Est și America Centrală transformase deja o mare parte din pădurea primordială în teren agricol.

Căderea Persiei

În 522, după o serie de campanii de succes în Egipt, regele Cambise al II-lea al Persiei a murit în circumstanțe rămase neclare. Și mai puțin clară este agitația care a urmat. Știm însă că un uzurpator a condus Imperiul Persan timp de aproape șapte luni, obținând sprijin în special datorită promisiunii că săracii vor fi scutiți de taxe. Văzând amenințarea la adresa privilegiilor pe

care le aveau și imperiul într-o situație de mare risc, un mic grup de familii persane din înalta societate au decis să-l susțină pe un rival al acestuia, un tânăr soldat numit Darius.

A fost un moment decisiv în istoria Imperiului Persan. Când Darius I (522–486) a reușit să ajungă pe tron, s-a confruntat cu insurecții în Babilon, Elam, Asiria, Egipt, Parția și Bactria. În mod remarcabil, Darius le-a înăbușit pe toate. După un lung asediu, Babilonul a fost supus din nou. Alți rebeli au fost zdrobiți în timp ce trupele persane se îndreptau spre regatul Bactriei și chiar au traversat munții Hindukuș, pentru a ajunge la fluviul Indus, în 515. După nici doi ani, Darius și-a dus trupele spre vest, a traversat Bosforul pe un pod din vase și i-a împins pe sciți departe stepa pontico-caspică. După ce a consolidat granița, s-a îndreptat rapid spre sud, pentru a supune orașele-stat grecești din Ionia.

Victoria persană pe țărmurile estice ale Mării Egee a fost însă de scurtă durată. Orașele de pe insulele grecești și de pe continent au susținut rezistența fraților lor, în parte pentru că doreau să țină Persia la distanță, în parte având în vedere interesele comerciale, dar și pentru că regele persan devenise deja cel mai urât personaj în lumea greacă. Cu excepția câtorva aristocrați și intelectuali, majoritatea grecilor și-l imaginau pe monarhul persan ca fiind decadent, fățarnic și tiranic. Revolta Ionică a izbucnit în 499, când mai multe orașe grecești din Asia Mică s-au răsculat, susținute de forțele din Grecia. Persanii au reacționat dur. Ionienii și aliații lor au fost învinși în Bătălia de la Efes, în 498, apoi au reușit să își refacă forțele, dar, patru ani mai târziu, au fost distruși definitiv în Bătălia de la Lade. Revolta s-a încheiat, dar Darius și-a dat seama că trebuia să le ceară socoteală celor care o susținuseră.

Ceea ce a urmat nu a fost singurul război de frontieră al Persiei, dar, cu siguranță, a fost cel mai bine documentat dintre acestea, apărând în majoritatea cărților de istorie sub numele de Războaiele Persane (499–449). În 491, Darius a trimis soli în Grecia, pentru a cere apă și pământ, simbolurile supunerii. Cu toate că multe orașe au cedat, au existat două excepții notabile: Sparta și Atena. Spartanii i-au aruncat pe soli într-o fântână și le-au spus să ia pământ și apă de-acolo. Șase luni mai târziu, a fost organizată o expediție punitivă. După ce trupele persane au debarcat în golful Maraton, în apropiere de Atena, au fost înfrânte decisiv de către

forțele în mare parte ateniene, care și-au menținut poziția pe terenul puțin mai înalt de deasupra plajei.

Încercarea lui Darius de a organiza o a doua invazie a fost curmată de moartea sa, în 486. Rebeliuni împotriva stăpânirii persane au izbucnit în Egipt și Babilon. Noul rege, Xerxes (486–465), fiul lui Darius, le-a înăbușit curând, iar la scurt timp după aceea, a început pregătirile pentru a-i pedepsi pe grecii care îi umiliseră tatăl atât de crunt. Când marea armată persană a pornit în cele din urmă la drum, în 480, a invadat Grecia pe uscat, dinspre nord. Grecii au încercat să-i oprească înaintarea la Termopile, o câmpie îngustă, cu munți într-o parte și marea în cealaltă. În ciuda condițiilor geografice favorabile, armata greacă condusă de regele Leonida și o mică unitate de lăncieri spartani nu au putut întârzia trupele perșilor decât trei zile. Punctul de cotitură a venit câteva săptămâni mai târziu, când flota greacă condusă de atenieni i-a învins pe perși în îngusta strâmtoare Salamina. În anul următor, armata persană din Grecia a fost învinsă decisiv la Plataea, iar flota sa a fost distrusă la Mycale.

Invazia Greciei se încheiase, dar nu și conflictul cu Persia. Rebeliunea a izbucnit din nou în toată Asia Mică. Liga de la Delos – marea alianță antipersană a statelor grecești, condusă de Atena – a continuat să susțină revoltele din Cipru și Egipt, în anii 470 și 460. Abia în 449, când Persia și Atena au încheiat Pacea lui Callias, ostilitățile s-au încheiat oficial. Aceasta oferea autonomie orașelor grecești din Asia Mică, Marea Egee devenind o zonă-tampon. Perșii au promis că vor păstra distanța atât timp cât Atena și Liga de la Delos nu aveau să intervină în Egipt și în Cipru.

Decadență – așa au explicat scriitorii greci antici problemele care puneau în pericol Imperiul Persan în secolul al V-lea. De unde și numeroasele intrigi de la curte, credeau ei. Această teorie nu era în întregime exactă. Curtea persană nu era mai instabilă decât în trecut. Or fi fost tulburări peste tot, dar nu era neapărat mai rău decât în vremurile anterioare. Există dovezi că a fost inflație, că ratele dobânzilor erau mai mari și că au izbucnit revolte fiscale la sfârșitul secolului al V-lea, dar arhivele administrative arată și că viața comercială a continuat să înflorească.[2] Și perșii au fost în continuare capabili să aibă armate impresionante. În Bătălia de la Papremis, din 460, sute de mii de soldați au înăbușit o revoltă egipteană.

De asemenea, conducătorii perși erau buni strategi. Au profitat de Războiul Peloponesiac – purtat între alianța condusă de atenieni și cea

condusă de spartani – pentru a incita orașele grecești unele împotriva altora. În 413, Persia a trimis o delegație în Sparta, cu scopul de a încheia o alianță împotriva Atenei. În 409, trupele perșilor au pus capăt unei rebeliuni din Asia Mică, precum și celor din Egipt și din partea estică a imperiului. În cele din urmă, în 387, Persia a forțat o revizuire a Păcii lui Callias în defavoarea grecilor epuizați, astfel încât să recapete controlul deplin asupra Asiei Mici.

În prima jumătate a secolului al IV-lea, regii Artaxerxes al II-lea (404–359) și Artaxerxes al III-lea (359–338) au fost capabili să aloce resurse enorme luptei aparent nesfârșite pentru a păstra Egiptul ca parte a imperiului. Rezistența a fost zdrobită definitiv în 343, când Artaxerxes al III-lea trimis 330 000 de soldați în Egipt, l-a eliminat pe ultimul faraon autohton și a doborât zidurile orașului Memphis.

Așadar, acești regi ai perșilor nu au fost decadenți și ineficienți, ci au dat dovadă de multe calități. La mijlocul secolului al IV-lea, imperiul lor rămăsese pe mai departe cea mai mare putere din regiune. Acesta controla o enormă economie agricolă. De asemenea, domina multe dintre punctele de acces comerciale și facilita comerțul oriunde vistieria imperială avea de câștigat, modernizând Drumul Regal și întreținând un canal între Delta Nilului și Marea Roșie. Mărimea armatelor sale era în continuare de neegalat. Nimic nu indica faptul că Imperiul Persan era pe cale să se confrunte cu un pericol mai mare ca niciodată.

Alexandru cel Mare

Probabil că această forță aparentă este ceea ce l-a făcut pe regele Darius al III-lea (336–332) să subestimeze amenințarea reprezentată de ascensiunea unui rege nou și extrem de ambițios în statul grec Macedonia – Alexandru cel Mare. Avea să fie o eroare fatală.

Conflictul cu Macedonia mocnea de multă vreme. Tatăl lui Alexandru, regele Filip al II-lea (350–336), cucerise o mare parte a peninsulei grecești și împinsese granița macedoneană spre Hellespont, Dardanelele de astăzi. În 341, tatăl lui Darius al III-lea, Artaxerxes al III-lea, a răspuns pozitiv la o cerere atenian de sprijin împotriva Macedoniei. Când Filip a ajuns la Hellespont, în 340, Artaxerxes le-a ordonat satrapilor săi să pună la dispoziție mercenari și arme. În acel moment, nimeni nu ar fi pariat pe

o victorie macedoneană. Artaxerxes dovedise că era un comandant capabil, iar forțele sale erau uriașe pe lângă cele ale lui Filip.

Dar, în 338, Artaxerxes a fost ucis. În același an, Filip i-a învins pe atenieni și pe aliații lor, grăbindu-se să profite de agitația de la curtea persană. Acționând rapid, în primăvara anului 337, el a format Liga Corintului, pentru a-i uni pe greci într-un război sfânt împotriva persanilor și a-i elibera pe compatrioții lor din Asia Mică. În toamna acelui an, a trimis doi generali peste Hellespont, pentru a înființa un cap de pod. În primăvara anului 336, aceștia au înaintat cu 10 000 de soldați spre sud, de-a lungul coastei Ioniei, până în Magnesia. A fost unul dintre acele momente în care o regiune întreagă și-a ținut răsuflarea în așteptarea coliziunii iminente.

Vara, trupele macedonene s-au confruntat pentru prima dată cu mercenarii din serviciul Persiei. În timp ce săbiile erau scoase din teacă, un nou val de uimire a străbătut Marea Egee – regele Filip fusese ucis. Alexandru, care avea doar 21 de ani, a trebuit să facă față rebeliunii și tulburărilor. Le-a rezolvat rapid și a continuat pregătirile pentru războiul sfânt împotriva Persiei. Dinamismul său reflecta instruirea sa ca prinț, educația primită de la cei mai buni profesori, inclusiv Aristotel, și faptul că el comandase primele bătălii încă de la 16 ani.

În 334, Alexandru a traversat Hellespontul. Cu toate acestea, Darius a lăsat apărarea Asiei Mici în seama mercenarilor greci, care au fost înfrânți pe malurile noroioase ale râului Granicus, în apropiere de Troia. Orașele din regiune i s-au supus lui Alexandru unul după altul, satrapii lui Darius rămânând fără nici un sprijin. Odată cucerită Asia Mică, Alexandru s-a îndreptat spre Levant, Egipt și Mesopotamia, unde a învins în mod decisiv trupele perșilor aflate sub comanda lui Darius însuși, în Bătălia de la Gaugamela, în toamna anului 331. Astfel, centrul Imperiului Persan s-a pomenit expus în fața macedonenilor care înaintau constant. Până în 328, ultima rezistență persană organizată a fost învinsă. Încă o dată, Mesopotamia a fost cucerită de o putere mai mică, aflată la hotarele sale.

Istoricii încă dezbat ce anume a făcut posibilă victoria Macedoniei. Că Alexandru avea să ajungă a conduce un imperiu chiar mai mare decât cel al lui Darius al III-lea era la fel de improbabil ca și întemeierea Imperiului Persan de către Cirus al II-lea, în secolul al VI-lea. Descoperirea de către macedonenii cuceritori a unor mari cantități de aur în vistieria regală persană a arătat că imperiul avea o mulțime de resurse pe care să le folosească. Chiar

și în timpul ultimelor bătălii, Darius a comandat sute de mii de soldați, cu toate că își năucea adversarii venind pe câmpul de luptă cu sute de bucătari personali și zeci de servitori care să-l parfumeze. Cu toate acestea, cele mai mari greșeli ale lui Darius au fost, fără îndoială, faptul că le-a permis macedonenilor să câștige poziția de peste Hellespont și să lase apărarea Asiei Mici în seama mercenarilor. Cu siguranță, a înțeles cu întârziere că ar fi trebuit să trimită grosul forțelor armate ale perșilor pentru a încerca să-l descurajeze și să-l învingă pe Alexandru.

Odată ce perșii au intrat în defensivă, Alexandru s-a dovedit a fi un comandant superior. Și-a inspirat trupele conducându-le chiar el în luptă, s-a înconjurat de generali capabili, și-a cultivat cu atenție imaginea de semizeu și a folosit propaganda pentru a prezenta fiecare victorie ca pe o realizare personală. A beneficiat de marea armată pe care o moștenise de la tatăl său – în special, de formidabila falangă macedoneană, dar și de cavaleria de elită și de ingineri militari foarte pricepuți. Dar capacitatea de lider politic nu a fost pe măsura celei de comandant al armatei. Când Alexandru a murit, în Babilon, în 323, la 32 de ani, atât în reputația sa, cât și în imperiu apăruseră deja fisuri. A neglijat să-și consolideze cuceririle, nereușind să înlocuiască administrația imperială persană cu una proprie, și nici nu a făcut eforturi pentru a câștiga loialitatea popoarelor subjugate. Biograful său, autorul grec Plutarh, a descris modul în care Alexandru a cedat în fața luxului persan, și-a înstrăinat trupele macedonene și a devenit arogant și tiranic. Mai presus de toate, a neglijat să desemneze un succesor. Pe patul de moarte, Alexandru abia a apucat să spună în șoaptă că imperiul său trebuia moștenit de „cel mai puternic“.

Tradiția imperială persană

Atât de puternică era tradiția imperială persană, încât l-a captivat cu totul pe Alexandru. Persepolis, capitala ceremonială, i-a făcut o impresie puternică. Era o amețitoare reprezentare arhitecturală a modului în care perșii visau să-și conducă imperiul pentru eternitate. Dincolo de zidurile sale uriașe se găseau, mai întâi, o curte interioară și Poarta Tuturor Națiunilor, păzită de două intimidante perechi de tauri înaripați cu capete de om. Aceasta dădea către o a doua curte, unde vizitatorii își puteau ridica privirea spre Apadana, o vastă sală cu coloane. Înaltă de 3 metri, baza sa era decorată basoreliefuri

înfățișând șiruri nesfârșite de lăncieri perși și aducători de tribut din toate părțile imperiului, inclusiv sciți, parți, ionieni și mulți alții. După ce urcau scările procesuale largi, vizitatorii ajungeau în fața a două uși din bronz și, în cele din urmă, intrau în marea sală de audiențe, cu tavanul casetat și bogat decorat susținut de 36 coloane de peste 20 de metri înălțime. Ascunse în spatele Apadana erau palatele private, haremul și, cel mai important, vistieria regală. Alexandru a trebuit să facă rost de 1 000 de cămile pentru a transporta tot aurul aflat acolo.

Persepolis era, în aceeași măsură, un templu și un palat. Regii perși stăpâneau lumea cu binecuvântare divină. Nimic nu ilustrează acest lucru mai bine decât fațada sculptată a mormântului săpat în stâncă al lui Artaxerxes al II-lea. În partea de sus se află zeul Ahuramazda, iar sub el, regele stă pe o platformă care este purtată de două șiruri de supuși. Pe muntele Behistun, o sculptură îl stâncă îl înfățișează pe Darius I întronat sub aripile lui Ahuramazda, inspectând un șir de nouă conducători luați prizonieri. Sub această scenă, Darius explică modul în care, prin bunăvoința și cu ajutorul lui Ahuramazda, a restabilit ordinea universală, pierdută din cauza comportamentului greșit al regilor anteriori, și a avut grijă de bunăstarea supușilor săi.

Regii persani au păstrat o mare parte din tradițiile imperiale ale Babilonului și ale Asiriei. Antica *Epopee a lui Ghilgameș* și Codul lui Hammurabi au continuat să circule pe scară largă. Iconografia zeului asirian Assur a fost chiar adoptată pentru a-l reprezenta pe Ahuramazda. Mesopotamia a rămas centrul demografic și economic al imperiului. Influența sa este vizibilă în întreaga artă a perșilor, în arhitectură, infrastructură, agricultură, birocrație și organizarea imperiului lor. Depozitele regale și garnizoanele erau răspândite peste tot în imperiu, fiind conectate prin aceleași drumuri și rute care făceau legătura între orașele importante din vremurile anterioare.

La fel cum asirienii au împărțit teritoriul în provincii administrate de guvernatori, perșii l-au împărțit în satrapii. Satrapii care conduceau aceste provincii erau responsabili cu impozitarea, menținerea ordinii, respectarea legii, monitorizarea evenimentelor de dincolo de granița imperiului și raportarea oricărui fapt important la curtea regală. De asemenea, primeau delegații ale popoarelor supuse. O friză din Xanthos, în sud-vestul Asiei Mici, de la începutul secolului al IV-lea, înfățișează un satrap – sau un

conducător local care se purta ca unul – așezat sub un parasolar regal, care admonestează un ambasador grec.[3] Dar perșii se așteptau ca aceste delegații să se prezinte în mod regulat și la însuși „regele regilor“, pentru a-și aduce omagiile și a preda tributul. Lucrările unor istorici greci precum Herodot, Tucidide și Xenofon sunt mărturii ale unei complicate activități diplomatice, ambasadori fiind trimiși de colo-colo între curtea persană și zone foarte îndepărtate, cum ar fi India. Strategia era de a-i trata cu blândețe pe cei care acceptau stăpânirea persană și cu asprime pe cei care i se opuneau. „Pe omul care cooperează“, proclama Darius I în epitaful său, „îl răsplătesc în funcție de modul în care cooperează.“[4] În biografia idealizată a lui Cirus al II-lea, Xenofon explică raționamentul persan: „Există două lucruri pe care a fost bine să le urmărim: să ne facem stăpâni ai celor care dețin acest pământ și ca ei să rămână acolo. Pentru că un pământ lipsit de oameni devine lipsit și de roade.“[5]

Când perșii se confruntau cu tulburări, prima lor reacție era să-i ceară satrapului local să restabilească ordinea. Înăbușirea Revoltei Ionice, de exemplu, este înfățișată ca o restaurare a domniei dreptății. Satrapul Mardonius a încheiat acorduri cu orașele ioniene care și-au înlocuit tiranii mult urâți cu lideri aleși democratic, le-a pus să jure că vor trăi în pace veșnică unul cu celălalt, a facilitat comerțul între ele și le-a obligat să își rezolve disputele de frontieră prin arbitraj persan, să respecte o lege comună și să-și dărâme zidurile de apărare. Obiectivul era autoguvernarea locală sub supraveghere persană. Probabil că asta au avut în minte perșii atunci când și-au trimis solii să ceară apă și pământ orașelor-stat aflate de cealaltă parte a Mării Egee. Când Sparta și Atena au refuzat, perșii au răspuns încercând să strice alianța formată pentru a apăra Grecia. Nu a trecut mult timp până să reușească – Tesalia, poarta de intrare în centrul și sudul Greciei, a trimis un mesager la Darius, pentru a-i propune o alianță. Argos și Teba au urmat-o curând.

Una dintre cele mai importante arme diplomatice ale perșilor au fost banii. Aproape de sfârșitul Războaielor Persane, când Atena, în calitate de lider al Ligii de la Delos, părea să fie principala beneficiară a conflictului, Artaxerxes I a încercat să-i atragă de partea lui pe spartani, care nu erau membri ai Ligii. În 456, el a ordonat unui oficial numit Megabazus să-i mituiască pentru a ataca Atena, astfel oprind campaniile acesteia din urmă în Cipru și în Egipt. În 449, când generalul atenian Callias s-a întors cu

termenii tratatului pe care îl convenise cu Persia, ca să se pună capăt ostilităților ce durau de 50 de ani, a fost acuzat de luare de mită de către concetățenii săi, care au considerat insuficiente concesiile pe care le negociase.[6] Conform politicii *divide et impera*, Persiei mai întâi a subvenționat flota Spartei, apoi a ajutat Atena atunci când Sparta a sprijinit o revoltă împotriva lui Artaxerxes al II-lea. În 395, perșii l-au trimis în Grecia pe un agent numit Timocrate – care era un grec din Rodos –, ca să le ofere aur politicienilor din Atena, Teba, Corint și Argos, încercând astfel să-i convingă să încheie o alianță împotriva Spartei.

Perșilor le plăcea să amăgească orașele grecești că au „relații speciale", uneori șantajându-le sentimental și amintind faptul că aveau strămoși comuni, alteori folosindu-se de argumentele pragmatice ale intereselor comune. Totuși, ocazional, diplomația greacă i-a nedumerit pe perși. În anul 425, după ce spartanii au trimis o misiune în Persia, regele persan a scris o scrisoare drept răspuns, îndemnându-i ca, pe viitor, să vorbească într-o singură voce: „Regele nu a înțeles ce doreau, deoarece numeroșii ambasadori care au venit la el au spus toți lucruri diferite".[7]

Marşul grecilor spre dezastru

Scandalos! Acesta a fost verdictul grecilor în privința diplomaților care cedaseră atracției aurului persan. La Atena, un dramaturg numit Platon l-a ironizat pe renumitul politician populist Epicrate că era mai obsedat de luxul persan decât de interesele orașului, în timp ce un trimis pe nume Timagoras a fost ucis după ce s-a întors nu numai cu aur, ci și cu un pat persan – o insultă la adresa superficialului stil de viață grecesc. Nimic nu i-a deranjat pe intelectualii greci mai mult decât lipsa unității elene. Herodot a susținut cauza unui front comun împotriva perșilor barbari, subliniind înrudirea tuturor grecilor. Dar unitatea elenă nu a existat niciodată cu adevărat. Chiar și Atena, un înfloritor oraș comercial care avea legături cu toate colțurile lumii grecești, a fost adesea profund nativistă. Imigranții din alte orașe erau expulzați frecvent, proprietățile lor erau confiscate sau aceștia erau chiar omorâți.

Tensiunile dintre greci au atins apogeul odată cu Războiul Peloponesiac. Istoricul atenian Tucidide (460–400) a descris conflictul ca pe o tragedie fără precedent, un marș către dezastru. „Pretutindeni în Elada, situația era astfel

încât nimic remarcabil nu ar putea fi făcut de vreo alianță de puteri“, scria el. „Pentru o scurtă perioadă, alianța încheiată pe timp de război a rezistat, dar nu a trecut mult până au izbucnit certuri, iar Atena și Sparta, fiecare cu propriii aliați, au început să se războiască una cu alta.“[8] În *Lysistrata* (411), piesa comică a lui Aristofan, femeile din Grecia au organizat o grevă sexuală pentru a opri lupta. În *Pacea* (421), scrisă tot de el, un fermier atenian este atât de disperat să pună capăt conflictului, încât ajunge la cer pe un uriaș gândac-de-bălegar, pentru a o elibera pe Irene, zeița păcii, care era ținută într-o cușcă de Polemos, zeul războiului. Lăncile sunt transformate în araci pentru vița-de-vie, pieptarele, în vase, iar trâmbițele de război, în cântare pentru smochine. În 415, Euripide și-a pus în scenă tragedia *Femeile din Troia,* pentru a protesta împotriva masacrelor și a distrugerii pe care grecii și le provocau singuri. Chiar și după ce Războiul Peloponesiac aproape că a distrus Atena, politicianul Demostene a tunat către orașele grecești pentru că nu acționaseră împotriva amenințării prezentate de Macedonia. Lipsa unui răspuns orchestrat – dorința de a evita războiul, chiar dacă teritoriul era ciuntit și comerțul era afectat – fusese „o dovadă de prostie“. [9]

Cu toate că mulți greci tânjeau după unitate și pace, majoritatea gânditorilor erau sceptici că ar fi putut fi obținute vreodată. Filosoful atenian Platon (424–348) susținea că toți oamenii depindeau unul de celălalt, dar lăcomia și invidia îi împiedicau să vadă meritele unui oraș armonios, în care locuitorii coexistau în pace și sănătate, înainte de a muri la o vârstă înaintată, în schimb locuind în orașe „cuprinse de febră“, devastate de lupte interne. Singura modalitate de a avea un oraș armonios era educarea corespunzătoare a tuturor cetățenilor, instruirea lor ca soldați și prețuirea păcii ca fundament al legitimității politice. „Greci fiind, nu ar trebui să distrugă Grecia“, afirma el.[10]

Filosoful Aristotel (384–322), fost elev al lui Platon, susținea această părere, dar, mult mai mult decât vechiul său profesor, îl sfătuia pe omul de stat să vegheze la echilibrul puterii. „El ar trebui să știe dacă puterea militară a unei alte țări este asemănătoare sau deosebită de cea pe care o are a sa, căci aceasta este o problemă care le poate afecta puterea relativă.“[11] Aristotel continua cu faptul că războiul era adesea necesar pentru a apăra libertatea. Apoi, adăuga cu cinism că urmărirea obținerii păcii era o cauză puternică a războiului. „Facem afaceri pentru a avea tihnă“, rezuma el, „și purtăm războaie pentru a avea pace.“ O preocupare legată de echilibrul puterii este

prezentă și în istoria lui Herodot. „Puterea Persiei crește constant“, scria el. „Acest lucru i-a dat de gândit lui Cresus și l-a făcut să se întrebe dacă nu ar putea să oprească expansiunea persană înainte de a ajunge prea departe.“[12]

Tucidide explică izbucnirea Războiului Peloponesiac între Atena și Sparta în termeni foarte similari. El considera că firea omului era dominată de frică, onoare și interes de sine, dar că ceea ce modela fundamental politica internațională era echilibrul puterii. „Ceea ce a făcut ca războiul să fie inevitabil“, spunea el, „a fost creșterea puterii ateniene și teama pe care acest lucru a provocat-o în Sparta.“[13] Tucidide vorbește apoi de contribuția puterilor mai mici la izbucnirea războiului. Ostilitățile fățișe au fost declanșate de tulburările din micul oraș Epidamnos. Una dintre părți a obținut sprijinul orașului Corcyra, care, la rândul său, a cerut ajutor Atenei. Între timp, partidul de opoziție din Epidamnos a cerut sprijinul Corintului, care și-a chemat aliata, Sparta. Iar Sparta a cerut ajutor perșilor.

De asemenea, Tucidide a expus limitele legii, arbitrajului și justiției în relațiile dintre state. Chiar dacă arbitrajul era o practică comună, Corcyra și Corint nu s-au înțeles în privința termenilor săi. Discursurile lungi ale reprezentanților Corcyrei și Corintului înaintea adunărilor din Sparta și Atena arată că valabilitatea și justețea tratatelor puteau fi afectate de modul în care taberele opuse le interpretau în lumina evenimentelor trecute și prezente. „Spartanii au votat ca tratatul să fie încălcat și ca războiul să fie declarat nu atât pentru că erau influențați de discursurile aliaților lor, cât de teama creșterii în continuare a puterii ateniene, văzând că deja cea mai mare parte a Eladei era sub controlul Atenei.“[14] Deși Tucidide concluziona sceptic că fusese întotdeauna în firea lucrurilor ca oamenii slabi să fie supuși celor puternici, insista: „Asta este ceea ce ar trebui să facă un lider – să aibă grijă de propriile interese, așa cum fac toți ceilalți, dar, de asemenea, în schimbul onorurilor pe care le primește de la ceilalți, să acorde o atenție specială interesului general“.[15]

Permanenta amenințare care exista între state a transformat Grecia într-un laborator al diplomației. Deoarece monarhii și tiranii au fost înlocuiți de adunări bazate pe un grad mai mare sau mai mic de reprezentativitate populară, cu ocazia misiunilor diplomatice, orașele apelau la cei mai dotați comunicatori pentru a le pleda cazul în fața acestor organisme cetățenești. Tucidide a arătat în mod repetat cum acești oratori apărau cu pasiune interesele orașelor lor în fața adunărilor din Atena și Sparta, pe de altă parte

observând cum politicienii de frunte din Atena și Sparta trebuiau să încerce a dirija răspunsurile adunărilor la o asemenea retorică. Au existat mai multe tipuri de diplomați: purtători de mesaje cu drepturi foarte limitate de negociere; trimiși reali, cu autoritatea de a conveni termeni în parametrii stabiliți de adunarea lor; și *proxenoii,* care erau un fel de consuli onorifici. De la statul ale cărui interese le reprezenta, un *proxenoi* putea primi protecție oficială sau scutiri de taxe în schimbul asistenței la negocieri, facilitării furnizării de cereale sau obținerii de corăbii. Aceștia puteau fi cetățeni obișnuiți, generali eminenți sau chiar regi și poeți.[16] Muzeul Acropole, din Atena, prezintă mai multe basoreliefuri care comemorează contribuțiile acestor „prieteni oficiali", inclusiv unul care înfățișează un *proxenoi* stând ca intermediar simbolic între zeițele care patronau două orașe, acestea ținându-și în mod semnificativ mâinile pe el.[17] La încheierea tratatelor se făceau jurăminte solemne în fața zeilor, care erau gravate în piatră, astfel încât cetățenii să le poată citi. Dar, după cum spunea Tucidide, acestea erau adesea încălcate înainte chiar ca pârțile să părăsească templul.

Mult mai ambițioase erau alianțele formate în jurul unei puteri hegemonice, cum ar fi celebra Ligă de la Delos, din jurul Atenei, rivala Ligii Peloponesiace, din jurul Spartei, sau Liga Corintului – din jurul Macedoniei. Membrii mai mici trebuiau să plătească taxe și să ofere soldați statului conducător, care le oferea în schimb securitatea. De asemenea, atât Atena, cât și Sparta au încercat să instaleze regimuri favorabile, cu constituții politice similare, în statele membre ale alianței. Interesant este că, după Liga Amfictionică, una dintre primele tentative de a forma o uniune a fost încercarea satrapului persan Mardonius de a face orașele grecești din Asia Mică să coopereze în urma Revoltei Ionice. Dar au existat și ligi formate împotriva unor posibili hegemoni, cea pentru apărarea Grecia împotriva invaziilor persane de la începutul secolului al V-lea fiind poate cea mai notabilă.

Unele ligi mai mici au obținut un grad remarcabil de integrare. Liga Arcadiană (370–230), de exemplu, a cerut orașelor să renunțe într-o măsură semnificativă la autonomia lor dacă doreau să facă parte din alianță, să subscrie la o constituție democratică, să desemneze reprezentanți într-un consiliu din nou-fondata capitală Megalopolis și să ducă o politică externă și de securitate comună. Liga Aheeană (281–146) a dus lucrurile și mai departe, creând un guvern cvasifederal. Și Liga Epirotă (cca 300–170) avea

o constituție federală, un consiliu cu ședințe periodice, reguli comune privind impozitarea, o monedă comună, libertate de mișcare personală și a fost una dintre primele organizări statale care a acordat cetățenie femeilor.

Știm de existența a numeroase tratate de pace din perioada războaielor persane și a Războiului Peloponesiac, precum și a unui număr aproape egal de încălcări ale acestora. Pacea lui Callias a ținut doar doi ani. În 446, Sparta și Atena s-au înțeles asupra unei păci de 30 de ani, care a confirmat împărțirea celei mai mari părți a lumii grecești în sfere de influență ateniene și spartane. Înțelegerea a fost încălcată patru ani mai târziu. În 421, acordul a 17 orașe în privința Păcii lui Nicias a dus la încheierea parțială a Războiului Peloponesiac. Gândită să dureze 50 de ani, s-a spulberat complet șase ani mai târziu. În 387, Tratatul lui Antalcidas a introdus ideea „păcii comune“, bazată pe principiul autonomiei pentru toate orașele-stat, dar Sparta o garanta ca un fel de hegemon. Însă la o conferință de pace din 371, Sparta a fost criticată de Autocles, un trimis atenian: „Voi spuneți mereu că orașele trebuie să fie independente, dar voi înșivă sunteți cel mai mare obstacol în calea independenței lor. Pentru că prima stipulare pe care ați făcut-o în privința orașelor aliate este să vă urmeze în orice ați face. Totuși, cum poate fi asta în acord cu independența?“[18] Epaminondas, ambasadorul Tebei, a adăugat că pacea putea exista doar dacă spartanii ar fi recunoscut propriile orașe din provincii drept comunități libere. Conferința s-a încheiat cu un război. Cu toate acestea, în 363 și 338 au fost făcute noi încercări de a stabili o „pace comună“, ultima dată ca reacție la ascensiunea Macedoniei.

Ideea de pace era strâns legată de cea a comerțului liber. Unul dintre primii greci care au susținut importanța acestuia a fost Xenofon:

> În timp ce în alte orașe comerciale negustorii sunt nevoiți să dea la schimb o marfă pentru alta, în condițiile în care moneda lor nu este recunoscută în străinătate, noi avem o abundență nu numai de lucruri din producția proprie și roade ale agriculturii noastre, suficiente pentru a răspunde cerințelor comercianților străini, dar, în caz că ei refuză să exporte mărfurile noastre în schimbul bunurilor lor, s-ar putea să le ia pe ale noastre în avantaj, primind în schimbul lor argint, care, dus pe orice altă piață, ar valora mai mult decât au dat pe el la Atena.[19]

Pacea persană a statelor ioniene, Pacea lui Antalcidas, promova și comerțul liber. Pacea lui Callias își propunea să garanteze că „toți ar putea

naviga fără teamă“.[20] Alexandru cel Mare a emis un edict pentru supușii perși: „Intenționez să aduc prosperitate pe pământurile voastre și să mă îngrijesc ca drumurile Persiei să fie folosite pentru comerț și afaceri în deplină pace, pentru ca oamenii din Grecia să poată face comerț cu voi și voi cu ei“.[21] Dar interesele comerciale comune rareori au împiedicat statele grecești să se războiască.

Primii paşi ai Romei către măreție

Odată cu moartea lui Alexandru cel Mare, în 323, perspectiva unității în estul Mediteranei și Orientul Mijlociu a dispărut. În războaiele purtate între foștii săi generali pentru a-i urma la putere, imperiul a fost împărțit în patru părți principale. În cele din urmă, după ce a fost vărsat mult sânge, dinastia antigonidă a pus stăpânire pe Macedonia, dinastia attalidă, pe Asia Mică, dinastia ptolemeică, pe Egipt, și dinastia seleucidă, pe Mesopotamia. Epoca unipolară se sfârșise, făcând loc unei perioade a ordinii regionale multipolare. În 306, Antigonus a fost primul care s-a proclamat fățiș rege și moștenitor al lui Alexandru. Împreună cu fiul său, Demetrius, a câștigat controlul asupra Levantului, Asiei Mici, Ciprului și a unei părți a Peloponezului. Nu a fost suficient, Babilonul rămânând premiul suprem. Pe cât de mult îl captivase pe Alexandru și pe toți ceilalți mari conducători mesopotamieni din trecut, și Antigonus era hotărât să-l cucerească.

Era cât pe ce să reușească, dar, în Bătălia de la Ipsus, din 301, a fost învins de o coaliție a regilor rivali și a fost ucis. Aceștia au împins granița teritoriului antigonid, aflat acum sub conducerea lui Demetrius, în afara Levantului și a Asiei Mici. În 281, unul dintre acești monarhi, Seleucus, a preluat de unul singur controlul Asiei Mici. În timp ce se pregătea să traverseze Hellespontul, pentru a alipi Macedonia la teritoriul său, a fost asasinat. Fiul său, Antiohus I, a avut mari dificultăți în a nu pierde teren în fața extrem de ambițiosului rege Ptolemeu al II-lea, care conducea Egiptul. Ca un ecou al evenimentelor petrecute cu secole în urmă, un rege al Egiptului înfrunta un rege al Mesopotamiei pentru controlul asupra Levantului. Aceste războaie dintre dinastiile de după Alexandru aveau să continue încă un secol, până când puterea tot mai mare a Romei urma să le eclipseze pe toate.

În secolul al III-lea, Roma s-a evidențiat treptat ca stat de frunte în vestul Mediteranei. Micul oraș de pe malul fluviului Tibru ajunsese la maturitate după secole de război. După ce a suferit o serie de înfrângeri în fața etruscilor, Roma s-a confruntat cu amenințarea înfricoșătoare reprezentată de migrațiile galice. Cu sutele de mii, galii au traversat Alpii și au ajuns pe teritoriile unde se află Franța, Spania, Italia și Balcanii din zilele noastre. În 387, Roma a scăpat de distrugerea totală doar fiindcă liderul gal Brennus, cel care capturase orașul, a fost mituit să se retragă. Galii fuseseră respinși, dar Roma încă se confrunta cu alte pericole. În nord, volscii și etruscii se opuneau în continuare hegemoniei romane. În sud, Roma concura cu puteri mercantile, precum orașele grecești Siracuza și Tarentum și fosta colonie feniciană Cartagina, fiecare dintre acestea având peste 100 000 de locuitori. În 348, Cartagina a reușit să impună un tratat umilitor, care interzicea intrarea Romei în Sardinia și Africa de Nord. În 303, Roma a trebuit să accepte un acord cu Tarentum, care îi limita accesul la Marea Ionică.

Totuși, balanța puterii se modifica lent. La începutul secolului al III-lea, Roma deja câștigase o serie de războaie cu o coaliție samniților, galilor și etruscilor, obținând astfel un control efectiv asupra celei mari părți a Peninsulei Italice. Ultima rezistență semnificativă o reprezenta regele Pirus al Epirului, care, în 280, a traversat Marea Ionică pentru a veni în ajutorul Tarentumului. Dar, în ciuda celor 20 de elefanți de luptă – a fost prima dată când romanii au văzut așa ceva într-o bătălie –, nici măcar acest general experimentat nu a reușit să oprească valul al aparent nesfârșitei aprovizionări cu forță de luptă a Romei. „[Chiar] dacă vom învinge în încă o luptă cu romanii“, declara el, „vom fi complet distruși.“[22]

În 264, orașul sicilian Messina a apelat la Roma pentru susținere într-un conflict cu Siracuza. Cartagina a considerat aceasta o încălcare a tratatelor anterioare și a ocupat Messina, provocând Roma să reacționeze. Acest lanț de evenimente a marcat începutul Războaielor Punice (264–146), o luptă pentru controlul vestului Mediteranei, care a durat mai mult de un secol și a transformat Roma în cea mai importantă putere a Europei. Istoricul grec Polibiu, care a fost martor la ultimele etape ale conflictului, explica și cauzele ce au stat la baza sa:

> [Romanii] au văzut că expansiunea cartagineză nu s-a limitat la Libia, ci a cuprins și multe zone din Iberia, iar, în afară de asta, Cartagina era

> stăpână a tuturor insulelor din Marea Sardiniei și Marea Tireniană. Așadar, începuseră să fie extrem de neliniștiți ca nu cumva cartaginezii devină și stăpânii Siciliei, fiindcă astfel ar fi avut vecini foarte periculoși și puternici, înconjurându-i din toate părțile și ocupând o poziție care le permitea să controleze toate coastele Italiei.[23]

Inițial nu a existat o legătură între luptele pentru putere din vestul Mediteranei, în care a fost implicată Roma, și luptele pentru putere din estul Mediteranei și Orientul Mijlociu, între dinastiile succesoare lui Alexandru cel Mare. Acest lucru s-a schimbat mai întâi când Pirrus a traversat Marea Ionică, iar apoi în 273, când Ptolemeu al II-lea a dorit o alianță cu Roma, pentru a ține sub control Cartagina, puternica sa vecină nord-africană. Totuși, în timpul derulării primului Război Punic (264–241), Ptolemeu a schimbat taberele și a împrumutat bani Cartaginei.

Între 500 și 250, Mediterana, Orientul Mijlociu și Africa de Nord și-au continuat transformarea lentă într-o unică și mare arenă a puterii politice. Această metamorfoză fusese instigată de războaiele dinastiei persane ahemenide, de la vest de Marea Egee și din Egipt. Ahemenizii au combinat puterea dură cu efectele calmante ale aurului, ambele fiind finanțate din tributuri, o reconectare la tradițiile imperiale ale Asiriei și Babilonului, și prin reluarea eforturilor anterioare de a controla comerțul. Pentru foarte scurt timp, la jumătatea secolului al IV-lea, a părut că Alexandru cel Mare avea să creeze un imperiu și mai mare. Cu toate acestea, după moartea sa, regiunea s-a fracturat din punct de vedere politic, rămânând legată de rivalitate, comerț și călătorii. Între timp, Roma avea un interes din ce în ce mai mare pentru asigurarea comerțului prin Marea Adriatică, ceea ce avea să ducă, în secolele următoare, la cucerirea Greciei și a estului Mediteranei.

Scriitori din această epocă ne-au lăsat numeroase informații despre acest interesant teatru al diplomației. Din lucrările lor reiese clar că republicile și monarhiile, democrațiile și oligarhiile nu erau foarte diferite în zelul lor de a obține puterea. Chiar dacă unii gânditori au subliniat importanța bunăstării, a comerțului liber și a cooperării, au pus un mare accent pe menținerea echilibrului puterii.

În istoria sa dedicată Războiului Peloponesiac, Tucidide explora dilemele tragice care apar atunci când două puteri încearcă să apere interese care se suprapun, iar Polibiu, în discutarea tensiunilor dintre Roma și Cartagina în

privința Siciliei, a evidențiat tendința puterilor mici de a ațâța statele mari unul împotriva celuilalt, precum și efectele destabilizatoare ale ambițiilor comerciale. „Astfel“, concluziona Xenofon, „conflictele și mânia declanșează războiul, avariția înăbușă bunăvoință, iar invidia produce ură.“[24]

Imperiul Maurya

Dincolo de granițele Persiei, la est de fluviul Indus, un nou imperiu se contura încet. În 326, puterea sa era deja suficient de mare pentru ca soldații lui Alexandru cel Mare să refuze a traversa râul Beas, ca să nu dea piept cu armata regatului Nanda, despre care credeau că număra peste 200 000 de războinici și 3 000 de elefanți de luptă.[25]

Regatul Nanda fusese creat în deceniile precedente, de către Mahapadma Nanda (345–321). Mahapadma – numele înseamnă „stăpân al unei mari bogății“ – a pus mâna pe tronul regatului Magadha, fondat de regele Bimbisara. La vremea când Mahapadma ajungea la putere, teritoriul cuprindea deja o mare parte a câmpiei de la mijlocul cursului Gangelui. El l-a extins până la versanții sudici ai munților Hindukuș și platoul Deccan. Triumful regelui Nanda a fost de scurtă durată, moștenitorii lui fiind alungați de Chandragupta Maurya (324–298). El avea să transforme India într-un adevărat imperiu, unul dintre cele mai mari pe care le văzuse lumea.

Se știu prea puține despre modul în care Chandragupta a devenit suficient de puternic pentru a pune mâna pe regatul Nanda – probabil că s-a folosit de resentimentele oamenilor împotriva dinastiei pentru a începe o campanie de gherilă și i-a mituit pe generalii regimului. Dar, odată ce Nanda a fost detronat, Chandragupta a pornit spre vest pentru a-l împiedica pe regele Seleucus să realizeze visul lui Alexandru de a cuceri India. După doi ani de război, în 303, a fost semnat un tratat de pace, întărit printr-o alianță prin căsătorie. În schimbul a 500 de elefanți de luptă – care au fost esențiali pentru înfrângerea lui Antigonus la Ipsus, în 301 –, Seleucus i-a cedat lui Chandragupta controlul trecătorilor din munții Hindukuș, răspântia dintre Asia de Sud, Centrală și de Vest. Regele Maurya a cerut imediat să se realizeze un nou drum comercial și a pus soldați să-l păzească. De atunci, comerțul dintre Asia de Sud și Orientul Mijlociu a înflorit. Fiul lui Chandragupta, Bindusara Maurya, a extins teritoriul spre sud și a încheiat alianțe cu tamilii și cholasii. Când Așoka (268–232), nepotul lui

Chandragupta, a venit pe tron, Imperiul Maurya s-a întindea de la munții Zagros până la fluviul Brahmaputra.

În cea mai mare parte a îndelungatei domnii a lui Așoka, supușii Imperiului Maurya s-au bucurat de pace. Această realizare remarcabilă a fost cel puțin parțial atribuită sfetnicului regal Kautilya, al cărui tratat de politică, administrație și economie, *Arthashastra,* este citit și astăzi. Kautilya era respectat mai ales pentru sistemul său „mandala“, o schemă de cercuri geopolitice concentrice care arătau regilor că modalitatea de a ține un vecin sub control era formarea de alianțe cu statele situate la celelalte granițe ale sale. Dar sfatul său principal era de a face tot posibilul ca societatea de acasă să fie satisfăcută. „Un rege înțelept îi poate face chiar și pe cei mai săraci și nefericiți supuși ai săi prosperi și fericiți“, explica el, „căci forța este puterea și fericirea e scopul.“[26] Pământul trebuia să fie cultivat, fiarele sălbatice, ținute la distanță, conspiratorii, eliminați, iar bogățiile, sporite. Regii puternici se puteau gândi la cuceriri, în timp ce regii slabi trebuiau să caute pacea. *Arthashastra* enumera numeroasele modalități de a întări un tratat de pace, printre care jurământul pe foc sau pe umărul unui elefant, oferirea copiilor sau a membrilor adulți ai familiei regale drept ostatici, deși Kautilya considera că o prințesă ostatică crea mai multe probleme celui care o primea decât un prinț ostatic. Însă, indiferent de forma pe care o luau garanțiile, avertiza Kautilya, puterile în creștere nu puteau fi împiedicate să încalce un acord de pace.

Regele Așoka a înlocuit această cultură strategică realistă, care sublinia starea de anarhie existentă între multe state mici, cu o adevărată doctrină imperială, care presupunea ierarhia sub o putere importantă. După înfrângerea încăpățânatului regat Kalinga, Așoka a adoptat principiile budismului. Renunțând la violență, a adoptat o formă benignă de guvernare a supușilor săi. A devenit *chakravartin* – „cel care lasă roata să se învârtă în întreaga lume“ – simbolul budist pentru preceptele care duc la iluminare. De la apariția sa, în nordul Indiei, în secolul al V-lea, budismul se răspândise pe scară largă în Asia de Sud. Acum, doctrina sa despre adevăr și armonie universală se dovedea convenabilă pentru legitimarea împăratului. Peste tot în Imperiul Maurya au fost înălțați stâlpi cu edictele budiste ale lui Așoka. „În trecut, regii obișnuiau să facă plimbări de plăcere“, scrie pe unul din ele. „Eu consider că bunăstarea tuturor este datoria mea.“[27] Al treisprezecelea dintre aceste „edicte în piatră“ vorbește despre „cucerirea morală“ – pentru a

o pune în practică, solii *(dutas)* au fost trimiși nu numai în întregul imperiu, ci și mai departe, în Sri Lanka, Grecia și Egipt, pentru a propovădui budismul, a înființa spitale și a cultiva grădini. Dar doctrina armoniei lui Așoka încă se baza pe puterea obținută prin forță. El a păstrat o structură militară bine structurată, de 600 000 de soldați. A continuat să folosească o mare rețea de spioni și emisari regali, așa-numiții *pulisanis*, pentru a-l ține la curent cu situația din cele patru provincii ale imperiului. Fiecare provincie era administrată de un guvernator-prinț, *kumara,* care era responsabil cu menținerea ordinii și de încasarea impozitelor.

În centrul imperiului, care avea între 50 și 60 milioane de locuitori, se afla capitala, Pataliputra, lângă Patna de astăzi. Potrivit lui Megasthenes, un diplomat grec cu reședința la curtea mauryană, Pataliputra și palatele sale de lemn rivalizau ca splendoare doar de marile orașe din Persia. Era un centru al politicii, culturii și științei, atrăgând intelectuali ca Aryabhata, matematicianul și astronomul care a calculat valoarea lui pi cu patru zecimale. Bindusara Maurya îi ceruse regelui seleucid Antiohus I vin dulce, smochine uscate... și un filosof. Înflorirea bruscă a artelor sub domnia mauryană încă îi uimește pe istorici. În mai puțin de un secol, lucrările primitive de lut au fost înlocuite cu sculpturi în piatră elaborate, cum ar fi capitelurile Stâlpilor lui Așoka – în care se văd clar influențele persane – sau voluptuoasele zeițe yakși. Orașele mauryene au devenit noile creuzete ale culturii și științei lumii. Cu ajutorul călugărilor săi budiști, influența sa s-a extins din Grecia până în Asia de Sud-Est. Centrul lumii se mutase din Orientul Mijlociu în India.

STATELE COMBATANTE

Contrastul dintre India în epoca așokană a armoniei și China din aceeași perioadă nici că ar fi putut fi mai accentuat. Acolo, o luptă neobosită a definit perioada. De când dinastia Zhou își pierduse mandatul ceresc, în secolul al VIII-lea, Câmpia Chinei de Nord fusese cuprinsă de lupta pentru supremație dintre orașele-stat și regate, care erau puțin mai mari. Formal, mai exista un rege Zhou, dar statutul său era ceremonial, iar el depindea complet de sprijinul altor conducători. Au fost organizate numeroase conferințe diplomatice, pentru a vorbi despre dezarmare, de exemplu, sau despre regulile războiului, sau chiar pentru a încerca să se pună de acord în

privința păcii. Dar, de cele mai multe ori, au fost în zadar. „În timp ce conferința încă se derula și înainte ca recunoașterea ceremonioasă a noului statut al regatului Wu să fie încheiată, am primit vestea că regele Goujian a invadat Wu, a cucerit capitala și a devastat țara“, scrie în anale despre congresul desfășurat la Huangchi în 482. „Regele Fuchai l-a ucis pe mesagerul care a adus vestea, în speranța de a păstra secretul până la încheierea conferinței, dar informația s-a aflat, iar el a fost nevoit să bată rapid în retragere.“[28]

Între secolele al V-lea și al III-lea, grupul statelor combatante, după care este denumită această epocă, s-a redus de la 14 la șapte, iar apoi la unul. Perioada statelor combatante (476–221) a început cu divizarea statului Jin în trei părți: Wei, Zhao și Han. Restul Câmpiei Chinei de Nord a fost împărțit între Chu, Qin, Qi și Yan, în centru aflându-se ceea ce rămăsese din Zhou, al cărui rege nu mai era respectat aproape deloc. Aceasta era lumea civilizată, dincolo de ea pândind barbarii: Gojoseon, care controlau Peninsula Coreeană; Xiongnu, popor nomad din nord; în vest, triburile montane Wuzhong și Qiang; în sud, Shu, Yelang, Dian și conglomeratul triburilor Yue, care ajungeau dincolo de Fluviul Roșu.

După ce statul Jin s-a fragmentat, Wei a fost primul care a beneficiat de asta. Există consemnări care explică modul în care marchizul Wen de Wei a atâțat Zhao împotriva regatului Han și a jefuit unul dintre statele Xiongnu, în 406. Totuși, statul Zhao a fost cel care s-a dovedit mai inteligent decât celelalte, integrându-i pe arcașii călare din Xiongnu în armata sa. A fost o lovitură de maestru care i-a oferit un avantaj decisiv împotriva carelor de luptă, care, adesea, se dovedeau greoaie pe câmpurile de luptă montane. În 354, Zhao a pulverizat Wei în Bătălia de la Guiling, dar, la vremea aceea, un nou pretendent aruncase deja mănușa: ducele Xiao de Qin. Qin avea câteva avantaje față de celelalte state. Teritoriul său se afla de-a lungul râului Wei și era protejat de trecători montane. În spatele acestei bariere, Qin și-a dezvoltat o economie agricolă înfloritoare, prin recunoașterea dreptului de proprietate asupra terenurilor în schimbul impozitelor și al serviciilor, relocarea fermierilor din zonele suprapopulate și construirea unui avansat sistem de irigații. „Prin urmare, pământul din trecători a devenit o câmpie fertilă și nu au mai existat ani răi“, scrie în documente. „Astfel, Qin a devenit bogat și puternic.“[29] Pe câmpul de luptă, Qin beneficia de o cavalerie ușoară, și aceasta inspirată de a armatei din Xiongnu. Soldații luptau în

unități mici, adesea fiind din aceeași familie sau din același sat. În 260, aproximativ o jumătate de milion de soldați din Qin și un număr similar de bărbați din Zhao au ocupat poziții în apropiere de Changping. Confruntarea care a urmat a fost dură și decisivă. Sute de mii de soldați din Zhao au fost uciși, iar înaintarea Qin a devenit de neoprit. În 221, Imperiul Qin a fost întemeiat.

Când a fost fondat Imperiul Qin, care a pus capăt perioadei statelor combatante, populația Chinei ajunsese la aproximativ 40 de milioane. Numeroasele conflicte încetiniseră creșterea populației și pricinuiseră pagube enorme. Inovațiile tehnologice au fost însă numeroase. Ca și în alte părți ale lumii, fierul a început să fie utilizat pe scară mai largă. În agricultură au fost introduse rotația culturilor și îngrășămintele, alături de exploatația feudală a terenurilor, ceea ce le oferea familiilor o anumită siguranță. Orașele s-au dezvoltat. Cel mai mare dintre ele era capitala, Qi Linzi, cu peste 350 000 de locuitori. „Dacă oamenii și-ar ridica mâinile, ar acoperi cerul“, scria un vizitator. „Dacă și-ar scutura sudoarea, ar părea că plouă.“[30] Protejat de ziduri și turnuri înalte, Linzi era așezat pe o rețea de străzi, unele cu o lățime de peste 20 de metri. Centrul unor astfel de orașe era piața, unde, pe lângă culturile tradiționale, exista o gamă din ce în ce mai diversă de produse – mobilier, ustensile de fier, mătase și, bineînțeles, jad. Au apărut magnați puternici, precum infamul Lu Buwei, care și-a cumpărat funcția de prim-ministru al Qin.

Pe măsură ce comerțul se dezvolta, sfetnicii de la curte se întrebau cum să-l gestioneze. Celebrul consilier Shang Yang insista că buna administrare era o chestiune de „promovare a agriculturii și de limitare a comerțului“.[31] Dar gânditorii confucianiști credeau că un nou tip de armonie politică va apărea sub patronajul regelui, dacă statele se specializau în ceea ce produceau. „Marea nordică are cai care aleargă și câini care lătră“, rezuma filosoful confucianist cu aproximativ 2 000 de ani înainte ca economistul englez David Ricardo să își formuleze teoria specializării economice: „Marea sudică are pene, prune, colți de elefant, piei de rinocer, cupru și cinabru... Marea estică are plante cu vopsea purpurie, mătase albă, sâmburi și sare... Marea vestică are piei, blănuri și cozi de iac.“[32] Mencius credea că un regat va atrage comercianți și călători dacă nu se percep taxe la frontieră, în timp ce *Cartea riturilor* recomanda reducerea tarifelor la trecerea graniței, astfel

încât comercianții să vină din părțile cele mai îndepărtate ale lumii, iar „resursele guvernului să nu scadă“.[33]

Cu toate acestea, comerțul cu alte continente era neglijabil. În timp ce comerțul cu mărfuri de lux lega India, Orientul Mijlociu și Mediterana, China încă nu făcea parte din această rețea sau, în cel mai bun caz, doar foarte marginal. Însă statele chineze au început să-și extindă puterea în zone în care aceasta fusese necunoscută înainte. În 316, Qin a învins statul Shu și, doi ani mai târziu, ultimul trib ostil, Rong. În 300, Yan a invadat regatul Gojoseon, din Coreea. În 257, refugiații din Shu, în frunte cu prințul Thuc Phan, au fondat statul Au Lac, în nordul Vietnamului de astăzi.

Deoarece încă nu exista nici măcar un singur stat unificat, o diversitate intelectuală dinamică – așa-numitele „100 de școli de gândire“ – a putut să înflorească. Gânditorii rătăcitori călătoreau de la o curte la alta, cel mai adesea atrași de cât le ofereau regii. A existat o dezbatere intensă și sofisticată despre guvernare, diplomație, război și pace. Contextul violent i-a determinat pe unii gânditori să ceară insistent lege și ordine. Acești „legaliști“, precum Shang Yang și Han Fei, afirmau că, în absența unui conducător puternic, firea înnăscut egoistă a oamenilor ducea la haos și că nu putea exista pace fără putere. „În general, războiul este un lucru pe care oamenii îl urăsc“, argumenta Shang Yang. „Cel care reușește să-i facă pe oameni să fie încântați de război obține supremația.“[34] „Bărbații din Antichitatea îndepărtată se străduiau să fie cunoscuți drept morali și virtuoși, cei din perioada de mijloc se străduiau să fie cunoscuți ca înțelepți și descurcăreți, iar acum, oamenii se luptă pentru reputația de a fi viguroși și puternici“, afirma Han Fei. „Popoarele de oriunde se putea ajunge cu mijloace de transport au venit să-și prezinte omagiile. Nu au fost atrase de bunătatea Qin, ci au fost intimidate de puterea sa militară. Cine are o putere mare primește vizitatori la curtea sa, cine are o putere mică vizitează curțile altora.“[35]

Pentru că regii Zhou își pierduseră toată autoritatea, iar alți domnitori nu se deranjau să fie proclamați hegemoni, învățații s-au gândit la modul de gestionare a relațiilor dintre state. Realiștii au pledat pentru așa-numitele „alianțe orizontale“, ceea ce presupunea ca statele slabe să se alăture celor puternice. Alții au susținut „alianțele verticale“, în care statele slabe să-și unească forțele împotriva celor puternice. Chiar și mulți erudiți confucianiști au înclinat spre realism. Xunzi scria că lupta era inevitabilă. „Oamenii sunt

răi din cauza lăcomiei înnăscute, a senzualității și a certurilor lor“, afirma el. Dar acești confucianiști realiști susțineau și că regii trebuiau să fie superiori din punct de vedere moral. „Vorbești despre importanța comploturilor și atacurilor neașteptate“, observa Xunzi, „dar acestea sunt lucruri potrivite numai conducătorilor mărunți. Ceea ce este cu adevărat esențial e să te pricepi la a câștiga sprijinul oamenilor.“[36]

Oricât de înțelepte ar fi fost sfaturile filosofilor și ale înțelepților, nu au contat prea mult. Consemnările din acea perioadă sunt un catalog de războaie și tratate încălcate, chiar mai mult decât *Analele primăverii și toamnei.* Acest pasaj rezumă totul perfect:

> Soli se grăbesc pe drumuri atât de tare, încât butucii roților de la trăsuri se lovesc între ei. Legați unul de celălalt prin intermediul conversațiilor, încheie alianțe, miniștri vicleni își pun la cale fărădelegile. Codul legilor este bun, însă mulți oameni acționează încălcându-l. Documentele oficiale sunt numeroase, dar necunoscute. Sute de familii sunt în nevoie. Învățații dezbat în veșmintele lor ciudate, dar războaiele nu încetează.[37]

Putere și fericire

În cea mai mare parte a perioadei cuprinse între 500 și 250, emisfera estică a fost afectată de fragmentarea politică. Câmpia Chinei de Nord a suferit din cauza statelor combatante și a violentelor încercări de unificare. Imperiul Ahemenid și al lui Alexandru cel Mare a făcut implozie. Aceasta a lăsat dens populata Câmpie Indo-Gangetică sub stăpânirea regilor Maurya, care devenise un centru al puterii și o legătură vitală între lumile Asiei de Est și Orientului Mijlociu.

În această epocă, a existat o schimbare lentă și în organizarea politică. Printre statele minuscule și imperiile vaste, au apărut din ce în ce mai multe state de mărime medie. De exemplu, după moartea lui Alexandru cel Mare, estul Mediteranei era dominat de regatele succesoare ale seleucizilor și ale attalizilor, în Asia Mică, ale ptolemeilor, în Egipt, și antigonizilor, în Macedonia, în timp ce vestul Mediteranei era împărțit între Cartagina și puterea tot mai mare a Romei. În Asia de Est, numărul statelor combatante chineze a fost redus mai întâi la șapte, apoi la unul, Qin, iar Peninsula Coreeană a ajuns să fie dominată de regatul Gojoseon.

În ceea ce privește gândirea politică, tradiția imperială mesopotamiană a fost continuată de către dinastia ahemenidă până la finalul ei, înainte ca Alexandru cel Mare să investească foarte mult în ea, în timpul scurtei sale domnii. La fel ca în cazul mandatului ceresc al regilor Zhou, în China, monarhii perși și-au bazat legitimitatea cârmuirii pe aprobarea divină a modului în care se îngrijeau de bunăstarea cetățenilor lor. Păstrarea armoniei în teritoriu era esențială, dar la fel era și păstrarea securității de-a lungul graniței. Atât suprimarea Revoltei Ionice, cât și intervențiile ulterioare în Grecia au fost considerate eforturi de restabilire a ordinii de drept. Între timp, dinastia Maurya, din India, și-a întemeiat propria tradiție imperială, bazată pe budism. Așoka se considera un *chakravartin,* având datoria de a se îngriji de bunăstarea întregii lumi. Regii Maurya s-au bazat și pe învățăturile din *Arthashastra,* o lucrare astăzi cunoscută în mare măsură datorită realistei strategii *divide et impera* aplicată statelor vecine, dar care este fundamental preocupată de guvernarea înțeleaptă și dreaptă, precum și de obținerea bunăstării publice.

Și dincolo de imperiile pașnice, în regiunile afectate de război, oamenii se gândeau la natura politicii. Atât în Grecia, cât și în China, pacifismul a crescut în popularitate. Intelectuali precum Xenofon și Xun Kuang subliniau importanța comerțului pentru facilitarea cooperării între state. Alții, cum ar fi Tucidide și Han Fei, erau mai tranșanți, argumentând că egoismul și oportunismul firii omenești făcea ravagii. În realitate, războaiele erau provocate de mai multe motive: unele schimbări în echilibrul puterii, tensiuni între sfere de influență care se suprapuneau, concurență în privința comerțului, ca să nu mai vorbim de moștenirea îndelungată a naționalismului, a neîncrederii și a urii.

Cu toate acestea, eforturile diplomatice erau deseori intense, deși, chiar și aici, cinismul și idealismul au avut drum liber. Conferințele internaționale destinate să rezolve dezacordurile erau adesea privite cu neîncredere. Statele oficializau relațiile între ele prin crearea de ligi – unele erau voluntare, cu instituții comune, altele erau hegemonii în toate privințele, cu excepția numelui, supuse intereselor celui mai puternic membru. Perșii foloseau aur și oferte de parteneriat special atât pentru a liniști orașele-stat grecești, cât și pentru a submina unitatea elenă. În jurul Mediteranei, adunările cetățenești aveau din ce în ce mai mult un cuvânt de spus în deciziile referitoare la

război și pace, dar au demonstrat adesea o cruzime și o agresivitate pe măsura celui mai războinic monarh.

Capitolul 5. Lumea ca un car de luptă scăpat de sub control (250–1 î.Hr.)

Așa cum regatele din perioada statelor combatante s-au luptat pentru stăpânirea Câmpiei Chinei de Nord, tot așa Roma, Cartagina și unele rămășițe ale imperiului lui Alexandru cel Mare s-au bătut pentru dominația asupra Mediteranei, asupra comerțului său și regiunilor agricole bogate de pe țărmurile sale. Din aceste competiții desfășurate în paralel, au apărut două imperii: Imperiul Han și Imperiul Roman. Până la sfârșitul secolului I î.Hr., amândouă domneau peste aproximativ 50 milioane de oameni. Deși Peninsula Italică în sine nu avea același potențial agricol precum Câmpia Chinei de Nord, Roma a fost capabilă să obțină o mare parte din alimentele necesare din provinciile străine, precum Sicilia și Spania, care nu erau mai greu de atins pe mare decât erau unele părți din China pe uscat. În ceea ce privește conectivitatea și prosperitatea, Mediterana a devenit pentru Roma ceea ce câmpiile din jurul Fluviului Galben și Yangtze erau pentru China dinastiei Han.

Au fost prezentate multe teorii pentru a explica ascensiunea Romei și a dinastiei Han. Adevărul este că ambele au fost puteri relativ mici, care au reușit să câștige primele lupte, ceea ce a deschis calea către cuceriri ulterioare. La începutul secolului al II-lea, Roma devenise o putere militară formidabilă pe pământ și pe mare, în timp ce China dinastiei Han era de neegalat în ceea ce privește infanteria, carele și fortărețele sale. Strategiile ambelor

puteri s-au schimbat, trecând de la apărare la atac. Epica bătălie a Romei cu Cartagina, în cel de-al Doilea Război Punic (218–201) a fost o cumplită luptă pentru supraviețuire. Campaniile ulterioare, din Spania și nordul Alpilor, nu au fost. În timp ce statul Han încă se confrunta cu dificultăți în stăpânirea regatelor chineze rivale, a încercat să facă pace cu nomazi de la nord. Cu toate acestea, odată ce puterea internă a Hanului a devenit de neegalat, împăratul Wu a decis să-i atace, controlul rutelor comerciale externe devenind o preocupare mult mai presantă.

Spre deosebire de dominația Romei și Hanului asupra limitelor vestice și estice ale emisferei, în altă parte situația politică era mult mai puțin stabilă. Egiptul sub regii ptolemeici era în declin, populația sa scăzând la mai puțin de 10 milioane. Slăbiciunea seleucizilor la jumătatea secolului al III-lea a permis apariția Imperiului Part în ceea ce fuseseră cândva provinciile estice ale Persiei ahemenide. Dar puterea militară a Parției contrazicea fragilitatea demografică rezultată din stagnarea agricolă. În Câmpia Indo-Gangetică, anarhia predomina în vreme ce Imperiul Maurya se fărâmița după moartea lui Așoka. Între timp, inima Eurasiei era martora unui uluitor turnir al puterii, deoarece nomazii Xiongnu, împinși spre vest de China dinastiei Han, s-au ciocnit cu Iuezhii. A fost o luptă nu numai pentru supraviețuire, ci și pentru bogățiile comerțului de pe Drumul Mătăsii, dintre China, Mediterana și Oceanul Indian. A distrus cândva înfloritorul regat al Bactriei și a dat

naștere Imperiului Kușan, care avea să joace un rol important în Asia Centrală și de Sud.

Lupta dintre dinastiile chineze

Victoria Qin în Bătălia de la Changping, din 260, a fost momentul decisiv într-un obositor război de uzură. Cronicile spun că Qin a mobilizat fiecare bărbat în vârstă de peste 15 ani. Zeci de mii de prizonieri au fost îngropați de vii. Alarmați de această cruzime, Zhao, Wei și Han și-au combinat forțele. Nu a folosit la nimic – în 256, Qin l-a detronat pe ultimul rege al Zhou și a dezlănțuit o campanie de distrugere a Zhao. Moartea puternicului rege Zhaoxiang din Qin, în 251, și luptele ulterioare de la curte au oferit restului Chinei o scurtă perioadă de liniște. În 230, nepotul lui Zhaoxiang a declanșat un nou deceniu de campanii, cunoscute sub numele de „Războaie de Unire". Slăbitul regat Han a fost primul care a cedat, fiind urmat de Zhao, Wei, Chu și Qi. În 221, regele Ying Zheng al Qin s-a proclamat împărat. Astfel a apărut prima dinastie a Chinei imperiale, Qin.

Succesul dinastiei Qin a avut un preț extraordinar. Dacă analele sunt de încredere, istoria ascensiunii sale la supremație a fost un masacru nesfârșit.[1] S-au purtat lupte între sute de mii de soldați, terenuri agricole au fost distruse, orașe au fost arse, iar nenumărați civili și-au pierdut viața. Faptul că regatul Qin a triumfat s-a datorat unor avantaje – era ușor de apărat și avea atât terenuri agricole, cât și mine de fier. Unii cercetători spun că armele au fost un alt avantaj semnificativ, dar acest lucru nu este clar. Mai important este strategia sa diplomatică a creat un benefic efect de domino. Istoricul Sima Qian (145–86) a explicat abordarea Qin drept împrietenirea cu cei de departe și atacarea celor apropiați – ceva asemănător cu sistemul „mandala" al lui Kautilya. Primul lor pas a fost să liniștească Qi, astfel încât să se poată concentra asupra rivalilor mai apropiați, slăbitele state Han și Zhao. După ce acestea au fost cucerite cu ușurință, teritoriile și resursele lor au ajutat la înfrângerea Wei. Ca urmare a acestor anexări, balanța puterii s-a înclinat decisiv în defavoarea celui mai puternic rival al Qin, Chu.

În urma victoriilor sale, Ying Zheng – care a condus sub titulatura de Qin Shi Huang, adică „primul împărat al Qin" (221–210) – a făcut reformă după reformă, pentru a promova unitatea. Fostele regate au fost împărțite în comandamente cu lideri numiți direct. Au fost făcute lucrări majore de

infrastructură, cum ar fi construirea unui mare zid, pentru apărarea împotriva incursiunilor nomazilor Xiongnu, a canalului Linqu, pentru îmbunătățirea comunicațiilor dintre Nord și Sud, precum și a sute de kilometri de drumuri. Un singur sistem oficial de scriere a fost introdus pentru tot imperiul. Unitățile de măsură, monedele și chiar osiile carelor au fost standardizate, pentru a facilita comerțul. Dar tot dorința de obținere a controlului l-a determinat pe primul împărat Qin să impună doctrina legalismului, care, spre deosebire de confucianism, susținea că puterea, legea și ordinea erau mai importante decât moralitatea. Sute de erudiți care credeau în alte filosofii au fost arși de vii. Acest lucru explică cel puțin parțial motivul pentru care Imperiul Qin a ajuns să fie prezentat pe scară foarte largă drept crud și sălbatic. „Nu a reușit să domnească cu omenie și dreptate și nu și-a dat seama că puterea de a ataca și puterea de a păstra ce a câștigat astfel nu sunt unul și același lucru“, scria mai târziu gânditorul confucianist Jia Yi, în *Greșelile Qinului.* „Prăbușirea sa era doar o chestiune de timp.“[2]

La trei ani după ce Qin Shi Huang a fost trimis în viața de apoi sub protecția celebrei armate de teracotă, imperiul a murit și el. Când Shi Huang a murit, curtenii săi s-au temut atât de mult de vidul de putere rezultat, încât, timp de câteva luni, au pretins că încă trăiește, îmbrăcându-l cu grijă în fiecare dimineață și – cel puțin potrivit scrierilor lui Sima Qian – punând roabe cu pește putred de o parte și de alta a cadavrului, pentru a masca mirosul. Abia atunci când curtenii au reușit să-l pună pe succesorul preferat la putere, acest teatru macabru s-a încheiat. Noul împărat, Qin Er Shi, a dovedit curând că nu era capabil să consolideze unificarea realizată de Shi Huang și să administreze un teritoriu care se întindea pe 2 500 de kilometri de la nord la sud. Armata era în permanență suprasolicitată, așa că au izbucnit revolte, iar soldații s-au răzvrătit. Cu toate acestea, temându-se de mânia noului împărat, nimeni nu a îndrăznit să-l informeze despre adevărata amploare a problemelor. În cele din urmă, în 207, disperată, armata l-a obligat să se sinucidă. Era prea târziu, Qin se prăbușise.

Imediat doi pretendenți, Chu și Han, au început să se bată pe pradă. Cu marea sa bază de putere din sud, regatul Chu părea că va câștiga. Dar principala căpetenie războinică din Chu l-a executat pe regele care avea, în mare măsură, un rol ceremonial. Acest lucru combinat cu cruzimea cu care Chu își impusese regimul a stârnit tulburări și a determinat alte cinci regate să se alăture Han. După aceea, conducătorul Han, Liu Bang, a pretins că

poartă un război drept împotriva tiraniei Chu. Deși Liu Bang a reușit să trimită 560 000 de soldați în Bătălia de la Pengcheng, din 205, a fost învins. Un an mai târziu, armatele Han și Chu se priveau peste râul Wei. Într-o stratagemă măiastră, Han a zăgăzuit în secret râul cu saci de nisip, coborându-i nivelul. Încurajați de nivelul mic al apei, cei din Chu au început să o traverseze, moment în care cei din Han au eliberat apele stăvilite. Aproape 50 000 de soldați din Chu s-au înecat. „Deși Liu Bang a pierdut 100 de bătălii din 100 de bătălii", s-a spus după aceea, „a devenit rege deoarece a obținut o victorie decisivă până la urmă."[3] În toamna anului 204, Han a distrus capitala Chu. Doi ani mai târziu, ultimele trupe din Chu, slab dotate, epuizate și înfometate, au fost înfrânte definitiv.

Han

Han, cea de-a doua dinastie a Chinei imperiale, avea să domnească timp de patru secole. Majoritatea istoricilor chinezi au considerat acest lucru o schimbare fundamentală, trecerea de la represiunea tiranică la armonia imperială. Cu toate acestea, mulți dintre acei istorici erau adepți ai confucianismului, recrutați de împărații dinastiei Han după victoria lor. De fapt, după cum au confirmat cercetările recente, ceea ce a făcut Liu Bang – acum împăratul Gaozu din Han (202–195) – a fost să obțină un echilibru între centralismul Qin și structurile politice mai slabe ale Zhou. O treime din imperiu a fost organizat în comandamente controlate direct, iar restul a fost atribuit regilor vasali. Impozitele au fost reduse, soldații au fost trimiși acasă, iar legile au fost aplicate cu mai puțină asprime.

După o scurtă perioadă de instabilitate, când văduva împărătească Lu a condus ca regentă în numele unui trio de împărați slabi, imperiul s-a bucurat de un secol de relativă stabilitate sub trei conducători capabili. Primul, Wen de Han (180–157), s-a concentrat pe reforma sistemului politic – el a fost responsabil de instituirea examenelor meritocratice în serviciul public, care au fost o caracteristică a administrației chineze imperiale – în timp ce al doilea, Jing de Han, s-a dedicat supunerii prinților rebeli. Dar cu cel de-al treilea, Wu de Han (141–87), puterea dinastiei a atins apogeul. Nimic nu exprimă mai clar acest lucru decât învățăturile lui Dong Zhongshu (179–104). Dong a fost arhitectul unei doctrine imperiale confucianiste noi, dar în nici un caz inovatoare. „Dacă fiul cerului primește ordine din cer, nobilii

primesc ordine de la fiul cerului, fiul primește ordine de la tată, soția primește ordine de la soț", recomanda el. „Atunci va exista unitatea cerului și a oamenilor."[4] Ierarhia rigidă, cu împăratul în vârf – aceasta era formula lui Dong pentru ca răutatea și lăcomia înnăscute ale oamenilor să nu arunce din nou China în anarhie.

Potrivit lui Dong, legitimitatea împăratului depindea de capacitatea sa de a garanta stabilitatea și prosperitatea. Autocritica era potrivită în caz de greșeli. Până aici, împăratul Wu a acceptat cu entuziasm învățăturile confucianismului. Dar când Dong a continuat cu a spune că ciclul cosmologic însemna că nici o dinastie nu avea să dureze o veșnicie, acesta a fost aruncat în închisoare și cât pe ce să fie decapitat. Nu că ar fi existat prea multe motive pentru ca împăratul Wu să se teamă de o cădere în timpul vieții sale. Populația Chinei se redresase după impactul numeroaselor războaie și crescuse rapid la aproximativ 50 de milioane. Creșterea demografică a dus la folosirea de noi terenuri pentru agricultură, realizarea unor lucrări de irigație fără precedent, dezvoltarea orașelor cu piețe și un boom al manufacturilor de mătase și al altor meșteșuguri. Capitala, Chang'an, a ajuns să aibă 400 000 de locuitori. A existat o expansiune teritorială neobosită, fiind făcute expediții inclusiv în Peninsula Coreeană, Vietnam și Tien Shan. China dinastiei Han devenise cel mai puternic imperiu al lumii.

Împărații își etalau averea. Cronicile atestă o somptuozitate la curte nevăzută la dinastiile anterioare, aceasta devenind un misterios microcosmos de mătase brodată și protocol complex. Au fost construite temple spectaculoase, operele de artă din bronz, jad, ceramică emailată și aur au devenit tot mai elaborate. Modestele sculpturi din lut găsite în mormintele oamenilor obișnuiți, poeziile și cântecele lor, toate dezvăluie dorința de a face parte din această lume a rafinamentului și a sensibilității aparent deosebite, dar și resemnarea lor că nu aveau să reușească niciodată. În această privință, există puține deosebiri între poeziile din Han și cele scrise Egipt cu aproape 2 000 de ani mai devreme. Și fermierii chinezi se plângeau de scurtimea vieții și de o existență afectată de păduchi și de colibe pline de umezeală.[5]

Dar viața în comunitățile rurale avea să devină și mai grea. Deși primii împărați Han îi sprijiniseră pe micii proprietari, aceștia au fost înlocuiți treptat de mari proprietari de terenuri, care au dobândit monopoluri pentru aprovizionarea orașelor. Sfetnicul imperial Chao Cuo a scris despre

inegalitatea șocantă rezultată de aici. „Marii comercianți obțin beneficii de două ori mai mari prin acumularea de stocuri de mărfuri, în timp ce cei mici se așază în rânduri la tarabele din piață pentru a cumpăra și a vinde. Aceștia se preocupă de fleacuri luxoase și duc o viață ușoară în orașe“, scria el. „Deși nu fac agricultură, iar femeile lor nici nu au viermi de mătase și nici nu țes, ei poartă întotdeauna haine brodate și multicolore și mănâncă mereu mei și carne. Fără să simtă suferințele agricultorilor, obțin mari câștiguri.“ În schimb, viața în mediul rural era marcată de trudă: „Fermierii ară primăvara, seamănă vara, seceră toamna și depozitează iarna; taie lăstari și lemne ca să aibă combustibil și fac tot felul de munci pentru guvern.“[6]

Acele munci includeau și serviciul militar. Deși războaiele interne încetaseră, împărații continuau să poarte campanii împotriva dușmanilor externi. Situația a fost impresionant descrisă de un poet din timpul dinastiei Han:

> Când aveam 15 ani, am plecat într-o campanie militară,
> și nu am reușit să mă întorc decât la 80 de ani.
> Pe drumul de întoarcere, am întâlnit câțiva oameni de-acasă:
> „Cine a mai rămas din familia mea?“ am întrebat.
> „Privește! Acolo departe este casa ta:
> sub pini și chiparoși, acele morminte.“
> Iepurii intrau prin găuri în pereți, ascunzându-se de câini,
> Fazanii își luau zborul de pe grinzi.[7]

Ordinea în Imperiul Han era concepută sub forma a cinci cercuri concentrice. Primul era reprezentat de domeniul regal. Al doilea era restul bazei de putere, situat central în Câmpia Chinei de Nord. Al treilea erau provinciile și comandamentele conduse direct. Al patrulea erau regatele vasale, care aveau o anumită autonomie, dar erau supravegheate din Chang’an, de „directorul statelor dependente“. Acestea serveau drept tampon protector împotriva celui de-al cincilea cerc, reprezentat de barbari – adică toți ceilalți.

Uneori, barbarii erau abordați de ambasadori cu daruri și concesii economice; alteori – atunci când refuzau supunerea pașnică – erau trimise armate mari împotriva lor. Ori de câte ori era posibil, Han folosea vechea strategie de a-i învrăjbi pe barbari unii împotriva altora. Cei care se supuneau împăratului plăteau tribut și erau supravegheați de „prefectul mare

ușier“. Împărații din dinastia Han erau foarte conștienți de puterea lor. Exploratori precum Zhang Qian, spre sfârșitul secolului al II-lea, au ajuns până în Mesopotamia și bazinul Indusului. Călătoria pare să nu fi îmbogățit mintea lui Zhang, el vorbind adesea cu dispreț de numeroasele „căpetenii neînsemnate“ din afara Chinei.

În China, puterea internă a împăratului Han a devenit copleșitoare. Erudiții s-au îngrijorat că o astfel de concentrare a puterii va ajunge să fie inexorabilă. Dacă gânditori precum Dong Zhongshu cereau o centralizare politică absolută și o uniformitate culturală, alții avertizau în privința pericolelor folosirii confucianismului ca pretext pentru abuzul de putere și a faptului că li se permitea curtenilor vicleni să folosească administrarea imperiului ca vehicul pentru promovarea propriilor interese. În colecția de eseuri cunoscută sub numele de *Huainanzi,* aceștia insistau că echilibrul și controlul erau esențiale, iar mintea trebuia să fie liberă. Mii de lucruri trebuiau să revină la origini, au concluzionat ei, iar diversitatea era mai bună decât uniformitatea. Totuși, dezbaterea a trecut curând la o altă întrebare importantă: Cum să fie menținută ordinea dincolo de frontieră?

Imperiul Han fusese afectat de incursiuni încă de la început. Primii împărați au încercat să dezamorseze în mod pașnic amenințările străine, astfel încât să se poată concentra asupra afacerilor interne. Pericolul principal îl reprezentau nomazii Xiongnu, care atacau frecvent de peste granița nordică. Aceștia au fost cumpărați cu concesii economice și alianțe matrimoniale: împăratul Wen a căsătorit cel puțin patru prințese cu căpetenii Xiongnu. Motivul acestei politici de conciliere a fost exprimat de Wen într-un edict imperial din jurul anului 163. Acesta declara:

> Întrucât nu suntem înzestrați cu o minte pătrunzătoare, nu am putut să extindem influența virtuții noastre până în regiuni îndepărtate. Acest lucru a făcut ca statele din afara granițelor să fie uneori neliniștite și nemulțumite. Prin urmare, am trimis soli în succesiune rapidă, astfel încât urmele roților lor să fie neîntrerupte pe drum, pentru a lumina poporul Xiongnu cu privire la intențiile noastre. Acum, Xiongnu a revenit pe calea strămoșilor, a căutat pacea zeilor noștri ai pământului și grânelor... Recent, am legat cu el o relație de frăție, pentru a păstra oamenii buni ai lumii.[8]

Acesta era idealul confucianist de armonie imperială, exprimat prin diplomație practică.

Strategia concilierii cu barbarii Xiongnu a avut parte de critici. Jia Yi, oficial de la curte, s-a plâns că era absolut inacceptabil ca puternicul imperiu să accepte pretențiile lor. Xiongnu „sunt aroganți și insolenți, pe de o parte, și ne invadează și jefuiesc, pe de altă parte, ceea ce trebuie considerat o expresie a unei extreme lipse de respect față de noi“, tuna el. „Populația Xiongnu nu o depășește pe cea a unui district chinezesc mare.“[9] Deși argumentele lui Jia au întâlnit urechi surde, dezbaterea a continuat. 30 de ani mai târziu, unul dintre sfetnicii împăratului Wu, Wang Hui, a avut mai mult succes. Într-un celebru dialog cu generalul Han Anguo, Wang a propus dislocarea trupelor de elită departe pe teritoriul Xiongnu. El a condamnat lipsa de respect a barbarilor pentru acorduri și faptul că oamenii de la frontieră aveau de suferit din cauza numeroaselor incursiuni. Securitatea nu putea fi obținută decât dacă inamicul era forțat să se supună complet. Han Anguo a susținut că acest tip de strategie ofensivă nu ar fi putut funcționa niciodată. Xiongnu erau greu de subjugat pentru că nu stăteau în același loc. De asemenea, un război ar fi încheiat cinci generații de relații economice profitabile și ar fi distrus agricultura regiunii.

Wang a câștigat dezbaterea. Împăratul Wu a decis că era destul și a pornit o serie de campanii punitive. Politica confucianistă de rezolvare pașnică a problemelor a lăsat loc unei exprimări mult mai dure a puterii înfloritoare a Imperiului Han. Armata lui Wu se mărise de la 400 000 la 600 000 de soldați. Se punea un accent mai mare pe cavalerie, astfel încât campaniile ofensive pe distanțe lungi erau acum realizabile. Cu toate astea, expedițiile împotriva barbarilor Xiongnu nu au avut succes. Dar ambițiile lui Wu nu se limitau la granița nordică. El a urmărit și obținerea controlului asupra rutelor comerciale către Asia Centrală, în special a strategicului Coridor Hexi, care era de o importanță vitală pentru aprovizionarea cu cai și pentru a separa poporul Xiongnu de posibilii aliați. A anexat Peninsula Coreeană și regatul Nanyue, din sud-est, care era un important furnizor de orez și de mărfuri de lux, precum perlele. Flota lui a cucerit Hainanul și a explorat Taiwanul. Tot mai marea apreciere a realismului, în detrimentul confucianismului, a fost vizibilă și într-o dezbatere despre economia imperiului. În celebrele *Discursuri despre sare și fier*, secretarul imperial Sang Hongyang a apărat monopolurile de stat pe motiv că furnizaseră bani pentru războaiele

împotriva barbarilor. „Uitați-vă la confucianiști, cu robele lor groase și pantofii scâlciați“, îi ironiza el. „Uitați-vă cum nu ne oferă nimic, dar pretind că e ceva de substanță, cum ne prezintă lipsurile drept belșug!“[10]

Între domnia împăratului Wen și a împăratului Wu, cei care au trăit în primele două cercuri interioare ale Imperiului Han s-au bucurat de un secol de relativă pace, unitate și prosperitate. „Relativă“, deoarece un număr mare de tineri au continuat să fie înrolați pentru serviciul militar de la frontieră. Dar în secolul de după moartea lui Wu, deși dinastia Han a păstrat puterea, au izbucnit rivalitățile dintre clanuri. La mijlocul secolului I, împăratul Yuan de Han a extins influența imperiului în Asia Centrală, dar pe un fundal de agravare a inegalității, a tulburărilor sociale și a intrigilor de la curte, unii curteni conspirând să submineze puterea împăratului. Moartea împăratului Ai de Han, în secolul I, a provocat o sângeroasă luptă succesorală. După 30 de ani de conflict, imperiul avea să existe în continuare, dar condus de o nouă ramură a dinastiei Han. Acest Imperiu Han renăscut a rămas cel mai mare stat din Eurasia.

O reacție în lanț a migrațiilor

Nici una dintre societățile vizitate de călătorii din Han nu a insuflat mai multă teamă decât Xiongnu. Baza lor de putere, din valea Orkhon, se afla departe în Mongolia. Înconjurată de munți care o protejau, oferea apă, ceva păduri și mai ales o câmpie vastă. Cine controla valea Orkhon avea un avantaj major asupra vecinilor săi mai mici, de pe dealurile mongole. Odată ce aceștia au fost absorbiți, calea era deschisă spre nesfârșitele câmpii de la sud și către Imperiul Chinez.

Nu se știu prea multe despre originile nomazilor Xiongnu. Începând cu secolul al III-lea, au asimilat majoritatea triburilor aflate între valea Orkhon și granița chineză, formând o confederație. În secolul al II-lea, puternicii săi regi stăpâneau între 1 și 2 milioane de suflete și puteau să trimită în luptă sute de mii de războinici pe solizii cai mongoli.[11] Impresionantele piese de aur și finele sculpturi de jad găsite în mormintele lor regale sunt dovezi ale unei bogății enorme. Aceasta depindea de controlul cirezilor de vite din câmpiile mongole și de impozitarea țăranilor din sud.

În toate privințele, balanța puterii era în favoarea Chinei. Dar barbarii Xiongnu excelau în atacuri-surpriză. Caii chinezi nu se puteau compara cu

cei Xiongnu la urcarea și coborârea munților și dealurilor sau la traversarea râurilor, se plângea sfetnicul Chao Cuo, de la curtea Han, adăugând: „Iar la a parcurge cărări înguste și șerpuite sau a trage și călări în același timp, călăreții din China nu sunt pe măsura lor [a Xiongnu]. Nici la înfruntarea vântului, a ploii, oboselii, foamei și setei, fără a se lăsa doborâți de toate astea, chinezii nu se compară cu ei.“[12] În esență, acesta a fost motivul pentru care chinezii au avut nevoie de peste un secol ca să supună federația tribală Xiongnu.

Presiunea Chinei asupra Xiongnu a dus la declanșarea unui cataclism care a fost resimțit chiar și în subcontinentul indian și în Mediterana. Opriți la răsărit, barbarii Xiongnu s-au îndreptat spre vest. Campaniile lor au terorizat popoarele nomade din Asia Centrală, a căror fugă a accelerat fărâmițarea regatelor din Orientul Mijlociu și Asia de Sud. În jurul anului 180, raidurile Xiongnu au stârnit un exod al regatului vecin Yuezhi. Poporul acestuia – se pare că Xiongnu au făcut din craniul regelui său un vas de băut – s-a revărsat pe pământurile Wusun, care a răspuns prin crearea unei alianțe cu Xiongnu. Conflictul care a urmat i-a forțat pe Yuezhi să se întoarcă, de data aceasta de-a lungul râului Ili, în Asia Centrală. Acolo, pe malurile Amu-dariei (Oxus), au fost vizitați de exploratorul Han Zhang Qian, care fusese trimis de împăratul Chinei pentru a negocia o alianță împotriva Xiongnu. Consemnările sale permit formarea unei impresii clare despre frământările Yuezhi.[13]

În 145, Yuezhi au incendiat capitala Bactriei. Bactria, unul dintre cele mai bogate regate din regiune, se desprinsese de Imperiul Seleucid, dar apoi încheiase o alianță el, deoarece și acesta se temea de înaintarea hoardelor nomade.[14] Prosperitatea Bactriei se baza pe văile fertile ale râurilor Amu-daria și Ferghana. Istoricul grec Diodorus Siculus scria cum cetățile sale se înălțau deasupra rutelor comerciale care făceau legătura între estul, sudul și centrul Asiei.[15] Moștenirea culturii artistice grecești a avut un impact enorm asupra sculpturii indiene și artei budiste, în general. Rolul de creuzet cultural al Bactriei s-a păstrat și după cucerirea sa de către Imperiul Kușan format de Yuezhi, un secol mai târziu.

După ce Bactria a dispărut ca regat, trecătorile montane s-au deschis către Câmpia Indo-Gangetică și imensa ei bogăție. Situația era ideală pentru invadatori. După moartea lui Așoka, în 232, Imperiul Maurya intrase în declin. Regii din Cașmir au fost primii care și-au revendicat independența.

Pe măsură ce alții le-au urmat exemplul, harta Indiei s-a umplut de state combatante. În jurul orașului antic Magadha s-a format regatul Shunga, care controla cursurile inferioare ale fluviilor Gange și Brahmaputra. Satavahana domina platoul Deccan. În sud se aflau regatele Kalinga și Pandya.

Una dintre puținele surse din acea vreme care atestă relațiile dintre aceste regate este Inscripția de la Hathigumpha, gravată în stâncă de un rege al Kalingăi, în secolul al II-lea, și orientată către unul dintre „edictele în piatră" ale lui Așoka. Inscripția prezintă o lume asemănătoare cu cea din *Mahabharata,* cu elefanți de război, care de luptă și jafuri, măcinată de sângeroase lupte interne. Există dovezi ale unui oarecare element religios în aceste conflicte – de exemplu, Pushyamitra, întemeietorul dinastiei Shunga, și-a trimis armata să-i ucidă pe călugării budiști sub pretextul apărării jainismului.

Puține alte surse au supraviețuit acelei perioade. Există îndemnurile lui Thiruvalluvar, unul dintre cei mai cunoscuți poeți tamili, care avertiza că, din cauza luptelor interne, statele vor fi expuse atacurilor din afară:

> Disensiunile interne sunt o sămânță mică,
> Din care poate crește o recoltă uriașă.[16]

De asemenea, Thiruvalluvar insista ca industria, comerțul și productivitatea agricolă să fie folosite pentru a domina inamicii, nu pentru războaie cu ei. Așadar, energia, curajul moral, înțelepciunea și liberalismul erau cele mai importante calități pentru un rege. O altă sursă din acea epocă este textul hindus cunoscut sub numele de *Manusmriti.* Acesta face apel la empatie și pacifism, dar oferă și o descriere a echilibrului puterii. „Când un rege consideră că armata sa este puternică, iar regatul, prosper, și observă că lucrurile stau invers în cazul adversarilor săi, are libertatea de a le declara război."[17]

Chiar dacă aceste regate indigene se luptau cu sălbăticie, majoritatea scriitorilor indieni au fost mai interesați de incursiunile hoardelor barbare. La fel ca Herodot în descrierea Greciei din secolul al V-lea, ei deplângeau faptul că India nu reușea să fie unită și că liderii colaborau cu inamicul. Cu toate acestea, rezistența în fața invadatorilor era aprigă – a fost nevoie de un secol de război pentru ca Yuezhi să obțină controlul asupra unor mari părți din Asia Centrală și Câmpia Indo-Gangetică. În 30 d.Hr., Yuezhi au proclamat pe teritoriile lor Imperiul Kușan.

Expansiunea Imperiului Han și destrămarea Imperiului Maurya au fost cele mai importante evenimente din estul Eurasiei în ultimele două secole și jumătate de dinainte de Hristos. Imperiul Han a învins în războaiele cu Qin și Chu. Noua dinastie a promis pace și armonie, dar puterea sa tot mai mare a făcut-o să treacă de la strategii defensive la cele ofensive. Războaiele de expansiune rezultate – împreună cu puterea blândă exprimată prin explorări, comerț și valori culturale – au dus la răspândirea influenței Imperiului Han în Peninsula Coreeană, Asia de Sud-Est, Mongolia și Asia Centrală. De asemenea, a stârnit valul migrațiilor în Asia Centrală, ceea ce a contribuit la distrugerea Imperiului Maurya.

Cosmopolitul Imperiu Part

După eșecul lui Zhang Qian de a încheia o alianță pentru Imperiul Han cu regatul în curs de fărâmițare al Bactriei, împăratul Wu a încercat să convingă un alt stat să-și unească forțele împotriva Xiongnu. În 121, o misiune condusă de Han Wudi a ajuns în Parția. Cel mai cosmopolit imperiu al vremii sale, Parția cuprindea orașe locuite de greci, perși și numeroase alte etnii, toate bucurându-se de mai multă libertate decât avuseseră sub stăpânirea ahemenidă, medică sau asiriană. Acesta tolera budiști, evrei și zoroastrieni. Palatele sale regale reflectau influențe combinate grecești, persane și nomade din Asia Centrală. Prinții învățau filosofia greacă, dar memorau și Codul lui Hammurabi. O astfel de toleranță era o necesitate dacă imperiul voia să supraviețuiască. Faptul că regii parți imprimau pe monedele lor cuvântul *filheleno*, adică „prieten al grecilor“, arăta cât de mult se temeau de o revoltă a puternicei clase a comercianților din comunitatea greacă, ce popula numeroase orașe orientale încă de pe vremea lui Alexandru cel Mare.

Ca multe alte dinastii mari din Orientul Mijlociu, regii parți proveneau dintr-un trib seminomad de la periferia unei mari puteri. În 238, un trib numit Parni a traversat lanțul muntos Kopet Dag, situat în sud-estul Mării Caspice, și a pus stăpânire pe o satrapie care se desprinsese din Imperiul Seleucid. Inițial, și-a unit forțele cu ale Bactriei, pentru a-i respinge pe seleucizi, apoi a îndreptat armele împotriva foștilor aliați. Norocul i-a favorizat, atât seleucizii, cât și bactrienii fiind presați de alți dușmani. Între timp, parnii – sau parții, cum ajunseseră să fie numiți – și-au creat o solidă bază de putere agricolă, de unde puteau trimite temute trupe de arcași călare.

Parții erau capabili să tragă din plin galop în dușmanii care îi urmăreau, ceea ce i-a surprins pe aceștia de multe ori.

Regele Mitridate I (165–132) a consolidat victoriile anterioare ale Parției și a cucerit Mesopotamia. Seleucizii s-au luptat cu parții, dar aceștia au văzut o nouă oportunitate în sosirea sciților. În loc să încerce a-i opri pe sciți în timp ce fugeau de Yuezhi, i-au făcut s-o ia spre sud-estul munților Taurus și au direcționat puterea lor de luptă către vest. A fost o mișcare inteligentă, care le-a permis parților să-și mențină poziția. În jurul anului 100, regele Mitridate al II-lea a decis că era timpul să adauge Parția marii galerii a faimei de pe muntele Behistun. O sculptură în stâncă încă îl înfățișează călare lângă patru vasali, într-o ipostază asemănătoare celei în care apare regele ahemenid Darius I. La fel precum cei persani și asirienii, înaintea lor, fiecare conducător part se autointitula „rege al regilor“.

Dacă Darius I a domnit ca un leu peste Orientul Mijlociu, stăpânirea regilor parți a fost mai degrabă asemănătoare cu a unui câine ciobănesc asupra unei turme. Vasalii Parției și-au păstrat în mare măsură autonomia, iar existența a două consilii regale și a unor căpetenii războinice puternice ciuntea și ea puterea regelui. Probabil că acesta este motivul pentru care istoria nu-i tratează cu generozitate pe parți. Chiar dacă imperiul a durat mai bine de patru secole și chiar dacă a rezistat unor provocări formidabile, din cauza cosmopolitismului său a lăsat o impresie slabă asupra imaginației posterității, de pe urma sa nerămânând nici imagini ale terorii îngrozitoare, ca în cazul asirienilor, nici simboluri culturale puternice, cum au lăsat egiptenii, și nici măcar mituri. Moștenirea sa a fost că a păstrat-o pe a altora. A fost un imperiu prin excelență sincretic.

De asemenea, imaginea Parției a avut de suferit din pricina autorilor romani, la fel cum istoriografia Persiei a fost afectată de opiniile grecești. Politicianul Lucius Cornelius Lentulus Crus, de exemplu, susținea că, din cauza climei calde, parții erau predispuși la moliciune și decadență. Iar filosoful Seneca scria că regii lor stăpâneau cu teamă. Această denigrare nu este surprinzătoare, având în vedere că romanii încercau să elimine Parția din rolul de paznic al porții comerciale dintre Mediterana și Asia. Relațiile oficiale cu Roma au început în 96, dar au demarat pe o notă proastă. Când generalul roman Lucius Cornelius Sulla l-a primit pe ambasadorul Parției, s-a așezat pe locul de onoare, lăsând trimisului un loc potrivit reprezentantului unui regat minor. Nefericitul sol a fost executat când regele part a aflat de

această umilire. După acest debut nefavorabil, legăturile cu Roma nu au făcut decât să se erodeze.

Lupta pentru Italia

Cu mult înainte ca legiunile Romei să ajungă în Est, au avut de purtat o bătălie epică mai aproape de casă. La începutul secolului al III-lea, Roma controla aproape toată Italia peninsulară, de la vârful sudic al cizmei italiene până la râul Arno, în nord. Doar câmpia fertilă a fluviului Pad (Po), dintre Alpi și Apenini, încă era deținută de triburi galice. Între timp, Cartagina, care deja controla Corsica și Sardinia, își consolidase influența în Sicilia. Roma risca să fie prinsă ca într-un clește și a decis să acționeze. În 264, când romanii au pus mâna pe arme sub pretextul amestecului cartaginez într-un conflict local din Sicilia, riscul a fost enorm. Roma își dovedise abilitățile de luptă pe uscat, dar nu avea experiența necesară pe mare pentru a se confrunta cu puternica armată cartagineză. Totuși, în doar câțiva ani, Roma își formase o forță maritimă suficientă pentru a putea concura cu puteri redutabile. Istoricul Polibiu – cea mai bună sursă antică pentru Războaiele Punice – descria cum neexperimentații constructori de nave romani au făcut 100 de corăbii de război, iar la fel de neexperimentații vâslași s-au antrenat pe bănci aflate pe uscat.[18] Inițial, Roma și-a surprins rivala instalând poduri batante la prora vaselor sale, pentru ca legionarii să poată năvăli mai ușor la bordul corăbiilor cartagineze, transformând astfel confruntările navale în lupte terestre pe mare.

În cele din urmă, ambele tabere au pierdut atât de multe vase, provocând o mare risipă de resurse, încât, în 241, a fost semnat un armistițiu. Cartaginezii au părăsit Sicilia și a plătit compensații importante. Ulterior, Roma a profitat de slăbiciunea cartaginezilor pentru a pune stăpânire pe Corsica și Sardinia. Cele trei insule au format primele provincii ale noului imperiu. Între timp, în cealaltă parte a Italiei, în Marea Adriatică, ilirii amenințau interesele comerciale romane. În 229, după ce un trimis a fost ucis, senatul roman a ordonat un atac-surpriză. Dar romanii aveau nevoie de ajutorul grecilor ca să poată încheia cu ilirii un tratat care să le ofere controlul asupra celei mai mari părți a Mării Adriatice. În 225, popoarele italiene nemulțumite și-au unit forțele cu galii cisalpini din valea Padului. Potrivit lui Polibiu, o nouă generație de căpetenii galice, care uitaseră prețul

înfrângerilor anterioare în fața Romei, era mânată de o dorință nechibzuită de a lupta și a încălcat în mod imprudent pacea pornind spre sud. Galii au fost opriți abia după trei ani de lupte neobosite. Dar era ca și cum Roma fusese blestemată. Aproape imediat, din Spania au început să sosească vești că un tânăr general cartaginez aduna o armată capabilă să lovească Roma chiar în inima sa.

Numele generalului era Hannibal, iar acesta jurase să răzbune pierderile umilitoare ale Cartaginei din Primul Război Punic. În 218, a plecat din Spania cu o mare armată și a traversat Alpii – un lucru despre care se credea că este imposibil. Beneficiind inițial de sprijinul galilor cisalpini, Hannibal le-a provocat un șir de înfrângeri costisitoare romanilor, culminând cu cea din Bătălia de la Cannae, din 215. Inegalabil din punct de vedere tactic și aparent de neoprit în luptă, Hannibal a cutreierat aproape nestingherit de-a lungul și de-a latul Italiei, timp de 15 ani. Dar nu a reușit niciodată să dea lovitura fatală. Probabil cel mai aproape a fost în 211, când a ajuns să vadă pentru scurt timp zidurile Romei, înainte de a fi silit să se retragă.

Vastele resurse umane și materiale de care dispunea Roma au fost aproape secătuite. Aliații anteriori s-au întors activ împotriva sa ori au adoptat cu precauție poziții de neutralitate. Valoarea monedei romane a scăzut de câteva ori. Totuși, senatul a reușit cumva să trimită în luptă legiune după legiune. Norocul a început să se schimbe după Bătălia de la Cannae, odată cu adoptarea unei noi strategii – în loc să urmărească o luptă decisivă cu Hannibal, romanii hotărând să-l epuizeze încet, cu lupte de hărțuire, lipsindu-l de provizii și de întăriri. În acest scop, au fost trimise armate în Sicilia, pentru a o recuceri, și în Spania, pentru a elimina o sursă principală de sprijin pentru Hannibal. În timp ce Italia era blocată într-un impas debilitant, iar senatul cartaginez critica tot mai tare cheltuielile și desfășurarea războiului, romanii conduși un tânăr general numit Scipio au pus capăt controlului Cartaginei asupra Spaniei, în Bătălia de la Ilipa, din 206.

În anul următor, senatul și-a dat binecuvântarea pentru o operațiune care avea să pună capăt conflictului definitiv. În primăvara anului 204, în fruntea unei armate, Scipio a traversat marea din Sicilia în Africa de Nord și a creat pe plajă un cap de pod de unde a început să pustiască împrejurimile Cartaginei. În disperare, senatul cartaginez l-a chemat pe Hannibal din Italia. În 202, după repetate încercări de negociere a păcii care s-au încheiat cu

acuzații reciproce, cele două armate s-au confruntat la Zama. Dar, de această dată, în ciuda prezenței generalului lor cu puteri miraculoase și a 80 de elefanți de luptă, cartaginezii au fost înfrânți decisiv. Războiul fusese câștigat, făcând din Roma stăpâna incontestabilă a vestului Mediteranei și a tuturor resurselor sale.

Cu toate acestea, prețul plătit de Roma pentru victoria sa a fost colosal. În timpul celui de-al Doilea Război Punic, o treime din populația romană de sex masculin a fost înrolată în armată. Aproape 100 000 de romani și-au pierdut viața. Multe văduve de război s-au confruntat cu sărăcia, fiind nevoite să trăiască din puținii bani pe care îi câștigau cosând haine pentru armată sau să se prostitueze în capitală. Secătuirea economică a fost imensă. Nenumărate ferme – în continuare coloana vertebrală a economiei romane – au fost distruse din cauza politicii de a nu-l provoca pe Hannibal la o luptă decisivă. În 214, în urma dezastrului de la Cannae, senatul a decretat că până și orfanii, văduvele și femeile necăsătorite trebuiau să contribuie la umplerea vistieriei. La vremea aceea, Roma nu era un oraș al arcurilor de triumf, al piețelor de marmură și al cetățenilor care lâncezeau decadent, bucurându-se de prada războaielor purtate departe de casă. Era un oraș asediat, plin de clădiri cu locuințe infestate de păduchi, meschine străzi dosnice și mahalale împuțite, un oraș care suferea de foame și era sfâșiat de pierderea celor dragi.

Într-un astfel de context, este greu de imaginat de ce, la doar cinci ani de la încheierea celui de-al Doilea Război Punic, Roma a demarat o nouă serie de campanii, în Spania, Balcani și Levant. Cum de au găsit romanii voința de a suferi din nou? Din scrierile lui Polibiu reiese că romanii, pur și simplu, au crezut că nu aveau de ales. Părerea lor în privința lumii era sumbră: fie își cucereau vecinii, fie vecinii aveau să-i cerească pe ei.[19] Chiar dacă Roma încercase să păstreze statu-quoul prin tratate și delimitarea sferelor de influență, puterea sa din ce în ce mai mare și reacția provocată vecinilor au făcut ca războiul să fie inevitabil, la fel cum, după cum scria Tucidide, dezvoltarea Atenei dusese la Războiul Peloponesiac. Tensiunile au fost agravate nu doar de echilibrul puterii, ci și de ură, Hannibal și o nouă generație de gali cisalpini fiind însetați să răzbune umilința înfrângerilor suferite de generațiile anterioare și să anuleze condițiile ofensatoare în care li se garantase pacea. Astfel, toată lumea era de acord că Roma trebuia fie să se extindă în continuare, fie să piară.

Acest sentiment de nesiguranță a dus la crearea cultului războinicului. Cetățeanul roman arhetipal era un soldat-fermier, precum legendarul Cincinnatus, căruia i se ceruse să-și lase plugul pentru a salva orașul, sau Cato cel Bătrân, una dintre cele mai importante persoane publice din Roma secolului al II-lea, care se întorcea din campanii pentru a-și îngriji măslinii și a-și săra șunca. Femeia romană arhetipală era la fel de austeră, devotată căminului și casei, crescând fii mândri, purtând haine țesute în casă și disprețuind podoabele costisitoare. Sculpturile romane din acea perioadă nu erau inspirate de nudurile masculine sau de afroditele senzuale ale artei grecești contemporane. Ceea ce sculptau romanii erau oameni de stat cu fețe încruntate și deloc înfrumusețate – de fapt, personificarea puterii orașului. Scriitorii ca Polibiu considerau Roma drept succesoare a unui alt oraș neînfricat, Sparta. La fel precum cel spartan, războinicul roman trebuia să lupte doar pentru patrie și dreptate. În ochii romanilor, comportamentul inacceptabil al celeilalte părți era întotdeauna ceea ce nu le lăsa altă alternativă decât să plece la război pentru a-și apăra interesele.

În acea căutare a dreptății, romanii depuneau toate eforturile pentru a se asigura că zeii erau de partea lor. Animale erau sacrificate, pentru ca intestinele lor să poată fi studiate în căutare de semne. Una dintre cele mai grave înfrângeri ale Romei în Primul Război Punic a fost atribuită sacrilegiului comis de către un general care ignorase semnele nefavorabile. Responsabilitatea asigurării că un război era drept le revenea preoților lui Jupiter. Acești *fetiales* erau trimiși ca ambasadori, pentru a comunica nemulțumirile Romei, iar dacă acele plângeri nu erau rezolvate, declarau război în mod oficial, aruncând peste graniță o suliță înmuiată în sânge. La fel ca în majoritatea societăților antice, războiul roman era aproape prin definiție un război sacru.

Aceasta era imaginea idealizată. Dar, pe măsură ce secolul al II-lea continua, romanii se confruntau din ce în ce mai mult cu o realitate foarte diferită. Există dovezi că ritualurile sacre erau manipulate pentru luarea deciziei „corecte“, care adesea servea mai degrabă scopurilor lumești decât ideii de justiție. De exemplu, Primul Război Punic a fost promovat intens de așa-numita „filieră campaniană“, un grup de oameni de afaceri înstăriți din sudul Italiei care puseseră cu lăcomie ochii pe solurile bogate din Sicilia.[20] În mediul ultracompetitiv al Romei republicane, generalii plini de sine erau

foarte conștienți că onoarea și bogățiile aduse de un război câștigat puteau constitui un avantaj politic.

Războiul a schimbat profund societatea romană. Tradiționalul soldat-agricultor și valorile sale au devenit din ce în ce mai redundante. Campaniile tot mai lungi și anii din ce în ce mai numeroși petrecuți în serviciul militar prost plătit au făcut ca rareori să fie liber pentru a se ocupa de culturile sale. În orice caz, nu mai putea concura împotriva importurilor de cereale ieftine din provinciile străine sau împotriva armatelor de sclavi care lucrau pe marile moșii ale bogătașilor, chiar dacă sabia și sângele său le câștigaseră pentru Roma. În timp ce bogătașii luau pentru o nimica toată fermele pline de datorii ale cetățenilor nevoiași, o masă agitată de tineri sărăciți, deziluzionați și periculoși se îndrepta spre oraș.

Traversarea Rubiconului

Unul dintre momentele definitorii ale ascensiunii la putere a Romei a venit în 146. În acel an, armatele romane au distrus orașele Corint și Cartagina, în final, dând ascultare îndemnului repetat al lui Cato cel Bătrân: „Cartagina trebuie distrusă“.[21] Aceste cuceriri au trimis unde de șoc în jurul Mediteranei, subliniind statutul Romei de putere preeminentă în regiune. Bogăția prăzii de război adusă în oraș a fost fără precedent. Au fost uitate pentru totdeauna sfaturile pentru austeritate ale celor precum Cato. „Cum poate fi un asemenea corp de folos statului, când tot ce se află între gâtlejul și vintrele sale este dedicat burții?“ se lamentase el la vederea unui afacerist bogat, dar puțini l-au ascultat. Cultura războiului, a sacrificiului de sine și a sângelui a devenit o cultură a vinului, a femeilor și a profitului. Când recompensele victoriei erau atât de mari și atât de inegal distribuite, datoria sacră de a lupta pentru Roma nu mai era credibilă.

„Acesta a fost începutul vărsării de sânge civil și a domniei libere a săbiilor în orașul Romei“, scria istoricul Velleius Paterculus, referindu-se la evenimentele din 133, când încercarea populistului politician Tiberius Gracchus de a schimba cursul istoriei și de a redistribui pământul săracilor a dus la uciderea lui și a sute de susținători.[23] În 107, consulul Gaius Marius a încercat un alt răspuns. Înainte, cei mai săraci cetățeni nu fuseseră eligibili pentru serviciul militar. Acum, el a încercat să scape orașul de amenințarea tot mai mare pe care o reprezentau pentru ordinea socială, înrolându-i în

armată și răsplătind serviciul lor nu numai cu o soldă, ci și cu promisiunea de a câștiga terenuri în provinciile îndepărtate.

Războiul devenea din ce în ce mai mult o supapă de siguranță pentru eliberarea aburului din cuptorul supraîncins al ordinii sociale a Romei. Dar tot nu era suficient. Bogăția tot mai mare Romei a provocat invidia orașelor italiene a căror forță umană ajuta la îngroșarea rândurilor legiunilor. Prin urmare, au cerut cetățenie romană și toate beneficiile care veneau odată cu ea. Rezultatul a fost un război civil, așa-numitul „Război Social“ (91–88), în care mii de oameni au murit înainte ca orașelor aliate să li se acorde drepturile cerute. Supremația Romei era amenințată din interior.

În încercarea de a diminua presiunile care au dus la conflictul civil, generalii romani au început noi războaie peste hotare. Dar asta a amânat doar pentru scurt timp inevitabilul. În 82, generalul Lucius Cornelius Sulla s-a întors dintr-o campanie de succes în străinătate, și-a dus trupele în capitală și a cerut senatului să-i recompenseze pe veteranii săi cu pământ. Senatul s-a opus. În zilele următoare refuzului senatului, soldații hârșiți în lupte ai lui Sulla au ucis zeci de mii de compatrioți, chiar în fața porții baricadate a Colinei. În cele din urmă, Sulla a câștigat. Republica Romană a pierit. Numit dictator, Sulla a început o domnie a terorii. Poetul Virgiliu se lamenta:

> Atâtea războaie, atâtea forme ale crimei!
> Plugul nu mai este băgat în seamă, câmpurile au rămas pustii...
> Păgânul Marte face totul să fie după voia lui nebună:
> Lumea este ca un car de luptă scăpat de sub control.[24]

După moartea lui Sulla, în 78, noi căpetenii războinice au intrat în lupta pentru putere. Roma a continuat să se cufunde tot mai adânc în haos. Politica convențională a fost umbrită de rivalitatea feroce dintre Iuliu Cezar și Pompei cel Mare. Ambii acumulaseră bogății imense în urma cuceririlor din Galia, respectiv Asia, pe care le-au folosit pentru a-și finanța rețelele de relații și ambițiile personale. Conflictul deschis a izbucnit în sfârșit când Cezar și-a dus armata peste râul Rubicon, în Italia. Războiul civil care a urmat (49–45) a cuprins întreaga regiune mediteraneeană. După ce pompeienii au fost înfrânți decisiv, iar conducătorul lor ucis, senatul l-a declarat pe Cezar dictator pe viață.

Domnia lui Cezar a adus o scurtă perioadă de stabilitate și o foarte necesară reformă. Poetul Tibul exprima dorința romanilor de a reveni la viața

simplă de la țară: „Eroul este cel care, atunci când copiii săi sunt mari, lasă moleșeala bătrâneții să se instaleze în modesta lui căsuță. Își urmărește oile, fiul său urmărește mieii, în timp ce buna lui soție încălzește apa pentru picioarele sale obosite. Așa că dați-mi voie să trăiesc până când părul alb îmi va străluci pe cap...“[25] Însă în anul 44, Cezar a fost ucis de foștii săi senatori. Afirmația lor că acționaseră pentru a restabili libertatea romană nu le-a adus prea multă credibilitate. În schimb, Marc Antoniu, unul dintre foștii locotenenți ai lui Cezar, și Octavian, fiul adoptiv și moștenitorul său, și-au asumat responsabilitatea de a se răzbuna pe ucigașii dictatorului. Încă o dată, regiunea mediteraneeană a fost cuprinsă de un război civil (44–31), mai întâi pentru a-i face pe asasinii lui Cezar să dea socoteală, apoi pentru că Marc Antoniu și Octavian s-au întors unul împotriva celuilalt. În ciuda tinereții sale și a lipsei de experiență militară, Octavian era un politician talentat și absolut nemilos. Nu putea fi decât un singur câștigător.

Poate nu este surprinzător faptul că, după un secol de tumult politic și de război civil, mulți romani au început să tânjească după o conducere puternică, dar care să le aducă pace. Deși au existat câțiva conservatori care s-au opus ideii de autocrație până la final, majoritatea cetățenilor au fost mai pragmatici – realitatea era că tradiționalele drepturi și libertăți republicane dispăruseră de mult. Astfel, când Octavian a triumfat, în cele din urmă, majoritatea romanilor au răsuflat ușurați, dar cu prudență. „În timp ce [Augustus] Cezar are grijă de stat, nici furia civilă, nici violența, nici mânia care ascute săbiile, nici măcar cetățile fără speranță nu vor alunga pacea“, afirma poetul Horațiu.[26] În 27, senatul a admis oficial realitatea situației, recunoscându-l pe Octavian drept „primul“, sau *princeps,* și declarându-l „ilustru“, sau Augustus. Același decret în vigoare l-a însărcinat cu ușurarea suferinței oamenilor din Roma și inaugurarea unei Pax Romana profunde și de durată.

Faptul că Roma nu doar că a supraviețuit, dar s-a și extins în acest secol de lupte interne este remarcabil. Dar nu unic. Și alte puteri, precum China dinastiei Han și imperiile anterioare ale Mesopotamiei, au trecut prin procese la fel de contradictorii de extindere a granițelor și de erodare a structurilor politice. La fel ca în cazul Romei, cele două aspecte chiar s-au susținut reciproc. Totuși, Roma este primul stat despre care au supraviețuit foarte multe scrieri pe tema acestor tulburări. Ne-au rămas scrisorile și discursurile lui Cicero – unul dintre cei mai importanți vorbitori despre virtuțile

republicanismului tradițional –, precum și descrierile la primă mână ale lui Cezar despre campaniile sale din Galia și din timpul războiului civil.

Din aceste surse și din altele reiese foarte clar că, nici chiar în cele mai întunecate ore ale războaielor civile, existența Romei nu a fost vreodată pusă în primejdie de dușmani externi. Nu au existat amenințări iminente împotriva Peninsulei Italice, centrul nervos al puterii romane. Roma a controlat Galia și porțile Alpilor, precum și aproape întreg litoralul mediteraneean. Când helveții și alte triburi au început să coboare din Alpi, nu au reprezentat nici pe departe aceeași amenințare ca galii care au jefuit Roma în 387 sau care au fost recrutați de Hannibal în timpul celui de-al Doilea Război Punic. În timp ce modul de luptă al triburilor abia dacă se schimbase, legiunile Romei progresaseră enorm în privința armamentului, tacticii, ingineriei și aprovizionării. După ce Cezar i-a învins pe helveți, cucerirea Galiei a fost o luptă inegală între o mașinărie de luptă superb comandată și niște războinici de gherilă viteji, dar divizați.

De asemenea, Roma era protejată și de puterea navală, pe care și-a menținut-o încă de la mijlocul secolului al III-lea. Sutele sale de corăbii de război protejau aprovizionarea cu cereale, combăteau pirateria, asediau orașele portuare și transportau trupe care se luptau cu dușmani îndepărtați. Oricum, după înfrângerea Cartaginei în cel de-al Doilea Război Punic, nici unul dintre aceștia nu a avut capacitatea de a se apropia măcar de puterea militară a Romei. Întreaga Mediterană devenise efectiv un lac roman, cu adevărat o *mare nostrum.*

La fel de important a fost și faptul că principalele puteri din estul Mediteranei erau blocate în conflicte. Egiptul ptolemeic a continuat să se certe cu seleucizii, seleucizii, cu parții, parții, cu Regatul Pontului, din Asia Mică, iar Regatul Pontului, cu seleucizii. Cu toate astea, după ce legiunile Romei au traversat Marea Egee, au descoperit că aceste state erau niște adversari foarte încăpățânați. În cele din urmă, au fost învinse totuși, iar granița de est a imperiului Romei a devenit fluviul Eufrat. Însă această realizare a adus avertismente severe din partea oamenilor precum Cicero: „Este dificil de exprimat în cuvinte cât de urâți suntem noi, romanii, de popoarele străine, din cauza lăcomiei și a răului făcut în ultimii ani de guvernatori noștri, oameni trimiși de noi“.[27]

Republica romană era o mașinărie de război. Nu numai că exista o asemănare cu militarismul Spartei, dar s-a inspirat de la Sparta și celelalte

state grecești în privința culturii, a simbolurilor puterii și a tehnologiei militare. Ca și în cazul Chinei dinastiei Han, succesul în războaiele de apărare inițiale a făcut-o suficient de încrezătoare pentru a începe cuceriri străine. Se spunea că războaiele expansioniste ale Romei au fost cerute, sau cel puțin susținute, de zei, dar, în realitate, au fost declanșate de interese mult mai pământești, precum prestigiul, ambițiile consulilor și ale generalilor, dorința de a controla comerțul și aprovizionarea cu cereale. „Cu binecuvântarea zeilor și a senatului, orice război poate fi justificat“, concluziona soldatul și istoricul Sempronius Asellio.[28]

Lumea lui Zhang Qian și Herodot

La trecerea în noul mileniu, harta politică mondială era dominată de China dinastiei Han, la un capăt al Eurasiei, și de Imperiul Roman, la celălalt. Între ele se aflau mai micile imperii Part și Kușan, precum și federațiile nomade precum Xiongnu. În cea mai mare parte a restului emisferei estice continuau să existe triburi mici și orașe-stat. În Africa de Nord, Cartagina, Egiptul și regate mai mici, precum Numidia și Mauretania, au fost potopite de valul roman. Mai departe spre sud, continentul african a rămas domeniul triburilor precum Bantu, a căror migrație a dus la fricțiuni și războaie cu alte grupuri etnice. Nordul Eurasiei era în continuare tărâmul popoarelor migratoare – fermieri care migrau în căutarea unor terenuri agricole mai bune și nomazi doritori de pășuni și de locuri de jefuit. Rămășițele umane dezgropate de arheologi atestă viața grea a acestor oameni afectați de subnutriție și violență. Dar, chiar dacă mari suprafețe din aceste regiuni nordice nomade nu erau potrivite pentru agricultură și popoarele militau împotriva acumulării de avere, acestea erau importante canale de legătură. Asemenea orașelor-stat care s-au folosit de puterea maritimă pentru a coloniza regiunile bogate în resurse din jurul Mediteranei, popoarele nomade, precum Xiongnu, au exploatat mobilitatea cailor pe câmpiile largi pentru a beneficia zonele bogate în resurse de la periferia acestora.

Treptat, comercianții au țesut în întreaga emisferă estică o firavă rețea de schimburi economice și culturale. Cu toate acestea, nu a existat un adevărat comerț transcontinental, mărfurile erau duse doar dintr-un oraș în altul, iar cantitățile erau mici. Totuși, comerțul existent a contribuit la diseminarea ideilor. Zhang Qian și Herodot, înaintea lui, au fost primii corespondenți

internaționali importanți, deși cărțile lor constituie o formă foarte rudimentară de jurnalism. Hărțile geografilor antici greci, precum Anaximandru, Hecateu și Hiparh, arată cum cunoștințele despre emisfera estică s-au îmbogățit în decursul secolelor.

Scrierile lui Zhang și Herodot sunt deosebit de interesante, deoarece oferă o față umană politicii internaționale. Ei au evaluat puterea diferitelor națiuni, prosperitatea economică, punctele forte și punctele slabe ale acestora și au descris intrigile regilor și ale diplomaților. Dar fascinația lor evidentă pentru popoarele, culturile și locurile cu care au avut de-a face le aduce la viață. Zhang a consemnat violența intrinsecă a unei societăți de jefuitori sălbatici, dimensiunile zidurilor orașului și îndemânarea arcașilor, dar și gustul piersicilor, și faptul că se foloseau vase de băut făcute din cranii umane. În mod similar, Herodot a descris amănunțit funcționarea echilibrului puterii în timpul Războaielor Persane, dar a vorbit și despre oasele zdrobite rămase pe câmpul de luptă, bolile și greutățile îndurate de popoarele pe care le-a vizitat, teama constantă de a nu fi înrobit în război și tratamentul crud la care erau supuși cei înrobiți – de exemplu, obiceiul sciților de a-și orbi sclavii și de a-i pune să sufle în vulva iepelor, pentru ca acestea să producă mai mult lapte. Viața era aspră în lumea lui Zhang și Herodot și înrăutățită și mai mult de nesfârșitele conflicte armate. Singurele locuri care păreau să se apropie de idealurile de pace, armonie și prosperitate erau zonele centrale ale imperiilor în perioade de stabilitate politică, aflate departe de granițele unde se purtau războaie, dar și de bandele de jefuitori, pirați și atacatorii în căutare de sclavi.

Pentru majoritatea oamenilor, viața ideală era existența pașnică în simplitatea bucolică. Un astfel de trai idilic rural era lăudat nu doar de erudiții confucianiști precum Dong Zhongshu, ci și de oameni de stat romani, precum Cicero și Cato cel Bătrân. Ca toate dinastiile imperiale anterioare, și Han considera că teritoriul său era centrul universului. Politica externă era, în primul rând, o problemă de potolire a barbarilor aflați dincolo de graniță. Însă părerile erau împărțite între confucianiști, care susțineau diplomația pașnică, și grupul tot mai mare de realiști, care pledau pentru utilizarea forței. Aceeași dezbatere a avut loc și în India, unde Thiruvalluvar susținea beneficiile comerțului, în timp ce *Manusmriti* insista că regii puternici aveau dreptul să-i atace pe cei mai slabi.

În China, realiștii și-au impus punctul de vedere. Pe măsură ce puterea împăraților Han creștea, la fel se întâmpla și cu ambiția lor. Puterea militară, nevoia de resurse, dorința de a controla rutele comerciale și teama de a nu fi umiliți de barbarii primitivi au inspirat cuceriri până departe în Asia de Sud-Est și Asia Centrală. În mod similar, Roma republicană credea că războaiele sale sunt drepte și chiar poruncite de zei pentru a le da altora o lecție. Cu toate acestea, odată ce rivalii Romei au fost învinși – prima dată în Peninsula Italică, apoi în lupta pentru supremația asupra Mării Mediterane –, ceea ce a contat a fost faptul că se deschisese calea către alte cuceriri, că populația în creștere a capitalei avea nevoie de grâu din străinătate și că grupurile oamenilor de afaceri erau dispuse să sprijine acțiunile militare care le serveau interesele de peste hotare.

Foarte departe de lumea lui Zhang și Herodot, în emisfera occidentală, forțele naturii țineau civilizațiile într-o permanentă schimbare. Cutremurele, modificarea cursurilor râurilor și inundațiile, toate au contribuit probabil la dispariția culturii olmece, din America Centrală. Nu știm prea multe despre perioada care a urmat, iar orice a rămas ascuns în pădurea tropicală deasă este lăsat pe seama imaginației – cel puțin, deocamdată.

Cu toate acestea, siturile unde s-au făcut săpături au dezvăluit un peisaj politic în schimbare rapidă. Noi orașe-stat au apărut. Ca și cele din Eurasia, au evoluat prin *synoecism,* contopirea mai multor sate. În general, erau mici, precum Monte Albán, centrul culturii zapotece, care avea în jur de 10 000 de locuitori în secolul I. Ruinele de pe culmea dealului încă străjuiesc valea largă a râului Atoyac, din sudul Mexicului. Pe versanții sitului au fost descoperite rămășițele unor baraje de pământ folosite pentru irigare. Obiectele de ceramică, jad și pietrele prețioase găsite indică existența unor rute comerciale continentale. Mult mai mare decât Monte Albán a fost Teotihuacán, aflat în apropierea actualului Ciudad de México, care beneficia de marile platouri fertile din jur și deținea controlul asupra rutelor comerciale importante. În Yucatán au fost întemeiate orașe-stat care aveau să devină sursa civilizației maya. În America de Sud, un șir de orașe se întindea de-a lungul Anzilor. Acestea au dat naștere unor culturi enigmatice, precum Chavín (900–200) și Moche (1–800). Restul teritoriilor din cele două Americii erau slab populate de popoare nomade.

Pare o nedreptate să dedicăm doar două paragrafe acestor popoare. Însă, până în acest moment, societățile din emisfera occidentală au rămas relativ

mici și există foarte puține dovezi care să arunce o lumină clară asupra istoriei lor politice.

Capitolul 6. Barbarii la porțile cetății (1–250 d.Hr.)

La începutul primului mileniu al erei noastre, China și Roma erau în continuare cele mai puternice imperii din lume. Fiecare avea peste 60 milioane de oameni. Forța Romei se axa pe controlul comerțului și al agriculturii din jurul Mediteranei. Expansiunea era modul său de apărare – în sud, până la Sahara, în est, până în Mesopotamia, iar în nord, de-a lungul țărmului Mării Negre, al Dunării, al Rinului și al poalelor munților Scoției. Imperiul era menținut datorită organizării și mobilității superioare a forțelor sale armate și pe uscat, și pe mare, precum și a imensei atracții pe care o exercita comerțul. Italia, inima imperiului, se bucura de o perioadă de stabilitate fără precedent, cunoscută sub numele de „Pax Romana“.

În cele două secole de după ce Augustus își începuse domnia ca împărat (27 î.Hr.–14 d.Hr.), în numai opt ani, orașul Roma avusese parte de incidente violente majore. A fost o epocă în care străinii din toate colțurile imperiului veneau să aducă tribut, în timp ce Roma își spolia fără milă provinciile de hrană, aur și bunuri de lux. Lumea romană era tripartită, existând capitala, imperiul și *barbaricum,* regiunile necivilizate aflate dincolo de frontiere. Singura cale posibilă pentru Roma părea să fie spre înălțime, după cum ilustrează scenele victorioase care se înalță tot mai sus pe Columna lui Traian, aflată în inima Romei. Dar, potrivit scriitorilor romani din vechime, tocmai acest succes a provocat decăderea și declinul moral al imperiului. În secolul al III-lea, pe măsură ce apărarea frontierelor imperiului era din ce în ce mai mult lăsată în seama *foederati* barbari, iar tulburările afectau societatea din interiorul granițelor, pacea și prosperitatea Romei se apropiau de final.

Situația din China era similară. După o perioadă de război civil, împăratul Han Guangwu (25–57) a inaugurat un secol de pace în toată Câmpia Chinei de Nord. El și succesorii săi imediați au demilitarizat imperiul, au abolit sclavia și au implementat o serie de alte reforme populare. Această epocă a coincis cu o slăbire a amenințării nomade, dar, când acești barbari și-au

recăpătat puterea, epoca de aur s-a încheiat. Împărații Han au ales să dea înapoi, retrăgându-se din bazele aflate departe de-a lungul Drumului Mătăsii și folosind mandatari, similari cu *foederati* romanilor, pentru a apăra granița. Între timp, cei de la curte dobândiseră atât de multă putere, încât ajunseseră să controleze o mare parte a terenurilor agricole din China, ceea ce a provocat răscoale importante. În anul 220, ultimul împărat al dinastiei Han a fost detronat, ceea ce a dus la fragmentarea imperiului.

În umbra celor două imperii, puterile mai mici au căutat să se organizeze în diferite moduri. Uneori, au încercat să aibă relații bune cu vecinii lor imperiali; alteori, s-au încăpățânat să-i sfideze. Pe întinsele câmpii din Eurasia, care se află între Roma și China, s-a desfășurat o competiție aprigă pentru controlul coridorului comercial dintre Est și Vest, Drumul Mătăsii. A fost o luptă în care state precum Imperiul Kușan, Imperiul Part și Xiongnu au concurat pentru stăpânirea văilor fertile și a centrelor comerciale, iar, uneori, au cerut Chinei și Romei să le susțină eforturile.

Stăpânul măgarului

În 13 î.Hr., împăratul Augustus s-a întors la Roma dintr-o campanie militară în Spania și Galia. Senatul a decis să-i celebreze sosirea prin ridicarea Altarului Păcii Auguste, *Ara Pacis Augustae.* Basorelieful de pe un perete al altarului o înfățișează zeița păcii, Pax, cu doi prunci în poală și înconjurată de flori, de cereale și de animale domestice. Acesta era paradisul pământesc pe care Augustus îl promisese oamenilor săi. Basorelieful de pe peretele opus prezintă o femeie războinică – probabil personificarea Romei – așezată pe o grămadă de arme capturate, pentru a le aminti cetățenilor de una dintre cele mai cunoscute maxime ale lui Augustus: „Pacea nu se naște decât din victoria militară“. Roma intra astfel într-o perioadă de prosperitate datorită succesului său militar. O nouă tradiție imperială se năștea.

Augustus a avut grijă ca romanii să continue a se considera un popor ales. Sub patronajul împăratului, Livius își începe monumentala istorie a Romei, *Ab urbe condita* (*De la fondarea Romei*). Poetului Virgiliu, Augustus i-a cerut să scrie *Eneida,* o lucrare jubilantă despre patriotism, care celebrează originile mitice ale Romei. Virgiliu a făcut-o pe viitoarea divinitate supremă a Romei să declare:

tânărul Romulus

Va prelua conducerea, va clădi cetatea lui Marte,
Și își va numi poporul cu numele său, romani.
Pentru toate astea nu voi impune limite de lume sau timp,
Ci ofer darul unui imperiu fără sfârșit.[1]

Sub stăpânirea lui Augustus, Roma a devenit treptat o metropolă de travertin și marmură. A construit un nou forum, un templu în memoria lui Iuliu Cezar și un templu dedicat lui Marte, zeul războiului, plin de prada obținută în lupte. Pe măsură ce capitala era înfrumusețată, împăratul a încercat să o scape de mulți dintre săracii săi. Distribuția gratuită a grâului – alocația de grâu – a fost redusă. Veteranii și tinerii săraci au fost încurajați să își încerce norocul în alte zone ale imperiului. Augustus a creat un număr-record de colonii. Pentru Roma, acestea reprezentau o modalitate de a scăpa de problemele suprapopulării și ale sărăciei.

Cu toate că Virgiliu a scris despre un imperiu fără sfârșit, strategia externă a lui Augustus era de moderație. El a redus armata de la 500 000 la 300 000 de soldați și a stabilit frontierele imperiului în spatele unor forme naturale de protecție: Rinul, Dunărea, Eufratul și Sahara. Augustus insista că imperiul trebuia să rămână între granițele existente.[2] Își descria politica externă ca îmbinând duritatea și blândețea, concilierea și represiunea. „Am adus pace în Alpii de la Marea Adriatică până la Toscana, fără nici un război nedrept împotriva vreunei națiuni“, se lăuda el:

> Mi-am dus corăbiile pe mare de la gura Rinului în regiunea de est, până la granițele cimbrilor, unde nici un roman nu a mai ajuns înainte de acea vreme, pe uscat sau pe mare, iar cimbrii, haruzii, semnonii și alte triburi germanice de pe acel teritoriu au trimis soli pentru a cere prietenia mea și a poporului roman.[3]

În același timp însă, el a descris campanii punitive aprige împotriva celor care s-au opus stabilirii Pax Romana: „La ordinul și sub auspiciile mele, două armate au fost trimise... în Ethiopia și în acea parte a Arabiei care se numește Fericită, iar trupele fiecărui neam de dușmani au fost măcelărite“.[4]

Augustus era înfățișat de contemporani ca un semizeu, combinând înțelepciunea cu priceperea militară. Numirea senatorilor, consulilor, pretorilor și altor oficiali – înainte aleși liber – necesita aprobarea lui. Senatul continua să selecteze guvernatori pentru așa-numitele provincii „senatoriale“. Pentru provinciile „imperiale“, cea mai mare parte a

imperiului, Augustus alegea el conducătorii. Existau puține state clientelare. Obiectivul lui Augustus era să-și exercite puterea cât mai direct în toate colțurile imperiului. Cea mai mare parte a armatei era trimisă în garnizoane aflate la periferia teritoriului roman, unde erau protejate de fortărețe și conectate printr-o rețea de drumuri în continuă extindere. Conducătorii triburilor învinse erau forțați să se supună. În schimbul clemenței, aceștia plăteau o indemnizație și o taxă regulată, acceptau legea romană și, deseori, își predau copiii ca ostatici.

Dincolo de granițele imperiului, Augustus a încercat să stabilizeze relațiile cu puterile străine. A negociat o pace cu parții și făcea mare caz de primirea ambasadorilor străini: „Regii indieni mi-au trimis adesea emisari“, relata el. „Bastarnii, sciții și sarmații... și regii albanezilor, ibericilor și mezilor au căutat prietenia noastră prin intermediul emisarilor... Regele Phraates al parților, fiul lui Orodes, mi-a trimis în Italia toți fiii și nepoții, deși nu a fost înfrânt în nici un război, ci a căutat prietenia noastră punându-și gaj copiii.“[5] Pentru a fi mereu informat, Augustus a revizuit sistemul de curierat. Deși existau arhive de stat, nu exista nici un minister sau o instituție care să răspundă de afacerile externe. Împăratul lua el însuși deciziile importante, iar senatul se ocupa de ceea ce mai rămânea.

Cu toate acestea, pacea romană era șubredă. Istoricul Tacit (54–120) a descris cum era percepută de mulți perspectiva guvernării romane, când a consemnat cuvintele presupuse a fi fost rostite de Calgacus – căpetenia triburilor caledoniene din ceea ce este acum nordul Scoției – în ajunul bătăliei împotriva unei armate romane invadatoare:

> Natura a dorit ca odraslele și familiile fiecărui om să fie cele mai dragi lucruri ale sale. Cu toate acestea, ne sunt smulse prin înrobirea și trimiterea noastră în altă parte. Soțiile și surorile noastre, chiar dacă scapă de a fi violate de inamic, sunt dezonorate în numele prieteniei și al ospitalității. Ne iau ca tribut bunurile și averile, recoltele noastre ajung în grânarele lor. Înseși mâinile și trupurile noastre, biciuite în toiul insultelor, sunt epuizate de truda tăierii pădurilor și a secării mlaștinilor.[6]

Au existat multe alte căpetenii care s-au opus cuceririi, astfel încât legiunile romane rar aveau parte de odihnă. „Cerul știe“, se plângea un soldat, „că biciuirile și rănile nu ne lipsesc niciodată! Și nici iernile grele și verile cu multă muncă, războiul sumbru și pacea neprofitabilă.“[7] Când

Augustus a murit, legiunile aflate de-a lungul frontierei germane s-au răsculat imediat.

Moștenirea lui Augustus a fost o povară grea pe umerii succesorilor săi. Împăratul Tiberius (14–37) s-a confruntat cu o viitură neașteptată, care a distrus părți din Roma, cu insurecții izbucnite de-a lungul Rinului, cu o tentativă de preluare a puterii de către garda pretoriană – care îl proteja pe împărat la Roma și forma singura trupă de elită din Italia –, cu creșterea prețurilor la produsele alimentare și cu revolte fiscale în Macedonia și Siria. Treptat, stabilitatea din Roma a lăsat locul violenței.

„Însetat de sânge, împăratul a ordonat acum executarea tuturor celor arestați pentru complicitate cu Sejanus“, scria Tacit în urma descoperirii unui presupus complot pus la cale de comandantul gărzii pretoriene, în 31. „A fost un masacru. Indiferent de sex sau de vârstă, de eminență sau de mediocritate, acolo au ajuns să zacă înșirați pe jos sau în grămezi... Teroarea a paralizat omenia.“[8] Generozitatea și justiția erau teme recurente în paginile lui Tacit, precum și în cele ale celui mai celebru scriitor al epocii, Suetonius, dar cei mai mulți împărați abuzau de puterea lor, relatau ei cu amărăciune.

Senatorii se plângeau de numărul tot mai mare de imigranți care dobândeau cetățenie și obțineau influență politică. „Chiar trebuie să importăm străini în hoarde, ca și cum ar fi cete de prizonieri, și să nu lăsăm nici o carieră disponibilă pentru propria aristocrație supraviețuitoare?“[9] Situația a continuat să se deterioreze. Într-un episod care a stabilit un precedent dăunător pentru succesiunea imperială, împăratul Caligula (37–41) a fost ucis de pretorieni, care apoi au susținut succesiunea unchiului său, Claudius (41–53) și au primit o recompensă frumoasă de la acesta, pentru „loialitatea“ lor. În timpul domniei lui Nero (54–68), Roma a fost cuprinsă de flăcări atât la propriu, când un incendiu a distrus o mare parte a orașului, cât și la figurat, întrucât comportamentul din ce în ce mai bizar și autoritar al împăratului a provocat o rebeliune fățișă. „Morala tradițională“, se plângeau criticii regimului, „a fost complet distrusă de această superficialitate importată! Asta face tot ceea ce s-ar putea să fie corupt și coruptibil să se reverse în capitală, iar influențele străine îi demoralizează pe tinerii noștri, făcându-i să devină leneși, gimnaști și perverși.“[10]

Între moartea lui Nero, în 68, și moartea lui Filip Arabul, în 249, împărații au rămas la putere în medie doar șase ani. Printre ei s-a numărat conducători puternici, ca Traian (98–117) și Hadrian (117–138). Cu toate acestea, în

special Traian s-a folosit la maximum de resursele imperiului. S-a angajat în campanii în Dacia (parte din România modernă), Parția și Arabia, ale căror costuri au dus la devalorizarea monedei. Succesorul său, Hadrian, a trebuit să se retragă din Mesopotamia, să reducă impozitele și să se bazeze mai mult pe soldații locali. Hadrian se mândrea cu eforturile sale de a restabili prosperitatea Romei. De exemplu, o statuie din marmură aflată la Musée du Louvre îl înfățișează ca Marte, zeul războiului, îmbrățișat de Venus, zeița iubirii.[11] Dar nici măcar eforturile lui Hadrian nu au fost suficiente. Împărații următori, precum Marcus Aurelius (161–180), au încercat să gestioneze capacitățile suprasolicitate ale Romei și să potolească tulburările tot mai mari izbucnite de-a lungul granițelor. Alții au fost mai iresponsabili și nechibzuiți – de pildă, megalomanul Caracalla (198–217), care dorea să stăpânească lumea întreagă.

Un martor principal al revoltelor și al reprimărilor violente trăite de romani la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea a fost istoricul și senatorul Cassius Dio, de origine greacă. Scrierile sale conțin o condamnare vehementă la adresa abuzului de putere, a corupției și a nesfârșitelor războaie purtate în încercarea de a păstra aurul în cuferele imperiale. Dispărute erau orice iluzii cu privire la natura stăpânirii romane. Ca răspuns la o revoltă din Bretania, împăratul Septimius Severus (193–211) a ordonat: „Nimeni să nu scape de la nimicire totală, nimeni să nu scape din mâinile noastre, nici măcar pruncul din pântecele mamei“.[12] Dar Severus și-a dat seama că nesfârșitele campanii puteau face împărații să nu fie apreciați. „Cu prilejul celei de-a zecea aniversări de la venirea sa la putere“, consemna Cassius Dio, „Severus a oferit cereale întregii populații, iar soldați gărzii pretoriene au primit monede de aur în număr egal cu anii domniei sale.“[13]

Alți împărați au fost mai puțin inteligenți: Caracalla a cheltuit atât de mult cu armata și cu jocurile gladiatorilor pentru a distra masele, încât moneda s-a depreciat, iar el a fost forțat să-i declare cetățeni romani pe toți bărbații din imperiu care nu erau sclavi, într-o încercare disperată de a extinde baza de impozitare. „Numea un sclav eliberat sau o persoană înstărită ca director al jocurilor, pentru ca acel om să cheltuiască bani și, în acest fel, îi saluta pe spectatori cu biciul său, din arena de jos, și cerșea monede de aur ca un comediant de cea mai joasă speță.“[14] Cassius Dio condamna dezintegrarea ordinii sociale – domnia prin teroare, bandele înarmate care bântuiau în regiunile rurale italiene, orgiile din palatul imperial. „Și-a dus obscenitatea

până la un asemenea nivel“, scria el despre un împărat, „încât le-a cerut medicilor să creeze un vagin în corpul său.“[15] Semnele prevestitoare nu arătau nimic bun pentru Roma, iar zeii au dat avertismente aspre: „Această casă va pieri complet, într-o baie de sânge.“[16]

Dar imperiul a supraviețuit acestei căderi în anarhie. Unul dintre motive este că, pe plan extern, nimeni nu îi putea contesta puterea militară. Roma avea un singur egal – Parția. Însă în cel mai rău caz, Parția putea amenința posesiunile romane din Armenia și Levant. De-a lungul celei mai mari părți a frontierei imperiale se aflau triburi. Tacticile de gherilă din pădurile Germaniei și din munții Scoției chinuiau legiunile romane, dar hărțuitorii erau înfrânți imediat ce soseau întăriri. „Germanii nu poartă pieptare sau coifuri“, își liniștea un general trupele, într-o scriere a lui Tacit. „Nici măcar nu au scuturile întărite... Sulițe, un fel de bețe, nu au decât cei din primul rând. Restul au bâte arse la capete sau cu câte un vârf metalic scurt. Din punct de vedere fizic, par înspăimântători și sunt buni pentru o luptă scurtă. Dar nu pot suporta să fie răniți.“[17] În mod crucial, romanii aveau o inegalabilă capacitate de proiecție a puterii pe distanțe lungi, grație drumurilor construite de ei, forței navale care domina Marea Mediterană și unor mici galere care puteau patrula pe fluvii precum Rinul și Dunărea. La apogeu, Roma avea peste 80 000 de kilometri de drumuri pavate, o flotă de peste 1 000 de nave și zeci de porturi amenajate pe țărmurile Mediteranei, Mării Negre și, într-o măsură mult mai mică, ale Mării Nordului. De asemenea, romanii preferau să asmută triburile unul împotriva altuia, permițând unuia să practice comerțul liber și excluzând un altul, proclamând că o comunitate era prietenă a poporului roman, în timp ce pe alta o declara dușmană.

Celălalt motiv pentru care imperiul a supraviețuit este că, pe plan intern, elita potolea masele. Inegalitatea existentă în rândurile celui un milion de locuitori ai Romei era cutremurătoare. În timp ce bogații ridicau vile extravagante pe dealurile capitalei, săracii trăiau într-un labirint impenetrabil de clădiri cu locuințe și alei întunecate pline de cerșetori, infractori și prostituate. Circa o treime din populația capitalei este posibil să fi fost sclavi.[18] Un muncitor câștiga aproximativ patru sesterți pe zi, dar peste 400 000 de sesterți erau necesari pentru ca un cetățean să se califice pentru a face parte din clasa socială conducătoare, călăreții. Proprietarii de terenuri puteau fi extrem de bogați. Se estima că unul dintre ei, Marcus Antonius Pallas,

avea peste 300 milioane de sesterți.[19] Masele erau condiționate să-și accepte sărăcia. Virgiliu, Seneca și mulți alți scriitori lăudau munca grea.

Poeziile și piesele populare tratau sărăcia ca pe un dat, uneori cu umor. „Agonizam de frig“, spune măgarul din romanul *Măgarul de aur,* al scriitorului grec din secolul al II-lea Lucius Apuleius, „dar nici stăpânului meu nu-i era mai bine. Din cauza sărăciei sale extreme, nu era în stare să cumpere paie și nici măcar o păturică pentru patul său.“[20] Pentru a îndulci condițiile de viață ale cetățenilor săraci, în mod regulat erau organizate spectaculoase jocuri cu gladiatori și curse de care, aceasta fiind perioada proiectelor grandioase, precum construirea Colosseumului, renovarea arenei Circus Maximus și clădirea de băi publice uriașe. Împărații făceau tot ce le stătea în putere pentru a garanta o aprovizionare constantă cu cereale din provincii. În cazuri extreme, armata restabilea ordinea. „Multe revolte au fost începute de numeroase persoane, dintre care unele au provocat o mare îngrijorare“, scria Cassius Dio, „dar toate au fost înăbușite.“[21] Societatea romană imperială era permanent împinsă către limitele suportabilului.

Controlarea barbarilor

Dincolo de granițele Imperiului Roman se afla *barbaricum.* Atitudinile acelor oameni care trăiau la marginea imperiului erau ambivalente. Chiar și cei mai înverșunați adversari ai stăpânirii militare căutau să beneficieze economic. Triburile caledoniene, de exemplu, au rezistat cu obstinație legiunilor, de pe redutele lor din munții Scoției, dar mormintele conducătorilor lor erau pline de artefacte romane. Triburile germanice au purtat nenumărate războaie cu romanii. Frizonii, care locuiau la nord de Rinul Inferior, i-au spânzurat pe colectorii de taxe romani și s-au revoltat împotriva unui guvernator roman tiranic. Cu toate acestea, anumite clanuri frizone s-au numărat printre numeroasele popoare germanice care au furnizat trupe auxiliare pentru a lupta în armata romană.

Una dintre cele mai mari societăți de la frontiera nordică a Romei a fost cea a dacilor. Inițial, romanii i-au mituit ca să nu traverseze Dunărea. Dar, pe măsură ce tulburările din interiorul imperiului se intensificau, întreprinzători regi daci au început să facă raiduri peste graniță. Atunci când au ripostat, atacul romanilor a fost feroce, dacii au fost învinși, regele lor a fost vânat și ucis, iar regatul a fost încorporat în imperiu, în 105. Totuși, dacii au

continuat să se opună afluxului de romani dornici să exploateze numeroasele mine de aur din regiune. În cele din urmă, această rezistență l-a obligat pe împăratul Commodus (180–192) să acorde triburilor o autonomie mai mare.

Mulți factori au influențat comportamentul acestor popoare tribale. Organizarea lor politică a trecut de la fragmentare în clanuri la coeziune sub conducerea unor regi puternici. Majoritatea oamenilor erau mici agricultori interesați clar de stabilitate. Dar erau cunoscuți și pentru etosul lor războinic și capacitatea de a mobiliza tineri și bătrâni, femei și bărbați, pentru luptă. Securitatea domeniilor lor era permanent amenințată. Migrarea popoarelor din est, atrase de clima mai temperată și de bogăția din ce în ce mai mare a regiunii, exercita o presiune crescândă asupra triburilor deja stabilite lângă granița romană.

Imperiul nu era întotdeauna capabil să-și apere frontierele cu aceeași forță. Sistemul defensiv – așa-numitul *limes* – suferea frecvent de lipsa oamenilor. În schimb, deseori era adoptată politica diplomatică. Dorința de a deveni parte din imperiu era stârnită prin promovarea comerțului sau acordarea anumitor privilegii elitelor. Triburile aflate în imediata apropiere a granițelor erau invitate să devină *tributarii,* un compromis între accesul la piețele romane și un grad de protecție romană, pe de o parte, și plata impozitelor și prestarea serviciului militar, pe de altă parte. Unele triburi au devenit *leati,* oferindu-li-se pământ în interiorul imperiului, în schimbul furnizării de oameni pentru armată. Cele mai favorizate triburi au devenit *foederati,* acestea putând să se stabilească în interiorul imperiului, să-și păstreze căpeteniile și chiar să primească subvenții în schimbul serviciului ca trupe auxiliare.

De la triburile din Bretania și cele aflate de-a lungul Rinului și Dunării nu ne-au rămas surse scrise cu privire la relațiile lor cu romanii. Principalele texte disponibile sunt cele ale unor istorici precum Tacit și Cassius Dio.

Lucrurile stau altfel în privința Greciei, Levantului și Egiptului, despre care există surse scrise. În această perioadă, în Grecia, intelectualii erau împărțiți. Unii încercau să-i împace pe conaționalii lor cu stăpânirea romană – istoricul Dionis din Halicarnas și geograful Strabon argumentau că Roma asigura protecția împotriva statelor rivale din Asia Mică, a flagelului pirateriei și a hoardelor neobosite din jurul Mării Negre, în timp ce filosoful Aristide lăuda libertatea de mișcare în imperiu. Alții erau mai puțin mulțumiți – de exemplu, geograful Pausanias susținea că cucerirea romană

inaugurase „perioada în care Grecia s-a scufundat până la limita inferioară a slăbiciunii“.[22] El deplângea modul în care orașele grecești își pierduseră libertatea, iar conducătorii lor se grăbiseră să facă parte din elita imperială. „Cea mai rea dintre toate crimele“, insista el, „a fost trădarea patriei natale și a conaționalilor, în favoarea câștigului personal.“[23] De asemenea, a condamnat jafurile romane, depopularea forțată a marilor orașe, precum Corintul, și comportamentul arbitrar al guvernatorilor.

Ultima dintre aceste nemulțumiri a fost și una dintre plângerile principale ale lui Filon din Alexandria, un filosof de origine iudaică și greacă. Acesta a trăit în Egipt, în secolul I, și, în pamfletul său împotriva lui Flaccus, a povestit cum un guvernator roman a stârnit tulburările populare împotriva iudeilor din țară. Dar poate cea mai elocventă descriere a vieții din Orientul Mijlociu sub stăpânirea romană este oferită de povestea lui Iisus Hristos – opoziția lui pașnică, patimile și crucificarea sa –, așa cum este consemnată în Noul Testament. În secolele de după aceea, pentru mulți această narațiune a ajuns să simbolizeze opresiunea imperială. Apostolul Ioan deplângea modul în care romanii au venit și au luat atât pământul, cât și sufletul evreilor. Cu toate acestea, el a fost și mai critic față de numeroșii localnici care au colaborat cu cuceritorii lor, în special față de cei care s-au lăsat manipulați și mituiți când Iisus a fost judecat alături de criminalul Barabas, de către guvernatorul roman Pilat din Pont. Relatarea Evangheliei este contextualizată de Filon din Alexandria și de istoricul de origine iudaică și greacă de la sfârșitul secolului Josephus Flavius, amândoi observând că stăpânirea arbitrară a lui Pilat și disprețul său față de obiceiurile iudeilor provocaseră tulburări în Palestina. Ambii scriitori și-au romanizat însă perspectiva, sugerând că stăpânirea romană asupra iudeilor era voia lui Dumnezeu.

La apogeul său, în timpul domniei lui Traian, la începutul secolului al II-lea, Imperiul Roman era unul dintre cele mai mari pe care le văzuse lumea. Dacă zona terestră controlată de Imperiile Han și Ahemenid era probabil mai extinsă, Roma controla și o vastă suprafață maritimă, care se întindea de la Marea Nordului, prin Mediterana, până la Marea Neagră și partea de nord a Mării Roșii. Și amploarea imperialismului roman era, probabil, mai mare. Roma avea puterea nu numai să cucerească, ci și să-și integreze cuceririle – prin practici administrative stricte, standarde armonizate, limbi comune pentru elită, transport maritim și inginerie inegalabilă, după cum atestă

porturile, drumurile, podurile și apeductele care încă rezistă din Antichitate. Înglobând marea și pământul, Imperiul Roman a fost unul dintre cele mai mari care au existat vreodată.

De-a lungul Drumului Mătăsii

Parția, imperiul cosmopolit care se întindea între Eufrat și Hindukuș, rămăsese cel mai important rival al Romei, conform istoricilor antici. Tacit, de exemplu, se referea la Roma și Parția ca fiind cele mai mari imperii (*maxima imperia*), în timp ce Pompeius Trogus vedea lumea ca fiind împărțită între romani și parți. Cu toate acestea, Imperiul Part era sub presiune. Din punctul de vedere al romanilor, relația de dorit cu parții era clară – Parția trebuia tratată ca o putere importantă, dar inferioară Romei. Celebra statuie de marmură albă a lui Augustus găsită la Prima Porta și aflată acum în muzeele Vaticanului înfățișează pe pieptarul său un soldat part care înapoiază timid unul dintre steagurile capturate de la legiunile romane în războaiele anterioare. Ba chiar și regele part și-a dat fiii ca ostatici lui Augustus, pentru a-l asigura pe acesta că următorul conducător va avea sânge roman.

Pacea nu a durat. Cele două puteri s-au blocat într-un joc geopolitic cu miză nulă, în care câștigul unei părți era considerat o pierdere de către cealaltă, iar regatul Armeniei acționa ca un stat-tampon între imperii. De asemenea, au existat tensiuni persistente dincolo de granița reprezentată de Eufrat. Inițial, ambițiile Romei s-au oprit pe malul vestic al fluviului. Dar, în 115, împăratul Traian l-a traversat. Potrivit lui Tacit, campaniile romane în est erau istoric considerate drept o modalitate de consolidare a prestigiului împăraților pe plan intern. Iar prin propriul război, Traian a făcut cu adevărat aluzie la cuceririle persane ale lui Alexandru cel Mare. Cu toate acestea, inițial Parția a provocat Roma înlocuindu-l pe regele Armeniei. Un alt factor a fost „modificarea obiectivelor“ romane. După campania sa în Dacia, Traian își condusese trupele la Marea Neagră. Dincolo de aurul Daciei, comerțul din Caucaz și Orientul Mijlociu era ademenitor. Parții însă s-au opus cu îndârjire invaziei romane. Succesorul lui Traian, Hadrian, s-a retras din Mesopotamia. În 198, împăratul Septimius Severus s-a întors. A jefuit capitala parță, Ctesifon, și a anexat nordul Mesopotamiei. În 217, Parția și Roma s-au pregătit pentru o altă confruntare de proporții – împăratul

Caracalla a fost gata să coboare cu trupele sale din munții Anatoliei în Mesopotamia. Expediția a fost curmată când Caracalla a fost asasinat în timpul unei pauze de mers la toaletă, iar romanii au fost obligați să ceară pace.

Însă Imperiul Part era acum atât de epuizat, încât a căzut pradă unui mic regat vasal situat la doar 2 kilometri de ruinele Persepolisului, în patria istorică a ahemenizilor. Conducătorul său, Ardașir I, s-a încoronat „rege al regilor“ – în tradiția asirienilor și persanilor – în Ctesifon, în 224. Un nou imperiu apăruse. Acesta, Imperiul Sasanid, avea să stăpânească mari părți din Orientul Mijlociu și Asia Centrală, până la nașterea islamului, în secolul al VII-lea.

Chiar dacă Imperiul Part devenea în mod clar din ce în ce mai slăbit, a rămas un important centru comercial care făcea legătura între Mediterana și Asia. Oficialul și istoricul roman de origine greacă Herodian descria comerțul înfloritor de la începutul secolului al III-lea și susținea că specializarea ar putea îmbunătăți relațiile politice: „De vreme ce parții produc condimente și textile excelente, iar romanii fac metale și articole manufacturate, aceste produse nu ar trebui să mai fie o raritate și vândute pe sub mână de comercianți. Mai degrabă, dacă ar exista o singură lume sub o singură autoritate supremă, ambele popoare s-ar bucura de aceste bunuri și le-ar împărți cu toții“.[24] Însă realitatea nu era atât de simplă. Surse chineze și romane sugerează că parții au încercat să-și păstreze poziția de gardieni ai comerțului asiatic. În 97, un trimis chinez a cerut permisiunea curții parte să călătorească la Roma prin Golful Persic. Parții l-au convins că o asemenea călătorie va fi prea grea. „Oceanul este imens“, i-au spus ei. „Îi îndeamnă pe bărbați să se gândească la țara lor și să li se facă dor de casă, iar unii dintre ei mor.“[25] Probabil chinezii au fost conștienți de faptul că fuseseră păcăliți. În documentele chinezești scrie că împăratul roman „a vrut întotdeauna să trimită soli în Han, dar Anxi [Parția], dorind să controleze comerțul cu mătăsuri chinezești multicolore, a blocat ruta“[26].

Planurile Parției de a monopoliza comerțul pe Drumul Mătăsii nu erau singura preocupare economică la Roma, unde existau griji și în privința deficitului comercial în relația cu estul. Pliniu cel Bătrân credea că apetitul femeilor romane pentru luxul oriental costa imperiul o avere: „În nici măcar un an, India secătuiește imperiul nostru cu 550 milioane de sesterți“.[27] Tacit avertiza că prea multă bogăție era transferată către țări străine ostile, de

dragul extravaganței feminine. În loc să încerce a reglementa consumul romanilor bogați, obiectivul a devenit controlul comerțului. În primul rând, Roma a căutat să domine centrele comerciale din Levant, cum erau Palmyra și Petra, pentru a evita taxele suplimentare. În același timp, a promovat comerțul maritim prin Marea Roșie cu porturile din Peninsula Arabă, India și chiar China. Cea mai mare parte a comerțului cu China a fost indirectă, chiar dacă Roma probabil că a trimis un ambasador încă din 166. Cu toate acestea, chinezii erau neimpresionați deocamdată. „Darurile pe care l-au adus“, scrie în consemnări, „nu au fost nici prețioase, nici rare.“[28]

Imperiul Kuşan

În vreme ce comerțul direct pe uscat între Roma și China era blocat de Parția, comerțul maritim cu India s-a intensificat. În timpul domniei lui Augustus, corăbiile se duceau anual în India, acostând în numeroasele porturi de pe coasta vestică a subcontinentului. Un călător din secolul I povestea această lungă călătorie obositoare din portul Alexandriei, prin Marea Roșie, unde navele de război romane patrulau împotriva piraților, apoi de-a lungul coastelor primejdioase ale Oceanului Indian.[29] În relatarea periplului său, spune că porturile de pe coasta Asiei de Sud erau, în general, orașe-stat independente sau făceau parte din regate mici, care erau foarte interesate să controleze comerțul prin respectivele porturi, cu piloți oficiali, ofițeri vamali, patrule împotriva piraților și pretenții străvechi în privința exercitării autorității în regiune. În cazul unui produs valoros, precum tămâia, „nici pe față, nici pe ascuns, nu poate fi încărcat la bordul corăbiei fără permisiunea regelui; dacă un singur bob s-ar încărca fără a o avea, corabia nu ar putea părăsi portul“.[30] Aceste porturi erau conectate cu interiorul țării prin râuri de-a lungul cărora se transporta aur, pietre prețioase, textile și mirodenii. De asemenea, acolo se organizau cu regularitate piețe, unde veneau triburi mai primitive. „Vin cu nevestele și copiii lor, cărând pachete mari și coșuri împletite din ceea ce par a fi cârcei de viță-de-vie. Acolo, petrec timp de câteva zile, desfăcând coșurile și punându-le sub ei ca pe niște rogojini, apoi se întorc la așezările lor.“[31] Călătorul a vorbit și despre ceea ce credea că sunt „semnele expediției lui Alexandru cel Mare, precum altare străvechi, ziduri de forturi și mari fântâni“.[32]

Teritoriile interioare ale Indiei și Asiei Centrale erau în continuare o periculoasă arenă de război. Sudul subcontinentului era împărțit între regate, precum Satavahana, Kshaharata, Pandyan și Chola. În nord, Imperiul Kușan, al Yuezhilor, a profitat de declinul Parției pentru a continua să se extindă. După cum scrie în *Cartea Imperiului Han târziu:* „Atunci când Yuezhi au triumfat asupra parților, au cucerit Kabulul".[33] Yuezhi puteau să trimită în luptă sute de mii de călăreți, o forță pe care nici o altă putere din regiune nu o putea egala.

Yuezhi a cucerit unul după altul regatele din Câmpia Indo-Gangetică. Impactul Yuezhilor este reflectat în biografia călugărului budist Ashvaghosha din secolul al II-lea. Statul ideal era o lume „pașnică, cu un rege care domnea vreme îndelungată, recolte abundente și bucurie pe întreg teritoriul țării, cu nici una dintre numeroasele calamități".[34] Dar apoi a venit Yuezhi și a cerut tribut, unui regat cerându-i-se să plătească o sumă de trei ori mai mare decât întreaga sa avere. Bunul său rege budist a cedat: „Vă vom oferi orice vă cereți. De ce să sufere poporul și să fie întristat de prezența voastră?"[35] Cu toate astea, regatul a fost cotropit.

Este posibil ca romanii să fi crezut că existau doar doi mari împărați – al lor și parților –, dar domnitorul kușan se considera egalul lor. Pe monedele lor, monarhii kușani se descriau drept „august", imitându-i pe împărații romani, dar și „rege al regilor", în tradiția mesopotamiană, și „fiu al cerului", precum conducătorii chinezi. Potrivit legendei, puternicul împărat Kanișka (127–163) avea puteri supranaturale și a învins un rege-șarpe diabolic.

Inscripția de la Rabatak îl onorează pe Kanișka drept „marea mântuire, Kanișka kușanul, neprihănitul, dreptul, autocratul, zeul demn de venerare, care a obținut regatul de la Nana și de la toți zeii".[36] Inscripția de la Mathura îl descrie ca „respectând cu fermitate adevărata lege".[37] Împărații kușani se mândreau cu rețelele lor de irigație. Proiecte precum barajul Dargom, care controla o mare parte din rezerva de apă a orașului Samarkand, din valea Ferghana, erau de neegalat.

Cu toate că Imperiul Kușan a fost împărțit în satrapii, probabil că nu erau la fel de strict controlate precum cele din Imperiul Ahemenid. Totuși, călătorii chinezi admirau forța și strălucirea teritoriului kușan. Este frapant faptul că, deși în zonă nu existau mine de aur importante, kușanii au bătut un volum imens de monede de aur. Singura explicație posibilă este un excedent comercial mare în relațiile cu Parția, Roma și alți parteneri de negoț.

Câmpiile din Asia de Sud și oazele din Asia Centrală împreună aveau un potențial agricol imens. La apogeul lor, kușanii controlau principalele rute ale caravanelor care legau Asia de Sud, Mesopotamia, bazinul Tarim, din China, și chiar Siberia, precum și principalele porturi din golful Aden. La fel ca Așoka Maurya, cu patru secole în urmă, Kanișka a adoptat budismul ca religie oficială pe teritoriul său și ca justificare a stăpânirii sale drepte asupra a sute de triburi cu limbi diferite.

Imperiul Kușan s-a evidențiat ca jucător esențial într-o versiune antică a „Marelui joc“ și a concurat cu Roma, Parția, Xiongnu și China pentru controlul asupra platourilor fertile și a coridoarelor comerciale din Asia Centrală. În jurul anului 50, Imperiul Kușan era în război cu parții pentru controlul asupra văilor verzi din estul munților Zagros. Cassius Dio menționa o alianță a kușanilor cu Roma: „Poporul din India, care deja făcuse demersuri în acest sens, a încheiat acum un tratat de prietenie, trimițând, printre alte cadouri, tigri, care au fost văzuți pentru prima dată de romani“.[38] În același timp, kușanii au acceptat un pact cu China. A fost de scurtă durată. Insultat de refuzul chinezilor de a încheia o căsătorie regală și alarmat de amploarea înaintării lor în Asia Centrală, Imperiul Kușan le-a declarat război. După ce a pierdut, China a pus niște condiții umilitoare. Imperiul Kușan s-a răzbunat formând o coaliție cu Xiongnu. Însă când sasanizii au distrus Imperiul Part deja sclerotic, împăratul kușan Vasudeva I a încercat să încheie o nouă alianță cu China. Pentru a-i măguli pe chinezi, a emis chiar monede cu numele său imprimat în chineză. A fost un semn de slăbiciune. După moartea lui Vasudeva, în jurul anului 235, teritoriul kușan a fost împărțit mai întâi în două, iar mai târziu, în regate mai mici.

Chiar și fără Imperiul Kușan, Asia de Sud, Asia Centrală, Orientul Mijlociu, Mediterana și China au rămas mai conectate decât înainte. După ce a absorbit influențele grecești, Asia de Sud și-a exprimat interesul și față de cultura romană. De partea cealaltă, cetățenii romani au devenit foarte pasionați de luxul asiatic. Comerțul, cultura și călătoriile au întărit legăturile în toată Eurasia. La fel, și politica de putere. Au fost stabilite relații diplomatice între China, Roma, Parția, Kușan și India. Dar au și purtat războaie între ele. Cu cât comerțul se intensifica pe Drumul Mătăsii și pătrundea în munții Hindukuș și Tian Shan, cu atât era mai puternică concurența pentru controlul acestuia.

Închiderea Porții de Jad

Alături de Parția și Kușan, celălalt pretendent important la stăpânirea Asiei Centrale era, așadar, China dinastiei Han. Dinastia Han respecta noțiunea tradițională potrivit căreia China era „Regatul Mijlociu“. După cum am văzut, ei concepeau ordinea mondială ca pe niște inele concentrice care înconjurau domeniul imperial, iar sarcina împăratului era de a păstra acest pașnic teritoriu chinezesc și de a ține la distanță lumea barbarilor. Totuși, la sfârșitul secolului I, această pace era amenințată din interior.

După moartea împăratului Ai de Han, în secolul I î.Hr., imperiul s-a prăbușit din pricina tulburărilor stârnite de succesiune, care au alimentat resentimentele agricultorilor săraci. Un comandant militar, numit Wang Mang, s-a străduit în mod special să câștige masele. „Bogații au câini și cai hrăniți cu mai multe grâne și legume decât pot mânca“, remarca el. „Săracii nu au nici măcar suficiente resturi, iar sărăcia îi îndeamnă la fărădelegi.“[39] Reformele propuse de el au fost ample. Imediat ce a obținut regența de la mătușa lui, împărăteasa văduvă, a scos în afara legii sclavia, a naționalizat terenurile agricole și a demarat lucrări de infrastructură. De asemenea, a încercat să reducă prețurile produselor alimentare, numind un superintendent al pieței pentru a cumpăra mărfuri atunci când acestea erau ieftine și a le vinde când erau scumpe.[40] Măsurile sale radicale au fost însă curmate de inundații catastrofale, foamete și opoziția față de pretinsa uzurpare a tronului imperial. Rebelii și tâlharii s-au organizat în bande înarmate, precum Armata sprâncenelor roșii.

Între timp, un alt descendent al familiei imperiale, Liu Xiu, s-a folosit de haos în avantajul său. Profitând de momentul decisiv în lupta împotriva lui Wang Mang, Liu a dat dovadă de o remarcabilă capacitate de conducere militară pentru a obține victoria care i-a adus stăpânirea celei mai mari părți din Câmpia Chinei de Nord. În anul 25 d.Hr., s-a proclamat împărat al unei dinastii Han restaurate, așa-numita „Han Răsăriteană“, și a adoptat numele de Guangwu. Ca nouă culoare imperială a ales roșul, culoarea focului și a forței. Împăratul Guangwu a făcut totul pentru a-și spori legitimitatea ca moștenitor de drept al mandatului ceresc. Ca și Augustus, i-a cultivat pe scriitori importanți. Unul dintre ei a fost Ban Gu, istoric al curții, care relata că noua dinastie Han „a crescut disciplina imperială“.[41] El a insistat pentru centralizarea autorității și a reînviat teoria imperială confucianistă a lui Dong

Zhongshu. Guangwu a înțeles totuși că trebuia să câștige bunăvoința maselor pentru a rămâne la putere și, prin urmare, a susținut unele dintre politicile populiste ale lui Wang Mang. A confirmat abolirea sclaviei, a redus numărul de nobili de la curte, a redistribuit pământul săracilor și i-a scutit pe agricultori de povara serviciului militar obligatoriu.

Un obiectiv al acestei ultime și remarcabile reforme a fost dezarmarea societății chineze și, astfel, îngreunarea declanșării unui război civil. Însă a avut consecințe severe asupra politicii externe a imperiului. Cu numai o gardă la palat, formată din 2400 de soldați, și cinci comandanți care aveau în subordine câte 3500 de ostași, armata chineză a ajuns să fie mult mai mică decât a multor vecini. Soluția a fost să-i înroleze pe infractori și să recruteze războinici care nu erau din Han.[42] Mai mult decât oricând, securitatea depindea de strategia de a-i asmuți pe barbari împotriva barbarilor. În astfel de circumstanțe, Ban Gu a sfătuit să se înceapă campanii dincolo de graniță. Barbarii „sunt despărțiți de noi de munți și văi și opriți de deșert. Astfel, Cerul și Pământul au separat interiorul de exterior“, afirma el. „A încheia acorduri cu ei înseamnă a irosi daruri și a ne lăsa înșelați. A-i ataca înseamnă a ne epuiza armatele și a provoca raiduri“.[43]

Strategia de constrângere care a urmat a coincis în mod convenabil cu o perioadă de slăbiciune a barbarilor. În anul 24, Xiongnu respinsese o cerere de tribut, argumentând că Liu Xiu ar fi trebuit să plătească în schimbul sprijinului pe care îl primise împotriva lui Wang Mang. Dar în anul 50, după ce federația Xiongnu a fost afectată de conflicte succesorale, Xiongnu de Sud a acceptat obligația de a plăti tribut, a trimis un prinț ca ostatic la curtea dinastiei Han și a devenit stat-tampon. Xiongnu de Nord nu avea puterea de a amenința Imperiul Chinez și era hărțuit de rivali sponsorizați de Han, precum Wuhuan și Xianbei. În asemenea condiții, comandanții chinezi au devenit tot mai disprețuitori. „De ce este nevoie de cinci barbari Xiongnu pentru a face față unui soldat Han? Deoarece săbiile lor sunt tocite, iar arbaletele lor nu sunt bune de nimic.“[44] Între timp, consilierul Chao Cuo, îi asemăna pe Xiongnu cu „păsări care zboară sau fiare care aleargă pe câmpiile vaste“.[45] Această desconsiderare nu a durat mult însă.

Când a ajuns pe tron, împăratul Ming (57–75), succesorul lui Guangwu, a fost întâmpinat de o înfumurare agresivă în creștere a celor din Xiongnu de Nord. Aceștia efectuau raiduri în punctele de tranzacționare de la graniță și atacau garnizoanele slab dotate. Conflictele lor cu Xiongnuul de Sud

generau un aflux mare de imigranți, care erau imediat mituiți ca să se întoarcă acasă. La provocările militare se răspundea cu expediții punitive. Împăratul Zhang (75–88) a ordonat trupelor sale să intre adânc în Asia Centrală și să pună capăt problemei Xiongnu o dată pentru totdeauna. Generalul Ban Chao a reușit să aducă pacea în majoritatea acestor „regiuni occidentale“, ajutat de domnitorul kușani și de conducători locali mai puțin importanți. Când foametea a lovit și Xiongnu, câțiva dintre liderii acestora au venit la graniță pentru a se supune. „Impresionați de forța noastră militară și atrași de bogăția noastră, toți conducătorii au adus produse locale exotice drept tribut și pe fiii lor iubiți ca ostatici. Și-au descoperit capetele și au îngenuncheat spre est pentru a-i aduce un omagiu Fiului Cerului“, consemnează documentele.[46] China a reînființat protectoratul general al regiunilor vestice, pentru a supraveghea plata tributului.[47] Dacă un conducător nu putea să-și plătească datoriile, era îndepărtat de la putere, iar panglica imperială oficială era acordată unei noi marionete.

În timpul domniei împăraților Ming și Zhang, China a avut parte de o epocă de aur. Stabilitatea internă a revenit, impozitele au rămas scăzute, iar majoritatea agricultorilor au fost scutiți de serviciul militar. Zhang s-a ocupat cu succes de o epidemie dezastruoasă în rândul vitelor și a introdus politici de securitate socială, inclusiv scutirea de taxe pentru tații tineri, oferirea de cereale oricărei soții care năștea și subvenții pentru părinții care nu își puteau hrăni copiii. În 79, într-un evident efort de a-și etala calitățile de conducător, Zhang a chemat erudiți renumiți de pe întreg teritoriul pentru a participa la așa-numitele „Discuții virtuoase din Sala Tigrului Alb“. Rezultatul a fost un nou stil de guvernare, bazat pe principiile confucianiste. Aceasta se ocupa de ritualurile de la curte, justiția socială, legea și administrația publică din interiorul imperiului. Dincolo de granițe, principiul confucianist al armoniei era propagat prin relații și ceremonii din ce în ce mai ritualizate, concepute pentru a-i impresiona pe soli cu măreția lor, precum și cu daruri din ce în ce mai extravagante.

Această epocă de prosperitate a fost însă de scurtă durată. Politica de demilitarizare s-a dovedit imposibil de pus în practică. Neîncrezători în privința intențiilor barbarilor, oficialii au recomandat ca și mai multe trupe să păzească granița. Costul subvențiilor pentru liderii străini a crescut alarmant de mult. De asemenea, decăderea Xiongnu de Nord a diminuat necesitatea colaborării cu Xiongnu de Sud, Xianbei și Wuhuan, care, după

tăierea subvențiilor, au început să-i jefuiască pe agricultorii chinezi. În 94, Xiongnu de Sud și-a unit oficial forțele cu cele ale Xiongnu de Nord împotriva Imperiului Han.

Între timp, un alt vecin încerca să profite de haos, nomazii Qiang, care locuiau la vest de Câmpia Chinei de Nord. În 104, tensiunile au escaladat și a izbucnit un război aprig. Regimul Han a intrat în panică și a retras câteva garnizoane de la graniță, pentru a păstra securitatea „la est de trecători". Un intelectual de frunte a avertizat în privința efectului de domino geopolitic: „Dacă pierzi provincia Liang, atunci cele Trei Anexe vor fi granița. Dacă oamenii din cele Trei Anexe se mută spre interior, atunci Hongnong va fi granița. Dacă oamenii din Hongnong se duc spre interior, atunci Luoyang va fi granița. Dacă veți continua astfel, veți ajunge la marginea Mării de Est".[48]

Acesta a fost începutul prăbușirii dinastiei Han. Din cauza tulburărilor existente de ambele părți ale graniței, împăratul An (106–125) a optat pentru izolaționism. A închis Poarta de Jad – principala trecătoare de pe Drumul Mătăsii, care făcea legătura între China și Asia Centrală – și a pus capăt relațiilor tributare cu popoarele de la vest, deoarece nu mai puteau fi păstrate. An a fost un conducător notoriu de avar și incompetent, consemnările vorbind despre o „diminuare treptată a bunăvoinței" în timpul domniei sale. Prin unul dintre primele sale decrete, a eliminat redistribuirea pământului și cerealelor celor săraci, în timp ce familiile moșierilor au devenit din nou foarte puternice. În cadrul *Instrucțiunii lunare pentru cele patru clase de oameni,* Ts'ui Shih deplângea modul în care pământul era transferat în mod sistematic curtenilor și faptul că dorința împăratului de a majora impozitele îi incita pe oficialii locali să sechestreze fermele țăranilor. Țărănimea fără pământ era lăsată apoi la mila moșierilor bogați, care îi exploatau ca lucrători. Potrivit lui Ts'ui, țărănimea a devenit tot mai nemulțumită, determinându-i pe moșieri să-și fortifice locuințele și să angajeze gărzi.[49] În timpul succesorilor lui An au izbucnit revolte de proporții, precum Mișcarea celor cinci banițe de orez, în 142, și Răscoala turbanelor galbene, în 182. Poeziile din acea perioadă înfățișează o lume nesigură și plină de tristețe.

Anotimpurile înfloririi și ofilirii trec întruna, unul după altul,
Anii hărăziți omului sunt ca roua dimineții.
Viața omului este la fel de trecătoare ca o scurtă zăbovire,

Trupul lui nu e la fel de dur ca metalul sau piatra...
Unii iau droguri și speră să devină nemuritori,
Mulți dintre ei nu fac decât să-și încheie viața cu otravă.
E mult mai bine să bei un vin bun
Și să porți haine de mătase albă după cum ți-e voia.[50]

Războiul cu Qiang a înrăutățit și mai tare situația. „Qiang ne traversează frontierele atât de des, încât abia dacă trece un an în pace și doar la sosirea sezonului negoțului se arată supuși“[51], scria într-un raport. Consemnările vorbesc despre sute de mii de victime, pierderea unor întinse terenuri agricole și golirea gravă a visteriei imperiului. Oficialii au propus renunțarea la toate revendicările asupra zonelor locuite de Qiang, recunoscând tacit că Imperiul Han devenise incapabil să oprească pierderea influenței asupra periferiei sale. Elita era în mare măsură neinteresată de tulburările din vestul imperiului, fiind atrasă mai mult decât oricând de bogatele zone agricole din est. Aici, centrul de gravitație economic se mutase din Câmpia Chinei de Nord pe malurile fluviului Yangtze și, astfel, chiar mai departe de frontiera vestică.[52]

Curtea imperială era dominată de oficiali erudiți, proveniți din familii latifundiare bogate. Se spunea că „încă din vremurile dinastiilor Qin și Han, Shandong produce miniștri civili, iar Shanxi, generali de armată“.[53] Acești oficiali nu erau dispuși să renunțe la influența lor în favoarea militarilor din fruntea unor armate puternice, astfel încât au continuat să prefere politicile vechi, care implicau puterea blândă sau războaiele prin procură. „Oamenii din Bing și Liang, la fel ca și cei din Xiongnu, Tuge, supușii voluntari din zona Huangzhong și cele opt neamuri din Qiang de Vest sunt cei mai puternici luptători de sub cer și sunt temuți de toți“, afirma un curtean într-o conversație cu împăratul. „Toți sunt sub comanda Excelenței Voastre și servesc ca dinți și gheare.“[54] Un alt oficial comanda cărți despre pietatea filială, care să fie distribuite pe teritoriile Qiang.

Idilica parte de est al imperiului nu a reușit să înțeleagă aspra politică a puterii din vest. Însă cum curtea imperială era reticentă în privința apărării graniței, tulburările interne tot mai intense și tentativele de lovitură de stat mai frecvente au făcut-o să investească în miliții cu efective mari. Atunci când curtea s-a fragmentat în clanurile sale constituente, ostașii din miliții i-au călcat rapid pe urme. China devenise de neguvernat. În 190, întregul

imperiu era deja răvășit de lupte, la fel ca în perioada primăverii și toamnei sau a Statelor Combatante, cu secole în urmă. Aceste bătălii au implicat adesea sute de mii de războinici. Puternice căpetenii războinice i-au înlăturat mai întâi pe oficialii erudiți, apoi pe împărat. În 220, ultimul împărat Han și-a încetat existența de lider-marionetă, care dura de peste un deceniu, fiind detronat. A avut noroc că i s-a permis să se retragă în pace. Imperiul a fost mai puțin norocos. S-a împărțit în trei regate, Shu, Wu și Wei. În secolul următor, luptele interne au costat milioane de vieți.

Fondarea Imperiului Han a afectat întreaga Asie de Est. În Peninsula Coreeană, regatul Goguryeo, care înlocuise regatul Gojoseon, a profitat de ocazie pentru a scăpa de tutela chineză. Goguryeo fusese înființat la sfârșitul secolului I î.Hr., ca federație de triburi care trăiau din vânătoare și abia recent fusese consolidat ca stat cu o guvernare centralizată, sub conducerea regelui Gogukcheon (179–197 d.Hr.). *Samguk Sagi,* o compilație de consemnări coreene antice, îl credita pe Gogukcheon ca fiind un comandant capabil și un conducător drept. Ajungând într-un oraș sărac, spune mai departe legenda, și-a împărțit hainele cu locuitorii săi, iar ulterior, a instituit un sistem de subvenționare cu cereale. Probabil că regatul Goguryeo fusese un stat clientelar al Imperiului Han, cu toate că fricțiunile dintre ele erau frecvente. Asta se întâmpla în primul rând din cauza faptului că Goguryeo se întindea peste râul Yalu, astfel încât nu exista o graniță naturală între el și Imperiul Han, plus că era o concurență acerbă pentru câmpiile din Manciuria. Când dinastia Han s-a prăbușit, Goguryeo s-a extins pentru scurt timp, dar a fost silit să se retragă la loc, de către nou înființatul regat Wei.

Între timp, și în Japonia edificarea statului avansa lent. Surse chineze ne informează că, în timpul secolului I, arhipelagul Wa, numele vechi al Japoniei, încă era presărat cu sute de state micuțe, dar, până în 230, acestea se uniseră și formaseră regatul Yamatai. După plecarea împăratului Hanului, monarhul japonez a decis să ajungă la o înțelegere cu Wei, care a adoptat instantaneu practica tradițională tributară, oferindu-i titlul „Regatul Wa, prieten al Wei“ împreună cu o panglică violet specială. Aceste panglici fuseseră folosite și de Han în semn de recunoaștere a conducătorilor din Asia de Sud-Est. De exemplu, China i-a subvenționat și i-a protejat pe regii de pe teritoriul Vietnamului actual. Când surorile Trung s-au revoltat împotriva hegemoniei chineze, aproximativ în anul 41, Han a trimis în Vietnam un „general care să calmeze valurile“ împreună cu 20 000 de soldați. „Pe

oriunde a trecut, generalul a creat imediat prefecturi și districte, pentru a guverna orașele apărate de ziduri.“[55] Dar atacurile de gherilă din pădurile dese asupra cetăților susținute din China au continuat, iar dinastia Han a revenit la politica sa anterioară, de control indirect, prin comerț și lingușire diplomatică.[56] După dispariția Chinei dinastiei Han, aceste practici au fost continuate de regatul Wu.

Chiar dacă Imperiul Han s-a prăbușit, influența culturală și economică a Chinei a rămas importantă. Analizând căderea Imperiului Han, unele paralele cu Imperiul Roman, contemporan cu el, sunt frapante. În ambele cazuri, imperialismul a adus inițial securitate în țară, dar ulterior a provocat o inegalitate destabilizatoare și decadența elitei. Acestea au slăbit nucleul imperiului, în vreme ce granițele sale continuau să fie împinse spre exterior. Rezultatul a fost o expansiune excesivă. Poate că nu este o coincidență că Han a închis Poarta de Jad aproape exact în același timp în care Hadrian a ordonat legiunilor să se retragă din Mesopotamia.

Lumea extremelor

Așadar, lumea împăraților Augustus și Guangwu a fost una a extremelor. A fost o epocă a comerțului și a explorării transcontinentale fără precedent. Negustorii și emisarii parcurgeau distanțe mari. L-am cunoscut deja pe delegatul chinez blocat în Parția, în drum spre Roma, în 97, dar, în 166, un trimis roman a făcut călătoria spre est, ajungând acolo este acum Vietnamul, în speranța de a oferi daruri împăratului chinez.

Imperiile Roman, Part, Kușan și Han promiteau un soi de pace și armonie. Într-adevăr, Roma și Han au reușit să le obțină timp de câteva decenii. Dar, chiar și așa, pacea era întotdeauna relativă. Violența nu a încetat niciodată de-a lungul granițelor. În orice caz, de această pace, câtă a fost, a beneficiat mai ales o mică elită aflată în centru, care controla aprovizionarea cu alimente, comerțul cu obiecte de lux și monopolurile statului. În Imperiul Roman, aproximativ 15% din populație este posibil să fi constat din sclavi.[57] În China dinastiei Han, doar 1–2% din populație era compusă din sclavi, deși proporția era mai mare în orașe, iar deseori, țăranii nu o duceau mult mai bine. Și popoarele nomade aveau sclavi și erau temute de locuitorii societăților sedentare, deoarece le atacau pentru a lua sclavi.

Dacă nu trăiau în capitalele imperiale în perioade de stabilitate politică, majoritatea bărbaților, femeilor și copiilor nu erau niciodată în siguranță deplină și rareori erau scutiți de greutăți. Adesea, oamenii supraviețuiau doar cu un pumn de cereale și fasole pe zi, din când în când îmbogățite cu puțin ulei, fructe sau legume.[58] Subnutriția era răspândită și la fel erau și bolile, în special în orașele aglomerate. Mortalitatea infantilă în primii doi ani de viață era de 50%.[59] În esență, imperiul era o acumulare de privilegii în mica zonă capitalei și lipsa lor pe marele teritoriu înconjurător, precum și promovarea intereselor unei mici elite bogate, în detrimentul intereselor mulțimii sărace.

Capitolul 7. Marea criză imperială (250–500 d.Hr.)

În jurul anului 400 d.Hr., poetul chinez Tao Yuanming și-a pus pe hârtie viziunea despre o lume ideală:

> Blândul vânt de sud vine odată cu schimbarea anotimpului,
> Rafalele sale învârtejite îmi desfac roba.
> Întrerupând contactele sociale, mă bucur de activități plăcute;
> Stând întins sau în șezut, cânt la ceteră sau joc cărți.
> Din legumele grădinii, mai am destule,
> Cereale de anul trecut sunt încă în hambar.[1]

La celălalt capăt al Eurasiei, Palladius Rutilius Taurus Aemilianus, proprietar de terenuri în provincia romană Galia, în secolele al IV-lea sau al V-lea, s-a apucat să scrie un tratat pentru agricultorii începători. Sfaturile lui aveau să-i ajute să creeze un paradis la fel de pașnic și de prosper precum cel înfățișat de Tao, unul cu fântâni de nesecătuit, câmpii verzi, atmosferă senină, livezi încărcate de fructe și drumuri bine construite.[2] După mai bine de 1 000 de ani, visul oamenilor de a trăi în armonie cu natura abia dacă se schimbase.

Dar idilele arcadiene ale lui Tao și Palladius au fost scrise pe fondul unor societăți afectate de degradarea politică. În toată Eurasia, perioada cuprinsă între 250 și 500 a fost caracterizată de regresia imperială. Imperiul Roman de Apus era invadat

de barbari. Rămășițe ale vechii măreții imperiale se păstrau în Constantinopol, dar Imperiul Roman de Răsărit nu avea să ajungă niciodată să aibă aceeași putere ca Roma imperială a primelor sale două secole. În China, barbarii atacau regatele în care se fărâmițase Imperiul Han. În Asia de Sud, zenitul Imperiului Gupta a durat relativ puțin. O vreme, nou-înființatul Imperiu Sasanid s-a evidențiat ca o excepție, dar, până la sfârșitul secolului al V-lea, a decăzut și el. Restul Eurasiei era un furnicar de lupte și alianțe fluctuante, statele relativ mici – precum Funan, regatul Pandyan, Goguryeo și regatul Yamato –, societățile nomade și popoarele migratoare luptându-se pentru supraviețuire și supremație.

VÖLKERWANDERUNG

Perioada dintre secolul al III-lea și al V-lea s-a remarcat prin destrămarea celor două mari centre de putere, Roma și China, care au dispărut ca urmare a slăbiciunii interne și a presiunii neîntrerupte la care le-au supus popoarele migratoare. Lovitura fatală a venit din inima Eurasiei, câmpiile și văile Mongoliei și Asiei Centrale fiind locuite de Xiongnu și popoare înrudite cu ei, cunoscute colectiv ca huni, care cuprindeau diverse grupări tribale – hunii albi, hunii roșii, huni heftaliți, pentru a numi doar câteva. Nucleul acestor societăți înrudite genetic și cultural era format din hoarde confederate de

nomazi călare care își urmau vitele de la o pășune la alta. Dincolo de câmpiile din Mongolia și Asia Centrală, seminomazii și negustorii întreținеau relații cu societățile agricole sedentare, care priveau de sus la popoarele migratoare, considerându-le niște fiare sălbatice cu picioare crăcănate, călite de clima aspră. „Sunt capabili să reziste la vânt și ploaie, oboseală, foame și sete“, declarau neliniștiți oficialii.[3] Poate că nu-i surprinzător că hunii se considerau cu totul altfel. De exemplu, o inscripție din nordul Indiei este plină de elogii la adresa unei căpetenii hune: „Eroismul său... era caracterizat în special de bună credință, pământul era guvernat cu dreptate“.[4]

În secolul al III-lea, relațiile dintre triburile migratoare și centrele agricole au fost profund perturbate. Acest lucru a fost parțial cauzat de schimbările de mediu. Clima a devenit atât de aspră în Mongolia și Asia Centrală, încât Xiongnu și hunii au fost nevoiți să se mute. Dendrologia arată că stepele au devenit mai secetoase între 242 și 293.[5] În această perioadă, confruntările dintre Xiongnu, Xianbei și chinezii aflați de-a lungul Fluviului Galben s-au întețit. În 311, războinicii Xiongnu au jefuit capitala chineză, Luoyang. Aproximativ în același timp, hunii și-au părăsit patria de pe malurile Volgăi. Cu toate că, în general, considerăm că hunii erau niște războinici extrem de sălbatici, călătoria lor de 4 000 de kilometri a fost îngrozitor de dură și plină de privațiuni. În 370, au traversat Donul, iar câțiva ani mai târziu, au ajuns la Dunăre, unde s-au ciocnit cu goții, care locuiau în acea zonă. Exodul goților le-a făcut să intre în panică pe popoarele germanice înrudite cu ei care trăiau de-a lungul granițelor Imperiului Roman. Așadar, au luat-o la fugă din calea lor, trecând de *limesul* roman. Episcopul Ambrozie al Milanului a explicat cataclismul. „Hunii s-au năpustit asupra alanilor, alanii, asupra goților, iar goții, asupra taifaliilor și sarmaților.“[6]

Combinată cu suprapopularea, aceeași schimbare a climei care i-a alungat pe huni de pe câmpiile lor a accelerat migrația triburilor germanice din regiunea baltică spre sud, către câmpiile dintre fluviile Elba și Rin, iar apoi mai departe, spre Marea Neagră. Timp de secole, Baltica a fost o zonă de tranzit atât pentru comerț, cât și pentru migrație. Dar acest exod a fost mult mai mare și mai destabilizator. Gândiți-vă la goți. Aceștia proveneau din Peninsula Daneză, cam prin secolul I s-au instalat de-a lungul Elbei, unde s-au ciocnit cu triburile aflate acolo, apoi au ajuns la Dunăre, în jurul anului 350, unde s-au înfruntat cu legiunile romane. Treptat, s-au implicat în lupta

romană internă în privința succesiunii imperiale, care s-a soldat cu moartea a mii de oameni. Conflictele pentru pământ și conducere dintre triburile gotice au fost și ele dure. Apoi, au fost loviți de foamete și de avangarda valului hun. În ceea ce a fost mai mult un act de disperare decât de agresiune, în cele din urmă, goții au trecut Dunărea și au intrat în Imperiul Roman, unde au ajuns la mila liderilor locali, care, în schimbul alimentelor, se pare că i-ar fi înrobit pe copiii goților. În 405, goții nu au mai putut îndura și au pornit spre Roma, pentru a cere pământ și drepturi.

Un alt popor germanic important, vandalii, nu a dus-o nici el mai bine. Vandalii traversaseră Marea Baltică în secolul al II-lea, intrând instantaneu în conflict cu triburile instalate deja acolo. În jurul anului 270, s-au mutat pe malul Dunării, unde au făcut un pact cu Roma, pentru a rămâne pe malul nordic. Când au sosit goții, i-au rugat în zadar pe romani să le permită a se muta. Fiind înfrânți atât de goți, cât și de huni au fost siliți să pornească spre vest, urmând Dunărea până pe actualele teritorii ale Slovaciei, Austriei și Elveției. Încă urmăriți de huni, au ajuns la Rin în 406, unde au dat de franci și au pierdut zeci de mii de vieți în luptele care au urmat. În 409, vandalii au trecut Pirineii și au ajuns în Spania, unde așezările lor au fost curând amenințate de migratorii vizigoți. În 429, până la urmă, au traversat strâmtoarea Gibraltar, ajungând în Africa, unde au luptat împotriva trupelor romane și a berberilor pentru a întemeia regatul vandal.

Pentru vandali, goți, burgunzi, saxoni și multe alte popoare migratoare, odiseea spre terenurile agricole cu climat temperat din Europa de Vest și de Sud a fost lungă, dură și violentă. Nu au fost invazii militare scurte și brutale, ci un *Völkerwanderung* – criză susținută de o migrație provocată de o combinație de schimbări climatice, greutăți materiale, nesiguranță și atracția bogăției. Aceste migrații au scăpat rapid de sub control, mai întâi iscându-se războaie cu popoarele care deja locuiau pe pământurile unde ajungeau popoarele migratoare, apoi, inevitabil, cu Imperiul Roman însuși. Armatele popoarelor migratoare erau formate din zeci de mii de oameni – de exemplu, armata hunilor care a ajuns în inima Imperiului Roman avea circa 60 000 de războinici. Dar nici chiar hoarde la fel de mari ca aceasta nu ar fi putut ieși învingătoare dacă structurile imperiale nu ar fi fost deja corodate din interior.

Căderea Romei

În 248 aprilie, sute de mii de cetățeni romani s-au adunat în Colosseum și Circus Maximus. S-au organizat banchete, iar săracilor li s-a oferit pâine în plus. Monede speciale au fost bătute cu sloganuri precum *Romae Aeternae* și *Saeculum Novum* pentru a comemora o nouă epocă a orașului etern. Conform calendarului roman, orașul fusese fondat cu exact 1 000 de ani în urmă, un mileniu sărbătorit printr-un număr impresionant de arcuri de triumf. Fără îndoială, romanii s-au bucurat de acele petreceri, chiar dacă mulți trebuie să se fi întrebat dacă viitorul imperiului va continua să fie la fel de triumfător. Roma tocmai își revenise după o perioadă tulbure, în timpul căreia cinci împărați fuseseră la conducere mai puțin de un an. Orașul fusese cuprins de lupte religioase între păgâni și comunitatea în creștere a creștinilor, care nu mai doreau să rămână ascunși în catacombele subterane. În 250, noul împărat, Decius, a ordonat ca toți cetățenii să se roage zeilor Romei. Ca un semn divin, decretul a fost urmat de izbucnirea unei epidemii de ciumă care, la apogeul său, a ucis 5 000 de oameni pe zi în capitala imperiului.

Ciprian, scriitorul creștin numit recent episcop al Cartaginei, scria despre o ordine mondială care pierea.[7] Numai cerul putea aduce salvarea de ciumă și opresiune. Între timp, în capitală ajungeau mesaje cu vești despre situații de urgență de la granițele imperiului. Împăratul din vremea trecerii Romei în noul mileniu, Filip Arabul, fusese obligat să semneze un tratat de pace jenant cu sasanizii de la est, renunțând la toate pretențiile asupra Armeniei și plătind o mare indemnizație, pentru a scăpa de o grijă și a se putea dedica apărării frontierei nordice. Zosimus, istoricul bizantin de la sfârșitul secolului al V-lea, scria despre confuzia universală și slăbiciunea din acele timpuri. „Observând că împărații nu erau capabili să apere statul, ci neglijau tot ce era dincolo de zidurile Romei, goții, sciții, burgunzii și carpii au jefuit încă o dată orașele Europei de tot ceea ce rămăsese în ele, în vreme ce, în altă parte, sasanizii invadau Asia.“[8]

Însă dacă umilitorul tratat cu sasanizii arăta limitările puterii Romei atunci când se confrunta cu un alt imperiu, capacitățile sale militare erau în continuare superioare celor ale goților și ale altor triburi germanice. Frontierele nordice ale imperiului erau protejate de fluvii mari, care reprezentau bariere naturale extraordinare, de rețele de fortărețe, drumuri și lanțuri de aprovizionare construite pe parcursul secolelor, de nave de război care patrulau fluviile și mările și, bineînțeles, de o armată formidabilă.

Numărând peste 300 000 de soldați în total, armata romană era dotată cu arme mai bune, artilerie grea și capacități inginerești pe care nici unul dintre popoarele barbare nu le avea la dispoziție.

Prin urmare, problema Romei nu era slăbiciunea militară, ci cea politică. Chiar dacă unii împărați au oprit temporar forțele de fragmentare a imperiului din interior, perioada medie de domnie a fost de numai trei ani în decursul secolului care a urmat intrării în noul mileniu. În 293, Dioclețian (284–305) a încercat să pună capăt crizei de autoritate imperială, prin numirea a trei conducători adjuncți, fiecare responsabil pentru guvernarea unei părți a imperiului. Domnia lui Dioclețian a fost emblematică prin paradoxurile care au bântuit Imperiul Roman. Pe de o parte, nu existau limite ale ambiției militare. Fortărețele au fost renovate, armata s-a extins și s-au lansat campanii împotriva inamicilor din afara granițelor imperiale. Delegații străini erau nevoiți să se înjosească în stilul tradițional persan, întinzându-se pe jos în prezența împăratului. „Noi, protectorii rasei umane, suntem de acord că justiția trebuie să intervină astfel încât mult-sperata soluție pe care oamenii care nu au reușit să o găsească singuri să poată fi aplicată pentru binele general, sub supravegherea noastră“[9], proclama Dioclețian. Acesta încă era spiritul imperialist în cea mai pură formă.

Pe de altă parte, Dioclețian s-a străduit să facă față tulburărilor sociale din imperiu cauzate de o masivă inflație a prețurilor. Împăratul a încercat varianta populismului, declarând că vinovați erau speculanții bogați: „Deși fiecare dintre ei se scaldă în cele mai mari bogății, cu care națiuni ar putea fi satisfăcute, aleargă după bonificații personale și încearcă să-și sporească profiturile cât mai mult. Logica umanității noastre împărtășite ne îndeamnă să stabilim o limită a lăcomiei lor“.[10] Mai importante au fost însă politicile sale catastrofale de depreciere a monedei, încercarea de a impune prețuri maxime și creșterea impozitelor pentru a plăti cheltuielile militare mai mari. Revolte fiscale au izbucnit în tot imperiul.

A fost nevoie de un alt război civil înainte ca un guvern puternic și reformele împăratului Constantin (306–337) să aducă o perioadă de liniște. Pentru a controla inflația agresivă, a introdus o nouă monedă de aur, *solidus.* A căutat să pună capăt violenței religioase dintre păgâni și creștini, prin emiterea Edictului de la Milano, în 313, care recunoaște dreptul la libertate religioasă. Deși Constantin nu s-a convertit la creștinism decât pe patul de moarte, în mod tradițional edictul său este considerat punctul în care

Imperiul Roman a încetat oficial să-i persecute pe creștini și a început să adopte această credință. De o importanță similară pe termen lung pentru imperiu a fost decizia lui Constantin de a muta capitala în vechiul oraș grecesc Bizanț – redenumit Constantinopol în 330 –, situat strategic, pentru a controla mai bine provinciile refractare, dar bogate din Orient și a facilita centralizarea reînnoită a autorității imperiale.[11]

În realitate însă, în secolul al IV-lea, Imperiul Roman s-a divizat din ce în ce mai mult în jumătățile vestică și estică, împărați rivali conducând de la Roma și Constantinopol. Cu toate acestea, imperiul a rămas decis să-și apere frontierele nordice, înțelegând foarte bine că, dacă barbarii traversau Rinul și puneau stăpânire pe trecătorile din Alpi sau dacă traversau Dunărea și cucereau Câmpia Maghiară, avea să le ia doar câteva zile să ajungă în Italia Centrală. Cu toate că împărați precum Constantin și, mai târziu, Valentinian I (364–375) încă puteau să-i înfrângă nimicitor pe dușmanii lor barbari, imperiul continua să se destrame. Roma a ajuns să se bazeze din ce în ce mai mult pe forța umană barbară, care însă era slab instruită pentru apărare, înrolând-o în legiunile sale și folosindu-se de *foederati,* plătind cu aur pentru a-și cumpăra pacea. Tulburările au afectat comerțul și agricultura din provincii, în timp ce oamenii bogați din marile orașe cheltuiau ca și cum avea să vină sfârșitul lumii. Rezultatul a fost impozitarea grea și revoltele fiscale. Iar după ce câțiva ani de vreme rea au dus la foamete, situația a scăpat complet de sub control.

În 356, a izbucnit un război fățiș cu o confederație de triburi germanice cunoscută sub numele de „alamani“. În cele din urmă, învecinaților franci salieni a trebuit să li se acorde pământul pe care se stabiliseră, pe malurile râului Scheldt, și să fie acceptați ca *foederati.* În 363, Roma a acceptat o nouă plată anuală în aur, pentru a-i liniști pe sasanizi. De această dată, senatul a decis să consulte profeticele Cărți sibiline. „Pentru toată bogăția pe care Roma a luat-o din Asia tributară, de trei ori mai mult va lua Asia de la Roma, răsplătind-o cu aceeași aroganță blestemată pe care i-a arătat-o ea“, au prorocit acestea. „Și pentru toți bărbații care au fost luați din Asia și duși să trăiască în Italia, de douăzeci de ori pe-atâția bărbați italieni vor sluji în Asia ca sclavi fără nici un ban.“[12] Câțiva ani mai târziu, războiul civil a izbucnit în cel mai prost moment posibil.

Sosirea hunilor în stepa ponto-caspică i-a izgonit pe goți de pe pământurile lor și i-a obligat să solicite cu disperare permisiunea de a traversa Dunărea și

de a se stabili pe malul său sudic. Roma nu a luat situația în serios. „Când trimișii străini au implorat cu rugăciuni și proteste ca o populație exilată [goții] să fie primită pe malul nostru al râului“, scria istoricul și soldatul Ammianus, „treaba aceasta a provocat mai multă bucurie decât frică.“[13] Refuzul a declanșat un nou război important la graniță, care s-a încheiat abia în 382, când goții au acceptat statutul de *foederati* în schimbul dreptului de a rămâne la sud de Dunăre. Totuși, situația a continuat să se deterioreze. După cum a consemna cronicarul Prosper: „O furtună sălbatică de tulburări barbare s-a stârnit peste Italia“.[14]

După moartea împăratului Teodosie, în 395, imperiul a fost divizat oficial. De-atunci încolo, aveau existe două imperii romane: de Apus, având capitala la Roma, și de Răsărit, condus din Constantinopol. Dar chiar și cu imperiul împărțit în două, cel puțin aparența tradiționalului prestigiu imperial a fost păstrată. Monedele înfățișau în continuare împărați care îi ucideau pe dușmanii străini, doar că acum erau făcute din cupru fără valoare. Arcuri de triumf încă erau ridicate, dar sculpturile erau deseori reciclate din monumente anterioare. Pe piedestalul unui obelisc din Istanbul, împăratul Teodosie poate fi văzut privindu-i cu mândrie pe barbarii îngenuncheați. În tradiția Pax Romana, Constantin și Teodosie au emis legi și protocoale care reglementau relațiile externe. Scriitori precum Quintus Aurelius Symmachus, om de stat de la sfârșitul secolului al IV-lea, povesteau că, în timpul convorbirilor de pace, împăratul era escortat de o mulțime de cavaleri splendid echipați, care aveau stindarde magnifice, încercând astfel să-i intimideze pe adversarii barbari.

Totuși, în privința diplomației, împărații romani din perioada târzie se bazau în mare măsură pe ambasadori – uneori, aceștia primeau autoritatea deplină de a negocia în numele stăpânilor imperiali – și pe emisari recrutați deoarece cunoșteau limba și cultura anumitor popoare. Senatul încă primea în mod oficial delegați străini și stabilea impozitele necesare finanțării războaielor. Dar, din vremea lui Dioclețian, majoritatea împăraților au fost sfătuiți de un *sacrum consistorium* format din înalți oficiali din administrația imperială. După Teodosie însă, diplomația romană a devenit din ce în ce mai disfuncțională, iar tratatele nu au mai fost întocmite cu aceeași atenție ca odinioară.[15]

La sfârșitul anului 406, granița de nord a Imperiului Roman de Apus a cedat când alamanii, vandalii și suevii s-au revărsat peste Rin în nordul

Galiei. Trupele romane au fost rechemate repede din Bretania, pentru a face față amenințării, lăsând țărmurile neapărate împotriva atacurilor saxone. „Cele patru năpaste – sabia, foametea, molima și fiarele sălbatice – s-au dezlănțuit peste tot în lume“, consemna cronicarul Idacius.[16] Dar răul cel mai mare încă nu venise. În 408, vizigoții – triburi stabilite pe malul Dunării în 382 – au invadat Italia, pentru a răzbuna masacrarea familiilor de *foederati* goți care luptau în Galia, a căror loialitate fusese pusă la îndoială. Pe măsură ce armata vizigotă se apropia de Roma, încercările de a o cumpăra cu sume mari propuse drept tribut și oferirea de onoruri extravagante au eșuat. A urmat un asediu lung. „Neprimind nici un ajutor și toate proviziile lor fiind consumate, după cum era de așteptat, foametea s-a instalat și a fost urmată de o molimă, iar peste tot era plin de cadavre.“[17] Sclavi au fost cei care, în cele din urmă, au deschis porțile.

Era anul 410. Pentru prima dată în opt secole, Roma căzuse în mâinile unui dușman străin. La încheierea asediului, populația orașului fusese înjumătățită, ajungând la 500 000 de locuitori. „Cea mai strălucitoare lumină a întregii lumi este stinsă. Într-adevăr, capul Imperiul Roman a fost tăiat“, se lamenta istoricul și teologul Ieronim.[18] Încărcați cu pradă, vizigoții au abandonat curând orașul, dar lupta cu moartea a Imperiului Roman de Apus a continuat zeci de ani, hunii, popoarele germanice și căpeteniile războinice romane transformând provinciile într-un câmp de luptă. În cele din urmă, în 476, Flavius Odoacru, un general roman de origine barbară, l-a detronat pe împăratul Romulus Augustulus. Deși Odoacru intenționa să acționeze la ordinul împăratului din Răsărit, trupele sale l-au proclamat curând rege de drept al Italiei. Imperiul Roman de Apus se prăbușise, în cele din urmă.

Dincolo de Adriatica însă, Imperiul Roman de Răsărit a rămas un stat formidabil, care se întindea de la Dunăre la Marea Roșie. Capitala sa, Constantinopol, avea în jur de 500 000 de locuitori, iar numărul acestora a fost sport de corăbiile pline de refugiați din Peninsula Italică. Arhitectura sa deja rivaliza cu cea a Romei. Avea palate, biserici, un hipodrom, cisterne, apeducte, băi publice și o piață centrală, Augustaion, în stilul forului roman, toate protejate de ziduri puternice.

În anul de răscruce 476, Imperiul Roman de Răsărit era condus de Zeno (474–491), care a făcut tot ce i-a stat în putere pentru a-i păstra gloria străveche. Primea ambasadori îmbrăcat în violet și așezat pe un tron înalt. Au fost bătute monede cu împăratul încoronat și străpungând cu lancea un

inamic prăbușit. Însă a tratat tulburările din Vest cu un amestec de pompă și pragmatism. Incapabil să intervină militar, a încercat să exercite autoritate asupra lui Odoacru, acordându-i cea mai înaltă onoare, titlul de patrician. Când Odoacru a renunțat la tutela imperială a lui Zeno pentru a deveni rege al Italiei, împăratul a apelat la o politică similară cu a regelui got Theodoric, care, în cele din urmă, l-a învins și ucis pe Odoacru, în 493.

Între timp, în 482, Zeno a trebuit să se ocupe de disensiunile în creștere dintre sectele creștine din Imperiul Răsăritean. *Henoticon,* încercarea lui eșuată de a-i împăca pe conducătorii Bisericii, începe cu un impresionant pomelnic de titluri și epitete – „împăratul Cezar Zeno, pios, victorios, triumfător, suprem, veșnic veneratul Augustus“ –, dar sfârșește aproape cerșind pace și unitate. „Originea și constituția, măreața și invincibila apărare a suveranității noastre este singura credință dreaptă și adevărată.“[19] Semințele schismei de un secol dintre împărat și Biserică erau sădite. În 494, papa Gelasius a luat inițiativa de susține cazul supremației autorității papale în fața succesorului lui Zeno, Anastasius (491–518). „Există două lucruri, împărat august, prin care această lume este condusă în principal, autoritatea consacrată a episcopilor și puterea regală“, explica el într-o scrisoare către Anastasius. „Dintre acestea, episcopii poartă o povară mult grea, deoarece trebuie să interpreteze judecata divină chiar și pentru regii omenirii.“[20] Împăratul a preferat să nu facă nici un comentariu și să-l ignore pe papă. În mod pragmatic, a continuat să-i trimită pe episcopi în misiuni diplomatice și s-a concentrat asupra securității imperiului.

Anastasius s-a apucat să refortifice frontiera estică a imperiului și să construiască un zid care ducea de la Marea Marmara la Marea Neagră, pentru a proteja Constantinopolul de atacurile terestre. A continuat fantezia diplomatică de a acorda onoruri imperiale diverșilor regi germanici din Occident – unii au fost făcuți patricieni, alții, consuli onorifici, unii, chiar „miniștri ai distracției publice“ *(tribuni voluptatum).* Episcopul și istoricul Grigorie de Tours a înregistrat ceremonia care a avut loc când regele franc Clovis a fost făcut consul, după înfrângerea goților în 507:

> Scrisori au ajuns la Clovis de la împăratul Anastasius, pentru a-i oferi titlul de consul. În biserica Sfântului Martin a stat îmbrăcat într-o tunică violetă și cu o pelerină militară și s-a încoronat cu o diademă. Apoi, a plecat pe calul său și cu propria mână a azvârlit monede de aur și argint

printre oamenii prezenți... Din acea zi, a fost numit consul sau Augustus.[21]

Evenimente precum oferirea titlului de consul onorific lui Clovis marchează începutul unui nou capitol important din istoria Europei Occidentale – ambiția regilor creștini de a învia o parte din măreția Imperiului Roman și de a prelua mantia celor mai iluștri membri ai acestuia, Iuliu Cezar, Augustus și alții asemenea. Ordinea politică a Europei a continuat să evolueze, dar cultura imperială a Romei – legendele, eroii și simbolurile sale – a fost păstrată.

Răscoala barbarilor

În China, prăbușirea dinastiei Han, în 220, a fost urmată de o epocă a confuziei, războaielor și genocidului, în care au murit zeci de milioane de oameni. Toate valorile tradiționale au fost puse sub semnul întrebării – cel mai notabil, „Cei șapte înțelepți din crângul de bambus“ sugerau alcoolul, individualismul, sexul liber și homosexualitatea ca mijloace de a scăpa de durerile epocii.

Trei regate dominau harta politică a Chinei: Wei, Wu și Shu. Wei stăpânea cea mai mare parte a Câmpiei Chinei de Nord. Aici, puterea trecuse de la moștenitorii dinastiei Han la căpeteniile războinice din familia Cao, care au refuzat mandatul ceresc deoarece se temeau că, devenind împărați, „era ca și cum ai fi fost gătit pe plită“. Spre sud, pe ambele maluri ale fluviului Yangtze, regii Wu stăpâneau un teritoriu fragmentat, cu hotare fluide, care se întindea până la Râul Roșu. Regatul Shu se întindea în zona cursului mediu și superior al fluviului Yangtze, iar centrul său de putere era câmpia Sichuan, în jurul orașului modern Chengdu. Cele trei regate aveau relații comerciale strânse, geografia și climatul lor diferite făcând piețele acestora complementare. Shu a investit foarte mult în sisteme de irigații, a devenit un remarcabil cultivator de bumbac și tranzacționa articole de lux cu Asia Centrală. Wu avea o economie agricolă înfloritoare, era specializat în meș-teșuguri, precum ceramica emailată verde, și și-a construit o flotă comercială care ajungea în Peninsula Coreeană și India. Situația Wei era mai problematică. A fost grav afectat de schimbările climatice, secetă și depopulare. În consecință, grâul a trebuit să fie importat din sud. Amenințați de foamete, cei din Wei au devenit hotărâți și ambițioși.

În ciuda relațiilor comerciale dintre cele trei regate, domeniile de interes suprapuse au transformat câmpiile dintre Yangtze și Fluviul Galben într-un câmp de luptă. O alianță timpurie între Shu și Wu nu a supraviețuit tensiunilor legate de orașul Jingzhou, un centru comercial de pe Yangtze. Conștient de frământările din regatul Wei, pentru a-l cuceri, Shu a lansat cinci expediții importante în șase ani. De fiecare dată, sute de mii de războinici au fost chemați la arme. Shu a mituit Xianbei și Qiang să deschidă un al doilea front, dar Wei a rămas ferm pe poziție, a lansat o contraofensivă și a cucerit capitala rivală, în 263.

În același an, dinastia Wei a fost răsturnată de o căpetenie războinică numită Sima Yan. Sima Yan nu a avut probleme cu titlul imperial, când a preluat puterea în Wei, declarând că avea să răzbune dinastia Han, o referire clară la mandatul cerului. În 266, și-a asumat titlul de împărat Wu, inaugurând oficial dinastia Jin de Apus. Apoi, Sima și-a îndreptat privirea spre regatul Wu. După cum spune *Romanța celor trei regate,* din secolul al XIV-lea, una dintre marile opere clasice în proză ale literaturii chineze: „Orașele și zidurile Han au ajuns pe mâini noi, iar dealurile și pâraiele din Wu vor urma curând“.[22] Sima a continuat să-și delegitimeze rivalul Wu. Sfetnicii i-au zis să se miște rapid: „Tirania lui Sun Hua a ajuns de o violență și o cruzime extreme. Poate fi cucerit fără luptă. Dar dacă Sun Hua ar părăsi scena și un suveran capabil ar veni pe tron, Maiestății Voastre s-ar putea să-i fie foarte greu să cucerească pământul de la sud“.[23] Pentru a ajunge în capitala Wu, aflată dincolo de Yangtze, trupele lui Sima Yan au lucrat timp de șapte ani pentru a construi o flotă de corăbii de război. În 280, Wu s-a predat.

Cea mai mare parte a teritoriului celor trei regate a fost reunificată, dar numai cu numele. Sima Yan nu a fost niciodată capabil să-și afirme pe deplin puterea și a trebuit să se bazeze pe principii locali pentru a-și guverna țara. Succesorul său a pierdut controlul în întregime. Analele descriu modul în care statul Jin de Apus a fost afectat de lupte interne, furtuni cu grindină, cutremure, incendii și venerarea diavolului. Invazii de lăcuste au devorat culturile de orez, iar când un oficial l-a informat pe împărat că poporul său mănâncă iarbă din această cauză, acesta a replicat cinic: „De ce nu mănâncă terci cu carne?“[24] Scriitorii de la acea vreme îi criticau pe împărații Jin de Apus pentru decadența și imoralitatea lor. „A te opune riturilor și a batjocori

învățăturile [lui Confucius] – nu există o crimă mai mare decât asta“, declara omul de stat Bian Kun.[25]

Haosul care a provocat dispariția regatului Jin de Apus, provocat de lupta pentru tron a diverșilor membri ai familiei imperiale, a fost numit Războiul celor opt prinți (291–306). Între timp, nori negri se adunaseră și dincolo de hotarele regatului Jin de Apus aflat în curs de dezintegrare. La vest de Câmpia Chinei de Nord, pe platoul provinciei Shanxi de astăzi, un lider charismatic unise multe dintre triburile Xianbei. El a argumentat că a continua doar raidurile în câmpie nu era o opțiune, ci trebuiau să o cucerească odată pentru totdeauna. „Am văzut că generațiile trecute făceau raiduri și jefuiau așezările de la graniță și, cu toate că a existat un anumit câștig, prada capturată nu a meritat pierderile de vieți omenești, așa că au trebuit să pornească alte raiduri și ostilități“, spunea el. „Sute de familii suferă în mizerie, așadar nu este o tactică pe termen lung.“[26]

Xianbei au forțat o ușă deschisă. Cu resursele proprii epuizate, prinții chinezi au apelat din nou la barbari pentru a-i ajuta în luptele lor dezastruoase. Shu a chemat Qiang, iar în curând, s-a pomenit că noii săi aliați i-au cucerit capitala, Chengdu, în 304. Un general renegat al regatului Jin de Apus s-a adresat Xiongnu, care fusese legat de curtea imperială prin căsătorii și ostatici princiari. Unul dintre ostaticii de odinioară, Liu Yuan, a considerat invitația o ocazie de a se declara împărat al noului stat Han Zhao, de a ataca marile orașe Luoyang și Chang’an, de a-l prinde pe împăratul Jin și de a-l face majordomul său.

Invazia Xiongnu a fost cataclismică. Câmpia Chinei de Nord a fost invadată de zeci de mii de războinici barbari. „Săgețile zburau ca picăturile de ploaie, iar lumina focurilor umplea cerul.“[27] Jin de Apus se pare că a mobilizat până la 700 000 de soldați împotriva lor; consemnările vorbesc despre cadavrele a 100 000 puse unul peste altul într-o grămadă. Foametea, boala și depopularea au afectat Câmpia Chinei de Nord. Într-un act de disperare, Jin a încercat să-i lingușească pe Xianbei cu titlurile de duce și prinț de Dai. Dar era prea târziu, iar Xianbei au profitat de agitație pentru a-și întemeia propriul regat, în 310.

Această perioadă, cunoscută drept Răscoala celor cinci barbari (304–316), a schimbat cu totul peisajul politic. Teritoriul Jin fusese redus la zonele de la sud de Fluviul Galben, iar de-atunci încolo, dinastia a fost numită Jin de Răsărit. Barbarii care au pus stăpânire pe mari porțiuni din Câmpia Chinei

de Nord au continuat să se războiască cu prinții locali și unul cu celălalt, abia făcând câte o mică pauză. În 340, o căpetenie războinică Xianbei a masacrat 200 000 de oameni. În 354, o expediție din Jin de Răsărit împotriva Xianbei a costat 40 000 de vieți. În 383, un război între Jin de Răsărit și statul Qiang, din Qin, a făcut 700 000 de victime. Acestea au fost doar cele mai notabile tragedii.

Exploatând conflictul care slăbea forțele din Jin de Răsărit și Qin, Xianbei a făcut o altă încercare de a prelua supremația. De data aceasta, și-a extins teritoriul de la mijlocul Fluviului Galben până la Marea Galbenă. În 399, o adunare a triburilor Xianbei l-a declarat pe Daowu împărat al Wei de Nord. Această nouă dinastie barbară aspira să fie egala marilor dinastii chineze din trecut. „Mandatul a fost trimis de cerul înalt“, declara Daowu. „Dorința mea este să aduc pace oamenilor de rând. Am pedepsit respectând dorințele cerului. L-am ucis pe Liu Xian, l-am nimicit pe [Liu] Wei Chen, i-am liniștit pe Murongi și am potolit țara centrală, Xia... Fie ca zeitățile cerului și ale pământului să ofere marea lor binecuvântare curții Wei și să aducă pentru totdeauna pacea în cele patru direcții.“[28] Daowu a adoptat tradițiile consultărilor oficiale cu sfetnicii de la curte, a primirii de tribut de la conducătorii puțin importanți și a luării membrilor familiilor acestora ca ostatici. Ambasadori au fost trimiși în Qin, în Jin de Răsărit și la triburile nomade ale rouranilor.

Vreme de peste un secol, Wei de Nord a stăpânit teritoriul de pe malul nordic al Fluviului Galben. Primii săi împărați s-au ținut la distanță de luptele purtate pe celălalt mal la sud de ei și între triburile nomade de la nord. Cei mai mulți dintre ei au adoptat budismul și au dus o politică de sinizare. Pe măsură ce curtea Wei de Nord a devenit tot mai luxoasă, au fost construite altare monumentale, precum templul din grota de la Yungang, unde stele fin sculptate și statui de *bodhisattvi* îmbină stilurile nomade și chinezesc. Ca și dinastiile imperiale anterioare, a delegat apărarea graniței triburilor de la periferie. Încă o dată, politica a pavat calea generalilor ambițioși. La sfârșitul secolului al VI-lea, Imperiul Wei de Nord începuse să se fărâmițeze.

Între timp, Jin de Răsărit și-a revenit și și-a consolidat puterea pe malul sudic ale Fluviului Galben. Cei mai mulți împărați au fost marionetele unor comandanți militari care au folosit amenințarea barbară ca pretext pentru a-și consolida propriul statut prin nenumărate campanii. Amenințarea războiului

atârna permanent deasupra regiunilor sudice. Cu toate acestea, cel puțin din punct de vedere economic, Jin de Răsărit a înflorit. Conducerea era suficient de puternică pentru a menține teritoriul unit, dar prea slabă pentru a impune un control strict. Acest mediu a stimulat inițiativa privată, comerțul și inovația în agricultură. Capitala Jin de Răsărit, Jiankang, a devenit un centru artistic și comercial, cu legături până la Oceanul Indian. A fost epoca invențiilor precum moara mobilă pentru măcinarea cerealelor și teatrul mecanic de păpuși, epoca în care s-a răspândit utilizarea hârtiei pentru scris, iar caligrafia s-a dezvoltat, devenind o formă de artă, și epoca marilor poeți precum Xie Daoyun:

> Privind către orașul Jiankang,
> micul râu curge împotriva curentului.
> În față se văd fii ucigând tați,
> iar în spate se văd frați mici ucigând frați mari.

Aceste versuri au fost scrise în jurul anului 420. Dinastia Jin de Răsărit tocmai se predase în fața ambițiilor generalului său cel mai de seamă, Liu Song. Domnia Jin s-a terminat, teritoriul său s-a fragmentat mai întâi în două, apoi în patru părți. Patria chinezilor nu avea să fie mai unificată până în 581. În acest context, învățăturile budismului Pământului Pur au devenit foarte populare. Prin iluminare, adepții puteau lăsa în urmă lumea întristărilor, în favoarea unui paradis plin de păsări, în care domneau pacea și belșugul. Perioada învățăturilor Pământului Pur, care propovăduiau fuga de realitate, a coincis cu una deosebit de proastă din istoria Chinei. Intervalul din secolul al III-lea până la al VI-lea a fost caracterizat de anarhie politică dezlănțuită mult mai mult decât de ordine imperială. Dinastiile Jin de Apus și de Răsărit au dat dovadă de slăbiciune și s-au luptat pentru controlul teritoriului dintre fluviile Yangtze și Galben.

Sasanizii

Unda de șoc declanșată de prăbușirea celor două imperii, chinez și roman, s-a resimțit în mare parte din restul Eurasiei. „Din China, am auzit vești mai rele, nu mai bune, zi de zi“, scria un negustor aflat pe Drumul Mătăsii. „Rămân aici, în Guzang, și nu mă duc nici acolo și nici dincolo, și nu există nici o caravană care să plece de-aici.“[29] Un alt negustor era șocat de ce

auzise. „După cum spun ei, ultimul împărat a fugit din Luoyang din cauza foametei, iar palatul lui și orașul au fost incendiate, și palatul a ars, iar orașul, distrus“, relata el într-o scrisoare. „Luoyang nu mai este... iar indienii și sogdienii de-acolo au murit cu toții de înfometare.“[30] La celălalt capăt al Drumului Mătăsii, în Palestina, Ieronim descria prădarea Romei în termeni similari:

> Cine ar crede că Roma, construită prin cucerirea întregii lumi, s-a prăbușit, că mama națiunilor a devenit și mormântul lor, că ținuturile întregului Orient, ale Egiptului și ale Africii, care aparțineau odată orașului imperial, s-au umplut cu mulțimi de slujitori și servitoare; că, în fiecare zi, trebuie să primim în acest sfânt Betleem bărbați și femei care erau nobili cândva și plini de bogății de tot felul, dar acum sunt săraci?[31]

Pentru Imperiul Sasanid – principala putere aflată între China și Roma – căderea celor două imperii a fost o binecuvântare. Obiectivul sasanizilor era să construiască un stat mai puternic și mai bogat decât cel al predecesorilor, parții. Propagandiștii sasanizi îi condamnau pe parți pentru corupție, tiranie și incompetență și lăudau noua dinastie pentru bunătatea sa, pentru încurajarea agriculturii și pentru protecția rutelor comerciale împotriva tâlharilor.[32]

În tradiția dinastiei ahemenide, conducătorii sasanizi pretindeau că zeul zoroastrian Ahuramazda îi pedepsise pentru statutul lor de „regi ai regilor“ *(šāhinšāh).* Pe stânca de la Naqsh-e Rustam – locul de înmormântare al ahemenizilor –, o sculptură în piatră a primului rege sasanid, Ardașir I, îl înfățișează pe un cal care îl calcă în picioare pe ultimul conducător al Parției. „Acesta este domnitorul Ardașir, care i se închină lui Ahuramazda, e șahinșahul Persiei și descinde din zei.“ Mesajul a fost scris în persană, partă și greacă, subliniind eterogenitatea Imperiului Sasanid. Parții au încercat să facă față dificultăților pe care o astfel de diversitate le crea guvernării lor, adoptând o politică de toleranță. Inițial, sasanizii le-au urmat exemplul, dar, pe măsură ce au avut tot mai mult succes, atitudinea lor s-a înăsprit.

Profitând de slăbiciunea Romei, fiul lui Ardașir, Shapur I (240–270), a invadat Siria, în 250, răzbunând o înfrângere anterioară. Potrivit lui Shapur:

> La început, când ne-am stabilit în imperiu, cezarul Gordian a ridicat din tot Imperiul Roman o armată de oameni de pe tărâmurile goților și germanilor și a pornit spre Babilonia... Cezarul Gordian a fost ucis, iar

> armata romană a fost distrusă. Iar romanii l-au făcut cezar pe Filip. Apoi, cezarul Filip a venit la noi pentru a face o înțelegere și pentru a răscumpăra viețile lor, ne-a dat 500 000 de dinari și ne-a devenit tributar... Dar cezarul a mințit din nou și a făcut rău Armeniei. Apoi, am atacat Imperiul Roman și, la Barbalissos, am anihilat o armată romană de 60 000 de oameni, iar Siria și împrejurimile Siriei au fost incendiate, ruinate și prădate de noi.[33]

Victoriile lui Shapur I au demonstrat ascendentul Imperiului Sasanid asupra Romei. Deși un nou tratat a cedat controlul sasanizilor asupra unei mari părți a Armeniei, în 271, nu a fost suficient. În 315, Shapur al II-lea (309–379) a invadat Armenia, pentru a „recăpăta ceea ce aparținuse strămoșilor săi". El a declarat zoroastrismul religie oficială a Imperiului Sasanid. Impunerea forțată a acesteia a dus la persecutarea evreilor, a creștinilor și a budiștilor. Represiunea religioasă a fost parțial o modalitate de consolidare a prestigiului regal și parțial un complot împotriva Romei și a Constantinopolului, care adoptaseră creștinismul. Roma a ripostat: „Datoria noastră este să ștergem de pe fața pământului cel mai pernicios popor, pe ale cărui săbii sângele rudelor noastre încă nu s-a uscat".[34] Dar sasanizii au triumfat. După diminuarea amenințării romane, atenția sasanizilor s-a îndreptat către est. Shapur al II-lea a organizat câteva campanii în Asia Centrală, ceea ce i-a făcut pe sasanizi să intre în competiție cu hunii. Pentru a contracara amenințarea hunilor, sasanizii au încercat să cultive prietenia cu Xianbei, trimițându-le soli și, ca dar, elefanți îmblânziți.

Începând cu secolul al V-lea, războaiele purtate cu hunii de-a lungul granițelor nordice și estice ale Imperiului Sasanid au devenit mai frecvente. Regii sasanizi au învins și au folosit ocazia oferită de victorie pentru a încerca să forțeze obținerea de concesii din partea Imperiului Roman de Răsărit, care fusese mai grav afectat de invaziile hunilor. Constantinopolul s-a dovedit totuși un rival militar mai dur decât hunii. Așadar, tot ce a putut regele Bahram al V-lea să obțină a fost un tratat prin care se recunoșteau drepturile zoroastrienilor în Imperiul Roman de Răsărit și al creștinilor în Imperiul Sasanid. În 445, Ctesifonul și Constantinopolul au semnat un nou acord, care prevedea că sasanizii aveau să fie plătiți pentru apărarea Anatoliei de incursiunile hunilor prin trecătorile estice.

La apogeul său, Imperiul Sasanid se întindea de la fluviul Eufrat până la munții Hindukuș și de la Marea Aral până la Oceanul Indian. Bogățiile sale i-au impresionat chiar și pe trimișii chinezi. „Capitala, Ctesifon, are peste 100 000 de gospodării“, au raportat ei. În ceea ce privea restul imperiului: „Pământul este destul de plat și produce aur, argint, coral, chihlimbar, perle foarte frumoase, obiecte din ceramică și sticlă; cristale, diamante, fier, cupru, cinabru, mercur; damasc, broderii, bumbac, covoare și tapiserii. Clima este foarte caldă, iar familiile țin gheață în casele lor.“[35] Primirea demnitarilor străini la curte era copleșitoare. Sasanizii au construit imense săli boltite, cu pereți din cărămizi. Greutatea lor impunea ca zidurile de dedesubt ale palatului să fie ca ale unor fortărețe. Impresia de măreție era ceva ce regii cultivau pentru ei înșiși, prin triumfale basoreliefuri eroice și statui marțiale, ambele în tradiția ahemenizilor. Dar acestea erau contrabalansate de rafinamentul orbitor al tapiseriilor, bijuteriilor, dalelor din ceramică emailată, frescelor, poeziei și muzicii sasanide.

Sasanizii au dus o politică agresivă de control al comerțului de-a lungul Drumului Mătăsii și al echivalentului său maritim din Oceanul Indian. Porturi și așezări au fost întemeiate în apropiere de locurile strategice unde trecerile se îngustau, precum strâmtorile Bab-el-Mandeb și Hormuz, care leagă Marea Roșie și Golful Persic de Oceanul Indian. Chiar dacă comerțul a fost afectat de frământările din Roma și China, Drumul Mătăsii a continuat să servească piețe precum Egiptul, Levantul, India și Asia de Sud-Est.

Negustorii și emisarii care intrau în Imperiul Sasanid trebuiau să se anunțe *marzbanilor,* nobili care administrau și păzeau provinciile de la graniță. Aceștia făceau parte din mult mai numeroasa aristocrație militară, care furniza principalul corp de armată al imperiului, cavaleria grea. După cum sugerează și acest lucru, societatea sasanidă era rigid stratificată. *Denkard,* un compendiu al credințelor zoroastriene, avertiza: „Aflați că decadența statelor începe atunci când cineva le permite supușilor să practice altceva decât ocupațiile lor tradiționale“.[36] De fapt, imperiul pare să fi fost afectat de tulburări sociale la sfârșitul secolului al V-lea. Un predicator radical pe nume Mazdak a atras un sprijin larg pentru o revoluție socială – implicând reforma funciară, subvenții pentru săraci și abolirea privilegiilor clericilor conservatori – care să inverseze inegalitatea în creștere. În același timp, tensiunile dintre curte și nobilime, și nu în ultimul rând printre *marbanzi,* au escaladat, transformându-se într-un conflict deschis. Apogeul a fost atins

după 458, când pretendenții la tronul imperial i-au adus pentru prima dată pe hunii heftaliți în imperiul de care fuseseră ținuți atât de mult timp la distanță. În 475, prezența hunilor a ajuns să fie suficient de puternică, încât să-l forțeze pe rege să plătească tribut. Acum, „haosul și foametea au ajuns la domnie, iar femeile erau împărțite de toți“.[37]

Gupta

Cale de circa 40 de zile distanță spre est de granița Imperiului Sasanid reprezentată de fluviul Indus, în valea Gangelui se afla un mic regat. Aceasta era patria populației gupta. Istoria lor timpurie nu este bine documentată, dar dovezi ale căsătoriei între fondatorul dinastiei, Chandragupta (320–335) și o prințesă a puternicului regat Magadha atestă importanța lor în creștere. Prin cuceriri și alianțe, Chandragupta a încorporat zeci de alte mici regate aflate de-a lungul Gangelui. Ca și conducătorii sasanizi, el s-a autointitulat „rege al regilor“ *(maharajadhiraja).* 60 de ani mai târziu, teritoriul gupta se întindea de la Indus până la Golful Bengal. Era prima dată în câteva secole după dinastia mauryană când o dinastie indiană devenise atât de puternică. Gupta au profitat de căderea Imperiului Kușan și de fragmentarea care a urmat, dar ascensiunea lor a fost facilitată și de succesiunea lină la putere a fiului lui Chandragupta, puternicul rege Samudragupta (335–380).

La fel ca tatăl lui, Samudragupta a fost un strateg și un comandant capabil. Mulți conducători vecini au fost convinși să încheie alianțe matrimoniale. Alții au legați printr-un ritual numit *Ashwamedha yajna*, prin care un conducător își recunoaște supunerea acceptând în dar un cal. Cei care au refuzat calul s-au confruntat cu o mașinărie de război formidabilă, formată din elefanți, cavalerie grea, arcași care foloseau arcuri de oțel rezistent la umiditate și o armată fluvială bine dotată, care le-a permis celor din populația gupta să-și proiecteze puterea de-a lungul malurilor Gangelui și pe uscatul de dincolo de apele de coastă.[38] Deoarece nordul Indiei era presărat cu state mici și triburi, expansiunea gupta a fost greu de oprit. În plus, au fost ajutați de alianța pe care au menținut-o în toată această perioadă cu regatul Vakataka, statul dominant de pe platoul Deccan, aflat la nord.

Patria gupta era guvernată direct de rege, care era susținut de un cabinet și de o adunare, *sabha.*[39] Regii vasali plăteau tribut și își trimiteau fiii la curtea gupta. Relațiile cu triburile din păduri și cu regatele din munții nordici erau

mult mai puțin formalizate. Antica *Arthashastra* a lui Kautilya a reapărut ca ghid practic pentru diplomație. Aceasta a inspirat o mare parte din opera influentului scriitor gupta Kamandaka, care afirma că natura anarhică a politicii însemna că forma ideală de guvernare era despotismul patern *(nitisara).* Un bun rege trebuia să acorde întotdeauna prioritate intereselor naționale, să aibă o armată modernă – totuși, fără a secătui vistieria sau a neglija agricultura – și niciodată să nu se aștepte ca alianțele străine să dureze. De asemenea, Kamandaka susținea războaiele drepte, argumentând că forța trebuia folosită numai după eșecul strategiilor precum concilierea *(sama),* mituirea *(dana)* și semănarea disensiunii *(bheda).*

Regalitatea gupta avea multe în comun cu cea mauryană, după cum reiese nu numai din *Arthashastra,* ci și din edictele lui Așoka. Regele trebuia să mențină statul de drept *(dandaniti)* și să se abțină de la asprime *(krodha),* pedepse nedrepte și confiscarea nejustificată a proprietății. În ceea ce privește calitățile personale, trebuia să fie versat în arte, muzică, știință și tir cu arcul *(dhanurveda)* și să nu fie înclinat să se desfete cu femei, băutură sau jocuri de noroc. Inscripțiile se referă la meritele regelui ca războinic, dar și la calități precum înțelepciunea, calmul, compasiunea, rafinamentul și sensibilitatea. În ciuda faptului că, în ierarhia imperială a gupta, zeii erau primii, apoi urma legea și abia după aceea, monarhul, regii gupta au avut grijă ca importanța lor să fie evidentă pentru toți. Monedele lor înfățișau imagini cu uciderea de tigri sau de dușmani. Sculpturile în piatră îl proclamau pe monarhul gupta drept *digvijaya,* cuceritorul celor patru sferturi ale lumii.

Epoca gupta s-a remarcat printr-o înflorire culturală și intelectuală. Sculptorii au încorporat influențele grecești și asiatice în opere de o senzualitate excepțională. Vatsyayana a întocmit marele său tratat erotic, *Kama Sutra.* Oamenii de știință s-au gândit că Pământul trebuia să fie rotund. Matematicienii au dezvoltat sistemul numeric pe care îl folosim și astăzi. Una dintre cele „nouă pietre prețioase“ *(navarathnas)* ale curții gupta a fost poetul și dramaturgul sanscrit Kalidasa, ale cărui scrieri deschid o fereastră spre splendoarea și senzualitatea care o caracterizau. Călătorii care veneau de departe – cum ar fi călugărul budist Fa-Hien, la începutul secolului al V-lea – se minunau de bogăția, luxul și mărinimia regatului Gupta.[40]

Dar înțelepciunea și măreția regilor gupta au fost curând puse la încercare de hunii heftaliți. Heftaliții cuceriseră bogatele orașe comerciale și zone agricole din văile Amu-daria (Oxus) și Ferghana, inima fostului regat Bactria. Sub stăpânirea lor, regiunea a înflorit ca un centru comercial și cultural și a devenit o destinație importantă pentru pelerinii budiști, care s-au îndreptat spre mănăstirile și școlile religioase de-acolo.[41] Acum însă, perspectiva monopolizării rutelor caravanelor prin munții Hindukuș i-a făcut să intre în conflict cu gupta, care aveau ambiții similare. Aceasta a dus la o serie de războaie grele și a provocat mari distrugeri în regiunile nord-vestice ale Imperiului Gupta.

La început, gupta au triumfat. S-a declarat că regele și-a „îndeplinit programul de cuceriri. Acum, se poate dedica sarcinilor păcii și poate lasă sabia pentru flaut, în calitate de venerator al lui Vișnu și al consoartei sale, Lakșmi“.[42] Dar victoria a avut un preț. Prin forța lucrurilor, regii nu au mai respectat preceptele guvernării propuse de Kamandaka, secătuind vistieria pentru a finanța armata și impunând taxe noi, care au stopat creșterea economică. La finele secolului al V-lea, o combinație de slăbiciune economică, tulburări în regatele de la frontieră și noi atacuri ale hunilor heftaliți au îngenuncheat imperiul, iar heftaliții aveau să domine, deși pentru scurt timp, o mare parte din Asia Centrală și nordul Indiei.

Uciderea fiarelor în numele lui Buddha

Până la prăbușirea sa, Imperiul Gupta a servit ca principal centru al sistemului comercial care apăruse în secolele anterioare. Prin trecătorile din munții Hindukuș se făcea negoț cu sasanizii și Asia Centrală, iar prin Oceanul Indian, cu China, Asia de Sud-Est, Sri Lanka, Peninsula Arabă, Africa de Est și Imperiul Roman de Răsărit. Extinderea comerțului a coincis cu expansiunea orașelor și a regatelor în afara centrelor tradiționale ale puterii.[43] Unul dintre ele a fost regatul Funan. O inscripție îl numește „tărâmul noroiului“, deoarece fusese întemeiat în delta mlăștinoasă a fluviului Mekong.[44] Consemnările chineze îl descriu ca fiind locul în care s-au întâlnit Estul și Vestul, deoarece porturile sale făceau legătura între Marea Chinei de Sud și Oceanul Indian. Acolo debarcau marinari din Malaysia, care își perfecționaseră abilitățile navigând între sutele de insule din arhipelagul Asiei de Sud-Est.[45] Aceștia transportau pietre prețioase, perle,

lemn de santal, rășină și mirodenii. Se pare că, în secolul al III-lea, Funanul a plătit tribut regatului Jin de Răsărit, a făcut frecvent schimb de misiuni diplomatice cu el și i-a furnizat un număr semnificativ de elefanți dresați. De asemenea, surse chineze indică faptul că cinci regi mai mici de pe teritoriile actualelor state Myanmar și Laos recunoșteau Funanul drept suzeran.

Călătorii chinezi se minunau de abundența mărfurilor de lux din Asia de Sud-Est nu numai în Funan, ci și în regate precum Taruma, aflat pe teritoriul Indoneziei moderne, și Langkasuka, în Malaysia de azi. Chiar dacă statele din regiune s-au specializat în producerea de bunuri diferite, concurența comercială și pentru controlul coridoarelor maritime a fost crâncenă. Același lucru este valabil și în Asia de Sud. Gupta au încercat fără încetare să controleze comerțul, iar, după căderea lor, concurența a continuat între alte regate. Regatul Pandyan, aflat pe coasta de sud-est a Indiei concura cu regii din Sri Lanka pentru dominația asupra comerțului din strâmtoarea Palk. Bogăția resurselor naturale din Sri Lanka au făcut-o să fie un premiu enorm și tentant. În secolul al V-lea, în 429, pandyenii au invadat insula și au stăpânit-o timp de câteva decenii. În 455, au fost alungați, dar acest episod de opresiune a stârnit naționalismul celor din Sri Lanka. *Mahavamsa,* o epopee istorică și religioasă din acea perioadă, echivalează uciderea invadatorilor cu uciderea fiarelor sălbatice – a fost voia lui Buddha ca locuitorii insulei să-și apere suveranitatea și independența. „Necredincioșii și oamenii care duc o viață malefică“ nu au de ce să fie „mai stimați decât fiarele sălbatice“, spune ea. „Dar în ceea ce te privește tine, tu vei aduce glorie doctrinei lui Buddha în numeroase feluri, de aceea alungă-ți grija din inimă, o, conducător al oamenilor!“[46]

Asia de Nord-Est a avut și ea parte de răspândirea budismului, a comerțului și a migrației. După ce China și-a pierdut strălucirea imperială, Manciuria, Peninsula Coreeană, Marea Chinei de Est și arhipelagul japonez au fost transformate într-un loc de joacă pentru câteva puteri mai mici ambițioase – de exemplu, Yan, de origine Xianbei, dar care pretindea că are mandat ceresc, și regatele Baekje și Silla, din sudul Peninsulei Coreene. În Japonia, Yamato controla cea mai mare parte a insulei Honshu, cea mai mare dintre insulele arhipelagului. Regele lor guverna dintr-o curte itinerantă și era mai degrabă lider al unei federații de clanuri decât un monarh autentic.

Cel mai puternic stat era însă regatul Goguryeo, din Peninsula Coreeană. În 300, își învinsese deja rivalii din câmpiile manciuriene. A adoptat

budismul, iar arta sa dezvăluie influențe atât chineze, cât și nomade.[47] Dar era și o societate militară. Timp de secole, Goguryeo a concurat cu Xianbei, Silla și Baekje prin intermediul diplomației și al războiului deschis. O dovadă a amplorii tulburărilor este oferită de Stela regelui Gwanggaeto (391–413), care îl creditează pe faimosul monarh al Goguryeo cu unificarea celor Trei Regate ale Coreei, înfrângerea nomazilor, construirea unui lanț de fortărețe în Manciuria și impunerea tributului asupra vecinilor mai mici. În doar un deceniu, el a luptat nu mai puțin de zece bătălii majore.[48]

Mult mai departe spre vest, un conflict regional similar plana deasupra Mării Roșii. După prăbușirea Imperiului Roman de Apus, la sfârșitul secolului al V-lea, și incapacitatea Imperiului Roman de Răsărit de a exercita aceeași influență ca Imperiul Roman anterior, două state comerciale s-au grăbit să umple golul – regatul evreiesc Himyar, pe teritoriul Yemenului de azi, și regatul creștin Aksum, în actuala Ethiopie. Himyar cucerise deja state vecine, cum ar fi Hadhramaut și vechiul regat Saba (Șeba), ambele renumite pentru producția lor de tămâie. Aksum se îmbogățise din exportul de fildeș, elefanți și bumbac. Influentul profet sasanid Mani, din secolul al III-lea, considera Aksumul una dintre cele patru mari puteri ale epocii, pe lângă Roma, Imperiul Sasanid și China. Aksum a întreținut relații cu Constantinopolul și i-a copiat fastul. Un vizitator bizantin relata că monarhul aksumit își primea oaspeții într-un car de luptă din aur, atras de patru elefanți. Piatra lui Ezana, de la jumătatea secolului al IV-lea, consemnează modul în care un conducător a învins statele vecine pentru a deveni „rege al regilor“: „După ce i-am supus pe regii lor, le-am ordonat să plătească tribut pentru teritoriul lor și să nu se implice în navigație și traficul terestru“.[49] Atacarea de către el a Himyarului a fost descrisă drept un război sfânt, de răzbunare pentru uciderea trimișilor creștini și de revendicare a teritoriului ancestral. Campaniile au fost organizate și împotriva nubienilor, după ce aceștia i-au jefuit pe mesagerii din Aksum și au refuzat să dea ascultare ordinului de a se supune.

Amestecarea națiunilor

Intervalul cuprins între 250 și 500 a curs ca o lungă criză imperială, cel puțin pentru Mediterana, Europa de Vest și China. Deși prăbușirea imperiilor Roman și Han au avut loc în perioade diferite, au fost remarcabil de similare.

Inițial, ambele au început să se fragmenteze – aveau garnizoane și fortărețe la frontiere, dar societățile din interior erau tot mai polarizate. Carapacea lor exterioară aparent dură se șubrezise, deoarece soldații din garnizoane nu mai puteau fi plătiți, iar barbarii au trebuit să fie încorporați în imperiu. Chiar și așa însă, presiunea din exterior a continuat să crească, cauzată de atracția bogăției aflate la îndemână, de impactul schimbărilor de mediu și de migrația în masă. Când granițele au cedat, în cele din urmă, rezultatul a fost catastrofal.

Prin urmare, declinul de care au avut parte China dinastiei Han și Roma imperială nu a fost un caz de schimbare a echilibrului puterii, nu au fost state puternice și prospere, pur și simplu, depășite de unele mai dinamice. Atât în China, cât și în Roma, criza imperială a stârnit anarhie, greutăți, foamete și un declin al populației. Efectul ar fi același dacă o putere străină ar invada astăzi Washingtonul și i-ar forța pe cetățenii lui să se ducă în Mexic sau dacă Beijingul contemporan ar fi jefuit, iar milioane de oameni ar trebui să fugă în Coreea. Soarta imperiilor Han și Roman ar trebui să ne amintească și faptul că invadatorii barbari de astăzi sunt adesea cetățenii de mâine.

Acest amestec al națiunilor nu a fost un proces lin. Mutările de populație au fost adesea evenimente brutal de violente. În același timp totuși, atracția de a fi asimilat de o civilizație veche s-a dovedit adesea foarte puternică. Barbarii care au invadat China au adoptat mandatul ceresc cu aceeași încântare cu care regele franc Clovis s-a înveșmântat în violetul consular roman. Același lucru a fost valabil și în regimurile mai noi din Orientul Mijlociu și Asia de Sud. Sasanizii au preluat tradițiile imperiale ale marilor regi ahemenizi – și și-au sculptat chipurile în stânci alături de cele ale înaintașilor persani – cu același entuziasm cu care conducătorii gupta au adoptat învățăturile lui Kautilya și Așoka.

Această epocă a fost martora și altei schimbări geopolitice majore – creșterea importanței Oceanului Indian și a stepelor nordice ca rute de legătură între popoare. Cu siguranță, comerțul în Oceanul Indian existase și înainte, dar din această perioadă există dovezi puternice ale conectivității crescânde și tot mai susținute. Imperiul Gupta a acționat ca o interfață între Orientul Mijlociu și Asia de Sud-Est, unde noi regate comerciale au devenit importante. Același lucru a fost valabil și pentru stepele nordice de dincolo de mările Caspică și Neagră. Sciții și alte popoare nomade călătoriseră pe această autostradă de pământ cu mult timp înainte, dar viteza cu care hunii s-

au deplasat de-a lungul acestui coridor și amploarea migrațiilor acestora au fost probabil fără precedent. Drumul continental al Mătăsii a fost revitalizat după ce sasanizii reunificaseră o mare parte din Orientul Mijlociu și Persia, astfel trasând linia centrală a unui sistem tripartit de rute comerciale de la est la vest – la sud era o rețea maritimă care se întinde pe Oceanul Indian de la strâmtoarea Malacca până la strâmtorile Hormuz și Bab-el-Mandeb, iar la nord, o zonă de tranzit peste stepă. O mai bună cunoaștere a întinderii emisferei de est a fost obținută atât prin expediții comerciale, cât și prin expediții de cucerire, ambele stimulând dorința de a împinge limitele înțelegerii tot mai departe.

Capitolul 8. În numele profetului (500–750 d.Hr.)

Căderea Imperiului Roman de Apus, eclipsa dinastiilor Han și Jin, eșecul gupta de a păstra puterea și luptele pentru supraviețuirea Imperiilor Roman de Răsărit și Sasanid – efectul lor cumulativ avea să ducă la o epocă de criză imperială și fracturare politică continue, întrucât cea mai mare parte a emisferei era tulburată de lupte între puteri mai mici. În același timp, însă, *Völkerwanderung* și mobilitatea popoarelor nomade de-a lungul stepelor demonstrau că destinele Europei și Asiei deveneau tot mai interconectate. Continuarea acestei tendințe în secolele următoare a fost în mare măsură consecința apariției unei noi puteri: Califatul Islamic.

Încă o dată, un jucător minor de la periferia marilor puteri a ajuns brusc importantă. Primele armate islamice aveau câteva sute de războinici, sau mujahedini. În decurs de doar un secol, califatul a cucerit un teritoriu imens. Nu numai că a făcut-o mai repede decât orice putere imperială importantă de dinaintea sa, dar teritoriul era mai mare decât al oricărui imperiu anterior, extinzându-se de la Pirinei, la vest, până la deșertul Gobi, la est. Războinicii islamici au fost în curând urmați de emisari și de negustori. Rețeaua diplomatică a califatului a cuprins aproape întreaga emisferă estică. La fel, și rețeaua sa comercială, care a inclus cea mai mare parte a Drumului Mătăsii, Mediteranei și Oceanului Indian.

Spectaculoasa ascensiune a Califatului a creat cadrul pentru alte evenimente importante – luptele pentru supraviețuirea

imperiilor Sasanid și Roman de Răsărit (sau Bizantin) și apariția a două noi puteri, francii, în Europa de Vest, și dinastia Tang, în China. Una dintre cele mai frapante caracteristici este lipsa de cooperare afișată de puterile majore consacrate – imperiile Sasanid și Bizantin – pentru a opri amenințarea reprezentată de arabi. O alta este modul în care cele trei noi puteri ale epocii – arabii, francii și Tang – au renunțat rapid la moștenirea lor barbară și au adoptat tradițiile și simbolurile culturilor anterioare. Tang a invocat mandatul ceresc, francii au pretins că au primit moștenirea Romei, iar califii au abandonat neprimitorul deșert arab în favoarea luxoasele orașe antice din Levant. Vechile practici imperiale au rezistat, dar cu noi stăpâni.

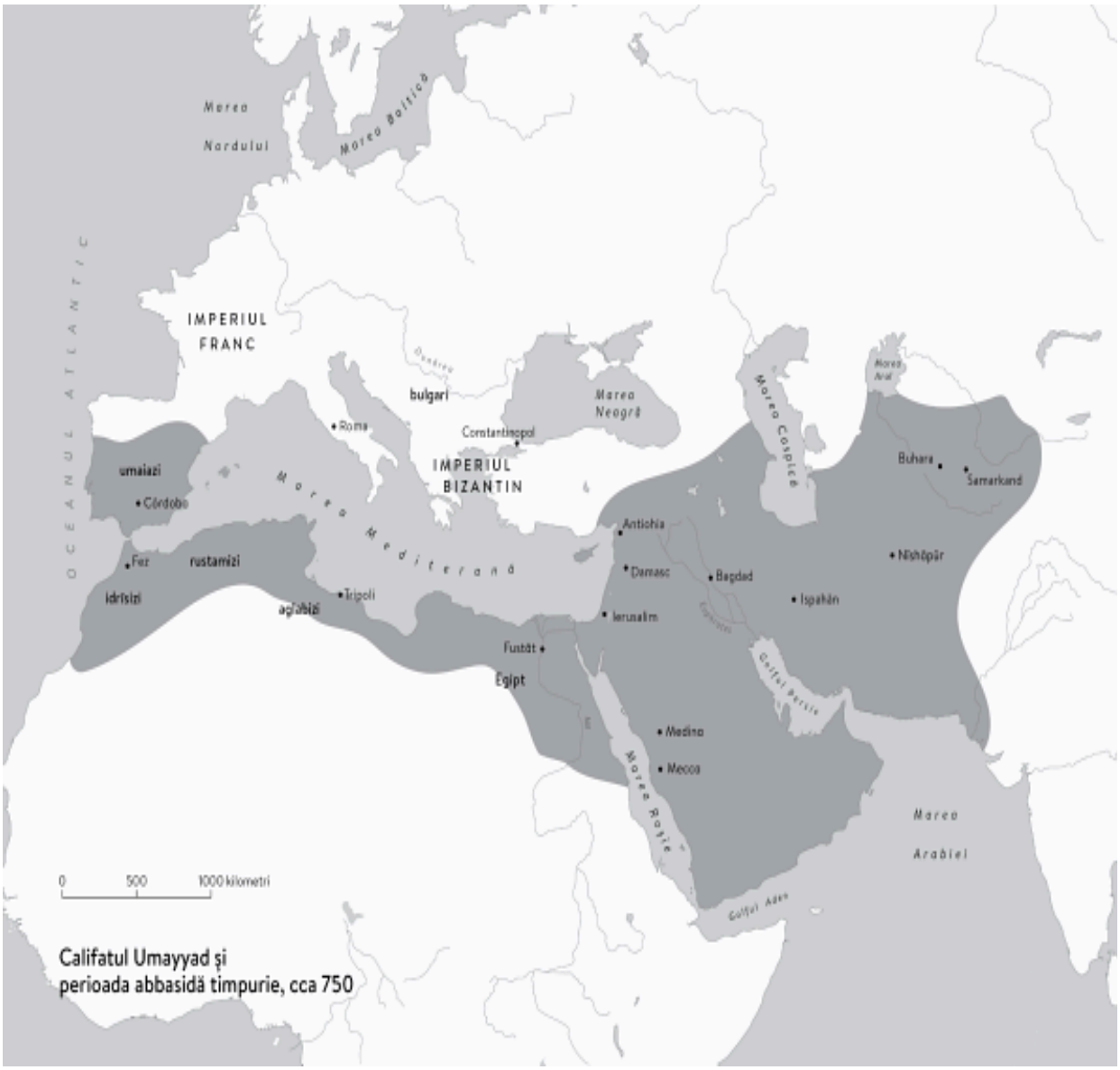

Naşterea califatului

În 497, în orașul arab Mecca a murit un om cu mare faimă. Numele lui era Hashim ibn Abd Manaf. Fusese un negustor de succes, vânzându-și marfa până departe, în Constantinopol, Siria și Ethiopia. Dar a fost și un binefăcător local, care le dădea de mâncare călătorilor și arbitra disputele dintre clanurile orașului. Această combinație de viclenie comercială și compasiune dezinteresată a permis tribului său, Quraish, să domine Mecca, iar Meccăi – situată favorabil, întrucât nu era departe de Marea Roșie, de

puțurile cu apă și de rutele caravanelor – să domine o mare parte a comerțului din Peninsula Arabă.

După moartea lui Hashim, Quraish și-a păstrat poziția promovând armonia între numeroasele triburi dezbinate de rivalitatea comercială și de conflictul religios. Quraish a propus un armistițiu anual și înființarea unei comunități cu aceleași ritualuri (*hums*). A sponsorizat un sistem de acorduri (*ilafs*) care garantau accesul la puțuri în schimbul unei taxe. Kaaba, un altar unde Quraish își venera zeii, a fost declarat sanctuar (*haram*) unde călătorii puteau rămâne în pace, iar oamenii săi sfinți arbitrau conflicte. Toate acestea au rămas puteri politice la scară mică, Mecca, precum alte orașe din Peninsula Arabă, fiind casă doar pentru câteva mii de oameni.

Cu toate acestea, evidențierea Meccăi ca putere minoră hegemonică regional a stârnit unele suspiciuni. În 570, regele creștin al Yemenului, susținut de Constantinopol, a atacat orașul. Nu a reușit să-l cucerească, dar ciuma bubonică, rivalitățile interne și conflictul cu alte triburi în așa-numitul „Război Fijar“ (580–590) au pus la grea încercarea conducerea Quraish. În încercarea de a susține justiția și cooperarea, au creat o „ligă a celor virtuoși“. În contextul unei asemenea tulburări, strănepotul lui Hashim ibn Abd Manaf, un comerciant pe nume Mahomed (570–632), a început să predice în favoarea unui zeu numit Allah și a unei comunități, *umma.*

Învățăturile religioase ale lui Mahomed încercau să unească o societate profund divizată. Cu toate acestea, elita din Mecca l-a considerat pe Mahomed o amenințare și a încercat să-l combată violent. Adepții lui au fugit mai întâi în Ethiopia, unde un rege creștin le-a oferit sanctuar. În 622, după o tentativă de omor, Mahomed însuși a căutat refugiu în Medina, însoțit de susținătorii săi. Din acest oraș aflat în deșert, Mahomed și-a răspândit noua religie. Învățăturile islamului au fost adoptate de clanurile certărețe din Medina și s-au tradus într-o constituție care prevedea pace între toți musulmanii și bunătate față de necredincioși. În 631, numărul musulmanilor crescuse într-o asemenea măsură, încât Mahomed a putut să atace Mecca în fruntea unei armate de 10 000 de oameni. Cucerirea Meccăi a fost ultima victorie a profetului. Acesta a murit în 632.

Succesorul lui Mahomed (*khalifah* sau „calif) a fost socrul său, Abu Bakr, primul convertit la islam care nu era rudă de sânge cu profetul. Primul calif a subjugat majoritatea triburilor arabe în timpul războaielor *riddah* (războaiele de apostazie), 632–633, și a inițiat campanii împotriva imperiilor Bizantin și

Sasanid, în Egipt, Siria și Mesopotamia, pentru a acapara rutele comerciale profitabile deja cunoscute comercianților musulmani. Al doilea calif, Umar (634–644), a finalizat misiunea, cucerind marile orașe Ctesifon, Basra, Damasc, Alep, Ierusalim și Alexandria și spulberând Imperiul Sasanid.

Ideologia imperială a primilor califi – la fel ca în cazul multor alte imperii nou-apărute – se baza pe principiile compasiunii față de credincioși, protecția necredincioșilor supuși și pedepsirea celor care se opunea. Califul Umar i-a sfătuit pe urmașii săi să trăiască în cumpătare, să respecte legea și să-i ajute pe săraci. A angajat crainici care să citească proclamațiile prin care cetățenii erau informați cu privire la drepturile lor și a înființat instanțe administrative pentru a investiga plângerile împotriva oficialilor corupți. Le-a impus un pact celor care nu erau musulmani, acordându-le securitate în schimbul supunerii. „Locuințele celor care nu sunt musulmani trebuie să fie joase“, menționează unul dintre articolele sale, „astfel încât la ieșirea din case să se aplece, iar asta să le amintească de statutul lor inferior.“[1] Chiar și așa însă, musulmanii se plângeau că evreii și creștinii beneficiau de cheltuielile guvernamentale, deși nu erau obligați să plătească *zakat,* principala taxă islamică.

În acea perioadă, clericii au notat textele revelațiilor și învățăturilor lui Mahomed – care fuseseră păstrate oral de către urmașii săi –, pentru a întocmi Coranul. Cartea sfântă lămurea aspirațiile universale ale islamului: „Tot ce este în ceruri și pe pământ aparține lui Dumnezeu. El este cel către care se întorc toate lucrurile.“[2] Viața bună era cea dedicată devoțiunii: „Dragostea pentru lucrurile de dorit este ademenitoare pentru bărbați – femei, copii, grămezi cât mai înalte de aur și argint, cai de rasă pură, animale și pământ, toate acestea pot fi bucuriile acestei vieți, dar Dumnezeu are cel mai bun loc în care să se întoarcă“.[3] În *umma,* justiția trebuia să domnească: „Nu vă consumați reciproc averea în mod greșit... Nu vă omorâți unul pe celălalt... Dacă vreunul dintre voi face aceste lucruri, din ostilitate și nedreptate, Noi îl vom face să sufere de foc.“[4] În afara *ummei,* necredincioșii ostili trebuiau subjugați: „Prin urmare, dacă nici nu se retrag, nici nu vă oferă pace și nici nu se abțin de la a se lupta cu voi, îi prindeți și îi omorâți oriunde îi întâlniți“.[5]

Deși este puțin probabil ca Mahomed să-și fi imaginat vreodată asta, în deceniul de după moartea lui, armatele musulmane au ajuns până în munții Hindukuș, Caucaz și Atlas. Dar tensiunile – și prăzile – acestor cuceriri au

scindat *umma,* iscând un război civil. Au apărut fisuri între musulmanii de la est de Eufrat, care se autointitulau „șiiți“, și musulmanii din comunitățile vestice, care erau cunoscuți ca „sunniți“. Clanul sunnit Umayyad a triumfat, iar, în 661, s-a proclamat un califat. Centrul puterii islamice s-a mutat de la Mecca în Levant, conducerea aflându-se în Damasc. Pentru a-și ușura sarcina, au numit emiri (guvernatori), au înființat divane (ministere), au introdus o monedă unică și au promovat araba ca limbă comună. Sclavia a fost scoasă în afara legii, iar pământul a fost redistribuit. Ca mărturie a splendorii și devotamentului regimului lor, au construit capodopere arhitecturale precum Marea Moschee din Damasc și Domul Stâncii din Ierusalim, două dintre cele mai sfinte lăcașuri ale islamului.

Dinastia Umayyad a continuat neobosită să-și extindă imperiul, parțial pentru a-și consolida prestigiul, parțial pentru a canaliza energia triburilor arabe în altă direcție, împiedicându-le să se lupte între ele, și parțial pentru a prelua controlul asupra comerțului bizantin în Mediterana. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care primul calif umayyad, Muawiya, a decis să aibă o marină militară, chiar dacă oamenii din aceasta aveau să fie, în principal, creștini. Ideea lui a stârnit resentimente pe scară largă – cei care navighează cu o corabie „sunt ca viermii într-un buștean“, comenta un critic, „iar dacă se răstoarnă, toți se înecă“.[6] Dar această politică a dat rezultate. La apogeul său, la mijlocul secolului al VIII-lea, Califatul Umayyad stăpânea o treime din populația lumii și se întindea de la Atlantic până la Indus și din Caucaz până la Bab-el-Mandeb.

Imposibila pace

Cronica monahului sirian al secolului al VIII-lea Teofil din Edesa, care era și astrolog la curtea califului, oferă o perspectivă unică asupra suferințelor îndurate de popoarele mediteraneene în timpul cuceririlor musulmane. De exemplu, descriind campaniile califului Muawiya, Teofil povestește că: „Soldații armatei barbare se răspândise în toată țara... ca să strângă aur, sclavi și haine scumpe... iar când au simțit că au stat suficient de mult, și-au îmbarcat prada omenească pe corăbii. Ce nefericire și lamentări s-au văzut atunci! Părinții au fost despărțiți de copii, fiicele, de mamele lor, fratele, de frate, unii urmând să ajungă în Alexandria, alții, în Siria.“[7]

Dar ceea ce face ca povestea lui Teofil să fie deosebit de valoroasă este faptul că a fost la fel de critic în privința agresiunii umayyde și a ineptitudinii bizantine.[8] El a constatat că succesele califatului se datorau în mare măsură eșecurilor inamicilor săi, în special incapacității bizantinilor de a coopera cu cealaltă putere regională, Imperiul Sasanid, pentru a elimina amenințarea islamică în secolul al VII-lea. Prin urmare, pentru a înțelege pe deplin triumful califatului este esențial să ne dăm seama cât de fundamental a modelat situația politică din estul Mediteranei și din Orientul Mijlociu antagonismul vechi de secole dintre bizantini și sasanizi.

Unul dintre motivele principale pentru care imperiile Bizantin și Sasanid au manifestat o asemenea ostilitate și o lipsă de încredere reciproce a fost faptul că sferele lor de influență s-au suprapus în Armenia și Caucaz. Amândouă au încercat să controleze o regiune care era un tampon nu numai între ele, ci și împotriva popoarelor din stepele Asiei Centrale. Distanțarea prudentă era periodic inflamată când una dintre părți își consolida fortificațiile de la frontieră. În ciuda protestelor că nu era decât o măsură de precauție împotriva amenințării barbare nomade, fiecare bănuia cealaltă parte de un complot pentru a modifica statu-quoul în favoarea sa. De exemplu, în primul an al domniei sale, împăratul bizantin Iustinian cel Mare (527–565) i-a ordonat unuia dintre generalii săi să construiască o fortăreață la granița din nordul Mesopotamiei. După cum este consemnat: „În consecință, cu mare grabă a început să pună în practică decizia împăratului, iar fortul deja ajunsese la o înălțime considerabilă, datorită numărului mare de meșteri, când persanii [sasanizii] le-au interzis să construiască mai departe, amenințând nu numai cu cuvinte, ci și cu fapte, că aveau cât de curând să împiedice lucrarea“.[9] Au fost trimise scrisori și solii, însă ciondăneala s-a transformat într-un război în toată regula.

Fricțiunile nu s-au limitat doar la granița armeano-mesopotamiană, din nord. Pe malul Mării Roșii, în 522, regatul evreiesc Himyar a făcut apel la sasanizi să-l sprijine împotriva unei invazii a regatului creștin Aksum, care era susținut de Constantinopol. În nordul Peninsulei Arabe, regatele Ghassanid și Lakhmid purtau războaie prin procură în numele bizantinilor, respectiv al sasanizilor. Cele două imperii s-au înfruntat și din pricina comerțului cu mătase. În 531, împăratul Iustinian a încercat să ocolească controlul sasanid asupra Drumului Mătăsii, abordând regatele arabe prin Marea Roșie, pentru a face tranzacții direct cu Orientul. De asemenea, a

încercat să înființeze o industrie bizantină a mătăsii, cu ouă de viermi de mătase și cunoștințe aduse pe ascuns din China de călugării creștini.

În 532, un tratat de pace veșnică a fost încheiat între Iustinian și împăratul sasanid Khosrau I (531–579). Sub presiunea barbarilor din nord, Constantinopolul a plătit 440 000 de monede din aur pentru privilegiu. Pacea nu a durat nici măcar un deceniu. În 562, o pace de 50 de ani a impus un moratoriu în privința construirii de fortărețe în Armenia, a instituit o zonă demilitarizată între imperii, a convenit că disputele viitoare aveau să fie rezolvate ținându-se cont de faptul că imperiile aveau un statut egal, a prevăzut imunitate pentru diplomați și a desemnat posturi la graniță unde era permis comerțul transfrontalier. Un deceniu mai târziu, cele două imperii erau din nou în război. Un alt acord etern a fost semnat, în 591, și un alt război a izbucnit 11 ani mai târziu. De data aceasta, armatele sasanide au ajuns la zidurile Constantinopolului înainte ca împăratul Heraclius să le poată respinge. Contraofensiva lui a dus armata bizantină pe malurile fluviului Tigru înainte ca sasanizii să ceară pace, în 628.

Războaiele lor interminabile au slăbit cele două imperii și le-au făcut dependente de regatele de la graniță pentru apărarea lor. Aceasta a fost șansa califatului. Chiar și după ce Mahomed și succesorii săi au ponit pe drumul cuceririlor, Ctesifonul și Constantinopolul au continuat să se lupte unul cu altul. În 637, o armată musulmană a atacat Ctesifonul. 14 ani mai târziu, califatul a doborât Imperiul Sasanid. În 674, steagurile islamului fluturau în fața porților Constantinopolului.

Cele două lumini ale lumii

Înainte ca imperiile Bizantin și Sasanid să cedeze în fața califatului, fiecare se considera centrul lumii și apărătorul adevăratei credințe. Din punct de vedere geopolitic, Imperiul Bizantin a fost atât continental, cât și maritim ca orientare, după cum fusese și Imperiul Roman, înaintea sa. Nu numai că a stăpânit o imensă suprafață de uscat, dar a controlat și o mare parte a Mării Mediterane și a Mării Negre. Populația sa trebuie să fi numărat în jur de 40 milioane de oameni. Doar Constantinopolul avea aproximativ 500 000 de locuitori. Cel mai cunoscut reper istoric al său, Hagia Sofia, Biserica Sfintei Înțelepciuni, a fost finalizată în 537, fiind unul dintre proiectele de prestigiu ale lui Iustinian cel Mare. Cu puțin timp înainte ca Hagia Sofia să fie

deschisă, Academia Neoplatonică din Atena a fost închisă, încercându-se ștergerea ultimelor vestigii ale gândirii păgâne.

Iustinian cel Mare – renumit ca împăratul care nu dormea niciodată – a fost neobosit în eforturile sale de a impune creștinismul ortodox ca unică credință în imperiu. La Musée du Louvre există o placă de fildeș extraordinară, care îl înfățișează pe împărat triumfător pe un armăsar cabrat, silindu-l pe un barbar învins să dea înapoi.[10] Sub copitele atacatorului se ploconesc purtătorii de tribut asiatici, care îi oferă colți de elefant și un tigru. Sub cal stă o femeie cu picioarele încrucișate și un sân gol, aceasta personificând Pământul. Cu o mână, strânge piciorul împăratului, în semn de implorare, iar în cealaltă, are fructe. Toate acestea se petrec sub privirea lui Isus Hristos și a doi îngeri înaripați. Mesajul este clar – subjugarea lumii în numele lui Hristos era misiunea împăratului.

Tot în acest scop, în 534, Iustinian a emis *Corpus Juris Civilis,* o compilație de drept civil. În aceasta se afirma că împăratul avea binecuvântarea lui Dumnezeu de a-i cuceri pe dușmanii credinței. De pildă, odată cu intrarea în vigoare a codului, toate noile sinagogi evreiești au fost interzise. Intelectualii bizantini au dezbătut calitățile împăratului ideal, bazându-se pe exemple de oameni de stat clasici, generali, regi și împărați, precum și pe monarhii din Vechiul Testament. *Peri Politikes Epistemes* (*Despre știința politică*) îl prezintă ca fiind un filosof înțelept: „Bogăția și sărăcia vremurilor, care sunt legate de rotirile universului, nu sunt în puterea noastră... Totuși, în puterea noastră se află dreptatea și nedreptatea, guvernarea bună și guvernarea proastă.“[11]

Bizantinii credeau nu numai că erau moștenitorii Romei, ci și că, în calitate de creștini, gloria lor o va depăși pe a păgânilor împărați romani. Mauriciu, împăratul de la sfârșitul secolului al VI-lea, a clarificat viziunea bizantină asupra lumii în *Strategikon.* Acest tratat militar dezvăluie preocuparea bizantinilor de a-și proteja orașele și emporiile – nu doar Constantinopolul, ci și centrele comerciale din Levant și Egipt. Aceasta i-a făcut să creeze zone-tampon și să încerce a domina porțile de intrare în estul Mediteranei. *Strategikon* susține o politică vigilentă de apărare, reținere și disimulare, „dacă nu apare o ocazie sau un avantaj cu adevărat excepțional“.[12] Un element critic în gândirea sa strategică a fost marina militară, care păzea capitala și rutele comerciale importante.

De asemenea, *Strategikon* își bate joc de barbarii cu părul blond și lipsiți de credință, deși există o notă precaută cu privire la priceperea militară a „nelegiuiților“ sasanizi. La fel ca Roma și China, imperiul avea un departament care se ocupa de asemenea străini: „Biroul barbarilor“. Începând cu secolul al VI-lea, emisarii trimiși la Constantinopol erau primiți în Sala Chrysotriklinos, o cameră de primire octogonală, aurită, aflată în inima Marelui Palat de pe malul Mării Marmara. „Când draperia a fost trasă deoparte și interiorul a fost dezvăluit, când sala clădirii aurite a strălucit, Tergazis Avarul și-a ridicat privirea spre capul împăratului, care strălucea având diademă sfântă, s-a prosternat de trei ori în semn de adorație și a rămas țintuit la pământ“, scrie în *Strategikon.* „Ceilalți avari l-au urmat cu frică similară și și-au lipit fețele de podea.“[13]

Sasanizii se considerau egalii bizantinilor. Regele Khosrau I începea tratatul de pace din 532 după cum urmează: „Divinul, bunul, tată al păcii, străvechiul Khosro, rege al regilor, norocos, evlavios și binefăcător, căruia zeii i-au dat o mare avere și un mare regat, uriaș al uriașilor, făcut după chipul zeilor“.[14] L-a numit pe Iustinian fratele său și a descris imperiile ca două lumini, luna apusului și soarele răsăritului.

Khosrau este considerat unul dintre cei mai puternici conducători ai Imperiului Sasanid. În timp ce zoroastrismul a rămas religia oficială a imperiului, Khosrau a dus o politică de toleranță și i-a primit bine pe bizantinii păgâni care au fugit de zelul religios al lui Iustinian. A organizat o conferință a savanților, pentru a discuta meritele diferitelor religii și sisteme politice. Cei mai inteligenți imigranți s-au alăturat Academiei din Gondishapur, unde învățământul a înflorit sub patronajul regelui sasanid, astfel încât a devenit cel mai important centru intelectual din lume. Regele a îmbunătățit infrastructura de irigații din Mesopotamia, a construit fortărețe de-a lungul graniței și a înfrumusețat capitala, Ctesifon, ridicând un nou palat, Taq Kasra, unde îi primea pe oaspeții străini într-o mare sală boltită. Mai importante pe termen lung au fost eforturile sale de a recruta cavaleria din rândurile micii nobilimi, în schimbul pământului. Deși Khosrau se aștepta ca această reformă să submineze poziția marii nobilimi, a creat un nou grup de interese puternic, care să-i înfrunte pe urmașii săi mai slabi.

În deceniile de după moartea lui Khosrau, sasanizii au continuat să-și extindă granițele, dar cu cât imperiul devenea mai mare, cu atât suferea mai mult din cauza conflictului dinastic, a supraimpozitării, a violenței

religioase – un rege chiar s-a convertit la creștinism – și a molimelor. Însă prăbușirea sasanizilor a fost accelerată și de alianța formată între bizantini și hanatul Göktürk (turc albastru). Turcii albaștri (sau cerești) erau o confederație nomadă, originară din nordul Chinei, care alungase mai multe alte popoare de stepă pentru a prelua controlul asupra unei mari părți din Asia Centrală și Drumul Mătăsii. În 569, bizantinii au trimis o delegație pentru a crea o relație comercială directă cu turcii albaștri, ocolindu-i astfel pe intermediarii sasanizi. Emisarul bizantin, Zemarchus, a fost profund impresionat de întrevederea cu hanul, care era îmbrăcat în mătase brodată, stătea pe un tron de aur și era înconjurat de păuni din aur și de animale din argint. Din aceste prime schimburi diplomatice a apărut o coaliție împotriva sasanizilor. Dar oricât de valoroși erau turcii albaștri pentru Constantinopol datorită faptului că raidurile lor mușcau din granițele Imperiului Sasanid, prezența lor a împins unele societăți nomade – precum avarii – spre vest, destabilizând astfel și granițele Imperiului Bizantin.

Cu toate acestea, la începutul secolului al VII-lea, nimeni nu ar fi anticipat că aceste două imperii puternice ar putea fi învinse de triburi din deșertul arab. Deși epuizate de luptele dintre ele, armatele lor erau imense, influența lor culturală era uriașă, iar bogăția lor nu avea egal. Or fi fost armatele califilor odihnite și motivate, dar erau și divizate. Or fi avut califii o cavalerie formidabilă, dar la fel erau și ale sasanizilor și ale bizantinilor. Critic s-a dovedit a fi faptul că marile puteri nu au făcut eforturi serioase de a supune califatul atunci când încă era slab. A urmat o altă demonstrație a efectului de domino: după ce triburile arabe au anexat orașele de la periferiile imperiilor, califii s-au putut folosi de resursele lor pentru a cuceri marile orașe din interior. Dar nici când armatele musulmane se apropiau periculos, bizantinii și sasanizii nu au reușit să conlucreze. În același timp, cele două imperii erau slăbite de diviziunile interne. În Egiptul bizantin, de exemplu, creștinii copți au sprijinit activ trupele musulmane ca urmare a ortodoxismului rigid al Constantinopolului. Pentru Imperiul Sasanid, efectul cumulativ al tuturor acestor factori s-a dovedit fatal. Imperiul Bizantin a fost mult redus, dar a supraviețuit datorită marinei militare puternice și sprijinului aliaților din alte părți ale Europei.

Europa de Vest și de Est

Dincolo de granițele Imperiului Bizantin, Europa era în continuare împărțită în mici regate. Multe dintre popoarele implicate în *Völkerwanderung,* care contribuiseră la prăbușirea Imperiului Roman de Apus, s-au instalat în fostele sale provincii, dar noi căutători de averi și invadatori au continuat să provoace instabilitate. Deocamdată, nici o putere din această regiune nu era capabilă să imite cuceririle Califatului Islamic. La începutul secolului al VIII-lea – după ce căpeteniile războinice umayyade luaseră de la bizantini cea mai mare parte a Africii de Nord și ajunseseră până la Gibraltar – acesta se afla în pragul Europei.

În 711, o armată islamică ce se pare că nu avea mai mult de 2 000 de soldați a traversat strâmtoarea și a intrat în Spania. Au găsit regatul vizigoților în dezordine. *Cronica mozarabă* – întocmită la mijlocul secolului al VIII-lea de un creștin sub stăpânire islamică – spune că regiunea era afectată de lupte religioase, ciumă, răscoale basce și conflicte dinastice. În 717, primele trupe islamice au traversat Pirineii și au coborât în câmpia de coastă a Europei de Vest. Aceasta era destul de puțin locuită, cu mici așezări cu case din lemn și cu păduri care începeau să pună stăpânire pe terenurile agricole ce fuseseră necesare pentru a susține populația mult mai numeroasă din timpul Imperiului Roman.

Cea mai mare parte a fostei provincii romane Galia era controlată de franci, care se uniseră într-un singur stat, condus de regele Clovis (481–511). După moartea lui, regatul a fost împărțit între cei trei fii certăreți și s-a destrămat. Grigore din Tours scria că a fost o perioadă a răului, a vărsării de sânge și a jafurilor. „Ce putem face când întreaga populație este cufundată în viciu și toți sunt încântați să facă rău? Nimeni nu se teme de rege, nici un om nu are nici un respect pentru ducele sau contele său.“[15]

La începutul secolului al VIII-lea, această așa-numită dinastie merovingiană s-a sfârșit, iar anarhia rezultată a oferit pretextul ideal pentru ca un oficial al palatului numit Carol Martel să preia puterii. Sosirea umayyazilor a oferit o altă ocazie importantă pentru a legitima noua conducere francă, de data aceasta ca personaje în lupta lumii creștine împotriva islamului. Charles Martel a câștigat un imens prestigiu atunci când a învins armata musulmană în Bătălia de la Tours, în 732. Fiul său Pepin cel Scund a continuat să-i respingă pe umayyazi și a extins teritoriul franc până la Dunăre. În schimbul protecției continue a Bisericii, a primit binecuvântarea papei pentru planul său de a lua locul regelui merovingian.

„Ar fi mai bine ca acela care are puterea fie numit rege, nu cel care a rămas fără putere regală“, declara papa.[16] În 751, o nouă dinastie a luat naștere, cea carolingiană.

Chiar dacă francii rar au fost uniți cu adevărat, regii lor au încercat din greu să creeze o națiune. Aceștia au încercat să stabilească un fel de identitate comună francă, prin promovarea obiceiurilor comune și introducerea unor sisteme de guvernare mai standardizate. Mai importantă a fost însă încercarea de a se reconecta cu moștenirea imperială a romanilor. Din secolul al VI-lea, regii au luat vechiul titlu imperial „imperator augustus“ și au inscripționat pe monede laurii imperiali. Schimburile diplomatice cu Constantinopolul au fost esențiale pentru susținerea poziției regelui ca fiu credincios al împăratului. Când Clovis a vrut un cod al legilor civile france, a angajat juriști galo-romani, care s-au bazat foarte mult pe decretele imperiale romane.

Creștinismul a oferit unul dintre cele mai importante mijloace de a favoriza unitatea francă și de a consolida legitimitatea regilor. Prelaților precum Grigore din Tours li s-a cerut să promoveze o identitate comună francă în predicile lor. Regii se portretizau explicit ca ajutoarele lui Dumnezeu. „Lasă-le pe slugile tale, regii noștri, să înfrumusețeze cu pricepere triumful virtuții tale“, scrie într-o liturghie merovingiană, „astfel încât aceia care sunt principi [conducători] prin porunca ta să fie întotdeauna puternici în datoria lor și să se ridice peste toate regatele.“[17] Clovis – primul rege franc care s-a convertit – a tratat supunerea Aquitaniei și a Burgundiei ca pe un război sfânt. Fiul său Childebert i-a sprijinit pe episcopi în convertirea forțată a evreilor. În secolul al VIII-lea, regii franci își spuneau *Rex Dei Gratia,* „rege prin harul lui Dumnezeu“. Au angajat misionari pentru a extinde influența francă dincolo de granițele nordică și estică. În Frisia au fost construite biserici, iar prelați au fost trimiși la păgânii saxoni. Oricare ar fi fost aspirațiile lor personale, apostoli precum Sf. Willibrord și Sf. Bonifaciu erau pioni în ceea ce începea să semene tot mai mult a cucerire sub steagul crucii. Creștinismul a fost folosit din ce în ce mai intens ca motiv pentru război. Regiunile care refuzau să adopte creștinismul era pedepsite fără milă.

Acest lucru era substanțial diferit față de creștinismul anterior, care afirmase că nedreptatea trebuia combătută în mod pașnic și că suferința supunerii era voia lui Dumnezeu.[18] În secolul al III-lea, teologul Clement din

Alexandria îi asemăna pe creștini cu o armată fără arme, o rasă pașnică, iar Ciprian din Cartagina propunea ca dușmanii să fie iubiți.[19] Acestea erau părerile creștinilor cărora le lipsea puterea lumească. De îndată ce credința a fost adoptată de conducătorii politici, atitudinea lor s-a schimbat. Când Constantin a pornit împotriva unui împărat rival de lângă Roma, în 312, și-a motivat trupele promițându-le că victoria lor va fi voia lui Dumnezeu. La începutul secolului al V-lea, Sf. Augustin de Hipona, citit de mai toată lumea, afirma că Dumnezeu le dăduse sabia regilor și că o făcuse doar pentru a apăra pacea creștină.[20] În Imperiul Bizantin, religia era frecvent folosită ca să justifice campaniile militare. *Strategikon,* de exemplu, consideră că împărații bizantini comandau armatele sub egida lui Dumnezeu. Acest zel religios avea să devină mai accentuat. La sfârșitul secolului al IX-lea, împăratul Leon al VI-lea aprecia chiar că, pentru a apăra tărâmul creștin, era justificat să folosească „născocirile diavolului“.[21]

Ardoarea statelor creștine a fost pusă la încercare de avari, care le amenințau granițele estice, în timp ce califatul înainta dinspre sud. La fel ca hunii, avarii proveneau din stepele de la est de Marea Caspică și se stabiliseră în câmpiile de la nord de Marea Neagră. De acolo, au pătruns în Anatolia, Balcani și Europa de Vest. Tot la fel ca hunii, erau temuți pentru atacurile prin surprindere. Și-au perfecționat această formă de luptă prin introducerea scării de șa, care le permiteau călăreților să fie mai stabili pe cal, și a unui puternic și scurt arc compozit. Totuși, aceste inovații tehnologice nu au compensat faptul că hoardele avare erau mult mai mici decât ale hunilor și că popoarele pe care le-au întâlnit erau mai mult organizate.

Inițial, la finele secolului al VI-lea, bizantinii i-au finanțat pe avari pentru a lupta cu gepizii, bulgarii și cu alte federații de triburi nomade de pe Dunăre. Dar asta nu i-a împiedicat să întreprindă raiduri peste frontierele nordice ale imperiului. Mai mult, sosirea avarilor a tulburat lucrurile și în Peninsula Italică, unde bizantinii se străduiau să-și impună din nou stăpânirea. După ce îi ajutaseră pe avari să-i învingă pe gepizi, lombarzii se temeau din ce în ce mai mult de puterea militară a aliaților lor. În încercarea de a scăpa de ea, au migrat în nordul Italiei, unde au pus stăpânire pe o mare parte a teritoriului bizantin. În 583, haganul avar a cerut Constantinopolului 120 000 de monede de aur, plus un pat de aur și un elefant. Dar ambițiile avare au rămas nesatisfăcute. În 626, avarii s-au alăturat sasanizilor la

asedierea Constantinopolului. Înfrângerea asediatorilor de către împăratul Heraclius, în anul următor, a însemnat sfârșitul expansiunii avare.

În locul avarilor, bulgarii au câștigat teren cu sprijinul reticent al bizantinilor. Avarii au răspuns inițial aliindu-se cu slavii, dar nu a fost de folos. În 680, bulgarii asimilaseră triburile slave din fostele teritorii avare din nord-estul Balcanilor și proclamaseră un nou hanat. I-au forțat pe bizantini să le recunoască dreptul de a se stabili pe malul sudic al Dunării și au solicitat o plată anuală în aur. În schimbul ajutorului dat pentru repunerea pe tron a împăratului Iustinian al II-lea, în 705, hanul bulgar, Tervel, a primit titlul de cezar (țar) și pe fiica împăratului de soție. Relațiile cu Constantinopolul au rămas însă încordate. Dar când trupele islamice au asediat metropola, în 717–718, sprijinul bulgar a fost crucial, salvând orașul de la cucerire. Un barbar, hanul Tervel, era aclamat ca salvatorul Europei creștine.

La peste 150 de ani de la căderea Imperiului Roman de Apus, Europa era în continuare un teritoriu fragmentat. Spania era deținută de umayyazi și avea să rămână sub controlul conducătorilor islamici timp de secole. Protejată de Pirinei, care au fost o barieră importantă între islamism și creștinism, câmpia de coastă a Europei de Vest a ajuns să fie dominată de franci. Bizantinii îi considerau barbari, dar liderii lor au ajuns din ce în ce mai mult să se considere succesori ai vechilor împărați romani. În acea perioadă, Dunărea forma cealaltă falie principală despărțitoare din Europa. Regiunea de la est de ea era domeniul unor puteri ambițioase, precum avarii și bulgarii. Totuși, au rămas puțini ca număr, din cauza condițiilor de mediu, care erau mai puțin potrivite pentru agricultură, dar și pentru că au fost mult mai afectați decât Europa Occidentală de migrațiile și agresivitatea neîncetate care continuau să se reverse din stepele de la nord de Marea Neagră.

Armuri pe câmpiile chineze

La începutul secolului al VI-lea, schimbările politice și sociale fundamentale începute în China după căderea statului Jin de Apus, în 316, încă continuau. Cea mai importantă a fost relocarea centrului economic al Chinei în regiunea de la sud de fluviul Yangtze, care s-a transformat încet într-un al doilea coș

alimentar. Fostul centru al civilizației chineze, Câmpia Chinei de Nord, a fost cedat în totalitate barbarilor, precum Xiongnui și Xianbei.

Cultura chineză nu le era mai puțin străină acestor popoare decât era cultura romană pentru franci, cu originile lor germanice. Dar în același mod în care francii au încercat să se alinieze la fosta măreție a Imperiului Roman și s-au convertit la creștinism, popoarele barbare din China au adoptat conștient tradiția și cultura imperiale. Au concurat unul cu altul pentru a construi cele mai somptuoase temple și pentru a avea cele mai extravagante ritualuri ceremoniale la curțile lor regale, până într-atât încât au ajuns să-i privească de sus pe chinezii nativi aflați pe malul opus al fluviului Yangtze. „Pământul vostru este ud, blestemat cu malarie și colcăind de insecte“, spunea un călător. „Broaștele și broaștele-râioase împart aceleași culcuș, oamenii și păsările conviețuiesc.“[22] Chinezii care îi vizitau erau însă impresionați cu reticență de starea orașelor de la nord. După cum se exprima unul dintre ei:

> Încă din timpurile Jin și Song... Luoyang era considerat o regiune dezolantă, iar noi, cei de-aici, spunem că toți cei de la nord de Yangtze sunt barbari, dar, cu ocazia vizitei mele recente la Luoyang, am aflat că familii de erudiți îmbrăcați cu robe și având toci pe cap trăiesc pe câmpiile nordice, unde ceremoniile și protocolul înfloresc. Nu găsesc cuvinte care să descrie personajele magnifice pe care le-am văzut.[23]

Treptat, compoziția etnică a Chinei s-a schimbat complet. Barbarii de la nord s-au amestecat cu chinezii nativi, iar emigranții chinezi s-au amestecat cu barbarii de la sud. În acest proces, vechea ordine confucianistă a fost din ce în ce mai contestată și combinată cu sistemele de credințe ale budismului și ale taoismului, care au început să se răspândească în această epocă.

Cultural, China a înflorit. Politic însă, a fost o perioadă de dezbinare și de discordie. „Oamenii trebuiau să poarte armură când lucrau câmpul“, spun consemnările vremii.[24] La sfârșitul secolului al VI-lea, puterea politică se cristalizase în trei regate: Chen de Sud, Qi de Nord și Zhou de Nord. Cel mai puternic și mare dintre ele a fost regatul Zhou de Nord, care fusese întemeiat de Xianbei și care se întindea de la stepele mongole până la cursul superior al Mekongului. Aceasta oferea avantaje strategice imense, permițând Zhou de Nord să controleze toate văile care îngăduiau accesul în estul Chinei, ceea ce însemna că erau primii care profitau de inovațiile militare importante

aduse de nomazi din vest, precum scărițele șeilor.[25] De asemenea, puteau să beneficieze de cunoștințele muntenilor din Sichuan în privința construirii de ambarcațiuni care puteau fi folosite și pentru lupte pe râurile adesea vijelioase.

Un alt război major pentru supremație amenința să izbucnească. În 577, Zhou de Nord a invadat Qi de Nord cu o armată despre care se spune că număra peste jumătate de milion de soldați. În 588, a dat un atac amfibiu la fel de amplu împotriva Chen de Sud, traversând fluviul Yangtze. Invazia fusese precedată de distribuirea pe scară largă a unor fluturași care avertizau că decadența și criminalitatea conducătorilor din Chen de Sud îi făcuseră să piardă mandatul ceresc. Afirmația a fost dovedită curând, când armata sa a triumfat. Pentru prima dată în peste 350 de ani – de la prăbușirea dinastiei Han, în 220 – cea mai mare parte a teritoriului chinez se afla sub controlul unui singur conducător. În Zhou de Nord a apărut o nouă dinastie imperială, Sui. Deși nu a avut o viață lungă, a fost esențială în reunificarea Chinei. Or fi descins Sui din nomazi barbari, dar ambiția lor a fost să restabilească măreția Imperiului Han. Cerul le hărăzise să inaugureze o epocă îndelungată a armoniei.

Dinastia Tang

Cerul însă a trebuit să aștepte încă 30 de ani, până când o nouă dinastie – tot de origine Xianbei – a ajuns la putere și și-a asumat mandatul imperial. Slăbită de războaiele de la graniță și de rebeliunile interne, dinastia Sui a fost răsturnat de Tang, cu ajutorul puternicilor turci albaștri, în 618. Pentru o scurtă clipă, China a privit din nou în abisul războiului civil. Dar, din fericire pentru dinastia nou-născută, primul împărat a fost urmat de un războinic extrem de capabil și de experimentat, care i-a ucis fără milă pe cei doi frați ai săi pentru a obține tronul. Noul împărat, Taizong (626–649), a adunat o armată de sute de mii de oameni, pentru a se confrunta cu situația tulbure. „Dezastrul actual are originea în faptul că țările de la frontieră s-au bucurat de o oarecare pace, ceea ce i-a permis conducătorului oamenilor să se plimbe fără nici o grijă și să uite de război“, afirma el. „Nu vă punem să săpați bazine și să construiți parcuri, dar, în schimb, vă permitem să vă concentrați asupra practicări tragerii cu arcul și săgeata.“[26] În cinci ani, a pus

capăt rebeliunilor de pe teritoriul lui și a readus stabilitatea de-a lungul graniței.

Odată ce supraviețuirea tinerei dinastii a fost garantată, Taizong și-a îndreptat atenția spre o guvernare pașnică. Întărirea legitimității sale era imperativă. În conformitate cu tradiția confucianistă antică, a adoptat oficial mandatul ceresc. Dinastia imperială era simbolizată de un copac – înțelepciunea împăratului curgea de la rădăcini către urmașii săi, ramurile, care trebuiau să crească puternice, dar să nu devină prea grele. De asemenea, era de așteptat ca împăratul să aibă calități precum compasiune, bunăvoință, politețe, respect pentru tradiție și chibzuință. În acest scop, Taizong s-a străduit din greu să aibă guvernare bună, scriind chiar două eseuri pe această temă, *Modelul unui împărat* și *Strategia de guvernare a împăratului.* Mai presus de toate, a recomandat evitarea exagerărilor militare. „O țară războinică", avertiza el, „oricât de uriașă și sigură ar fi, va sfârși prin a decădea și a pune în pericol populația sa."[27] Pentru a tempera o asemenea ardoare militară, el a încurajat obținerea dreptului la cetățenie și a civilizării prin cultură și prin educație.

Între 618 și 683, Imperiul Tang s-a bucurat de stabilitate, dacă nu chiar de armonie absolută. Populația sa a crescut ajungând între 50 și 60 de milioane, niveluri văzute ultima dată în timpul dinastiei Han. Alte credințe decât confucianismul erau tolerate pe scară largă, inclusiv taoismul, zoroastrismul, creștinismul și islamismul – însuși Taizong a participat la serviciile budiste pentru comemorarea victimele războiului și a ordonat construirea de mănăstiri budiste. Producția agricolă a fost sporită prin folosirea prizonierilor pentru a recupera terenurile de la periferia imperiului și prin inovații tehnologice precum noile sisteme de aducțiune a apei și o formă de plug mai avansată. Drept urmare, acest lucru a permis creșterea producției fabricilor de mătase, turnătoriilor de fier și atelierelor de ceramică. Un istoric oficial chiar pomenea de surplusuri: „Prețurile orezului, ale porumbului și ale țesăturilor au continuat să scadă ca urmare a abundenței în aprovizionare".[28] Oamenii se mutau în orașe, cum ar fi capitala, Chang'an, care acum avea în jur de 300 000 de locuitori. „Chang'an este paradisul unui negustor", afirma un comerciant de pe Drumul Mătăsii. „Piața are 3 000 de standuri reprezentând 200 de bresle negustorești. Orașul este frumos, cu pomi fructiferi și un lac."[29] Ca și romanii, Tang și-a dezvoltat orașele în funcție de sisteme grilă și a avut mare grijă la planificarea aprovizionării cu

apă și a altor facilități publice. Aceste orașe au stimulat răspândirea invențiilor, precum tiparuri cu blocuri de lemn și medicamentele noi, dar mai ales a comerțului.

Primii împărați Tang s-au străduit să încurajeze comerțul pe Drumul Mătăsii, deși încercările lor de a dezvolta o „piață armonioasă“ cu turcii albaștri, care controlau cea mai mare parte a porțiunii sale din Asia Centrală, abia dacă au dus la puțin mai mult decât pretenții din partea acestora de a stabili unilateral termenii de tranzacționare. De asemenea, au încurajat comerțul cu Asia de Sud-Est și, mai departe pe mare, cu țările din jurul Oceanului Indian. „O funcție superioară va fi oferită oricărui funcționar care poate genera un milion de *mini* anual ca venituri tarifare din comerțul maritim“, declara curtea.[30] Ratele de impozitare pentru comerțul maritim au fost reduse, iar misiuni oficiale au fost trimise pentru a stabili relații cu țările de peste mări. Câțiva dintre partenerii comerciali ai Chinei au fost invitați să înființeze misiuni permanente în capitală și chiar au primit subvenții. Aceste eforturi par să fi dat roade: „Șiruri de nave sosesc din zece mii de țări“, cânta un poet, „toate încercând să fie primele care să ofere tribut și mătase“.[31] Cu toate acestea, China dinastiei Tang a rămas în primul rând o putere continentală. Când împăratul Taizong a văzut prima oară marea cea mare, s-a speriat profund de valurile sale furtunoase, apoi a tratat-o cu dispreț, declarând că este doar puțin mai mult decât un șanț de apărare pentru capitală. Celebrul cartograf Jia Dan a descris rutele de navigație până în Golful Persic, dar cea mai mare parte a lucrărilor sale este dedicată vecinilor continentali ai Chinei, statelor aflate de-a lungul Drumului Mătăsii și comerțului pe uscat cu Orientul Mijlociu.

Deși majoritatea puterilor din Asia de Est aveau legături comune bazate pe comerț și budism – care devenise, de departe, cel mai răspândit sistem de credințe din regiune –, totuși au concurat neobosit pentru controlul acelui comerț și pentru posesia orașelor strategice și a resurselor naturale. Prin urmare, politica externă a Chinei s-a caracterizat printr-o combinație de putere de forță și blândă. Când sprijinul turcilor albaștri nu a mai fost necesar, Tang i-a expulzat cu forța din China, însă elita lor a devenit atât de asimilată în Tang, încât l-au invitat oficial pe împăratul Taizong să devină haganul turcilor albaștri. „Fiii nobililor au devenit robii poporului chinez, fiicele lor pure au devenit sclavele lui“, consemnează inscripțiile din Orkhon ale turcilor albaștri. „Ademenindu-le cu vorbirea lor mieroasă și cu bogățiile

lor toropitoare, au atras popoarele îndepărtate aproape de ei.“[32] O altă amenințare dinspre vest era reprezentată de regatul Tuyuhun. O altă ramură a Xianbei, Tuyuhun, au primit inițial o alianță prin căsătorie în schimbul încetării atacurilor la graniță. Când aceștia au refuzat, împăratul Tang a apelat la regatul tibetan. În schimbul unei prințese Tang, Tibetul a devenit un aliat energic, oferind zeci de mii de soldați pentru campania care a pus capăt pretențiilor Tuyuhun.

În est, Tang era în competiție cu regatul coreean Goguryeo, care lupta pentru a-și menține supremația. După ce o invazie pe scară largă a peninsulei a fost respinsă, Taizong a încercat să abordeze Goguryeo prin raiduri la graniță, perturbându-i comerțul și sprijinindu-l pe principalul său rival coreean, regatul Silla. În 668, Goguryeo a fost, în cele din urmă, copleșit de o formidabilă coaliție Silla-Tang. O mare parte din Peninsula Coreeană a devenit un protectorat Tang – așa-numitul „protectorat general pentru a pacificarea Estului“ –, regele Sillei fiind considerat doar un subordonat al politicii externe chineze.

Între timp, Japonia a rămas sfâșiată între rivalitățile sălbatice ale clanurilor și eforturile de reîntregire imperială ale conducătorilor Yamato. Din China, a adoptat budismul, urbanismul și conceptul confucianist de bunăvoință imperială, care a stat la baza celebrei Constituții cu 17 articole a prințului Shotoku, apărută în 604. Cu toate acestea, în ciuda binefacerilor guvernării lui Shotoku, acesta a reușit să deterioreze relațiile diplomatice cu China. Încercarea sa, într-o scrisoare oficială, de a elogia relația strânsă dintre cele două țări – descriind Japonia drept țara soarelui răsare, iar China țara soarelui apune – a fost considerată de împăratul chinez drept o insultă incredibilă deoarece presupunea că cele două state erau egale în vreun fel.

China dinastiei Tang a menținut legături și cu regatele din India. Chiar dacă budismul își avea originea în India, Tang se considera susținătorul principal. Cu toate acestea, politica sa de a folosi distinși călugări budiști pentru a ajuta la răspândirea influenței chineze nu a decurs întotdeauna bine. În 648, de exemplu, preoții hinduși din nordul Indiei l-au aruncat în închisoare pe ambasadorul chinez Wang Xuance, temându-se că prezența Tang în regiune va consolida budismul și astfel le va submina statutul privilegiat. Wang a fugit în Tibet, unde a reunit trupele tibetane și le-a condus într-o expediție punitivă, pentru a răzbuna insulta la adresa onoarei Tangului. Ulterior, regele tibetan a fost recompensat cu onoruri, suluri de mătase bogat

vopsită, ouă de viermi de mătase și meșteri pentru a face hârtie. În ciuda unor astfel de neplăceri temporare, Tang a continuat să trimită misiuni în India.

După ce Taizong a murit, în 649, steaua dinastiei Tang a început să apună. Au izbucnit lupte dinastice, iar următorii împărați nu au putut imita succesul fondatorilor dinastiei. Norii de furtună erau și mai întunecați din cauza apariției Califatului Islamic la orizontul vestic. În 651, un prim emisar arab a sosit în China și se pare că a încercat chiar să-l convertească pe împărat la islamism. După aceea, o misiune diplomatică similară pare să fi fost trimisă la fiecare patru ani. O umilire mai mare însă avea să vină.

Extinderea califatului a determinat multe regate din Asia Centrală să caute ajutor la Tang, dar acesta era deja prea slăbit pentru a oferi sprijin militar. În timp ce rezistența de-a lungul Drumului Mătăsii se prăbușea în fața lor, trupele califatului au înaintat necontenit spre est. În anul 751, armata Tang a fost zdrobită de cea a califatului, în Bătălia de pe râul Talas, în valea Ferghana. Era cosmopolitismului Tang se încheiase.

Prezența Califatului Islamic în Asia Centrală a stabilit o legătură geopolitică puternică între extremitățile emisferei estice. Stimulată de neobosita concurență a marilor puteri, mobilitatea transcontinentală s-a dezvoltat constant, nu în ultimul rând odată cu intensificarea schimburilor comerciale și diplomatice între Europa, Africa și Asia. Dar oricât de mult era afectată emisfera estică de violența endemică, același lucru era valabil și în cazul unor țări aflate încă dincolo de orizontul accesibil, de cunoașterea sau de imaginația domnitorilor asiatici și europeni. La câteva secole după dispariția civilizației olmece, este timpul să revenim în emisfera vestică.

Bufnița-aruncătoare-de-suliță

În Ross County, Ohio, în sud-vestul Statelor Unite, există un parc cu morminte în formă de dom care au fost multă vreme un mister. În acele morminte, arheologii au descoperit cupru care provine de la granița actuală cu Canada, dinți de rechin și mică de pe Coasta de Est, obsidian și dinți de urși din Munții Apalași, precum și cochilii din Golful Mexic. În cele din urmă, mormintele au fost atribuite unui popor cunoscut istoricilor drept cultura Woodland. Acești oameni au trăit în secolul al V-lea, în orașe protejate de palisade de lemn, și au folosit arcuri și săgeți pentru a se război

unii cu alții. Au fost printre primii din America de Nord care au creat o societate ierarhică, mari așezări și o rețea comercială care a cuprins cea mai mare parte a continentului.

În timp ce America de Nord a rămas slab populată – dezvoltarea sa fiind împiedicată de schimbările climatice de la sfârșitul secolului al V-lea –, lucrurile au stat cu totul altfel la sud de Golful Mexic. Aici, teritoriul era presărat cu așezări, unele dintre ele având zeci de mii de locuitori. În centrul lor, formând nucleul politic și religios, se înălțau uriașe piramide de piatră. Cea mai mare, înălțându-se la peste 70 de metri deasupra pieței înconjurătoare, era străvechea Piramidă a Soarelui, din Teotihuacán, în apropiere de actualul Ciudad de México. În secolul al IV-lea, populația din Teotihuacán număra probabil peste 120 000 de oameni. Acesta avea numeroase temple, o cetate regală, străzi largi, ateliere, clădiri cu locuințe și mari rezervoare. Extraordinarele sale comori arhitecturale și artistice sunt mărturii ale prosperității și ale puterii datorate unei combinații între agricultură, comerț și cuceriri.

Teotihuacán se afla în centrul unei rețele de orașe mai mari și mai mici, de la care se aștepta să contribuie atât cu trupe, cât și cu bunuri. Totuși, ambițiile sale nu s-au limitat la așezările din imediata sa vecinătate. Negustorii din Teotihuacán găsiseră de mult timp drumul spre sud și est, către orașele bogate din Peninsula Yucatán, unde au înființat un fel de cameră de comerț.[33] Aceste orașe făceau parte din cultura Maya. Aveau în comun o scriere hieroglifică, un calendar, un stil arhitectural, un panteon și o pasiune pentru un extrem de competitiv joc ritualic cu mingea.

În Yucatán existau zeci de orașe-stat mayașe. Existența lor depindea de controlul resurselor de apă – peninsula este aridă sezonier, astfel că agricultura nu putea înflori decât atunci când conducătorii construiau și întrețineau mari rezervoare de apă. Orașele principale conduceau orașele-satelit mai mici, care trebuiau să participe la festivalurile religioase și să ofere tribut (*patan*), sub forma unor mărfuri foarte apreciate, precum cacao, obsidian și pene viu colorate.[34] Acestea au ridicat stele pentru a-și demarca teritoriul și au găzduit altarele orașelor mai mici. Mayașii erau războinici. Artele, cultura și religia lor celebrau puterea masculină. Templele erau împodobite cu imagini ale zeilor înfricoșători și ale regilor războinici. De exemplu, o placă din orașul Tikal îl înfățișează pe rege călcând pe trupul unui dușman căzut.[35]

La sfârșitul secolului al IV-lea, comercianții teotihuacáni din regiunea Maya au fost înlocuiți de soldați. Zeul furtunii din Teotihuacán îi ordonase regelui Bufniță-aruncătoare-de-suliță – după cum îl numesc arheologii – să extindă puterea și prestigiul orașului până în Yucatán. În fiecare oraș, Bufnița-aruncătoare-de-suliță l-a detronat violent pe conducător, numind apoi în post pe câte una dintre rudele sale, în marele oraș Tikal însuși fiul Bufniței-aruncătoare-de-suliță luând locul regelui executat. Cuceririle Teotihuacánului au fost facilitate de discordia dintre orașele mayașe, precum și de armele superioare, cum ar fi sulițele (*atlatlii*).[36] Timp de peste 150 de ani, hegemonia Teotihuacánului a aruncat o umbră întunecată peste Yucatán. Apoi, în jurul anului 550, steaua sa a început să apună, probabil ca urmare a foametei și a tulburărilor interne.

Vidul de putere rezultat a stârnit o nouă competiție pentru supremație în rândul orașelor mayașe. În absența armelor din metal, mayașii luptau cu săgeți, sulițe și bâte având vârfuri de piatră și purtau o armură primitivă, din bumbac căptușit și întărit cu cristale de sare de stâncă. Soldații învinși erau masacrați, iar conducătorii, jertfiți zeilor. În această perioadă, orașele au început să investească în fortificații.[37] Dar învingătorii otrăveau adesea rezervoarele orașelor captive, astfel încât acestea trebuiau să fie abandonate. La începutul secolului al VII-lea, două orașe ajunseseră să domine Yucatánul: Calakmul și Tikal. Acestea aveau o lungă istorie comună în privința comerțului, a diplomației, a vizitelor regale și ritualurilor, dar concurența pentru comerțul de-a lungul râului Pasión și rivalitatea legată de orașele mai mici din sferele lor de influență suprapuse au dus la război. Cel puțin trei războaie importante au fost purtate până când Calakmul a fost învins în sfârșit, la jumătatea secolului al VIII-lea.

În ciuda acestor războaie, civilizația mayașă s-a menținut până în secolul al IX-lea, când s-a prăbușit în mod misterios. Este posibil ca presiunea populației să fi dus la o agricultură excesivă, care a epuizat solul, iar o perioadă de schimbări climatice să fi agravat situația. Oricare ar fi fost cauza, într-un interval relativ scurt de timp mayașii și-au abandonat orașele – și societățile complexe – și s-au întors să locuiască în sate mici. Până în secolul al X-lea, multe dintre marile complexe piramidale mayașe fuseseră deja înghițite de pădure.

Capitolul 9. Pământul, între speranță și

calamitate **(750–1000 d.Hr.)**

Muzeul din orașul chinez Luoyang are una dintre cele mai frumoase colecții de sculpturi funerare din epoca dinastiei Tang. Aceste siluete de teracotă mici și jucăușe înfățișează dansatori eleganți, războinici înverșunați, dar și negustori prosperi, cocoțați pe cămile foarte încărcate, cum erau cele care făceau regulat anevoioasa călătorie de-a lungul Drumului Mătăsii. Perioada în care au fost făcute – a doua jumătate a secolului al VIII-lea – încă este considerată o epocă de aur nu doar a artei, ci și a comerțului. Călătorii descriau centrele comerciale ca fiind aglomerate, pline de negustori din regiuni îndepărtate, prospere, adevărate metropole ce sclipeau de „perle și jad, ca un ținut de basm“, în timp ce „mii de felinare străluceau sub cerul senin, de un albastru întunecat“.[1]

Împărații Tang nu au fost singurii conducători care au încurajat comerțul, la fel făcând și omologii lor, împărații franci și bizantini și califii dinastiei abbaside, care îi urmaseră pe umayyazi. Numeroase consemnări – în special din califatul abbasid – atestă amploarea tot mai mare a comerțului transeurasiatic. „Există Tigrul, pentru a ne pune în contact comercial cu țări îndepărtate, cum e China, și pentru a ne aduce tot ce dau mările, precum și produse alimentare din Mesopotamia“, scria învățatul persan al-Tabari, în secolul al IX-lea. „Și există Eufratul, pentru a ne aduce tot ce au de oferit Siria, al-Raqqah și regiunile lor.“[2] Geograful arab din secolul al X-lea al-Muqadassi adăuga: „Caravanele din Egipt și China vor veni pe calea deșertului și toate tipurile de produse vor ajunge la voi din China pe mare și de pe tărâmul grecilor, și din al-Mawsil [Mosul] pe Tigru“.[3]

Oameni ca al-Tabari și al-Muqadassi erau cosmopoliți care evidențiau beneficiile comerțului și minunile țărilor îndepărtate. Pentru erudiți pelegrini ca aceștia, precum și pentru exploratori și comercianți, lumea a devenit literalmente mai deschisă. „Printre descoperirile din această epocă a noastră“, relata savantul persan din secolul al X-lea Abu Zayd al-Sirafi, „este neașteptat faptul că, înainte, nu se bănuia că oceanul către care se deschid Marea Chinei și India este legat de Marea Mediterană.“[4] Drept urmare, în secolele al VIII-lea și al IX-lea au început să se întocmească noi atlase și enciclopedii ale Oceanului Indian și ale rutelor terestre către China, cum ar fi

Cartea drumurilor și provinciilor, realizată de Ibn Khordadbeh, și harta faimos de detaliată și vastă a vestului Chinei, făcută de Jia Dan.

Primii adepți ai islamului au fost negustorii, deoarece, deși această credință interzicea camăta, nu interzicea profiturile obținute prin comerț. Pentru a facilita negoțul din ce în ce mai îndepărtat, comercianții islamici au început să dezvolte o infrastructură comercială sofisticată. Sursele din acea epocă consemnează utilizarea pe scară largă a acordurilor privind plata datoriilor sau a cambiilor (*suftajah*) astfel încât negustorii să nu fie nevoiți să aibă la ei bani peșin. De asemenea, exista *qirad,* un fel de acord pe acțiuni, în cadrul căruia mai mulți investitori încredințau capital unui comerciant, așteptându-se să obțină profit de pe urma activităților sale.[5] Califatul a înființat zone comerciale (*fonduq*) case de odihnă și puncte de schimb pentru serviciile de curierat și a finanțat construcția de poduri pentru îmbunătățirea unor rute, precum străvechile rute Drumul Regelui și Drumul Regal.

Comerțul cu necredincioșii nu era o problemă, abbasizii având relații profitabile cu francii, Imperiul Bizantin, China dinastiei Tang și nenumărate puteri mai mici. La rândul său, Constantinopolul a redus taxele comerciale și a subvenționat construcția de nave comerciale.[6] În nord-vest, curtea francă a lui Charlemagne din Aachen se minuna atât de tare de bunurile exotice și de scrierile antice grecești și romane aduse școlii palatului din tot Orientul Mijlociu, încât domnia sa a fost descrisă de obicei drept „renașterea carolingiană".

Însă au rămas obstacole politice în calea acestui globalism de tip nou. De la Abu Zayd al-Sirafi, am aflat că pe tot Drumul Mătăsii erau înșirate fortărețe care dominau văi, controlau trecerile peste râuri sau străjuiau porturile. Acestea protejau comerțul împotriva jafurilor, dar îl și impozitau și controlau. Al-Sirafi povestește că pe secțiunea Drumului Mătăsii administrată de Tang, la est de Tian Shan, posturile de pază blocau drumul, iar negustorii aveau nevoie de permise pentru a merge mai departe cu bunurile lor.[7] La un moment dat, Tang a interzis negoțul cu „rasele mai întunecate", o măsură care viza în primul rând regatele Asiei Centrale.[8] Comerțul a avut de suferit de pe urma războaielor dintre puterile importante, dar și din pricina tulburărilor politice din interiorul statelor. „S-a renunțat la călătoriile comerciale în China, iar țara în sine era distrusă", scria al-Sirafi despre căderea dinastiei Tang. „Chinezii le-au impus comercianților taxe necuvenite [și] le-au confiscat bunurile cu forța."[9]

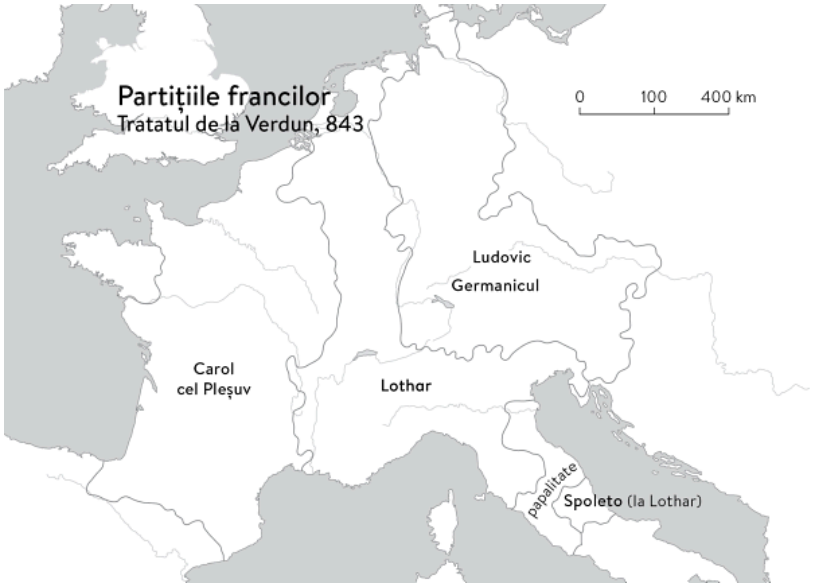
Partițiile francilor
Tratatul de la Verdun, 843
0
100
400 km
Ludovic
Germanicul
Carol
cel Pleșuv
Lothar
papalitate
Spoleto (la Lothar)

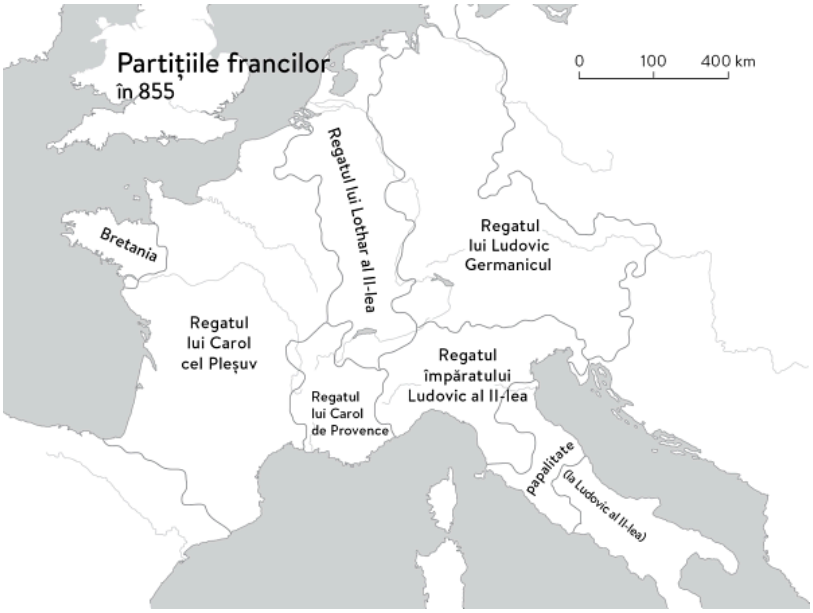

Cel mai important însă, de comerțul cu bunuri de lux și de cosmopolitismul implicit se bucurau doar puțini oameni. Au existat totuși câteva îmbunătățiri ale situației. În Europa, clima a devenit mai caldă. Potcoavele de fier, plugul greu și hamul pentru cai au făcut viața țăranilor puțin mai ușoară. Dar existența a rămas o luptă zilnică împotriva sălbăticiei. „Oriunde își petrecea noaptea, tăia copaci... și făcea un gard circular pentru a se proteja, pentru a nu fi devorat de fiarele sălbatice, care erau numeroase acolo“, spune povestea vieții unui pustnic rătăcitor pe meleagurile unde se află acum Germania.[10] Un stareț din nordul Franței avertiza în privința infracționalității permanente: „Brigandajul este săvârșit pe tărâmul regelui nostru Carol fără a fi pedepsit și nu există nimic mai sigur sau mai constant decât violența și jaful“.[11] Imagini la fel de sumbre sunt descrise analele monastice din acea vreme. Oriunde populația creștea, în măsura în care era posibil, se adăpostea într-o fortăreață sau în spatele zidurilor unui oraș. Așa stăteau lucrurile nu doar în Europa, ci în cea mai mare parte a emisferei estice.

Bunuri din belșug și oameni cinstiți

În 734, împăratul Tang Xuanzong (712–756) i-a scris conducătorului Yamato al Japoniei pentru a-l informa despre soarta a trei dintre ambasadorii acestuia din urmă, care nu reușiseră să se întoarcă acasă. O furtună făcuse corabia lor să devieze de la curs și să eșueze pe coasta

Linyi, pe teritoriul Vietnamului actual, unde fuseseră jefuiți și vânduți ca sclavi. Împăratul a inclus câteva cuvinte de consolare: „Linyi și alte țări din zonă plătesc tribut Chinei. L-am instruit deja pe generalul-protector de la Annan [Hanoi] să emită un edict pentru conducătorii lor, ordonându-le să îi escorteze pe diplomații japonezi în protectorat, în caz că vreunul dintre ei este găsit. De asemenea, l-am instruit pe generalul-protector să-i liniștească și să-i trimită pe japonezi acasă“.[12]

Evident, diplomația a rămas o afacere riscantă, dar misiva lui Xuanzong dezvăluie și sentimentul de superioritate care se ascunde în spatele mărinimiei sale. O astfel de condescendență nu era rezervată numai conducătorilor japonezi. De exemplu, Xuanzong se referea la haganul turcilor ca fiind fiul său, și a refuzat o propunere de pace din partea regelui tibetan, deoarece acesta din urmă i se adresase ca unui egal. Superioritatea era importantă, iar împăratul – susținut de o armată de peste 600 000 de oameni – putea să insiste în privința ei.

Domnia lui Xuanzong a fost numită „splendida epocă a deschiderii inițiale“, o epocă a încrederii, a păcii și a prosperității.[13] În forfota capitalei, Chang’an, existau grădini imperiale pașnice, unde păsările și animalele exotice adunate de pe întreg teritoriul țării reflectau armonia naturală dăruită de imperiu. Aceasta a fost perioada clasică a artelor chineze. Xuanzong a fost cel care a fondat prima școală de operă chineză, cunoscută sub numele de „Grădina cu peri“. El a sprijinit poeți precum Li Bo și pictori precum Zhou Fang și Zhang Xuan, care au creat capodopere ce redau splendoarea și eleganța vieții de la curte. Artizanii au combinat tehnici și stiluri din toată Asia rezultatul fiind obiecte de teracotă, aur, jad și mătase sofisticate și somptuoase.

Xuanzong însuși s-a străduit să exceleze în arta guvernării. Cu toate că aproba respectul confucianist pentru tradiție, era taoist. S-a îndepărtat de principiile legaliste și confucianiste pentru a face codul juridic Tang mai echitabil. De asemenea, a încurajat agricultura pentru a reumple grânarele statului, a construit noi ecluze pe Marele Canal, care se întindea între fluviile Yangtze și Galben, și a luat diverse alte măsuri pentru promovarea comerțului atât în interiorul, cât și în exteriorul granițelor. „Fluviul Galben este limpede și calm“, consemna un istoric. „Țara se bucură de pace și de armonie. Bunurile sunt din belșug, iar oamenii sunt cinstiți. Regate precum Anxi s-au supus și au fost conduse de Tang... Peste tot, recoltele erau bogate

și oamenii prosperau. Tinerii aflați la începutul vieții nu purtau arme. Nimeni nu lua și nu păstra bunurile altor oameni de pe drum.“[14]

După toate aparențele, acesta a fost apogeul dinastiei Tang. Dar, în curând, s-a arătat a nu fi decât o fațadă splendidă. Dezastre naturale au golit grânarele. Foametea și violența l-au obligat pe împărat să evacueze capitala suprapopulată. unul dintre cei mai mari poeți ai epocii, Du Fu, scria: „În spatele ușilor oamenilor bogați, vinul și carnea se irosesc, în timp ce leșuri înghețate zac la marginea drumului.“[15] În nord-estul Chinei au izbucnit revolte, forțându-l pe împărat să retragă trupele de la granița vestică. Puterile din regiune s-au grăbit să profite de situație – tibetanii au încălcat acordul de pace, nomazii uiguri și-au consolidat poziția în regiunea unde astăzi se află Mongolia, iar grupuri înarmate ale poporului nomad kitan au efectuat raiduri peste graniță. Forțele chineze rămase erau prea slăbite pentru a învinge armatele Califatului Islamic în Bătălia de pe râul Talas, în 751.

Dar ce era mai rău încă nu venise. În 755, căpetenia războinică An Lushan a profitat de greutățile din nord pentru a se răscula. Răscoala a devenit unul dintre cele mai sângeroase episoade din istoria Chinei, costând zeci de milioane de vieți. „Fiecare dintre voi are un arc și o tolbă la brâu“, scria Du Fu, „iar sunetul durerii lui urcă la nori.“[16] În 756, împăratul Xuanzong a fost silit să se retragă. Împărații următori au readus un oarecare grad de stabilitate, dar nu au putut face acest lucru decât apelând la uiguri și la mercenari din califat pentru a stopa agresiunea tibetană. În 758, pirați arabi și persani au incendiat orașul Guangzhou, iar portul său nu a fost refăcut vreme de cinci decenii. În 762, când viitorul împărat Dezong a fost trimis la uiguri pentru a încheia o alianță, aceștia au avut nerușinarea de a încerca să-l facă să danseze.

Această experiență l-a făcut pe împăratul Dezong (779–805) să reconsidere relațiile cu uigurii, imediat ce a urcat pe tron. Sfetnicii săi au fost invitați să elaboreze o strategie. În timp ce unii optau pentru o alianță cu Tibetul, ca să reziste uigurilor, alții considerau Tibetul drept principalul rival și propuneau să îl atace. „Când tibetanii sunt slabi, cer o alianță; când sunt puternici, invadează“, spunea un general. „Acum, au pătruns adânc pe teritoriul nostru și cer un tratat – cu siguranță, vor să ne înșele.“[17] Împăratul a decis totuși în favoarea negocierilor. Cu toate acestea, tibetanii au refuzat să le continue atât timp cât erau denumiți „supuși“. Pretenția le-a fost

acceptată, iar o alianță a fost încheiată în 783. Un an mai târziu, când a izbucnit rebeliunea din China, trupele tibetane au ajutat la patrularea străzilor din Chang'an. Dar imediat ce situația s-a remediat în capitală, tensiunile dintre Tang și Tibet s-au reluat. De această dată, China a decis să-i controleze pe tibetani încheind o mare alianță cu uigurii și califatul. „Cred că cel mai bine ar fi ca Majestatea Voastră să creeze o relație bună cu Uigur, în nord, cu Yunnan, în sud, și cu Imperiul Arab și Tianzu, în vest", sfătuia un oficial imperial. „Făcând acest lucru, i-am putea izola pe tibetani."[18] O alianță a fost încheiată în 789, dar nu a durat mult, astfel încât nesiguranța din vest a continuat să crească.

Între timp, imperiul s-a fragmentat și pe plan intern. Când împăratul Dezong a încercat o serie de reforme fiscale pentru a îmbunătăți viața săracilor, nu a făcut decât să agraveze problema. Sistemul de impozitare existent, prin care datoriile unei gospodării erau în funcție de numărul membrilor săi, provocase un exod rural. Dar noul sistem, în care impozitarea era calculată în funcție averea unei familii și de bunurile sale, a creat o societate și mai polarizată. Moartea lui Dezong a fost urmată de o perioadă de gestionare greșită a economiei, de corupție și instabilitate. O serie de taxe, inclusiv cea pe sare, au fost abolite, dar acest lucru a accelerat declinul puterii curții imperiale. Dificultățile au fost agravate de schimbările climatice. „O vastă zonă a deșertului este acoperită cu gheață de o mie de picioare", scria poetul Cen Shen, „după ce o perioadă prelungită de vreme excepțional de rece a dus la recolte proaste și conflicte reînnoite cu popoarele nomade din nord."[19] Împăratul Xuanzong (846–859) a reinstaurat temporar ordinea, dar, în timpul domniei moștenitorilor săi, Imperiul Tang a continuat să se descompună economic și să se dezintegreze politic. Când cei mai bogați latifundiari au refuzat să își plătească datoriile, împăratul Xizong (873–888) a reintrodus impozitele pe sare. Însă acest lucru a dus la contrabandă, delicte și tulburări. Când ultimul împărat Tang a fost otrăvit de un uzurpator, în 907, de ani de zile dinastia domnise aproape doar cu numele.

Prăbușirea dinastiei Tang a fost urmată de peste jumătate de secol de anarhie, o epocă cunoscută sub numele de „Cinci dinastii și zece regate" (907–960). În realitate au fost mult mai mulți pretendenți, dintre care puțini au supraviețuit mai mult de două decenii. Luptele au fost neîncetate și au accelerat dezvoltarea armelor, precum aruncătoarele de flăcări și sabia

lungă, *zhanmadao.* În special, nordul a suferit o depopulare. Orașele au sărăcit, iar sistemul de canale care asigura irigarea grânelor a avut de suferit. Țara a ajuns să fie lipsită de apărare împotriva invaziei străine. Tibetanii, uigurii și kitanii controlau acum întinse suprafețe din ceea ce fusese teritoriul Tang. Chiar și regatele chineze din această perioadă, cum ar fi Han Târziu, Tang Târziu și Jin Târziu, au fost conduse de oameni puternici originari din Asia Centrală. Scriitorul Wang Renyu scria cum regatele chineze care se certau au căzut pradă conducătorilor barbari. Astfel, povestește că Jin Târziu „a pierdut controlul, în vreme ce miniștrii trădători și-au vândut țara. Armate puternice și războinici viteji s-au predat neputincioase, oamenii de rând au fost măcelăriți unul câte unul... De la începutul lumii nu a existat niciodată o tulburare ca aceasta.“[20]

De departe, cea mai formidabilă putere din această perioadă a fost Kitan, federația de triburi din stepele mongole și manciuriene. În 907, conducătorul său s-a încoronat ca împărat Taizu din dinastia Liao. El îi disprețuia pe chinezi pentru decadența lor, râdea de numeroasele lor răscoale și se aștepta ca regii chinezi – la care se referea ca fiind fiii săi – să-l întâlnească în persoană și să-i accepte pretențiile teritoriale. „Știam deja că fiul meu din China a ajuns să aibă astfel de necazuri“, i-a spus el unui nefericit emisar. „Dar am primit rapoarte că acest fiu ținea în palatul său 2 000 de femei și 1 000 de muzicieni, că își petrecea vânând cu șoimi și ogari, că se desfăta cu băutură și sex și că nu îi păsa deloc de poporul său.“[21] Când Taizu a murit, în 926, Imperiul Liao s-a extins spre sud până la Fluviul Galben.

Pentru foarte scurt timp, balanța puterii din Asia de Est se înclinase spre nord, câmpia și dealurile Manciuriei devenind o arenă a politicii puterii. Pe câmpiile de coastă ale mărilor Galbenă și Bohai, Liao s-a confruntat cu regate mai mici care controlau malurile sudice ale Fluviului Galben, cum ar fi Zhou Târziu. În 954, Zhou Târziu a întâlnit o coaliție susținută de Liao, în Bătălia de la Gaoping. Conform consemnărilor, coaliția nordică și-a subestimat rivalul și a încercat să lupte în timpul unei furtuni cumplite. A fost învinsă decisiv, iar expansiunea sa spre sud a încetat. Curând după luptă, în 960, un general din Zhou a fondat una dintre cele mai puternice dinastii comerciale din China: Song. Deși Liao a continuat să controleze zona aflată la nord de Fluviul Galben, primii împărați Song, Taizu și Taizong, și-au extins teritoriile, în detrimentul celorlalte regate de la sudul

fluviului. Dar, în 979, când Song a atacat statul Han de Nord, urmașul lui Han Târziu ce se întindea de o parte și de alta a Fluviului Galben, Liao a încercat să vină în apărarea sa. Rivalitatea dintre Liao și Song avea să continue vreme de 150 de ani.

Între timp, în Peninsula Coreeană, regatul Silla – care fusese statul cel mai puternic după ce scăpase de dependența de Tang, la începutul secolului al VIII-lea – a fost răsturnat de la putere în 936, de către recent fondatul regat Goryeo, care se considera moștenitorul Goguryeo. Nu știm exact cum a triumfat Goryeo, deși Silla s-a aflat mult timp în declin politic. Însă, odată cu apariția Goryeo, construcția statală din Coreea a atins un nou nivel – reușita sa de a unifica peninsula reprezintă și astăzi un ideal al unității coreene. Primul rege al Goryeo, Taejo, provenea dintr-o bogată familie de negustori și avea idei clare despre păstrarea dominației sale. Principiile sale de guvernare includeau devotamentul față de Buddha, menținerea probității la curte, impozitarea neîmpovărătoare, deschiderea față de critici și păstrarea independenței țării.

Taejo a rămas constant în alertă față de potențialele amenințări, atât interne, cât și externe. „Mă tem doar că succesorii mei vor lăsa loc pasiunilor și lăcomiei și vor distruge principiul guvernării“, recunoștea el cu puțin timp înainte de moartea sa, după care avertiza: „De vreme ce țara noastră împărtășește granițele cu națiuni sălbatice, feriți-vă întotdeauna de pericolul invaziilor.“[22] În cele din urmă, acest pericol avea să devină presant. Inițial, regatul Goryeo fusese separat de Liao de către nomazii jurcheni, iar cele două state au convenit să-și unească forțele pentru a-i împiedica pe jurcheni să le jefuiască orașele. Însă, după ce Liao le-a administrat o înfrângere usturătoare în fața jurchenilor, în 991, aceștia au rămas să se confrunte cu Goryeo, aflat de cealaltă parte a râului Yalu, și fiecare parte s-a simțit îndreptățită să creeze un avanpost pe malul celălalt. „Întrucât țara voastră nu are grijă de nevoile oamenilor“, declara un general din Liao, încercând să justifice acțiunile agresive, „aplicăm în mod solemn pedeapsa cerului, în numele său.“[23]

Războinicii lui Buddha

În Asia de Sud-Est, în secolul al IX-lea, noi dinastii au stabilit contururile națiunilor și culturilor vizibile și astăzi în Cambodgia, Vietnam, Indonezia

și Myanmar. Geografia inospitalieră a regiunii, cu numeroase râuri și munți împăduriți, forma bariere de netrecut pentru comunicarea interioară, dar asta nu a făcut decât să încurajeze crearea legăturilor pe mare, care uneau popoarele prin schimburi comerciale, împărtășirea credințelor hindusă și budistă și crearea un limbaj artistic comun, încă vizibil în ruinele templelor, palatelor și în obiectele din acea epocă. Tot geografia a conferit regiunii o imensă importanță strategică, de principală rută a comerțului maritim între China și India. Strâmtorile Malacca și Sunda au devenit puncte cruciale de tranzit, ducând la înființarea unor porturi comerciale importante, care, la rândul lor, au contribuit la dezvoltarea regatelor, în special a celor din Malaysia, Sumatra și Java.

Dar comerțul, credința și progresul au dus și la război. Regatul Srivijaya, care a apărut la sfârșitul secolului al VII-lea, pe insula Sumatra – poziționată strategic între strâmtorile Malacca și Sunda – a fost primul care a încercat să controleze fluxul comerțului prin dominarea acestor strâmtori.[24] S-a străduit să intre în grațiile Chinei prin trimiterea de misiuni tributare și oferirea de piper, țestoase, perle și fildeș în schimbul fierului, al ceramicii și al mătăsii. A propus dinastiei Pala, din nordul Indiei, să construiască un templu budist pe teritoriul său și s-a oferit să doneze aur templelor din orașele aflate în sudul Indiei. Regele său a luat legătura cu califatul, anunțând că este dornic să facă comerț și cerându-i califului „să trimită pe cineva care ar putea să mă învețe islamul și să mă instruiască în privința legilor sale“.[25] Srivijaya a încercat să-i împiedice pe alții să sifoneze traficul cucerind peninsula Malaya și atacând orașele comerciale din regatele Khmer și Champa, de pe teritoriile actuale ale Cambodgiei și Vietnamului. Surse chineze arată că Srivijaya obliga corăbiile să acosteze în strâmtoarea Malacca, pentru a putea fi monitorizate și taxate.

Concurența în privința comerțului a avut și o dimensiune religioasă. În conformitate cu doctrinele budiste, regii de la sfârșitul secolului al VII-lea ai Srivijaya s-au implicat într-o *siddhayatra.* Ceea ce trebuia să fie o căutare a iluminării spirituale, în realitate, a însemnat cucerirea orașelor comerciale. Armatele Srivijaya au distrus templele hinduse din peninsula Malaya și au ridicat mănăstiri budiste în locul lor. Inițial, Srivijaya și-a extins influența asupra insulei vecine Java prin alianțe dinastice. Dar, în secolul al IX-lea, cele două state insulare erau încleștate într-o luptă din ce în ce mai aprigă pentru supremația regională, care s-a prelungit în următorul mileniu.

Între timp, pe continent, amenințarea Srivijaya a încurajat unificarea khmerilor sub domnia regelui Jayavarman al II-lea, la începutul secolului al IX-lea. El a mutat centrul politic khmer în nord, unde era mai ferit de corăbiile de război din Srivijaya. Cu această ocazie, a atacat micul regat Lavo și l-a transformat într-un stat-marionetă, pentru a-și proteja granița vestică. Pe parcursul următoarelor două secole, succesorii lui Jayavarman au extins constant limitele Imperiului Khmer și i-au sporit bogăția. La finalul secolului al X-lea, războiul civil dintre pretendenții rivali la tronul khmer a atras puteri regionale îndepărtate, inclusiv din India.

Pe lângă conflict, între statele din Asia de Sud-Est a existat și o interacțiune diplomatică intensă. Regii au folosit religia pentru a-și propaga influența, ridicând temple și monumente și folosind preoți și călugări ca emisari. Cu toate acestea, la un anumit nivel, războiul a fost aproape neîncetat, deși armatele numărau doar câteva mii de soldați – apropiindu-se mai degrabă de dimensiunea războiului european din acea perioadă, decât de bătăliile uriașe purtate în China sau India. Această situație a fost într-o oarecare măsură atât cauza, cât și efectul apariției primelor state monarhice impotante în regiune, în acele vremuri. Pentru aceste dinastii abia apărute, statutul era aproape totul. De exemplu, regele Javei era „salvatorul universului“ și „protectorul budismului“, în timp ce monarhul srivijayan se considera „rege al țărilor oceanice“. O inscripție proclamă: „Victoria fie a acestui rege al Srivijaya, a cărui glorie a domniei este venerată de conducătorii vecini și care a fost creată de făuritorul universului ca și cum ar fi intenționat să facă cea mai bună dintre religii“.[26] Realitatea politicii din Asia de Sud-Est a fost însă o anarhie care a existat sub umbrele suprapuse ale sferelor de influență indiană și chineză.

Perioada celor patru regate în India

„Inima acestui prinț este sfințită de bunăvoință, deoarece el recunoaște meritele altora. Mândria lui este ascunsă de o modestie adevărată.“[27] Astfel descria Bhavabhuti, poet și dramaturg din secolul al VIII-lea, calitățile unui conducător, în *Faptele unui mare erou.* În tradiția epopeilor antice, această piesă despre tinerețea zeității hinduse Rama este o luptă între forma ideală a dreptății, propovăduită de casta preoțească superioară a brahmanilor, și răul cauzat de regii corupți și de preoții diabolici care îi susțineau. Piesele lui

Bhavabhuti sunt marcate de o cruzime de care nimeni nu poate scăpa, nici măcar femeile și copiii.

Pe vremea lui Bhavabhuti, populația Indiei număra probabil circa 60 milioane de oameni. Cea mai mare parte era răspândită pe Câmpia Indo-Gangetică, unde, la fel ca mai tot restul lumii, marea majoritate trăia în așezări rurale. Ne putem forma o impresie despre luptele zilnice cu care se confruntau după numărul mare de „pietre ale eroilor“ sculptate care încă supraviețuiesc din acea perioadă. Aceste pietre funerare comemorează bărbați și femei, care au fost importanți pentru comunitățile lor – un războinic care și-a dat viața pentru a-și apăra satul, un soț care și-a protejat familia de tâlhari, un țăran care a ucis un leopard ce încerca să-i mănânce vitele. Totuși, un număr din ce în ce mai mare de oameni s-au adunat în grupuri de-a lungul coastelor Indiei, unde orașele comerciale prosperau și făceau legătura între interiorul bogat al țării și piețe de export îndepărtate, precum Europa și China.

În această epocă, viața orășenilor și a țăranilor deopotrivă era umbrită de un eveniment major: lupta dintre Pala, Rashtrakuta, Pratihara și Califatul Islamic pentru câmpiile fertile din nord. Conflictul era unul între state, dar, în aceeași măsură, și între religii concurente – desigur, califatul era musulman, dar palaii erau budiști, pratiharii erau hinduși, iar rashtrakutaii erau jainiști. Se pare că forța fiecărei părți a împiedicat ca avantajul să încline decisiv și permanent balanța în favoarea uneia dintre ele, Pala deținând cel mai mare număr atât de elefanți de război, cât și de nave de război, Rashtrakuta având cea mai numeroasă infanterie, iar Pratihara, cea mai bună cavalerie.

Dinastia Pala a apărut aproximativ în anul 750, pe malurile râului Padma, cel mai important braț al Gangelui inferior, pe teritoriul actualului Bangladesh. Un grup de căpetenii tribale au acordat titlul de „protector“ (*pala*) regelui Gopala, în speranța că acesta va pune capăt unei perioade de conflicte dezastruoase din regiune. După cum spune inscripția care consemnează evenimentul: „Pentru a pune capăt stării de lucruri asemănătoare cu ceea ce se întâmplă în rândul peștilor, oamenii l-au făcut pe gloriosul Gopala, bijuteria cea mai strălucitoare a coroanei de pe capetele regilor, să o ia de mână pe Lakșmi, zeița norocului“.[28] O altă inscripție îl lăuda pe Gopala pentru „trimiterea elefanților de război“

împotriva triburilor și statelor învecinate.[29] În mod clar, palaii apreciau cuceririle străine la fel de mult ca și stabilitatea domestică.

Cam în același timp cu apariția dinastiei Pala, o mare parte a platoului Deccan și a coastelor de sud ale Indiei au ajuns să fie controlate de regele Dantidurga, din Rashtrakuta. El a fost și primul din dinastia sa care a ținut ceremonia *mahadana* (marele dar) – pentru a sărbători nașterea regelui din pântecele de aur al universului divin, greutatea lui în lingouri fiind împărțită celor nevoiași. La fel, nord-vestul Câmpiei Indo-Gangetice a fost unit de primul rege al Pratiharei, Nagabhata, descendent al hunilor, după ce a învins o invazie a forțelor califatului și a „scăpat pământul de calamitate".[30] În ciuda acestui eșec, califatul a continuat să încerce a-și forța drumul în nordul Indiei, așa cum făcuse când ajunsese pe malurile Indusului, la sfârșitul secolului al VII-lea. Aceasta era următoarea etapă logică pentru a obține controlul asupra câmpiilor de coastă din nordul Mării Arabiei și a rutelor prin lanțurile muntoase care dădeau în valea Indusului. Premiul nu era doar să ducă cuvântul lui Dumnezeu necredincioșilor, ci și să profite de bogățiile agricole și comerciale ale unui pământ renumit atât pentru dărnicia sa, cât și ca destinatar al mărfurilor care curgeau pe Drumul Mătăsii prin trecătorile din Karakoram până la Oceanul Indian.

Lupta dintre aceste patru puteri a durat aproape două secole. Pala a lovit mai întâi, regele Dharmapala lansând un război sacru asupra sanctuarelor budiste din nord. Cu toate acestea, ținta sa principală a fost Kannauj, un oraș comercial prosper, aflat chiar în centrul Câmpiei Indo-Gangetice. I-a învins atât pe pratihari, cât și pe rashtrakutai, iar, în jurul anului 800, supremația sa a fost recunoscută la un *durbar* (adunare) imperial, unde a numit un rege-marionetă pentru a domni peste ținutul de pe cursul mijlociu al Gangelui. „Cu un semn grațios din sprâncene, l-a instalat pe ilustrul rege al Kanyakubja, care a fost acceptat degrabă de regii din Bhiôja, Matsya, Madra, Kuru, Yadu, Yavana, Avanti, Gandhâra și Kira, care s-au înclinat cu respect, diademele tremurându-le, și pentru care propriul vas de încoronare din aur a fost ridicat de bătrânii încântați din Panchâla."[31]

Însă Dharmapala nu a reușit să asigure securitatea regiunii. Acești regi aserviți s-au revoltat curând, au cerut ajutor Pratiharei și, împreună, au învins Pala. A urmat un atac al Rashtrakutei, care a înfrânt atât Pala, cât și Pratihara. În jurul anului 850, regele Pratiharei, Mihira Bhoja, a reluat ostilitățile cu o serie de atacuri. Pratihara și-a păstrat influența în nord-vestul

subcontinentului indian vreme de aproximativ 60 de ani, apoi a fost învinsă de Rashtrakuta, care avea acum ajutorul arabilor. Cu toate acestea, la sfârșitul secolului al IX-lea, în cele trei regate au izbucnit tulburări interne. Cauzele nu au fost clare, însă situația a fost exploatată instantaneu de către regatul gaznavid, desprins din califat. În 1018, orașul Kannauj a fost capturat nu de o dinastie indiană, ci de conducătorul musulman Mahmud din Ghazni.

Această competiție îndelungată pentru controlul nordului Indiei a fost însoțit de mari eforturi ale participanților de a-și răspândi influența culturală și religioasă. Pala a construit mănăstiri budiste care au devenit centre de învățătură. Capitala Rashtrakutei, Manyakheta, a fost reședința unor importanți intelectuali jainiști, precum matematicianul Mahaviracharya și poeții Sri Ponna și Adikavi Pampa. Hindusa Pratihara a lăsat complexe de temple uimitoare, precum cele din Osian, în Rajasthanul modern, care sunt înfrumusețate cu sculpturi ce rămân printre cele mai frumoase din istoria artei indiene. În ciuda luptelor, principalele puteri încă făceau schimburi comerciale între ele, economiile lor fiind în mare măsură complementare din punctul de vedere al mărfurilor de lux. Totul – arta, războaiele, magnificele curți regale – era finanțat din impozite grele pe comerț, pământ, sare și minerale. Chiar dacă nu există dovezi categorice în acest sens, povara trebuie să fi fost în principal pe umerii oamenilor obișnuiți, ai meșterilor locali și ai micilor fermieri.

Preluarea abbasidă

În jurul anului 714, califul umayyaad Walid I a ordonat construirea unui nou palat-oraș. În mod neobișnuit, locul ales era arid și îndepărtat, la două zile distanță de capitală, Damasc. Anjar, cum a fost numit, se lăuda cu coloane spectaculoase, piețe mari și marmură minunat sculptată. Aici, în izolare, califul intenționa să trăiască în pace și să se dedice poeziei, vinului și femeilor. Walid, ca și califii de după el, nu a îngăduit nici o nesupunere față de îndeplinirea dorințelor sale. Acești umayyazi au deranjat gândirea politică islamică tradițională, afirmând că erau egalii profetului Mahomed.[32] Tolerarea opiniilor islamice diferite, ba chiar a religiilor complet diferite, a lăsat loc unei forme de totalitarism.

Totuși, schisma dintre realitate și noua doctrină a supunerii nici că ar fi putut să fie mai mare. Dinastia Umayyaad se prăbușea. La est, supușii persani se săturaseră de interzicerea zoroastrismului, de afluxul de emigranți arabi, de impozite grele necesare pentru a-i plăti pe soldații din orașele-garnizoană și de sentimentul tot mai apăsător al superiorității rasiale arabe care îi împiedica pe alții să ajungă la guvernare. În 719, o mișcare de rezistență predominant șiită, Hashimiyya, a apărut în văile îndepărtate ale Asiei Centrale. Conducătorii săi pretindeau că sunt urmașii clanului Banu Hashim, din care făcuse parte Mahomed. Aceștia i-au declarat ilegitimi pe califii dinastiei Umayyaad și au promis eliberarea de tirania lor. Cu toate că predicau islamismul șiit, au încorporat și elemente zoroastriene și au adoptat un ton conciliant față de evrei, sunniți și creștini. Alimentată de resentimentele tot mai puternice din Persia și Mesopotamia, mișcarea Hashimiyya s-a răspândit ca un foc sălbatic.

În 743, războiul civil a izbucnit în Siria. Când califul umayyaad a fost ucis, în apropiere de Damasc, învingătorul a ordonat „să fie capul său pus pe o lance, să fie stropit cu vin, să fie purtat prin oraș și să se anunțe că acela era capul iubitorului de vin“.[33] Mii de cămile au scos din oraș tot ce se afla în visteria regală.[34] Au existat „bătăi, jafuri și violări ale femeilor în fața soților lor“, consemna călugărul și astrologul Teofil din Edesa.[35] Între timp, rândurile mișcării Hashimiyya au continuat să crească și aceasta a ajuns în câmpia Mesopotamiei. „Cei îmbrăcați în negru“ formaseră o alianță cu un influent clan șiit care pretindea că descindea din cel mai tânăr unchi al profetului Mahomed, Abbas, și ai cărui membri ajunseseră să fie cunoscuți sub numele de abbasizi.

În 749, Orientul Mijlociu a fost lovit de un cutremur care a distrus mai multe orașe. Pentru cronicari, sumbrul mesaj a fost clar – o nouă eră a anarhiei începuse. „Martorii oculari au afirmat că, în Mesopotamia, pământul s-a crăpat cale de 3 kilometri, iar din prăpastie a ieșit un animal ca un catâr absolut curat, care a vorbit cu voce omenească și a anunțat incursiunea unei anumite națiuni din deșert împotriva arabilor.“[36] Teofil din Edesa mai scria că dezordinea cuprinsese lumea nu numai în afacerile civile, că au fost lupte și vărsări de sânge peste tot. În anul 750, o armată de peste 100 000 de soldați umayyazi a fost învinsă de războinici șiiți conduși de căpetenia abbasidă Abu al-Abbas al-Saffah, în Bătălia de la Zab, la nord

de locul unde se află acum Irakul. După această victorie, al-Saffah s-a autoproclamat primul calif al dinastiei abbaside.

Căderea Califatului Umayyad a declanșat o dezbatere aprinsă între erudiți, juriști și clerici cu privire la modul în care trebuia menținută ordinea civilă în societatea islamică. Toate părțile au fost de acord că doar Coranul și cuvintele profetului rămâneau principala sursă a legii, că *umma* trebuia păstrată și că islamul trebuia să fie în continuare răspândit. Însă, după aceea, a existat prea puțin consens cu privire la modul în care aceste principii fundamentale trebuiau să fie transpuse în practică.

Una dintre ideile apărute la vremea aceea și care a avut cel mai mare impact pe termen lung a fost că toate societățile nemusulmane trebuiau considerate ca aparținând colectiv unei „case a războiului“ sau Dar al-Harb. Propus pentru prima dată de celebrul jurist Abu Hanifa, conceptul și ramificațiile sale au fost descrise mai detaliat de al-Shaybani, discipolul său, în lucrarea *Introducere în legea națiunilor.* Tratatul lui al-Shaybani nu pune sub semnul întrebării dacă trebuia purtat un jihad împotriva necredincioșilor – la urma urmelor, ei locuiau în „casa războiului“ –, dar propune un cadru în care jihadul trebuia să se desfășoare. Cei care refuzau să accepte învățăturile islamului trebuiau să fie convinși prin orice mijloace sau, dacă nu se reușea, să fie omorâți, jefuiți sau înrobiți, deși, în unele cazuri, o oarecare milă putea fi arătată femeilor, copiilor și vârstnicilor.[37] Dar al-Shaybani a arătat și pragmatism într-o anumită măsură, acceptând că, în anumite circumstanțe, tratatele de pace puteau fi negociate cu popoarele din Dar al-Harb, comercianților și emisarilor acestora li se putea garanta siguranța și se putea face negoț cu acestea.

Aceste opinii au fost ulterior confirmate de al-Mawardi, influentul jurist din secolul al XI-lea, a cărui lucrare *Ordonanțe de guvern* este una dintre cele mai cuprinzătoare scrieri islamice privind justiția, politica și războiul. Prioritatea lui al-Mawardi este apărarea: datoria principală a califului era de a proteja pământurile credincioșilor – Dar al-Islam sau „casa păcii“ – și sfintele sanctuare. „Nu există nici un beneficiu pentru un popor fără conducere atunci când domnește tulburarea și nu va avea niciodată un lider dacă este condus de ignoranți de-ai lor.“[38] Numai odată ce o astfel de ordine era atinsă, califul trebuia să se gândească la îndeplinirea obligațiilor jihadului. La fel ca al-Shaybani, al-Mawardi a declarat că locuitorilor din Dar al-Harb ar trebui să li se ofere posibilitatea de a cere pace în schimbul

plătirii tributului. În această situație, pământurile lor aveau să facă parte din „casa concilierii“ sau Dar al-Sulh. „Nu este permisă reluarea jihadului împotriva lor atâta vreme cât plătesc.“[39] Dacă necredincioșii se opuneau, orice mijloace puteau fi folosite „pentru a-i lua din casele lor și a le provoca pagube zi și noapte, luptând și dând foc“.[40] Totuși, femeile și copiii nu trebuiau uciși, ci doar făcuți sclavi.

Pentru a arăta zelul fidelității sale față de profet, dinastia abbasidă a adoptat negrul drept culoare oficială – negru pentru stindardele sale, negru chiar și pentru tunicile mesagerilor săi. Negrul fusese culoarea steagurilor purtate de armata lui Mahomed în victoria decisivă care dusese la capturarea Meccăi, cu peste un secol în urmă. Monedele îl omagiau pe calif ca „prinț al credincioșilor“ și „slujitor al lui Dumnezeu“. Noii califi au depus jurământul la înscăunarea lor. „Este necesar să avem un lider care să mențină religia și justiția pe drumul cel bun, să protejeze drepturile tuturor musulmanilor și să poarte campanii împotriva inamicilor păgâni“, proclama unul dintre ei. „Dumnezeu, în compasiunea și înțelepciunea Lui... a scutit ființele omenești de nevoia de a-și căuta conducători. S-a desemnat pe El însuși și i-a onorat făcându-i descendenți ai profetului.“[41] „Allah fie martor dacă m-a lăsat să fiu Amir al-Mu’minin și m-a făcut un calif“, declara altul în jurământ. „Iar dacă m-a făcut calif, atunci îi voi urma cuvântul și modul de trai, precum și pe cele ale profetului, și le voi transmite cetățenilor mei și nu voi omorî oameni, și nu voi distruge locuri la întâmplare, și nu voi lua pe nimeni din casa lui, și nu îi voi prăda țara, și voi fi atent la luarea deciziilor mele.“[42]

Primii califi abbasizi au recentralizat puterea în același timp cu extinderea imperiului islamic. Deși erau foarte critici față de umayyazi pentru stăpânirea lor laxă, au adoptat câteva dintre cele mai importante instrumente administrative ale predecesorilor lor, cum ar fi divanele (ministerele) și *qadii* (judecători în instanțele șaria), dar au și introdus inovații semnificative, cum ar fi postul de *wazir* (vizir sau consilier-șef). Califatul consta acum din provinciile principale, aflate sub stăpânire directă, cum ar fi Mesopotamia, Siria, Egipt și Iranul de Vest, precum și cele periferice, precum Armenia, Africa de Nord și Asia Centrală. Guvernatorii din fostele provincii erau adesea membri ai familiei regale, care erau rotiți frecvent și monitorizați de *barid* – o formă de agenție de informații care raporta direct califului. În provinciile de periferie erau trimiși guvernatori militari.

În 762, al doilea calif abbasid, al-Mansur (754–775), a mutat capitala în orașul nou construit Bagdad, cunoscut oficial ca Madinat al-Salam sau „orașul păcii“. În timpul domniei lui al-Mansur, Bagdad a devenit un centru al artelor, științelor și filosofiei. El a trimis emisari la Constantinopol pentru a cere lucrările filosofilor greci pentru biblioteca sa, „casa înțelepciunii“. Domnia lui Harun al-Rashid (786–809) a reprezentat apogeul dinastiei. În prezent, Harun este cunoscut mai mult pentru prezența sa în fictiva carte *1001 de nopți,* care înfățișează cu nostalgie califatul lui ca o epocă de aur a civilizației islamice. Însă și poeții de la curte din acea perioadă erau entuziasmați în elogiile lor:

> Datorită lui Harun, lumina a strălucit în fiecare regiune, iar drumul drept a fost stabilit prin dreptatea conduitei sale.
>
> Un lider care și-a pus treburile în ordine fiind atent la cerințele lui Dumnezeu...
>
> Ochii oamenilor nu pot suporta strălucirea chipului său.[43]

Poate că asemenea panegirice nu erau întru totul sincere. După cum subtil remarca al-Tabari: „Poeții i-au adus laude pentru care i-a răsplătit din plin“.[44]

Harun câștigase o experiență prețioasă ca prinț în campaniile împotriva Imperiului Bizantin. Prin urmare, una dintre primele sale fapte în calitate de calif a fost fortificarea frontierei bizantine și decapitarea oficialilor disidenți din provinciile de la graniță.[45] Dar, în ciuda unei astfel de vigilențe, sub stăpânirea sa, încă tânărul califat abbasid a început să devină tot mai slab. Tulburările din Siria, Egipt și Persia nu au contenit niciodată. În Spania, emiratul Córdoba a recunoscut noua dinastie, dar a rămas ultimul bastion sfidător al stăpânirii umayyade. În 788, dinastia idrisidă s-a impus în Maroc. În 793, guvernatorul Iranului a decis desprinderea de califat. A fost necesară o armată de 50 000 de soldați pentru a restabili ordinea. Moartea lui Harun a fost urmată de o dezordine și mai mare. În jurul anului 813, legea dispăruse complet din Bagdad. Soldații răzvrătiți „obișnuiau să formeze bande, să se ducă la câte un bărbat, să pună mâna pe fiul său și să-l ia cu ei și nimic nu se putea face pentru a-i opri“, scria al-Tabari. „Nu exista nici o autoritate guvernamentală care să-i poată potoli... pentru că însăși autoritatea guvernamentală depindea de ei.“[46] Până în 820, califatul pierduse

controlul asupra Siriei și asupra unor mari suprafețe din teritoriile sale din Asia Centrală.

O examinare a tezaurului califatului relevă o scădere de 50% în secolul al IX-lea.[47] Războaiele cu Imperiul Bizantin au contribuit la secătuirea vistieriei. Dar asta s-a datorat în parte și neglijării producției agricole din Mesopotamia și imposibilității colectării impozitelor din Egipt și din provinciile de est. Cu cât venitul califilor scădea, cu atât mai mare era efortul de a impune noi taxe și cu atât mai mari erau tulburările care urmau. Califii deveneau tot mai dependenți de militari pentru a rămâne la domnie, dar militarii trebuiau răsplătiți cu pământ. În 869, o mare răscoală a sclavilor a izbucnit în apropiere de Basra, în Golful Persic. Califatul importase un număr mare de sclavi pentru lucrări de infrastructură, agricultură și pentru infanterie. Răscoala zanjilor a costat sute de mii de vieți. Tinerii au devenit sclavii sclavilor, iar femeile, concubinelor lor. „Le-am putut auzi strigătele «nu există alt Dumnezeu în afară de Allah», în timp ce erau uciși de săbii“, își amintea un martor ocular. Liderul din Basra al zanjilor „a ars moscheea, a incendiat și portul, de la parâmă la punte, focul distrugând totul în urma lui, inclusiv oameni, animale, bunuri și mărfuri... Oricine avea ceva bani a fost torturat pentru a-i fi luați, iar apoi, ucis, iar oricine era sărac era ucis imediat.“[48] Rebeliunea a continuat încă 14 ani, înainte de a fi înăbușită în cele din urmă.

Între timp, califatul abbasid a continuat să se fragmenteze. Între 868 și 905, tulunizii au preluat controlul asupra Egiptului și a celei mai mari părți a Levantului. În jurul anului 909, dinastia fatimidă și-a început expansiunea din Algeria. În anul 930, dinastia Buyid a început să pună mâna pe Persia și unele părți din Mesopotamia – inclusiv Bagdadul, cucerit în 945. Dar, în vreme ce lumea islamică se sfărâma, o altă mică putere marginală din stepele Asiei Centrale se pregătea să lovească.

Iadul european

La apogeul său, Imperiul Abbasid avea peste 50 milioane de locuitori. Cu peste un milion de cetățeni, Bagdadul era cel mai mare oraș al lumii.[49] Pentru comparație, Imperiul Franc sub domnia lui Charlemagne număra în jur de 20 milioane de oameni, Imperiul Bizantin, circa 10 milioane, Imperiul Bulgar, 2 milioane, iar Spania Umayyadă, și mai puțini.[50] În

Europa, în această perioadă au apărut treptat orașe comerciale bogate, precum: Córdoba, Sevilla, Palermo, orașele-stat din Peninsula Italiană, Köln, Mainz, Regensburg, Paris, Londra. În afară de vreo zece dintre ele, nici unul nu avea mai mult de 20 000 de locuitori. Orașele arabe Palermo și Córdoba și capitala bizantină, Constantinopol, au fost singurele cu peste un sfert de milion de oameni.

Între sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea, Europa de Nord și de Vest a devenit, pentru scurt timp, o concentrare de mari puteri politice. Evenimentul cu cea mai de durată semnificație a fost fondarea primului imperiu adevărat în Europa de Vest de la căderea Romei. Acesta a fost creat de regele francez Charlemagne (768–814), în urma victoriilor sale asupra frizonilor, saxonilor, bavarezilor, avarilor și lombarzilor, și a primit recunoașterea oficială a statutului său la Roma, în ziua de Crăciun a anului 800, când papa l-a încoronat „împărat al romanilor“. „Sfântul Imperiu Roman“ al lui Charlemagne – așa cum este cunoscut de posteritate – s-a întemeiat pe succesele predecesorilor săi carolingieni. A moștenit un teritoriu mult mai mare decât al potențialilor rivali, astfel încât a putut aduna mai multe resurse financiare și trupe împotriva dușmanilor săi de la sud și est. În special cavaleria lui era o forță deosebită. Atacurile prin surprindere date de călăreți în armuri grele – înaintașii cavalerilor medievali – s-au dovedit decisive pentru înfrângerea infanteriei, dar trupele călare erau la fel de valoroase și pentru pustiirea teritoriului din jurul orașelor ostile, înfometându-i pe locuitorii acestora ca să-i facă să se predea.[51]

Cavaleria puternică a fost cel mai evident avantaj militar deținut și de una dintre puterile emergente importante ale perioadei, Imperiul Bulgar păgân al hanului Krum (795–814). Chiar dacă se știu mult mai puține despre Krum decât despre Charlemagne, este clar că acesta a cucerit un teritoriu care cuprindea mari părți din Europa de Est, profitând de slăbiciunea avarilor cauzată de campaniile france împotriva lor și de epuizarea Imperiului Bizantin ca urmare a războaielor sale cu abbasizii. Celălalt nou stat european important a fost Emiratul Umayyad din Córdoba, în Spania, care a apărut în anul 756, când fosta provincie a califatului a refuzat să recunoască dinastia abbasidă.

Competiția dintre franci, bulgari, arabi și bizantini – între păgâni, creștini și musulmani – a dus la unele alianțe remarcabile, care nu au ținut cont de

credință. Deși francii se mândreau cu reputația lor de apărători ai creștinătății, asta nu i-a împiedicat să încheie o alianță cu abbasizii, pentru a lupta cu umayyazii din Córdoba. În scrisori, Charlemagne îl numea pe Harun al-Rashid „fratele meu“. Califul i-a răspuns dăruindu-i un elefant pe nume Abul-Abbas, câini de vânătoare, cai și săbii din cel mai bun oțel. Francii și abasizii au mai avut un rival comun, Imperiul Bizantin. Cucerirea regatului lombard, din Italia, în 774, i-a făcut pe franci să intre în concurență directă cu Constantinopolul, care avea în continuare unele interese teritoriale în Peninsula Italiană. Bizantinii s-au simțit amenințați de prezența corăbiilor france în Marea Adriatică și au fost deosebit de nemulțumiți de faptul că protecția lui Charlemagne din partea Romei îi adusese favorurile și onorurile papei.

Concurența în privința Adriaticii și în special a orașului Veneția – din ce în ce mai autonom, dar încă bizantin în mod oficial, a cărui poziție strategică era deja evidentă – a făcut ca relațiile dintre carolingieni și bizantini să se deterioreze rapid. Fiica lui Charlemagne, care fusese logodită cu moștenitorul imperial bizantin, a fost ținută la curtea din Aachen a tatălui ei. De asemenea, Charlemagne a trimis mesageri la hanul Krum, pentru a-i propune o ofensivă comună împotriva avarilor, și a impus un embargou asupra vânzării de arme de către aceștia. „Să nu le permitem să aducă arme sau pieptare pentru a le vinde.“[53] După ce avarii au fost îngenunchеați, Krum și-a îndreptat cavaleria spre sud, împotriva Imperiului Bizantin. I-a învins armata, l-a ucis pe împărat și a făcut din craniul acestuia pocal. Abia atunci când Krum s-a pregătit să cucerească Constantinopolul, bizantinii disperați au cerut pace. Timp de ani buni, diplomații au călătorit între cele două curți, înainte ca un tratat de pace să fie încheiat definitiv, în 815. Ulterior, cele două state chiar au organizat o misiune comună pentru demarcarea frontierei.

La acea vreme, diplomația europeană era practicată în special de prelați. Sarcina lor principală era să citească scrisorile monarhilor lor, nu să negocieze. Un emisar avea nevoie de aproximativ 50 de zile pentru a parcurge periculosul drum dintre Aachen și Constantinopol. Când călătorii obosiți ajungeau la destinație în sfârșit, uneori erau tratați prost. Unul dintre ei se plângea de primirea sa rece de către un episcop bizantin. „E scris: «Dumnezeu este iubire», dar acest har îi lipsește în totalitate.“[54] În alte ocazii, solii par să fi fost copleșiți de ceea ce au întâlnit. Einhard, biograful

lui Charlemagne, care era oficial la curtea sa, povestea cum emisarii s-au prosternat cu umilință în fața bucătarului împăratului, confundându-l cu împăratul însuși.[55] De asemenea, Einhard a descris cum a decurs recepția oficială care a urmat:

> Împăratul era înveșmântat în nestemate și aur și strălucea ca soarele la răsărit, iar în jurul lui stăteau, precum cavaleria cerului, trei tineri, fiii lui, care, de atunci, au fost făcuți parteneri în regat; fiicele sale și mama lor, împodobite cu înțelepciune și frumusețe, precum și cu perle; conducători ai Bisericii, inegalabili în demnitate și virtute; stareți distinși pentru nașterea lor în familii de rang înalt și pentru sfințenia lor; nobili, ca Iosua când a apărut în tabăra de la Gilgal; și o armată precum cea care i-a izgonit pe sirieni și asirieni din Samaria.[56]

Moartea lui Charlemagne și a hanului Krum, în 814, împreună cu luptele interne care au continuat să distrugă Califatul Abbasid după moartea lui Harun al-Rashid, în 809, au creat perspectiva unei perioade de răgaz pentru Constantinopol. Însă nu după mult timp, Imperiul Bizantin s-a văzut nevoit să facă față atacurilor susținute ale trupelor islamice din Africa de Nord asupra posesiunilor sale din Sicilia.[57] În 840, o delegație bizantină a fost trimisă la Córdoba pentru a propune o alianță împotriva acelor nepoftiți, precum și împotriva abbasizilor și pentru a sugera ca emiratul să-și recupereze pământurile ancestrale din Levant. Între timp, bulgarii erau preocupați să lupte cu succesorul lui Charlemagne, Ludovic cel Pios, și abia în anii 830 au început să exercite din nou presiune asupra frontierei bizantine din Balcani. Capacitatea Imperiului Carolingian de a încălca sfera de influență bizantină a fost în continuare diminuată de războiul civil care a izbucnit după moartea lui Ludovic cel Pios, în 840, și de Tratatul de la Verdun, care a fost încheiat în 843. Prețul păcii a fost dezmembrarea Imperiului Franc în trei state – Francia Occidentală, de Mijloc și Răsăriteană.

Încă o dată, Europa s-a cufundat în mocirla anarhiei, în timp ce conducătorii se străduiau, dar nu reușeau să-și mențină autoritatea. Era o situație îngrozitoare. Călătorii străini, precum Ibn Fadlan, emisarul abbasid de la începutul secolului al X-lea, descriau Europa ca fiind bogată în copaci, fructe și miere, dar, cu toate acestea, un iad rece, violent și murdar.[58] La începutul secolului al IX-lea, Europa de Vest a început să cadă

victimă vikingilor. De exemplu, în analele abației Sf. Bertin, din Francia Occidentală, este consemnat că în 841: „Pirații danezi au navigat pe Canal, au atacat Rouenul, au jefuit orașul, l-au trecut prin foc și sabie și au sacrificat sau au luat captivi călugării și restul populației“.[59] Un rău și mai mare avea să urmeze în 845, când Sf. Bertin a căzut victimă marii flote vikinge care a urcat pe Sena pentru a ataca Parisul. „Păgânii s-au năpustit asupra creștinilor în multe locuri“, stă scris în analele abației din Xanten, în Francia Occidentală. „Cu toate acestea, din cauza indolenței sale, Carol [regele franc] a fost de acord să le dea multe mii de lire de aur și argint dacă aveau să părăsească Galia, și așa au făcut. Totuși, mănăstirile celor mai mulți sfinți au fost distruse și mulți dintre creștini au fost luați captivi.“[60] În același timp, căpeteniile războinice locale se luptau între ele fără nici o reținere, chinuindu-și supușii cu „distrugeri, incendieri, violuri, sacrilegii și blasfemii“.[61]

Acest prăpăd confirma părerea multor creștini că anul 1000 avea să aducă apocalipsa, Ziua Judecății. „Atunci se va pune capăt tiraniei regilor, nedreptăților și jafurilor magistraților și judecăților viclene și nedrepte“, scria un călugăr englez. „Atunci, cei care s-au bucurat și s-au veselit în această viață vor plânge și se vor lamenta. Atunci, miedul, vinul și berea lor vor fi înlocuite de sete.“[62] Totuși, în locul mântuirii sau al damnării veșnice, zorii secolului al XI-lea nu au făcut decât să apară într-o Europă care încă se redresa după căderea Imperiului Roman și încă era fragmentată din punct de vedere politic, înapoiată din punct de vedere economic și slab populată. Cu toate astea, au dat la iveală și scheletul unei ordini geopolitice care, la prima vedere, este mult mai recognoscibil pentru ochii moderni – statele germanice ale Sfântului Imperiu Roman, regatele Angliei, Franței, Poloniei și Ungariei și aparent eternii poli gemeni reprezentați de papalitatea de la Roma și Imperiul Bizantin.

Oglinda istoriei

Haideți să încercăm a trage câteva concluzii despre istoria primei mii de ani ai erei noastre – subiectul ultimelor patru capitole – concentrându-ne în primul rând pe emisfera de est și pe cinci aspecte principale: distribuția puterii, organizarea politică, natura interacțiunilor dintre state, inclusiv

cauzele războiului și ale păcii, interacțiunea dintre oameni și mediul lor și natura gândirii despre politica mondială.

De-a lungul primului mileniu, puterea încă depindea foarte mult de mărimea populației. Oamenii însemnau mână de lucru, mâna de lucru însemna agricultori, artizani și luptători. Numerele contau. Au existat însă alți factori care au făcut ca societățile să devină mai eficiente în acumularea puterii. De exemplu, mobilitatea a permis comerțul pe scară largă, exploatarea resurselor și cucerirea de teritorii. Romanii au deschis drumul în această privință. Puterea lor de conectare a fost sporită de o combinație inegalabilă de capacități de transport pe uscat – de exemplu, drumuri standardizate, servicii de curierat și legiuni extrem de mobile. De asemenea, dețineau o armată puternică și o flotă comercială mare.

Cele mai de succes state le aveau pe toate: o populație impozitabilă mare, coeziune economică, forță militară, administrare bună și lideri capabili. Prezența sfintei treimi a resurselor naturale – apă, sol fertil și climă temperată – nu mai era suficientă. De exemplu, Egiptul și Mesopotamia nu numai că au încetat să existe ca state independente, dar populația lor abia dacă a crescut. Câmpia Chinei de Nord a rămas vitală pentru producția agricolă a Chinei, dar platourile nordice și dealurile de la sud au devenit la fel de importante. În Asia de Sud, centrul puterii s-a extins din Câmpia Indo-Gangetică pentru a cuprinde rutele comerciale de la nord și orașele de coastă de la sud.

În primul mileniu, ordinea politică a fost dominată de mai multe imperii, fiecare controlând zeci de milioane de supuși la apogeul său. Unul dintre cele mai mari și de succes a fost Roma, care a combinat dominația asupra Mediteranei cu dominația asupra unei porțiuni semnificative a Europei de la nord de Alpi. La fel cum ascensiunea sa a modificat harta politică a emisferei răsăritene, tot așa prăbușirea lui, în secolul al V-lea, a definit perspectiva geopoliticii ulterioare. Căderea Imperiului Han, în China secolului al III-lea, urmată de aproape patru secole de fragmentare politică, a avut consecințe similare. În ambele cazuri, vidul de putere rezultat a fost umplut de popoare considerate anterior barbare: Qiang, Xianbei și Xiongnu, în China, și popoarele germanice din Europa.

Vastul spațiu dintre Roma și China a fost umplut de alte state importante. În Orientul Mijlociu, Imperiul Part a cedat locul celui Sasanid, care, la rândul său, a fost înlocuit de Califatul Islamic al umayyazilor, cu baza

puterii în Levant, iar apoi, de Califatul Islamic al abbasizilor, cu centrul la Bagdad. Între timp, Asia de Sud era dominată de o serie de imperii cu centrul în nord-vest, în jurul Indusului, cum ar fi kușanii; în sud, pe Podișul Deccan, precum rashtrakutaii; și în nord-est, de-a lungul Gangelui mijlociu și inferior, cum ar fi gupta, care au fost unici în ceea ce privește extinderea stăpânirii lor asupra subcontinentului.

La sfârșitul secolului al X-lea însă, cea mai mare parte a ordinii imperiale din emisfera de est – Tang, abbasizii, carolingienii, bizantinii – părea să se dezintegreze. Pentru o clipă, parcă nu mai era loc pentru mari imperii. Forțele centrifuge predominau, puterea se fragmenta. Pe întregul glob, de la Yucatán – leagănul culturii mayașe – prin Europa și Orientul Mijlociu, până la arhipelagul japonez, perioadele de tulburări violente au fost la fel de întâlnite ca perioadele de stabilitate imperială.

Războaiele erau purtate din câteva motive care se tot repetau. Cel mai adesea izbucneau pentru că statele aveau puterea și ambiția de a face acest lucru. De exemplu, în China secolului al VII-lea, împăratul Tang Taizong a fost atât de convins de puterea sa, încât a lansat războaie de cucerire în toate direcțiile. În America Centrală, Teotihuacán a înaintat din ce în ce mai departe pe teritoriul mayaș, deoarece și-a dat seama că balanța puterii se înclinase decisiv în favoarea sa. Motivațiile unor astfel de războaie erau deseori îmbrăcate în ideea dreptății. De pildă, regii sasanizi din secolul al III-lea și-au prezentat războaiele cu Roma drept încercări de a răzbuna greșelile anterioare și de a lua înapoi ce fusese confiscat de la strămoșii lor. Multe puteri imperiale aveau o versiune a doctrinei care stătea la baza Pax Romana, cuceririle lor dorindu-se a aduce pacea și prosperitatea pe tărâmurile înapoiate. În China, popoarele barbare, precum Xianbei, au devenit la fel de avide în utilizarea mandatului ceresc pentru a-și justifica propriile războaie de cucerire cum fuseseră statele din Câmpia Chinei de Nord care îl folosiseră primele, pentru a legitima încercările de cucerire a acestora.

Pe de altă parte, multe războaie s-au produs deoarece slăbiciunile unor state au invitat intervenția străină. În unele cazuri, rebeliunile și tulburările i-au determinat pe conducători sau pretendenți să invite puteri străine pentru a ajuta la restabilirea ordinii – doar ca să constate că aliații lor au creat și o mai mare instabilitate. Acest lucru s-a întâmplat, de exemplu, cu Imperiul Sasanid și huni heftaliți, în secolul al V-lea, și cu anemiata dinastie Tang și

cu Tibetul, la sfârșitul celui de-al VIII-lea. În alte părți, expansiunea imperială excesivă a slăbit atât de mult resursele statului, încât imperiile s-au prăbușit din interior – de pildă, spre finele secolului al IX-lea, destrămarea exagerat de împovăratului și epuizatului califat abbasid a dus la apariția de noi state în Africa de Nord, Persia și Levant. Iar uneori, factorii de mediu au obligat popoarele disperate să intre în conflict. Poate că exemplul cel mai evident în acest sens a fost schimbarea climei care i-a alungat pe Xiongnui și huni de pe meleagurile natale, declanșând reacția în lanț a războaielor și migrațiilor care a culminat cu căderea Imperiului Roman de Apus în mâinile popoarelor germanice, în 476.

O altă cauză majoră a războiului a fost o versiune a ceea ce teoreticienii relațiilor internaționale numesc „dilema securității“, și anume că eforturile depuse de un stat pentru a-și consolida securitatea îl determină pe vecinul său să facă la fel, creând astfel tensiuni care, în cele din urmă, duc la război. Într-o epocă în care frontierele și sferele de influență erau adesea definite în mod vag, ținerea potențialilor dușmani cât mai departe posibil de granițele sale era cea mai bună formă de securitate. Acest factor a dus la tensiuni recurente între statele din Câmpia Chinei de Nord și vecinii acestora din Peninsula Coreeană, platourile nordice și vestice și dealurile sudice. De asemenea, a dus la numeroase confruntări între imperiile Roman și Bizantin, pe de o parte, și cele Part și Sasanid, pe de altă parte, pentru stăpânirea Podișului Armean și a câmpiei din nordul Mesopotamiei.

Un catalizator suplimentar pentru rivalitate și confruntare a fost dorința de a controla câștigurile comerciale. Multe zone contestate au fost elemente importante pentru comerț – de exemplu, eterna luptă pentru supremație în Asia Centrală a fost, în esență, o bătălie pentru monopolizarea bogăției canalizate pe Drumul Mătăsii de pe cea mai mare parte a teritoriului Eurasiei. Iar când – parțial, în încercarea de a ocoli obstacolele de pe ruta terestră – s-a dezvoltat comerțul maritim pe distanțe mari, de-a lungul Oceanului Indian, a luat naștere un alt teatru de conflict. A se vedea, de exemplu, eforturile Imperiului Sasanid și ale regatului Srivijaya de a controla strâmtorile strategice aflate la extremele Oceanului Indian.

Și, în cele din urmă, un motiv important a fost religia. Deși diferențele religioase nu împiedicau neapărat statele să aibă legături de prietenie și de cooperare, la un moment dat, războaie sfinte au fost purtate în numele fiecărei credințe și convingeri – hindusă, budistă, confucianistă, taoistă,

creștină, musulmană și păgână. Regii budiști din Srivijaya și-au prezentat războaiele de cucerire de la finele secolului al VII-lea ca fiind *siddhayatra,* căutări ale iluminării spirituale. Regatul creștin Aksum, din Africa de Est, a atacat regatul evreiesc Himyar, din Peninsula Arabă, pentru a se răzbuna pe acesta din urmă fiindcă îi ucisese mesagerii. Statul carolingian din secolul al VIII-lea a mobilizat trupe sub steagul sfintei cruci pentru a-și justifica războaiele împotriva musulmanilor de la sud și a popoarelor păgâne de la est. Diferendele religioase îi puteau face chiar și pe adepții aceleiași credințe să se lupte între ei. În secolul al VIII-lea, abbasizii au susținut că preluaseră califatul de la dinastia umayyadă cel puțin în parte din cauza lipsei adevăratei fervori islamice. După doar două decenii, papalitatea le-a cerut carolingienilor să o protejeze de imixtiunea regatului lombard și, mai puțin evidentă, a Imperiului Bizantin.

Fără îndoială, idealul păcii a rămas o aspirație constantă și fervență de-a lungul primului mileniu. Dar, de cele mai multe ori, natura politicii mondiale era remarcabil de lipsită de sentimente sau iluzii. Interacțiunea statelor, a culturilor și a religiilor era caracterizată de luptă. Erudiții islamici făceau o distincție foarte clară între comunitatea credincioșilor (*umma*) și lumea necredincioșilor, care forma „casa războiului“ (Dar al-Harb). Învățăturile Noului Testament erau mult mai puțin beligerante, dar, din secolul al IV-lea, cei mai mulți teologi bizantini susțineau că conducătorii creștini aveau obligația să-și apere cu forță supușii de atacurile păgâne. Influentul teoretician gupta Kamandaka i-a prevenit pe conducători să fie întotdeauna pregătiți, deoarece aliațele lor nu aveau să dureze niciodată. Împăratul Tang Taizong a avertizat că statul era periculos de slăbit atunci când bărbaților li se permitea să se plimbe în voia lor și să uite de război. Unul dintre cei mai desăvârșiți conducători din istoria Chinei, Taizong, a avut un alt sfat înțelept pentru viitorii lideri – să studieze istoria în detaliu. „Folosiți istoria ca oglindă pentru a cunoaște ascensiunea și prăbușirea dinastiilor.“[63]

CAPITOLUL 10. TSUNAMIUL MONGOL

(1000–1250 d.Hr.)

În 974, împăratul chinez Taizu al dinastiei Song a efectuat o trecere în revistă a forței navale în care sute de vase de război au participat la un soi de „joc de război“. Flota sa era alcătuită din galere numite „șoimi de mare“, înarmate cu catapulte și ranforsate cu fier, și jonci care puteau fi trase pe uscat.[1] În secolul următor, împărații Song au construit cea mai puternică marină militară din lume. Avea 13 500 de nave, își putea ataca rivalii cu explozibili, a efectuat expediții importante în Vietnam și în jurul Peninsulei Coreene, a avut o bază în Filipine și a avut cunoștințele necesare pentru a naviga până la Strâmtoarea Hormuz.[2] Această pricepere navală era susținută de o imensă economie internă și de capacitate industrială, precum și de o clară viziune imperială de folosire a puterii împotriva barbarilor sau a piraților, sau ori de câte ori interesele chineze de dincolo de granițe erau amenințate.[3]

Așadar, dacă o putere părea gata să-și răspândească influența la nivel global în zorii celui de-al doilea mileniu aceea era China. Dar nu a fost să fie. China dinastiei Song a fost departe de a fi unită, astfel că puterea sa navală a ajuns să fie folosită în principal pe apele interioare, pentru a potoli tulburările domestice. Ceea ce a ținut cel mai mult China în loc a fost invazia barbarilor de la nord – mai întâi, jurchenii, în secolul al XII-lea, iar apoi, mongolii, în secolul al XIII-lea.

Atacurile mongole au stopat creșterea economică a Chinei, care nu avea să se mai redreseze până la dinastia Ming, 150 de ani mai târziu.[4] Acesta a fost punctul de cotitură care a modificat decisiv echilibrul puterii în emisfera estică. Deși mongolii au atacat și puterile islamice și regatele Europei de Est, nu au avansat mai spre vest de Viena, spre deosebire de hunii de dinaintea lor. Dacă ar fi făcut-o, dezvoltarea Europei Occidentale din acel moment – inovațiile în agricultură, comerțul în expansiune, dezvoltarea orașelor în centre comerciale, formarea de regate – ar fi putut să fie împiedicată complet.

Nu se știe exact de ce mongolii au abandonat campaniile lor în vest, dar se pare că a fost mai mult o chestiune de geografie – și ceva noroc – decât un triumf militar european. Nemaifiind expuse riscului anihilării iminente de către agresori externi, statele europene s-au dedicat unei competiții tot mai neobosite pentru supremație militară, economică și financiară. Aceasta a implicat nu numai regate, principate și ducate, ci și orașe-stat din ce în ce mai puternice și sigure de sine, dintre care Veneția era exemplul principal.

Totuși, ambiția și agresivitatea s-au răspândit și în alte domenii. Dar chiar și războiul sacru împotriva ocupației Țării Sfinte – cel mai notabil dintre diferitele cruciade împotriva necredincioșilor – a implicat doar câteva mii de cavaleri. Astfel de armate erau însoțite de o mulțime de oameni, căutători de avere, dar și credincioși, și erau notorii pentru logistica și conducerea lor la fel de deficiente. Încă nu venise era cuceririlor globale spectaculoase ale Europei.

Song

În urma Bătăliei de la Gaoping, din 954, care a oprit forțele nomade din nordul Chinei și a permis unirea sudului, în 960, dinastia Song a anunțat că primise mandatul cerului. În conformitate cu învățăturile confucianiste, primul împărat Song, Taizu (960–976), a promis să instaureze armonia, asigurându-și supușii că: „Ne modelăm pe noi înșine după altruismul cerului și pământului“.[5] În realitate, primul secol al dinastiei Song a fost caracterizat de o luptă îndelungată pentru a supune statele și persoanele care încă refuzau să-i accepte supremația.

Taizu a început să-și consolideze puterea formând o armată de sute de mii de soldați. Căpeteniilor războinice dușmane li s-a cerut să facă o alegere dificilă – fie să se confrunte cu o forță copleșitoare, fie să accepte o viață retrasă pe moșii izolate, departe de centrele puterii. Generalii loiali au fost însă recompensați cu guvernări provinciale. Guvernul civil a fost întemeiat pe o bază mai fermă și a fost reorganizat în trei departamente distincte – un secretariat central, o cancelarie consultativă și un departament al afacerilor de stat, care, la rândul său, consta din ministere de personal, finanțe, război, justiție, lucrări publice și rituri. Ultimul dintre aceste ministere supraveghea relațiile externe, ceremonialul de la curte, examenele serviciului public și pe preoții budiști și taoiști. Toți funcționarii guvernului erau nevoiți să jure că se supun împăratului, că nu vor jefui țara și nu-i vor abuza pe civili.

Pe măsură ce unificarea internă avansa, principala problemă de securitate devenea modul de apărare a frontierei împotriva marilor state din nord, Liao și regatul Xia, un popor tibetan. În 1005, Tratatul de la Shanyuan a fost încheiat cu Liao. Acesta prevedea că puterile semnatare se recunoșteau reciproc ca fiind egale, dar Liao considera tribut „darul“ anual al Song, format din mătase și argint. Ceva mai târziu, curtea Song a dezbătut cum să

se ocupe cel mai bine de atacurile Xia. Unii au propus menținerea politicii de conciliere existente, deși dintr-un motiv pragmatic.[6] „Generalii noștri sunt mediocri, soldații noștri nu sunt de temut“, spunea un consilier. „Ar trebui să așteptăm până la divizarea lor internă, iar apoi, să lansăm un atac decisiv.“[7]

Alții au argumentat împotriva indulgenței. O facțiune beligerantă a oficialilor a dat exemplul Tratatului de la Shanyuan, numindu-l umilire. Prin cedarea efectivă a nordului statului Liao, au insistat ei, Song nu avea să devină niciodată la fel de măreț ca Han sau Tang. „Soldații noștri îmbătrânesc, în timp ce dușmanii sunt din ce în ce mai puternici pe zi ce trece“, adăuga un altul.[8] „Am păstrat pacea prea mult timp. Oamenii nu știu să lupte și se sperie ușor“, afirma omul de stat Fan Zhongyan. „Cei din Xia îndrăznesc să ne fie dușmani pentru că și-au asigurat deja ajutorul marelui nostru dușman, Liao“, preciza un alt oficial.[9] Dar, în final, împăratul a decis să negocieze un acord și să cumpere din nou pacea cu „cadouri“, ceai, argint și mătase. „Astfel, vom avea un secol de relații pașnice“, a promis el.[10]

Ceea ce a urmat a fost într-adevăr o perioadă de prosperitate. Împărații Song și-au consolidat controlul atât asupra Câmpiei Chinei de Nord, cât și asupra bogatei regiuni agricole de la sud de fluviul Yangtze. În timpul domniei împăratului Shenzong (1067–1085), așa-numitele „politici noi“ au introdus o formă primitivă a statului social. Acestea au inclus redistribuirea alimentelor, controlul prețurilor, pensiile, grija față de orfani și eliminarea muncii forțate. Condițiile de viață s-au îmbunătățit. Este chiar posibil ca producția economică pe cap de locuitor să se fi dublat în această perioadă, datorită restabilirii păcii, a introducerii unor soiuri de orez mai productive, din Asia de Sud-Est, și dezvoltării rapide a industriilor, inclusiv a prelucrării fierului și mătăsii. Atât comerțul intern, cât și cel extern au înflorit. În 1087, un nou oficiu comercial a fost înființat, în sud-estul orașului Quanzhou, care a devenit principalul centru comercial al comerțului maritim extern al Chinei.

China dinastiei Song a devenit cea mai mare economie din lume, care exercita o uriașă putere de atracție chiar și asupra unor state ostile. De exemplu, conducătorii vecini din Liao au făcut tot posibilul pentru a depăși opulența și rafinamentul Chinei dinastiei Song. Și echilibrul militar s-a schimbat. Între 979 și 1041, armata Song s-a triplat, ajungând la circa

1,25 milioane de oameni. Song stăpânea fabricarea prafului de pușcă și a introdus catapulte cu bombe explozive. A interzis exportul sulfului și salpetrului care, împreună cu cărbunele, reprezentau ingredientele-cheie ale prafului de pușcă. De asemenea, împăratul a ordonat demararea unui program de creștere a cailor, pentru a reduce dependența armatei Song de caii importați din Asia Centrală. Pe lângă puterea sa militară, Song a recurs la constrângerea economică, punând capăt comerțului cu vecinii dacă aceștia refuzau să se supună.

Perioada de liniște nu a durat însă. O fi fost armata Chinei mare și bine echipată, dar niciodată nu a reușit să-i supună pe dușmanii străini ai dinastiei Song. Tratatul de pace cu Xia nu a reușit să stabilească frontiera, astfel încât ciocnirile au continuat.[11] La sud, Song s-a aliat cu Champa, pentru a încerca să supună dinastia Ly, din Vietnam. Războiul a slăbit puterea armatei imperiale până când, în 1077, aceasta a fost forțată să se retragă. Aceste campanii și „cadourile“ anuale pentru Xia și Liao au secătuit vistieria. „Optzeci sau nouăzeci la sută din veniturile noastre s-au dus pe armată. Se poate spune că trupele noastre sunt numeroase. Se poate spune că tezaurul nostru este epuizat“, afirma îngrijorat un înalt oficial imperial.[12] Situația a fost agravată de foametea care a făcut ravagii în nordul Chinei în 1074–1076.

Problemele s-au succedat rapid. Împăratul Zhezong, care a fost înscăunat în 1085, când avea doar opt ani, a optat pentru o politică de confruntare cu Xia. În 1100, succesorul său, împăratul Huizong, și-a neglijat responsabilitățile pentru a-și urma dragostea pentru artă. În 1125, în timp ce împăratul se ocupa fericit de poezie și pictură, Jurchen s-a revoltat împotriva stăpânilor din Liao. Deși Huizong a decis să sprijine Jurchen pentru a scăpa de Liao, după victoria lor Jurchen s-a întors împotriva Song, lansând un atac-surpriză împotriva capitalei sale. În fața acestei invazii, Huizong a abdicat în favoarea fiului său. În 1127, atât noul împărat, cât și tatăl său au fost prinși și duși în capitala Jurchen, în Manciuria.

Viteza și amploarea triumfului Jurchen pot fi atribuite unei combinații de indolență și incompetență din partea Song și faptului că avantajele sale în materie de infanterie, artilerie și nave de război au fost depășite de cavaleria superioară a Jurchen. Jurchen „a fost victorios doar pentru că a folosit cavalerie cu armuri de fier, în timp ce noi am trimis împotriva sa soldați pedestrași“, explica ulterior un general al Song.[13] Dinastia Jurchen, numită

Jin, și-a consolidat stăpânirea asupra câmpiei nordice, în timp ce rămășițele Song s-au retras în Yangtze, unde au continuat să domnească sub forma dinastiei Song de Sud. În 1141, cele două au negociat un acord care stabilea granița dintre ele, în schimbul căruia Song de Sud a acceptat să plătească un mare tribut anual, în argint și mătase. O vreme, ambele imperii au înflorit. Înfrânt la nord, Song era pregătit să-și canalizeze energia peste hotare. Marina a fost din nou extinsă, s-au deschis noi porturi, iar explorarea maritimă a fost încurajată.

Aproape în același moment, a apărut amenințarea mongolă. Mongolii locuiau în jurul văii Orkhon, din Mongolia, aceeași zonă în care Xiongnu trăiseră cu secole înainte. În 1130, confederația mongolă Khamag s-a confruntat pentru prima dată cu Jin. În 1147 a fost semnat un tratat, iar mongolii au obligat Jin să plătească tribut. Pacea nu a durat mult, iar în luptele care au urmat, mongolii au fost împinși înapoi. Însă o serie de veri excepțional de reci a decimat cirezile mongole, determinându-i pe aceștia să-și reintensifice eforturile de a înainta spre sud. În 1206, triburile mongole s-au reunit în jurul unuia dintre cei mai cunoscuți lideri din istorie, Ginghis Han, numele său însemnând „conducător universal“. Hanul a difuzat ideea unui război sfânt comandat de zeul cerului, Tengri, pentru a uni lumea sub stăpânirea mongolă și a răzbuna nedreptățile din trecut.

Armata mongolă care a atacat China în 1207 probabil că nu avea mai mult de 150 000 de oameni, toți călare pe cai mici, dar robuști. Totuși, aceasta a reușit să avanseze în primul rând datorită tacticii atacurilor fulgerătoare, eficientelor arcuri compozite, disponibilității lor de a sacrifica mii de oameni pentru a cuceri trecătorile strategice și dezertării generalilor Jin. În 1234, dinastia Jin se sfârșise, lovitura mortală fiind dată de o armată combinată a mongolilor și Song de Sud. „Leșurile zac rășchirate sau ghemuite lângă drum, hoarde de prizonieri pe jumătate morți“, se lamenta poetul jin Yuan Haowen. „Spiritul nostru este frânt.“[14] Teritoriul Jin a devenit aproape imediat o platformă de lansare pentru atacurile mongole împotriva Song.

Song de Sud a opus o rezistență intensă. Pe parcursul unui război care a durat zeci de ani, mongolii au câștigat încet controlul asupra devastatelor provincii de la graniță, iar pe măsură ce se familiarizau cu armele de praf de pușcă ale Song și cu mașinăriile de asediu, le foloseau din ce în ce mai mult împotriva celor care le inventaseră. În 1276, mongolii au cucerit în sfârșit

capitala Song, Lin'an (Hangzhou). „Miniștrii de la conducere au uitat de dușmănia lor și au fost supuși umilinței", se lăudau cronicile invadatorilor.[15] Carnajul cauzat de invaziile mongole a fost imens, zeci de milioane de oameni fiind uciși. Avea să fie nevoie de aproape trei secole pentru ca populația și producția agricolă din China să-și revină.[16] De o importanță geopolitică la fel de mare pe termen lung a fost faptul că marele avânt al cosmopolitismului chinez din timpul dinastiei Song – una dintre cele mai orientate spre exterior dinastii chineze – fusese retezat de la rădăcină.

Supunerea păgânilor în slujba lui Hristos

În unele privințe, mongolii au fost doar ultima societate barbară nomadă de la periferie care a pus stăpânire pe teritoriul chinez. Ceea ce i-a făcut diferiți însă, a fost faptul că, în același timp, au avut speranțe de a cuceri totul până la Golful Persic și Mediterana. Primele campanii mongole din secolul al XII-lea au fost declanșate de schimbările climatice și de dorința oportunistă de a profita de slăbiciunea Jin, dar, după ce hoardele au început să vadă valoarea prăzilor, au fost vrăjiți de promisiunea lui Ginghis Han că îi va conduce spre o bogăție și mai mare și către imperiul rânduit pentru ei de zeul cerului, Tengri. Descendenții lui Ginghis Khan au lăsat puține în seama imaginației. În 1246, când i-a scris papei Inocențiu al IV-lea, Güyük Han, nepotul său, s-a referit la el însuși ca fiind „împăratul tuturor oamenilor".

> De la răsăritul soarelui până la apusul său, toate meleagurile mi s-au supus. Cine ar putea face acest lucru contrar poruncii lui Dumnezeu? Acum, ar trebui să spuneți cu inimă sinceră: „Mă voi supune și vă voi sluji". Voi înșivă, care vă aflați în fruntea tuturor prinților, veniți deîndată pentru a ne sluji și a ne aștepta![17]

Hanii mongoli complotau să cucerească Eurasia până la „marea cea mare", adică Oceanul Atlantic. Între 1237 și 1241, au făcut raiduri în Europa de Est, ucigând jumătate din populația sa. Veștile care ajungeau în alte orașe europene erau șocante. „Au târât deopotrivă bărbați și femei în biserici și i-au tratat rușinos, apoi i-au ucis acolo", scria prelatul Roger de Apulia, din regatul Ungariei. „Distracția lor a fost să violeze fetele și soțiile în fața ochilor părinților și ai soților."[18] Însă mongolii au dispărut din

Europa la fel de repede cum au venit. Probabil că schimbarea climatică a fost din nou motivul, intensificarea precipitațiilor făcând ca stepele Europei de Est să devină mlăștinoase, ceea ce a încetinit cavaleria mongolă și a lipsit-o de furaje. În plus, hoardele mongole din Europa erau mai mici decât cele din China și nu aveau mașinăriile lor de asediu, astfel încât orașele europene puternic fortificate puteau să reziste mai mult timp. Apoi, mulți comandanți au fost chemați înapoi pentru a alege un nou lider după moartea succesorului lui Ginghis Han, Ogodei. Europa de Vest fusese cruțată de invazia mongolă. Rămâne însă o întrebare: Ce s-ar fi întâmplat dacă mongolii nu s-ar fi întors în patria lor?

Oricum, scena politică europeană de la mijlocul secolului al XIII-lea a rămas în mod fundamental la fel de lipsită de unitate și multipolară ca atunci când fiii lui Charlemagne își împărțiseră imperiul între ei, cu 400 de ani în urmă. La începutul secolului al X-lea, cele mai mari șase state erau Sfântul Imperiu Roman – care domina Europa din inima sa geografică, aflată în Germania –, Imperiul Bizantin și regatele Franței, Angliei, Poloniei și Ungariei, deși acestea semănau doar în mică privință cu formele lor ulterioare. Nici unul dintre ele nu avea un deocamdată un regim centralizat puternic sau chiar granițe bine definite, ci erau aglomerări de ducate, comitate, orașe autonome și episcopii. Și mai exista și papalitatea, a cărei poziție de autoritate spirituală îi conferea o enormă influență politică potențială.

După ce ultimul împărat carolingian al Franciei de Est a murit fără să aibă urmași, în 911, conducătorii teritoriilor care alcătuiau ceea ce avea să fie cunoscut ca Sfântul Imperiu Roman i-au ales succesorul prin alegeri. Vreme de câteva secole după aceea, împăratul a continuat să fie ales dintre mai mulți candidați, toți aparținând acelorași dinastii germanice succesive: ottoniană, saliană, Hohenstaufen etc. Împărații ottonieni din secolul al X-lea au fost primii care și-au bazat autoritatea imperială pe principiul *translatio imperii,* și anume că exista un singur mandat imperial, care trecuse de la romani la bizantini, de la ei la franci, iar de la aceștia, la germani. De aici, asumarea titlurilor de „rege al germanilor“, „împărat al romanilor“ și a onorificului titlu străvechi de *imperator augustus*.[19] Aura lor creștină a fost lustruită de propagandiști precum călugărița Hrotsvit von Gandersheim, care l-a înfățișat pe Otto I ca fiind un nou rege biblic David, care „îi supune

pe păgâni în slujba lui Hristos, ca să poată fi instaurată o pace stabilă pentru sfânta biserică“.[20]

Pacea creștină a fost însă cea mai slabă dintre deghizări pentru strategia profund lumească și expansionistă a ottonienilor. Imperiul lor nu avea granițe naturale restrictive. La vest, unde traversa Rinul, posesiuni precum Lorena și Țările de Jos i-au făcut să intre în conflict cu Franța. La sud, ducatul Bavariei se întindea în Alpi, astfel încât pasul Brenner, care oferă acces spre Italia, se afla pe teritoriul său. În câmpiile deschise de la nord și est, trupele ottoniene au luptat fără încetare cu Danemarca, Polonia și Ungaria. De asemenea, ottonienii nu s-au dat în lături de la exploatarea slăbiciunii monarhilor mai puțin însemnați, pentru a le acapara teritoriile. De exemplu, când Otto I a intervenit pentru eliberarea reginei Adelaide, care fusese întemnițată de lombarzi, în 951, a profitat de ocazie pentru a se încorona rege al Italiei. Zece ani mai târziu, când uzurpatorii au pus mâna pe tronul italian în absența lui Otto, el a răspuns la pledoaria disperată a papei că „din dragoste pentru Dumnezeu... regele îi va elibera pe papă și curia sa, biserica romană, de colții tiranilor și le va reda sănătatea și libertatea lor inițială“.[21] „Fără a se gândi la interesele proprii [și] adunându-și armata, Otto a venit degrabă în Italia“, declara cu evlavie prelatul italian Liudprand, care a fost răsplătit cu o episcopie pentru loialitatea lui față de ottonieni.[22] Otto a avut grijă ca recompensa lui să fie o recunoaștere oficială din partea papei a supremației sale imperiale.

În următoarele șapte decenii, împărații au promovat și au detronat pontifi după bunul lor plac. Însă treptat, papalitatea a trecut printr-un proces de reînnoire care i-a permis să recapete multe dintre fostele sale prerogative și poziția pe care o avusese, astfel încât, în 1076, a putut chiar să-l excomunice pe împăratul Henric al IV-lea, provocând o rebeliune în interiorul imperiului. Unul dintre cele mai înverșunate motive de conflict între papă și împărat a rămas, totuși, dreptul de a numi episcopi. În cele din urmă, în 1122 s-a ajuns la un compromis, concretizat prin Concordatul de la Worms, care recunoștea dreptul împăratului de a le acorda episcopilor autoritate seculară și dreptul papei de a le oferi autoritate spirituală. Însă tensiunile dintre papalitate și împărat, precum și cu alți conducători seculari, au continuat să clocotească pe tot parcursul Evului Mediu, exacerbând discordia și instabilitatea care au afectat atât de mult din politica epocii.

Expansiunea germană a fost posibilă deoarece regii francezi s-au străduit să-i țină la distanță pe atacatorii norvegieni. Până în secolul al X-lea, unora dintre acești oameni ai nordului li se permisese să se stabilească în nord-vestul Franței, dând numele lor regiunii Normandia. Alții au continuat să jefuiască coastele Europei de Vest. Din Marea Baltică, urcau cu corăbiile lor lungi pe fluviile europene, pentru a jefui orașe, ferme și mănăstiri. Mai târziu, regii francezi au intrat în conflict și cu puternicii regi angevini din Anglia, care controlau și o mare parte din coasta vestică a Franței, și cu numeroșii baroni care căutau protecția lor. În 1190, regele Filip al II-lea a încheiat o alianță cu regele englez Richard Inimă de Leu, dar acordul a fost încălcat, iar în 1214, armatele celor două țări s-au întâlnit pe un câmp de luptă de lângă Bouvines, în nordul Franței de azi. Francezii au fost victorioși și, în sfârșit, au putut să-și impună suveranitatea asupra Normandiei și Bretaniei. Regele Ludovic al IX-lea al Franței (1226–1270) a făcut pași importanți în privința centralizării puterii și, treptat, echilibrul puterii a început să se schimbe. În 1250, Ludovic stăpânea țara cu cea mai mare populație din Europa, cu cea mai mare economie și cea mai mare armată. El s-a autointitulat *le lieutenant de dieu sur terre,* „trimisul lui Dumnezeu pe pământ“.

Asta a dus la o perioadă de relativă stabilitate pentru Europa, ceea ce i-a permis să prospere din nou și, pentru prima dată de la căderea Imperiului Roman, să-și răspândească influența mult dincolo de granițele sale. Existau speranțe tot mai mari într-o adevărată pace creștină. Din mănăstiri, biserici și orașe a apărut o mișcare pacifistă embrionară, care pleda pentru o „pace a lui Dumnezeu“ sau cel puțin un „armistițiu a lui Dumnezeu“. Deosebit de importanți au fost călugării de la influenta mănăstire franceză din Cluny, care au organizat o serie de adunări în favoarea păcii. „Nici un creștin nu trebuie să ucidă un alt creștin, pentru că oricine ucide un creștin varsă, fără îndoială, sângele lui Hristos.“[23] Deși, cu timpul, inclusiv regii și împărații au început să răspândească această idee, războaiele dintre creștinii europeni au continuat.

Dar un lucru mai important în acea perioadă a fost diminuarea amenințărilor externe la adresa Europei, pe măsură ce lumea musulmană se fragmenta. Aceasta a făcut posibil contraatacul creștin. În 1095, papa Urban al II-lea a lansat un război sfânt pentru a recuceri Ierusalimul – Prima Cruciadă. Între 1095 și 1271, cel puțin nouă expediții militare au pornit din

Europa pentru a demara campanii în Țara Sfântă. Faptul că dezorganizarea și confuzia dintre cruciați nu a provocat o replică imediată arată vulnerabilitatea politică a lumii islamice. După eforturi imense, războinicii Primei Cruciade au cucerit Ierusalimul, în 1099, și l-au stăpânit aproape un secol. Victoria dată de Dumnezeu a fost însoțită de violență apocaliptică, după cum consemna capelanul cruciat Raymond d'Aguilers (Raimundes Agilaeus): „Unii dintre păgâni au fost decapitați cu milostenie, alții, străpunși de săgeți trase din turnuri, iar alții, torturați vreme îndelungată, au fost arși până la moarte de flăcări puternice".[24] Când luptele s-au încheiat, multe mii de locuitori musulmani și evrei ai Ierusalimului fuseseră masacrați.

O climă mai caldă, răspândirea tot mai mare a uneltelor de fier și introducerea rotației culturilor au permis creșterea producției agricole, ceea ce a favorizat o creștere economică constantă. Așa-numitul Ev Mediu Mijlociu a fost prima perioadă din zilele de glorie ale Imperiului Roman în care excedentele agricole au putut să susțină dezvoltarea meșteșugurilor și a comerțului pe distanțe din ce în ce mai lungi, precum și dezvoltarea marilor orașe. În semn de recunoaștere a rolului lor comercial vital, orașele au început să primească sau să își ia singure noi libertăți, ceea ce a amplificat și mai mult competiția pentru glorie și prosperitate. Creșterea economică a epocii a dus și la creșterea populației, până în secolul al XIII-lea populația Europei ajungând la 60 de milioane, aproape la același nivel cu a Chinei, Indiei și Orientului Mijlociu.[25] Iar creșterea populației a dus, la rândul său, la migrație. Suprapopularea orașelor și competiția pentru pământ i-au determinat pe mulți tineri din vestul și nordul Europei să-și caute norocul în cruciade – unde motivele religioase și economice mergeau mână în mână – și în sălbaticele și îndepărtatele zone din estul continentului.

Dincolo de Dunăre

Dacă Ungaria, Bulgaria și Rusia Kieveană au apărat Europa Occidentală de invaziile mongole între 1237 și 1241, distrugerea și depopularea rezultată au creat un gol de care au beneficiat prinții germani, cavalerii teutoni din zona baltică și mulți alții. Dar regiunea s-a redresat, parțial datorită migrației din Europa Centrală și comerțului în creștere de-a lungul fluviilor, precum Dunărea, Vistula și Nipru. Sub conducerea dinastiei Piast, Polonia a

reînviat și a devenit unul dintre cele două teritorii catolice principale, împreună cu regatul Ungariei. Ungaria s-a îmbogățit de pe urma rezervelor sale de aur și sare și deoarece controla majoritatea comerțului dintre Sfântul Imperiu Roman, Adriatica și regiunea Mării Negre. Din orașul comercial Novgorod a apărut federația Rusiei Kieveene, care, după atacurile mongole, a continuat să prospere datorită traficului dintre Marea Baltică și Marea Neagră care se desfășura pe Nipru. Acest lucru a făcut-o să aibă un contact susținut cu Constantinopolul, ceea ce a dus la adoptarea creștinismului ortodox în același mod în care se întâmplase anterior cu Imperiul Bulgar, în apropierea Mării Negre. Aceste state erau într-o permanentă concurență între ele, dar și cu popoarele seminomade învecinate, precum cumanii și pecenegii, și cu puterea principală de la sud de ele, Imperiul Bizantin.

La începutul secolului al XI-lea, Constantinopolul încă era cel mai mare oraș al Europei, ghemuit ca un păianjen enorm în inima unei uriașe rețele comerciale care se întindea în cea mare parte din Eurasia. Zidurile sale impresionante fuseseră asediate de nouă ori, dar nu căzuseră niciodată. Imperiul său a cunoscut o renaștere în secolul al X-lea. Biserici și mănăstiri austere la exterior, dar bogat decorate cu mozaicuri și picturi murale în interior au fost construite oriunde bizantinii controlau comerțul, în Calabria, Chios, Peloponez, Atena, Cipru etc. O rețea de porturi fortificate în apropierea porților strategice precum Bosforul, strâmtoarea Messina, strâmtoarea Otranto și Delta Dunării au adus venituri imense. Tratate comerciale au fost încheiate cu monarhii care furnizau blănuri și metal din nord. Dominația comerțului cu cereale din Marea Neagră a fost vitală.[26] Pentru a proteja acest imperiu comercial, bizantinii au desfășurat o mare flotă de galere, au menținut o barieră de fortărețe în Anatolia, pentru a păzi granița sudică, și au determinat divizarea statelor și a popoarelor de la frontiera nordică.

În a sa *De Administrando Imperio,* o lucrare despre guvernarea imperială, împăratul bizantin din secolul al X-lea Constantin al VII-lea își sfătuia fiul să dea dovadă de înțelepciune, să evite a se baza pe forța armată, să întrețină alianța cu pecenegii împotriva bulgarilor, a Rusiei Kieveene și a turcilor și niciodată să nu le vândă arma incendiară cunoscută sub numele de „foc grecesc“, de care depindea în mod deosebit supremația navală bizantină.[27] Dar securitatea imperiului a fost pusă la încercare totuși – de o alianță între pecenegi și bulgari, de normanzi, care au preluat controlul

asupra Mării Ionice, de un război civil în 1047, care a provocat un atac din partea pecenegilor, de creșterea încrederii în sine a turcilor selgiucizi din Anatolia, provocată de înfrângerea decisivă a bizantinilor în Bătălia de la Manzikert, din 1071. „A fost ghinionul meu să găsesc imperiul înconjurat de toate părțile de barbari, fără nici o apărare demnă de luat în considerare“, spunea împăratul bizantin Alexie I, potrivit fiicei sale Anna Comnena.[28]

Noua dinastie întemeiată de Alexie I Comnenul (1081–1118) a restabilit ordinea, dar cu un preț foarte ridicat. Tulburările interne l-au făcut pe împărat să neglijeze marina, astfel încât bizantinii au trebuit să se bazeze pe sprijinul Veneției, fosta lor vasală și rivala economică din ce în ce mai puternică. Cronicarul bizantin Niketas Choniates spunea că lipsa de fonduri pentru marina imperială a întărit poziția Veneției, a afectat comerțul și a lipsit visteria de venituri și mai mari.[29] Protejată de laguna sa, republica venețiană a încercat să se izoleze de frământările din Peninsula Italică și s-a îndreptat spre mare. În 1082, în schimbul ajutorului acordat bizantinilor în încercările lor de a se opune intruziunii normanzilor în Marea Ionică, venețienilor li s-a acordat dreptul de a face comerț în tot imperiul fără a plăti taxe.

În timpul dinastiei comneniene, Constantinopolul a înflorit din nou, în cea mare parte din secolul al XII-lea. A continuat să se uite de sus la europenii occidentali, a considerat Biserica Ortodoxă ca fiind superioară și s-a mulțumit cu faptul că pierderea controlului direct asupra comerțului era compensată oarecum de activitatea comercială pe care negustorii din Veneția o desfășurau la Constantinopol.[30] Totuși, slăbirea continuă a forței militare i-a obligat pe împărați să încheie alianțe cu Occidentul. O delegație bizantină trimisă la Conciliul de la Piacenza în 1095, pentru a-l informa pe papa Urban al II-lea despre situația proastă a creștinilor din Orient și a cere ajutor, a fost ceea ce a dus la organizarea Primei Cruciade, câteva luni mai târziu. Totuși, neîncrederea dintre Constantinopol și Europa de Vest a rămas profundă. Bizantinii încă îi considerau barbari pe europenii occidentali. Nici occidentalii nu aveau o părere mai bună despre bizantini, considerându-i leneși, aroganți și vicleni.[31]

La finele secolului al XII-lea, balanța puterii maritime în Marea Mediterană se înclinase decisiv spre vest. În 1180, Constantinopolul nu a putut să adune decât 30 de vase, iar Veneția, peste 100. Între timp, neîncrederea dintre bizantini și Occident, combinată cu ambițiile mercantile

și politice venețiene a dus la atacarea Constantinopolului, în 1204, de către o armată formată din venețieni și trupe din Franța și Țările de Jos, care porniseră în cruciadă spre Țara Sfântă. Spre groaza bizantinilor, un conte din minuscula Flandră a fost încoronat împărat. Imperiul s-a fragmentat deoarece oamenii din teritorii au refuzat să-l recunoască pe noul conducător, iar ceea ce a rămas din comerț mai funcționa aproape exclusiv la mâna Veneției.

Distrugătorul necredincioşilor

La est de Constantinopol, nici o putere importantă nu a reușit să înregistreze succesul de lungă durată al califatelor islamice timpurii sau al imperiilor anterioare, cum ar fi sasanizii. În secolul al XI-lea, vasta zonă dintre China și Europa a rămas fragmentată, deoarece patru puteri principale concurau pentru supremație – ghaznavizii, cu baza puterii în ceea ce este acum Afghanistan, buyizii, din Iran, selgiucizii, din Anatolia, și fatimizii, din Egipt. Deși dinastia abbasidă a supraviețuit – iar prestigioasa ei capitală, Bagdad, a rămas un important centru de cultură și învățare –, a căzut sub controlul efectiv mai întâi al buyizilor, apoi al selgiucizilor, care i-au transformat în regi-marionete și, prin asociere, și-au asumat strălucirea califatului.

Selgiucizii apăruseră ca parte a unui grup de triburi turcești care trăiau în câmpiile dintre Marea Caspică și Marea Aral, unde se convertiseră la islam în jurul anului 950. În 1034, moment în care numărau nu mai mult de circa 10 000 de oameni, au fost siliți să-și abandoneze casele și să pornească într-o migrație grea: „Din pură necesitate“, consemna Bar Hebraeus, cronicar sirian din secolul al XIII-lea, „ei sunt obligați să plece într-un alt loc, ca să găsească hrană pentru ei și animalele lor“.[32] Inițial, au sperat să obțină în mod pașnic un nou cămin în regiunea Khorasan – Iranul și Afghanistanul de astăzi – scriindu-i cu umilință sultanului ghaznavid: „Dacă sultanul va considera potrivit, ne va accepta ca slujitorii ai săi... nu avem unde în altă parte să ne ducem“. Dar vizirul sultanului i-a recomandat să fie precaut: „Până în acest moment, am avut de-a face cu păstori, acum au devenit armate care cuceresc provincii“.[33] Când ghaznavizii au încercat să-i alunge pe selgiucizi, au fost învinși. Obligați să accepte cererile inițiale ale

selgiucizilor, ghaznavizii au fost incapabili să-i oprească a pune stăpânire și pe Merv, marele oraș al caravanelor, în 1036.

Dar curând, selgiucizii nu s-au mai mulțumit cu ce deja aveau. În 1040, ei au învins Imperiul Ghaznavid, care era foarte slăbit de supraimpozitare și opresiune religioasă. Trupele sale, care se mișcau lent, nu aveau cum să se măsoare cu cavaleria mobilă a selgiucizilor. În 1055, abbasizii au cerut ajutor selgiucizilor împotriva buyizilor. Selgiucizii i-au alungat imediat pe buyizi din Bagdad, dar au păstrat orașul pentru ei, deși, oficial, sub suzeranitate abbasidă. În 1071, au învins decisiv armata bizantină, în Bătălia de la Manzikert, ceea ce le-a oferit controlul asupra celei mai mari părți a Anatoliei. La vremea aceea, selgiucizii deja pretindeau că erau urmașii vechilor regi ahemenizi ai Persiei și că moșteniseră dreptul divin al conducătorilor sasanizi. De asemenea, aspirau la stăpânirea universală, după cum ilustrează înșiruirea de titluri aparținând lui Kilij Arslan al II-lea, descendent al învingătorului de la Manzikert:

> Mare sultan, august șahinșah, șef al sultanilor arabilor și perșilor, stăpân al națiunilor, glorie a lumii și religiei, stâlp al islamului și al musulmanilor, glorie a regilor și sultanilor, apărător al legii, distrugător a necredincioșilor și politeiștilor, ajutor al luptătorilor pentru credință, păzitor al țărilor lui Allah, protector al slujitorilor lui Allah, sultan al țărilor Rumului, Armeniei, Franciei și Siriei.[34]

Cucerirea Anatoliei i-a făcut pe selgiucizi să se confrunte direct cu dinastia fatimidă din Levant. Fatimizii erau șiiți și predominant de origine berberă, provenind din ceea ce este acum Tunisia. La sfârșitul secolului al X-lea, își mutaseră centrul puterii în Egipt, pentru a-și îndeplini obiectivul principal, care era împiedicarea expansiunii arabilor sunniți.[35] Conducătorii lor erau în aceeași măsură lideri religioși și politici, pretinzând nu numai titlul de calif, ci și pe cel de imam, sau lider al șiiților, și de Mahdi, salvatorul pe care șiiții îl așteptau să aducă dreptatea chiar înainte de sfârșitul lumii. „Lumea este a ta și a dinastiei tale“, cânta un poet fatimid. „Tânăr este imperiul tău, o, Mahdi, iar timpul este sclavul său.“[36] Din Egipt, soldații fatimizi au mers pe urmele armatelor faraonilor din vechime, au traversat Deșertul Sinai, au intrat în Levant și s-au dus chiar mai departe spre Mesopotamia. Însă, după ce nu au reușit să înfrângă rezistența

abbasidă, fatimizii s-au trezit împinși înapoi de înaintarea selgiucizilor din Anatolia.

Până în 1076, selgiucizii cuceriseră Damascul și înaintau cu forță din ce în ce mai mult în Egipt. Un comerciant evreu din Cairo comenta năucit: „Au intrat în Fustat [Cairo], au jefuit, au asasinat și au răscolit și prădat depozitele“.[37] Ibn al-Athir, istoricul arab de la începutul secolului al XIII-lea, povestea: „Războaiele între sultanii rivali au continuat, corupția s-a răspândit, bunurile au fost jefuite, sângele a fost vărsat, pământul a fost distrus, satele au fost arse“.[38] În fața amenințării selgiucide, fatimizii au profitat de desfășurarea Primei Cruciade, care trecuse prin Anatolia și se îndrepta încet spre Ierusalim. În 1098, fatimizii au propus împărțirea Levantului – Siria să fie luată de franci, iar Palestina, de ei. Propunerea nu a fost ascultată, dar, în acel moment, pericolul reprezentat de selgiucizi nu părea iminent. Un conflict succesoral împărțise teritoriul selgiucizilor în două – sultanatul Rumului, în Anatolia, și regatul Khwarezmia, în Asia Centrală.

Fatimizii au căzut și ei pradă luptelor interne, autoritatea lor fiind slăbită de conflictele cu selgiucizii, cruciații și triburile din Africa de Nord, dar și de puterea crescândă a latifundiarilor bogați. În cele din urmă, în 1171, un vizir ambițios pe nume Saladin i-a învins pe fatimizi și a fondat dinastia ayyubidă în Egipt. Saladin a împins sultanatul Rum înapoi în Anatolia și i-a alungat pe cruciați din Ierusalim. Cu toate că o nouă armată de cruciați, condusă de Richard Inimă de Leu, l-a înfrânt ulterior pe Saladin, în Bătălia de la Arsuf, nu a reușit să-și îndeplinească obiectivul de a lua înapoi în stăpânire Ierusalimul. Când Saladin a murit, 18 luni mai târziu, în 1193, Richard abandonase deja Țara Sfântă, temându-se de încercările de preluare a tronului său, în Anglia. A rămas în seama mongolilor să dea lovitura fatală statelor islamice. În 1258, aceștia au jefuit Bagdadul, cufundând lumea musulmană în dezordine.

„Sultanii erau în conflict unul cu altul“, scria Ibn al-Athir despre Orientul Mijlociu islamic de la sfârșitul secolului al XI-lea. „Asta le-a permis francilor să ocupe țara.“[39] După fragmentarea califatului abbasid, în secolul al IX-lea, nici o putere islamică nu a putut controla simultan Egiptul, Levantul, Mesopotamia și Persia. Sistemele de irigații din Egipt și Mesopotamia au fost neglijate, deoarece elitele s-au concentrat asupra comerțului. Dar, protejată de laguna sa adriatică, Veneția a subminat încet

dominația comercială islamică în estul Mediteranei. Numai sub conducerea sultanilor otomani puternici, precum Selim I și Suleiman Magnificul, în secolul al XVI-lea, lumea islamică avea să recapete o oarecare unitate.

Porțile Hindului

La prima vedere, pe subcontinentul indian, perioada din secolul al XI-lea până la mijlocul secolului al XIII-lea a fost o epocă a artei și arhitecturii spectaculoase, a științei și literaturii – cel puțin pentru marea elită al cărei stil de viață de invidiat era susținut de o economie puternică. Corăbiile se duceau în locuri îndepărtate și se întorceau cu bunuri de lux și exotice. Existau puternice bresle ale negustorilor, sate comerciale înfloritoare, care nu trebuiau să plătească taxe, precum și agenți regali care protejau comerțul peste granițe.[40] Livezi pline cu fructe pentru bucuria tuturor, săli de conferințe, puțuri cu apă limpede și fântâni arteziene cu apă de băut – toate acestea deosebeau India de orașele aride și prăfuite din Asia Centrală.[41]

Totuși, aceasta a fost și o epocă în care peste zece regate au luptat pentru supremație. Multe opere literare descriu o lume caracterizată de diviziuni și discordie, un tărâm al spionilor, al alianțelor schimbătoare, al regilor mai mult decât ambițioși și al fratricidului. „Regalitatea este o plantă cățărătoare cu spini, distruge afecțiunea familiei“, declara regele unui mic stat din Cașmir.[42] Lupta de clasă dintre castele bogate și cele sărace ale societății hinduse era ceva obișnuit, iar resentimentele împotriva clasei conducătoare erau răspândite pe scară largă. „Crabii își omoară tații, albinele mici, mamele, dar nerecunoscătorii din casta Kayastha, când devin bogați, îi ucid pe toți“, comenta același rege al Cașmirului, continuând: „Negustorul se deosebește de tigru doar prin faptul că are fața dată cu ulei, puterea lui de a vorbi și expresia umilă... Prostituate, kayasthii și mari comercianți sunt înșelători din fire. Energia bărbaților, precum a șerpilor adormiți, nu se cunoaște până când nu se înfurie.“[43]

În această perioadă, regatul Hola Chola, din sud-estul Indiei, a devenit una dintre cele mai puternice națiuni comerciale din Asia. Chola a investit masiv în sisteme de irigații, pentru a crește producția agricolă, dar, de asemenea, a menținut o flotă de sute de nave, pe care le folosea pentru comerț, precum și pentru expediții militare. În ultimii ani ai secolului al X-lea, a invadat Sri Lanka, după ce a aflat de la un negustor despre conflictele

interne de pe insulă. Chola a transformat Sri Lanka într-o cvasicolonie, distrugând mănăstirile budiste, încorporându-i pe șefii locali, defrișând pădurile și întemeind așezări noi.[44] Mai târziu, în jurul anului 1025, cholii au pustiit teritoriul principalului său rival comercial în Oceanul Indian, regatul sud-estic Srivijaya. Unul dintre obiective a fost preluarea comerțului de-a lungul istmului Kra – cel mai îngust loc al peninsulei Malaya – care reprezenta „punctul de întâlnire al corăbiilor Sirafului și Omanului cu cele ale Chinei".[45]

În India însăși, Chola era în conflict cu o alianță de prinți pandyeni, care doreau să se scape de asuprire. Când au refuzat să plătească tributul, Chola a distrus străvechea sală de încoronare a acestora, care nu a făcut decât să intensifice rezistența. Pandyenii au cerut sprijin prinților rebeli din Sri Lanka și regatului Chalukya, „teroarea Chola".[46] Vreme de zeci de ani, Chalukya și Chola, ambele regate hinduse, au fost în conflict pentru controlul văilor fertile și al rutelor comerciale din podișului Deccan. *Vikramankadevacarita* – faimoasa lucrare hagiografică despre regele Vikramaditya al VI-lea (1076–1126) al Chalukyei – descrie cum „Chola a devenit din nou mândră și insolentă", stârnind spaima vecinilor săi.[47] După ce încercările de conciliere au eșuat, a urmat războiul. Dar Chola a fost înfrântă și forțată să ceară pace, trimițând un ambasador să ofere o prințesă în căsătorie regelui triumfător al Chalukyei.

Divizări ca acestea i-au încurajat pe invadatorii străini din nord și le-au fost de ajutor atunci când au atacat. Vizitatorii chinezi și musulmani erau impresionați de dimensiunea armatelor indiene și de „salba" de fortărețe construite de regatele nordice pentru a apăra principalele rute din Asia Centrală, așa-numitele „Porți ale Hindului".[48] Dar, la sfârșitul secolului al XI-lea, fortărețele nu au reușit să stăvilească un nou val de atacuri. Acestea au fost conduse de căpetenii războinice originare din Khorasan, cunoscute sub numele de ghurizi. Îngroziți, indienii i-au numit „stăpânii calului", precum și „barbari care mănâncă vite", ca semn de recunoaștere a credinței lor islamice. Regatele și triburile din nord au opus o rezistență aprigă și i-au caracterizat pe ghurizi ca fiind dușmanul comun al tuturor hindușilor. Dar principalele puteri hinduse, precum Chalukya, erau situate departe de locul luptelor și, inițial, au manifestat puțină solidaritate. Asta a permis ca statele mai mici să fie expuse la atacuri neobosite din partea escadroanelor ghuride de arcași călare extem de mobile, împotriva cărora

infanteria lor făcea cu greu față. După ce cavaleria ghuridă a provocat pierderi grave statelor din nordul Indiei, între 1175 și 1186, rezistența a slăbit. Porțile Hindului erau acum larg deschise, iar prin ele s-au revărsat și mai mulți ghurizi. În 1198, o mare moschee a fost inaugurată în Delhi, pentru a marca instituirea stăpânirii musulmane în India.

Alianțe pe mare

În ciuda modalităților prin care culturile nomade și tribale ale Eurasiei deveniseră mai puternice și mai sofisticate pe parcursul secolelor, atât Imperiul Bizantin, cât și Imperiul Song păstrau în continuare multe dintre tradițiile imperiale străvechi în privința relațiilor diplomatice. Ambele încă aveau ministere dedicate afacerilor „barbare“, deși scopul lor principal nu era altul decât să gestioneze protocolul atunci când mesagerii apăreau la curte. Principala sarcină a respectivilor soli a continuat să fie aceea de a transmite mesaje scrise sau orale între monarhi. În același timp, diplomația a devenit, într-o oarecare măsură, globală sau cel puțin transcontinentală, în special de-a lungul Drumului Mătăsii. Poate cel mai remarcabil este că, în 1078, împăratul bizantin Mihail al VII-lea a trimis un mesager la curtea Song pentru a negocia o coaliție împotriva selgiucizilor. Imperiul Song însă l-a tratat pe reprezentantul bizantinilor ca pe un oarecare plătitor de tribut. „În timpul fostelor dinastii, nu au trimis tribut la curtea noastră. În cea de-a zecea lună a celui de-al patrulea an al perioadei Yüan-feng, regele lor, Mieh-li-i-ling-kai-sa, l-a trimis mai întâi ta-shoulingul [înalt funcționar] Ni-ssu-tu-ling-ssu-Meng-p'an să ofere ca tribut cai sălbatice, săbii și perle reale.“[50] Acest lucru nu a împiedicat trimiterea unei alte misiuni bizantine, care a fost primită în 1091.

În Europa medievală, oamenii bisericii și învățații – cele două categorii erau greu de diferențiat – au rămas principalii actori ai diplomației între state. De asemenea, au fost importanți pentru reconcilierea pașnică în cazul diferendelor. De exemplu, Sf. Francisc de Assisi a fost unul dintre principalii susținători ai toleranței și păcii în cadrul comunității creștine de la începutul secolului al XIII-lea. Ba chiar s-a dus la Cairo, în 1219, pentru a încerca să pună capăt cruciadelor prin convertirea sultanului ayyubid.

Totuși, în această perioadă, papalitatea s-a străduit din ce în ce mai mult să-și sporească autoritatea spirituală și politică prin eforturi diplomatice. Pe

lângă susținerea conferințelor de pace, una dintre principalele strategii papale a implicat identificarea adversarilor comuni și încercarea de a forma coaliții împotriva lor. Două dintre principalele ținte au fost normanzii, ale căror acțiuni din Italia, începând de la mijlocul secolului al XI-lea, au fost considerate de papi drept o amenințare la adresa securității lor, și Sfântul Împărat Roman. Papa Leon al IX-lea (1049–1054), de pildă, s-a referit la „cea mai malefică națiune, a normanzilor“ și a cerut eliberarea creștinismului din ghearele Sfântului Imperiu Roman.[51] Grigorie al VII-lea (1073–1085) a vorbit despre Biserică numind-o „legiunea lui Hristos“ și a promovat ideea unei „miliții a Sfântului Petru“, formată din cavaleri recrutați din toată Europa, pentru a apăra interesele papale. În 1177, Veneția a găzduit o mare conferință de pace, pentru a încerca să rezolve îndelungatele diferende dintre Sfântul Împărat Roman, papalitate și aliații săi reprezentați de unele dintre orașele-stat din nordul Italiei și regatul normand al Siciliei. O conferință ulterioară, care a avut loc la Konstanz, în 1183, a confirmat autonomia orașelor-stat nordice față de imperiu.

Cel mai mare dușman comun al Evului Mediu a fost totuși Islamul. În 1095, papa Urban al II-lea a convocat o conferință la Clermont, pentru a face apel la unitate și care avea să marcheze începutul unui război sfânt împotriva musulmanilor din Levant, ce a durat aproape 200 de ani. „Ați văzut de multă vreme marea tulburare din lume“, se lamenta el. „Deși, o, fii ai lui Dumnezeu, ați promis mai ferm decât oricând să păstrați pacea între voi și să protejați drepturile bisericii, mai aveți o lucrare importantă de făcut“, continua papa. „Căci frații voștri care trăiesc în Est au nevoie urgentă de ajutorul vostru... Căci, după cum au auzit cei mai mulți dintre voi, turcii și arabii i-au atacat.“[52]

Cruciadele, ca efort multinațional, au fost responsabile de stimularea în mare măsură a diplomației medievale. De exemplu, cruciatul Geoffroi de Villehardouin menționa faptul că baronii care au condus a Patra Cruciadă (1202–1204) au ținut mai întâi o întâlnire la Soissons, apoi au numit emisari cu autoritate deplină de a negocia, iar ulterior, i-au trimis la Veneția, pentru a cere ajutor. La Veneția, delegații cruciaților trebuiau mai întâi să prezinte cazul dogelui, apoi Marelui Consiliu, iar în final, la o ședință plenară a adunării populare din Piața San Marco – într-o manieră care amintește de relatarea lui Tucidide despre trimișii corcyrani care se adresaseră spartanilor și atenienilor. Potrivit lui Geoffroi de Villehardouin, care a fost adevărat

purtător de cuvânt al cruciaților, li se spusese „să ne prosternăm la picioarele voastre și să nu ne ridicăm până când nu acceptați să vă fie milă de Țara Sfântă de peste mări“.[53] Veneția a fost de acord să-i ajute, dar, în același timp, a continuat să facă comerț cu dușmanii cruciaților.

După cum arată acest episod, oportunitatea era la fel de importantă ca principiile în determinarea strategiei diplomatice medievale. Aliațele politice și acordurile comerciale erau încheiate și încălcate cu egală impunitate, în vreme ce forța circumstanțelor era mai presus de toate. În 1096, de pildă, Urban al II-lea era pregătit să ajute la negocierea păcii în numele ducelui Normandiei, astfel încât acesta din urmă să-și poată conduce armata în Prima Cruciadă. În jurul anului 1150, starețul influentei mănăstiri de la Cluny i-a încurajat pe sfântul împărat roman și pe normanzi să facă pace, astfel încât aceștia să se unească și să se răzbune pe „netrebnicul conducător“ al bizantinilor pentru rolul său în eșecul celei de-a doua cruciade (1147–1149). În general, italienii îi disprețuiau pe bizantini, dar, când Frederick Barbarossa a descins în orașele nordice, în anii 1170, s-au speriat și s-au grăbit să ceară ajutorul acestora. După prădarea din 1204 a Constantinopolului, bizantinii înșiși au fost pregătiți să încheie o alianță cu selgiucizii, extrem de ostilii lor dușmani, în disperarea de a-i alunga pe cruciați din capitala lor. În 1220, și Veneția a semnat acorduri comerciale cu sultanii selgiucizi, care prevedeau protecția reciprocă a navelor și a comercianților, precum și recunoașterea drepturilor de proprietate.[54]

Nici mongolii, celălalt mare dușman comun al creștinismului, nu au avut o poziție unitară. Unii cruciați i-au considerat pe mongoli drept aliați împotriva musulmanilor. În ciuda poveștilor despre atrocitățile groaznice comise de mongoli în est, papa Honoriu al III-lea (1218–1227) îi vedea pe mongoli ca potențiali asociați în lupta împotriva islamului, în timp ce Veneția a semnat un tratat comercial cu mongolii și au circulat zvonuri potrivit cărora francezii încercaseră să-i facă pe mongoli să atace Sfântul Imperiu Roman.[55] Dar, după ce mongolii au devastat Ungaria, în 1241, papa Inocențiu al IV-lea a cerut formarea unui front comun, un „remediu împotriva mongolilor“. În 1245, în cadrul pregătirii unui consiliu al conducătorilor europeni, Inocențiu l-a trimis pe curtea hanului mongol pe călugărul franciscan Giovanni da Pian del Carpine, încărcat cu daruri. Sarcina lui principală a fost să obțină informații despre planurile mongolilor cu privire la Europa și să înmâneze două scrisori de la papă, în care era

explicată credința creștină și se cerea pacea. Nu era întreaga lume unită prin legături ale afinității naturale, sugera papa, și nu trebuia ca toți oamenii să urmeze învățăturile lui Hristos și să „trăiască uniți în armonie, cu frică de Dumnezeu“?[56] Güyük Han a replicat zicând că, dacă papa și conducătorii europeni voiau cu adevărat pacea, atunci trebuiau să-i ofere loialitatea datorată suzeranului. În 1248, primii doi emisari mongoli în Europa de Vest au ajuns la Roma, unde au transmis un mesaj dur – hanul lor primise poruncă de la zei să conducă întreaga lume. Cu toate acestea, eforturile diplomatice au continuat. În următorii câțiva ani, Ludovic al IX-lea al Franței a trimis mai mulți soli la mongoli, pentru a încerca să-i convingă să participe la o cruciadă în Țara Sfântă, în timp ce genovezii au sperat să li se acorde acces la comerțul din regiunea Mării Negre, pe care mongolii îi controlau.

Și la capătul celălalt al Eurasiei, în China, diplomația era caracterizată de oportunism. Imperiul Song a încheiat alianțe temporare cu tibetanii, Xia, Jin și mulți alții, inclusiv cu mongolii. Uneori, aceste tratate erau menite să semene discordie, astfel încât alte puteri să nu se unească împotriva lor; alteori, scopul lor era obținerea unui armistițiu care să le permită trupelor imperiale risipite să se regrupeze. Tong Guan, eminentul oficial al Imperiului Song, a susținut în mod deosebit acordurile negociate în secret, care au devenit cunoscute sub numele de „alianțe pe mare“.

La fel ca omoloagele sale europene, curtea Song și-a recrutat mulți dintre emisari din rândurile intelectualilor, deși strategia nu a dat întotdeauna roade. La un moment dat, în 1075, marele erudit Shen Kuo a fost chemat pentru a încerca depășirea unui impas apărut în îndelungatele discuții cu Liao. De ani buni, Song și Liao încercau să-și stabilească granița comună – cartografii cercetaseră regiunea pentru a crea hărți noi, foarte detaliate, în timp ce alți experți studiaseră precedentele istorice și argumentele legale, dar nu se ajunsese la nici o rezolvare.[57] Shen Kuo și oamenii lui și-au petrecut câteva luni căutând în arhivele imperiale noi dovezi care să susțină pretenția Imperiului Song și au ajuns să cunoască lucrurile în amănunt. Dar, când, în cele din urmă, au fost primiți de regele din Liao, toate eforturile lor asidue au fost respinse cu o furioasă fluturare a mâinii.[58]

Eșecul negocierilor dintre Song de Sud și Jin, la începutul anilor 1140, a fost, probabil, și mai grav. Deși ambele state au convenit ca Fluviul Galben să fie granița dintre ele, înțelegerea nu a durat nici un an înainte ca

extremiști din ambele părți, care considerau termenii acordului umilitori, să declanșeze un nou război. Îngrijorat de faptul că acel conflict le oferea prea multă putere generalilor, împăratul Song l-a pus pe oficialul superior Qin Hui să negocieze pacea. Qin era un membru important al grupului de la curte care susținea pacea și fusese ostatic în Jin, ocazie cu care legase relații strânse cu ei. Qin a început prin a cere arestarea și executarea generalilor din Song răspunzători pentru război – o măsură greșită care a lăsat armata fără lider și a oferit Jin un atu pentru restul negocierilor. Când a fost semnat Tratatul de la Shaoxing, în 1141, granița a fost mutată spre sud, până aproape de fluviul Yangtze – Jin câștigând o mulțime de kilometri – și o imensă compensație a fost impusă la plată pentru Song, care a fost categorisit drept „insignifiant“.[59] Revolta publică față de ceea ce a fost percepută pe scară largă ca fiind trădarea lui Qin Hui a fost imensă și, de atunci, momentul a fost folosit pentru a alimenta patriotismul chinez.[60] Chiar și astăzi, în Hangzhou, fosta capitală Song, cetățenii care trec pe lângă mormântul victimelor lui Qin scuipă statuia lui îngenuncheată.

De ce Europa?

Expansiunea mongolă a fost cel mai important eveniment politic între 1000 și 1250. La fel ca sciții și hunii înaintea lor, mongolii s-au bucurat de o mobilitate inegalabilă de-a lungul teritoriului Eurasiei, prin marile stepe care se extind din Mongolia până în Europa de Est. La fel ca în cazul invaziilor nomade anterioare, schimbările climatice au constituit și ele un important factor destabilizator – a fost o perioadă de veri excepțional de reci, care i-a obligat pe mongoli să-și părăsească patria. Invaziile lor au fost decisive în determinarea distribuției puterii, provocând instabilitate pe termen lung și declin economic în Asia, dar lăsând Europa Occidentală nevătămată pentru a-și continua dezvoltarea nesemnificativă până atunci.

Acest rezultat a fost în mare măsură consecința geografiei. Atât Europa Occidentală, cât și China erau fragmentate politic, în China existând Song de Sud, Jin și Xia, iar în Europa de Vest, Franța, Sfântul Imperiu Roman și alte câteva puteri mai mici. În ambele regiuni, eșecul statelor de a se uni împotriva amenințării mongole comune a produs un efect de domino, întrucât mongolii au reușit să trimită resursele statelor de la periferie pe care le cuceriseră împotriva centrelor puterii. Singura diferență semnificativă

între cele două scenarii a fost distanța. Patria mongolă, din valea Orkhon, se află la aproximativ 1 500 de kilometri de Câmpia Chinei de Nord și la 6 500 de kilometri de cea mai apropiată graniță a Europei de Vest. Drept urmare, mongolii nu au putut niciodată să adune aceleași forțe în vest ca în est și era de așteptat ca trupele mongole să nu încerce a se întoarce în Europa de Vest după ce se făcuseră drumul înapoi în est pentru a-și îngropa hanul. În același timp, continua fragmentare a lumii musulmane a însemnat că Europa Occidentală avea mult mai puține motive să se teamă de amenințări venite de dincolo de granițele sale sudice decât în secolele anterioare și se putea dedica răspândirii semințelor dezvoltării plantate încă din anul 1000. Această „pauză norocoasă“ avea să se dovedească crucială în istoria Europei.

Islanda
finlandezi
Norvegia
Suedia
Novgorod
Scoția
Rusia kieveană
Danemarca
Ulster
cavaleri teutoni
Anglia
Polonia
Sfântul Imperiu Roman
Franța
Ungaria
Genova
Pisa
Bulgaria
kazari
Imperiul Latin
Castilia
Nicea
Mongolia
Ainu
Granada
Japonia
Ierusalim
Califatul abbasid
Delhi
Sultanatul ayyubid
Song de Sud
libieni
Sultanatul Delhi
tuaregi
arabi
Oman
Malwa
Vietnam
OCEANUL PACIFIC
Mali
Ethiopia
Houso
Chola
khmeri
Benin
Malaya
Srivijaya
Bantu
OCEANUL INDIAN
OCEANUL ATLANTIC
Kilwa
Emisfera de est
în jurul anului 1250
Sfântul Imperiu Roman
Imperiul mongol
0 500 1000 1500 kilometri

Capitolul 11. Înghesuiți în întuneric (1250–1500 d.Hr.)

„Acest somn al uitării nu va dura pentru totdeauna“, promitea Petrarca în 1330 d.Hr. „După ce întunericul se va risipi, nepoții noștri vor putea să se întoarcă la strălucirea pură a trecutului.“[1] Poetul și gânditorul italian scria în timp ce Europa intra cu ezitare într-o nouă epocă intelectuală. Lucrările antice de literatură și filosofie, copiate cu sârguință de cărturari în mănăstiri, au început să circule tot mai intens. Tratatele clasice despre știință și matematică păstrate de gânditori islamici au fost transmise înapoi în Occident, împreună cu idei noi. Genii creatoare precum Dante și Giotto au produs capodopere extraordinare, inovatoare. Dar Europa din vremea lui Petrarca a avut parte și de progrese economice importante, în fabricarea textilelor, producția de oțel și prelucrarea cerealelor. A fost și o eră a revoluțiilor în comerț, cu dezvoltarea transportului maritim, de exemplu, și crearea de instrumente și de rețele financiare din ce în ce mai sofisticate.

Cu toate acestea, „întunericul“, după cum Petrarca prea bine știa, încă persista. Din Roma, orașul în care avea să locuiască în curând, abia dacă mai rămăsese un morman de marmură imperială. Distrusă de armate invadatoare, jefuită de briganzi și abandonată de papi, populația sa se redusese la doar 35 000 de oameni. Nu avea să înceapă a fi reconstruită decât în secolul al XV-lea, așa că aceasta încă nu era epoca domurilor impunătoare și a piațetelor elegante. În toată Europa, de la sfârșitul secolului al XIII-lea clima, a devenit mai rece și mai aspră, pe măsură ce lumea intra în „mica eră glaciară“. Producția alimentară a scăzut și a urmat foametea, făcând populația mai vulnerabilă la boli. Epidemia de ciumă cunoscută sub numele de Moartea Neagră, care a devastat Europa între 1347 și 1351, a ucis cel puțin 40 la sută din populație.

La capătul opus al Eurasiei, pentru mulți viața era la fel de sumbră în secolul al XIV-lea. Și China a cunoscut efectele „micii ere glaciare“ și a suferit de o pandemie de ciumă, în vreme ce consecințele economice ale invaziei mongole, care avusese loc cu un secol în urmă, mai erau încă resimțite.[2] Întreaga regiune a fost afectată de greutăți imense, tulburări sociale violente și războaie catastrofale, ale căror distrugeri au fost

amplificate de utilizarea pe scară tot mai largă a artileriei, ce folosea praf de pușcă. Inventată în China, această armă revoluționară a ajuns curând pe subcontinentul indian, în Orientul Mijlociu și Europa, vestind zorii unei noi epoci a războiului.

Perioada cuprinsă între 1250 și 1500 a adus atât speranțe reînnoite în privința ordinii, cât și realitatea războiului, care modela diplomația, politica și guvernarea. A fost martora apariției de noi dinastii imperiale în Europa și China, de noi imperii în Orientul Mijlociu, Asia Centrală și India, precum și a apariției unor puteri importante în America Centrală și de Sud pentru prima dată de la prăbușirea civilizației mayașe, cu secole în urmă. Și aceasta a fost un fel de epocă a renașterii.

Pacea universală

La începutul anilor 1250, cetățenii de la Paris se închinau în lumina revărsată de Dumnezeu prin ferestrele spectaculoase ale catedralei gotice din Notre Dame. Dincolo de zidurile de piatră ale tributului adus de oraș divinității, credincioșii erau foarte conștienți că lumina divină strălucea și asupra unei lumi a războiului, a sărăciei și a demonilor. Parisul ar fi putut să fie capitala plină de însuflețire a unei țări înstărite, dar regele și mulți dintre nobilii săi purtau o cruciadă în Egipt, iar tâlharii își făceau de cap în împrejurimile orașului. „Vedem oameni de toate neamurile înghesuindu-se în întuneric“, scria compozitorul Pérotin într-o mesă pentru Notre Dame. În cântece mai profane, trubadurul Guiraut Riquier condamna pofta carnală care îi ducea pe aristocrați la nebunie violentă. Doar dragostea evlavioasă putea crea o lume a binecuvântării și a păcii fără sfârșit.[3] În umbra catedralei gotice din Paris, „doctorul universal“ Albertus Magnus a afirmat că, în așteptarea păcii pe pământ, sacrificiul pentru cauza Bisericii era cel mai mare bine și că tărâmul creștin trebuia protejat.

Mulți alți clerici de la mijlocul secolului al XIII-lea aveau o gândire similară. Henric de Gent, de exemplu, susținea că domnii creștini nu trebuiau să lupte războaie unul împotriva celuilalt, ci să se unească pentru a-i combate pe necredincioși.[4] Între timp, Vincent de Beauvais susținea ideea că unitatea și pacea creștină trebuiau realizate urmând exemplul de Hristos, „care a câștigat prin blândețe, și nu prin sabie“.[5] În schimb, teologul italian Toma de Aquino (1225–1274) a adoptat calea de mijloc. Regii puteau lupta

pentru a-și apăra teritoriile, atât timp cât erau motivați de căutarea dreptății. Iar dintre toate formele de guvernare, monarhia avea cea mai mare șansă de a promova binele comun, pe care de Aquino l-a definit ca pe o combinație de pace și trai virtuos. Însă autoritatea regilor trebuia confirmată de legea naturală, născută din legea eternă a lui Dumnezeu. Din credința lui, a dobândit convingerea că oamenii sunt creaturi sociale înnăscute, dornice să scape monotonia vieții din satul lor, prin aspirație la binele comun și la luptă împotriva tiraniei.

Dar cine să fie rege? Poetul și omul de stat florentin Dante Alighieri (1265–1321) a avansat teoria monarhiei universale. În tratatul său politic *De Monarchia,* el a propus ca modalitate de a pune capăt luptei dintre regi și dintre sfântul împărat roman și papă investirea cu autoritatea supremă lumească a împăratului, conducerea spirituală fiind rezervată papalității. Teoreticianul politic francez Pierre Dubois, contemporanul lui Dante, a fost de acord cu conceptul monarhiei universale, dar credea că regele Franței era un candidat mai bun pentru acest rol. Sfântul Scaun a avut susținerea unor gânditori precum arhiepiscopul Aegidius Romanus (Gilles din Roma) pentru ferma sa convingere că puterea politică supremă aparținea de drept papei. Gânditorul italian Marsilius de Padova era de partea sfântului împărat roman, dar insista că trebuia să fie ales democratic. Filosoful englez William de Ockham a făcut un pas mai departe argumentând că atât papa, cât și împăratul trebuiau să poată fi detronați dacă se comportau nedrept și că, dacă creștinii nu erau sclavi, atunci trebuiau să fie liberi să critice Biserica. Disperarea căutării de către Europa a unui conducător potrivit este probabil cel mai bine exemplificată de comportamentul lui Petrarca, care mai întâi i-a cerut liderului populist Cola di Rienzo să aducă pacea în Italia, apoi, papei, iar, în final, împăratului. Pe scurt, toată lumea era de acord cu necesitatea unității, dreptății și păcii, dar era în dezacord profund în privința cui să fie garantul lor suprem.

Totuși, câțiva gânditori au susținut că diplomația era cea mai bună modalitate de a obține și de a menține pacea. „Treaba unui ambasador este pacea“, afirma Bernard du Rosier, juristul francez din secolul al XV-lea. „Un ambasador muncește pentru binele public... Un ambasador este sacru pentru că acționează pentru bunăstarea generală.“[6] Emisarul și memorialistul Philippe de Commynes, contemporanul său, era mai puțin idealist, avertizând împotriva întâlnirilor diplomatice pentru că încurajau discursurile

ostentative și metodele de persuasiune necinstite. „Abia dacă a trecut o zi“, scria el despre o conferință, „că un artificiu sau altul a și fost folosit pentru a perverti și a aduce oameni dintr-o tabără în alta... acel loc a fost numit ulterior Piață, pentru că negocierea a fost purtată acolo.“[7] Diplomatul venețian Ermolao Barbaro era și mai ferm. Rolul ambasadorilor nu era acela de a promova cauza păcii universale, ci de a „face, spune, sfătui și gândi orice ar putea servi cel mai bine pentru păstrarea și mărirea propriului stat“.[8] Pe de altă parte, regele francez Ludovic al XI-lea îi instruia pe emisarii săi: „Dacă ei vă mint, aveți grijă ca voi să îi mințiți și mai mult pe ei“.[9]

Cu toate acestea, intensificarea legăturilor politice și economice dintre state a dus la apariția unei comunități în creștere de diplomați specializați. Deși majoritatea erau emisari angajați în misiuni specifice, au început să fie numiți și ambasadori permanenți. Erau trimiși să adune informații, să câștige aliați, să îi supravegheze pe emisarii rivali și să apere interesele politice și economice ale propriului stat. Această extindere a activității diplomatice a dus și la apariția unei noi birocrații, care să gestioneze și să arhiveze corespondența oficială, și la evoluția convențiilor care dictau practica diplomației și tratamentul reprezentanților acesteia. Încă din 1339, Veneția și-a dat seama că orice impedimente sau nemulțumiri provocate emisarilor altor state aveau să se reflecte și asupra ambasadorilor săi „care merg continuu în întreaga lume“, astfel că interesele venețiene erau cel mai bine servite prin promovarea doctrinei de imunitate diplomatică.

Nicăieri, beneficiile păcii și ale stabilității – indiferent dacă au fost obținute prin cooperare diplomatică sau impuse de un monarh universal – nu au fost atât de vizibile ca în Italia, în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Comerțul a explodat, iar diversele orașe și state au negociat sute de *pacta speciale,* pentru a facilita comerțul. Tommaso Mocenigo, dogele venețian de la începutul secolului al XV-lea, a propus chiar să se facă din Italia un paradis al păcii. „Voi aprovizionați întreaga lume“, le-a spus el concetățenilor săi. „Haideți să trăim în pace, astfel încât orașul nostru să fie bogat în aur și argint, să fie primul în meșteșuguri, navigație, comerț, ca nobilime, în case, cetățeni înstăriți, în creșterea populației.“[10] Dar comerțul a fost și un motiv de conflict. Milano concura cu Florența în privința producției de mătase. Florența încercase să monopolizeze producția de alaun, folosit pentru vopsirea țesăturilor, și îl presase pe papă să interzică importurile de la furnizorii musulmani, în vreme ce Milano încercase să

controleze importurile de materiale textile din Flandra prin pasul Gotthard. Apoi, Veneția s-a implicat în propriul conflict cu Milano, Bătălia de pe fluviul Po, astfel că s-a aliat cu Florența. Când Milano a fost cuprins de un nou război civil, iar Veneția a devenit prea puternică, Florența a schimbat taberele. Apoi, Veneția a încheiat o alianță cu Napoli. Au urmat alte războaie, implicând din ce în ce mai mult papalitatea, care căuta să-și restabilească puterea politică în Peninsula Italică după sfârșitul unei schisme în timpul căreia un al doilea papă condusese Biserica de la Avignon.

În 1454, Milano și Florența au încheiat Pacea de la Lodi, jurând să păstreze statu-quoul și să se abțină de la intervenția în treburile interne ale celuilalt stat. Câteva luni mai târziu, împreună cu ceilalți beligeranți italieni, au acceptat propunerea papei privind o pace generală și formarea unei ligi a statelor italiene. Însă tensiunile au continuat să clocotească, alimentate de rivalitățile străvechi dintre state și ambițiile personale acerbe ale conducătorilor. Din ce în ce mai mult, înțelegerea pragmatică a echilibrului puterii a fost ceea ce a menținut stabilitatea, nu principiile înalte ale ordinii internaționale bazate pe tratate. După cum se exprima Lorenzo de Medici, conducătorul statului florentin: „Puțin îmi pasă de liga universală... Am mai multă încredere în dorințe și gânduri decât în dispoziții scrise, care, după cum știți, sunt făcute și desfăcute ori de câte ori este necesar“.[11] Opinia lui nu era în totalitate greșită, o pace relativă domnind în Peninsulă până la sfârșitul secolului al XV-lea.

Italia își permitea anarhia atât timp cât turcii rămâneau la est de Marea Adriatică, iar puterile Europei de Nord – în special Franța și Sfântul Imperiu Roman – erau prea ocupate să-și rezolve propriile probleme pentru a interveni la sud de Alpi. În cazul Franței, o mare parte din secolele al XIV-lea și al XV-lea a fost implicată într-o serie de conflicte cu Anglia, cunoscute drept Războiul de 100 de ani (1337–1453). Având originea în problemele de succesiune și de suveranitate legate coroanele engleză și franceză, lupta s-a răspândit în Spania, Portugalia, Scoția, Flandra și Germania, în timp ce cei doi combatanți principali se confruntau prin aliați și procuri. În urma victoriei de la Agincourt (1415) – în care arcurile lungi englezești au neutralizat puterea cavaleriei franceze – și a unei alianțe cu bogatul și cvasiautonomul ducat al Burgundiei, pentru scurtă vreme, Anglia a ajuns să controleze o mare parte din nordul Franței. Dar moartea capabilului rege englez Henric al V-lea, care a lăsat drept succesor un copil, și intensificarea

resentimentelor francezilor împotriva catastrofalei guvernări engleze a dus la un moment de cotitură.

De la asediul orașului Orléans, în 1429, când Ioana d'Arc i-a motivat pe francezi să obțină victoria, englezii au fost împinși încet înapoi. În 1435, Franța a dat o lovitură diplomatică majoră la Congresul de la Arras, unde i-a convins pe burgunzii obosiți de război să pună capăt alianței lor cu Anglia. Deși bătălia finală a Războiului de 100 de ani a fost purtată în 1453, conflictul nu s-a încheiat oficial până în 1475, când regii celor două națiuni beligerante s-au întâlnit personal la Picquigny, în nordul Franței. Întâlnirea lor a avut loc pe un pod de lemn special construit peste râul Somme – temându-se de asasinat, cei doi monarhi și suitele lor au fost despărțiți de „un solid grătar din lemn, cum sunt cele din care se fac cuștile leilor", instalat la mijloc.[12]

Războiul de 100 de ani a costat coroana engleză până la ultima rămășiță a posesiunilor continentale pe care le moștenise de la predecesorii săi normanzi și angevini, cu excepția Calais-ului, care s-a predat, în cele din urmă, în 1558. Povara financiară a conflictului și umilința înfrângerii au stârnit un război civil în Anglia, așa-numitele Războaie ale celor Două Roze (1455–1485), în care aritocrații rivali au concurat pentru controlul tronul. Pentru Franța, victoria a fost însoțită de o extindere masivă a autorității regale, transformând în continuare regatul dintr-o alipire de teritorii ținute laolaltă în primul rând de legăturile feudale de vasalitate într-un mai autentic stat centralizat modern. Odată cu revenirea ducatului Burgundiei la stăpânirea directă a coroanei, în 1477, după ce trupele franceze l-au ucis pe ultimul duce în luptă – și în ciuda încercărilor nobilimii franceze de a-și recăpăta autonomia, mai ales în așa-numitul Război nebun (1485–1488), Franța s-a impus ferm ca una dintre marile puteri ale Europei. Încrederea în sine a francezilor a ajuns atât de mare, încât au intervenit în Germania, Spania și Scoția. În 1494, au invadat Italia, iscând o serie de conflicte care au durat peste 60 de ani.

Celălalt combatant principal în aceste războaie italiene a fost Sfântul Imperiu Roman al dinastiei habsburgice. Una dintre familiile de frunte din imperiu, habsburgii controlaseră ducatul Austriei începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea. O căsătorie strategică cu fiica – și singurul copil – împăratului Sigismund, în 1437, a deschis calea pentru ca un candidat habsburg să fie ales împărat de facto, trei ani mai târziu. Dar abia în 1452,

împăratul Frederic al III-lea l-a convins, în sfârșit, pe papă să-i recunoască titlul, printr-o ceremonie de încoronare imperială la Roma.

Căsătoriile, nu războiul, au continuat să-i facă pe habsburgi puternici. „Lasă-i pe alții să poarte războaie, dar tu, fericită Austrie, te vei căsători", a devenit mottoul neoficial al familiei. Căsătoria lui Frederic al III-lea cu infanta Portugaliei, în 1452, i-a adus acestuia o zestre importantă, care a ajutat la asigurarea poziției sale. Cea mai importantă realizare a lui a fost să-și însoare fiul, Maximilian, cu fiica și moștenitoarea ultimului duce al Burgundiei. Cu toate că legile moștenirii permiteau Franței să revendice inclusiv ducatul, bogatele posesiuni burgunde din Țările de Jos au ajuns la Maximilian și la soția lui, în 1477. Franța a încercat să împiedice această preluare, dar, în cele din urmă, a fost obligată să recunoască pretențiile habsburgice, în 1493. Totuși, resentimentele au persistat, iar rivalitatea dintre Franța și Imperiul Habsburgic a stat la baza unei mari părți a conflictelor din Europa în următorii 300 de ani.

Când Maximilian I i-a urmat tatălui său ca împărat, în 1486, steaua habsburgilor era în plin avânt. S-a înfățișat ca un nou Clovis, Charlemagne și Augustus, toți într-unul singur. Controlul său asupra principalelor rute comerciale a atras interesul bogatului bancher Jakob Fugger, care, în schimbul privilegiilor economice, a finanțat proiectele politice ale lui Maximilian, nu în ultimul rând mașinațiunile necesare pentru a asigura succesiunea nepotului și a moștenitorului său ca împărat. Când Maximilian a murit, în 1519, a lăsat datorii uluitoare la bancherii săi, dar și un teritoriu care includea unele dintre cele mai bogate zone ale Europei.

Prin urmare, la sfârșitul secolului al XV-lea, Europa era dominată de Franța și de Imperiul Habsburgic. La periferiile lor se aflau câteva puteri mai mici. În Peninsula Iberică, lupta de secole pentru a alunga invadatorii islamici, *Reconquista,* a ajuns la finalul său triumfător odată cu cucerirea emiratului Granada, în 1492. Învingătoarele erau regatele Castilei și Aragonului, care, unite prin căsătorie în 1469, stăpâneau acum aproape întreaga peninsulă, cu excepția Portugaliei. De la începutul secolului al XV-lea, energia portughezilor se concentrase tot mai mult asupra Atlanticului și Africii de Vest. Ajutați de inovații în cartografie, navigație și proiectarea corăbiilor, cutezătorii, intrepizii exploratori portughezi au revendicat arhipelagurile Madeira și Azore și au călătorit de-a lungul întregii Africi, ajungând la Capul Bunei Speranțe în 1488. Invidia stârnită de descoperirile

portugheze și perspectiva de a stabili o cale directă pe mare spre bogățiile Orientului, i-a determinat pe monarhii spanioli să sponsorizeze o călătorie a navigatorului genovez Cristofor Columb în 1492. O nouă scenă de etalare a ambiției imperiale și promisiunea unor bogății inimaginabile apăruse la orizont.

În estul Europei, mai multe state formau un tampon împotriva invaziilor din stepă. Aceste regate aveau teritorii vaste, dar populația nici unuia dintre ele nu depășea 5 milioane de oameni.[13] Deși comerțul dintre ele era intens, concurența acerbă pentru controlul acestui comerț – care a apărut datorită importantelor resurse naturale de pe teritoriul continental – a făcut ca acestea să fie prea divizate ca să constituie un pericol pentru statele mai dezvoltate și mai populate de la granițele lor vestice.

Unul dintre cele mai mari astfel de state a fost regatul Poloniei, care a fost reunit sub domnia dinastiei Piast, în 1320, după o extinsă perioadă de fragmentare. Regii Piast au încurajat o identitate comună poloneză și catolică și au realizat un grad de coeziune cu nobilimea care a fost oficializat sub forma adunării cunoscute sub numele de *sejm.* Reușitele lor au fost ulterior salutate în termeni care aminteau în mod conștient de epoca Romei imperiale – au găsit o țară primitivă, construită din lemn, și au lăsat un stat modern, construit din piatră.

După ce dinastia Piast s-a stins, în 1370, succesiunea a trecut, în cele din urmă, la jagiellonieni, care guvernaseră ultimul stat păgân din Europa, marele ducat al Lituaniei. Acest teritoriu combinat, și acum pe deplin creștin, a ocupat poziția dominantă dintre Marea Baltică și Marea Neagră o mare parte din secolul al XV-lea. Monarhii jagiellonieni au reușit să ajungă și pe tronurile Boemiei și Ungariei, dar, în ciuda pătrunderii adânci în sfera de influență habsburgică, nu au reprezentat o amenințare semnificativă pentru respectivul imperiu. În schimb, Polonia–Lituania s-a pomenit din ce în ce mai amenințată de apariția la est a agresivului și ambițiosului mare ducat al Moscovei.

Fondată dintr-un rest al Rusiei Kieveene, după invazia mongolă din secolul al XIII-lea, Moscova a rămas o vasală tributară mongolilor până când a reușit să scape definitiv de „jugul tătar“, în 1480. În timpul domniei lui Ivan al III-lea (1462–1505), marele ducat s-a triplat ca mărime, punând bazele Imperiului Rus. Prin căsătoria cu nepoata ultimului împărat bizantin, Ivan a putut să pretindă că Moscova moștenise mantia imperială a

Bizanțului, ca „a treia Romă“. Decizia sa de a adopta titlul de țar, sau cezar, a transmis un mesaj clar – era egalul oricărui așa-zis împărat roman din Occident.

Ascensiunea otomanilor

În 1258, câteva sute de călăreți turci din Asia Centrală au venit în Anatolia pentru a-și oferi serviciile sultanatului selgiucid al Rumului, care ajunsese să fie disperat din pricina atacurilor repetate ale mongolilor. Nou-veniții s-au stabilit pe o bucată de pământ aflată la nord-vest. Când sultanatul s-a fragmentat într-o duzină de regate mai mici, turcii și-au revendicat independența. Liderul lor, Osman (1299–1323), fondase ceea ce avea să devină una dintre marile dinastii imperiale, cea a otomanilor.

Din casa lor înconjurată de uscat, otomanii au pus mai întâi ochii pe bogatele orașe costiere învecinate, cum ar fi Bursa. În primele lor campanii, au profitat de slăbiciunea din jurul lor, iar curând, cuceririle lor i-au făcut să intre în conflict cu Imperiul Bizantin. Constantinopolul și statul bizantin nu își reveniseră după distrugerea orașului în timpul celei de-a Patra Cruciade, în 1204, și după perioada stăpânirii occidentale care urmase. Dinastia Paleologilor, care ocupase tronul imperial încă de la mijlocul secolului al XIII-lea, era epuizată de războaie cu sârbii și bulgarii, conflicte interne, epidemii de ciumă și inflație.

În fața presiunii otomane, bizantinii au fost nevoiți să cedeze fortăreață după fortăreață. În 1345, otomanii au traversat strâmtoarea Dardanele și au intrat în Europa. În 1355, împăratul Ioan al V-lea a apelat disperat la papă pentru a porni o campanie împotriva necredincioșilor turci. În 1387, Salonicul a căzut. În 1389, cavaleria otomană – susținută de tunuri și de corpul de elită al infanteriei, format din ieniceri – ajunsese până în Kosovo. Chiar în timp ce otomanii își impuneau controlul asupra Mării Adriatice, Veneția și Genova au trimis ambasadori pentru a negocia dreptul de a importa cereale din regiunea Mării Negre la cel mai mic preț posibil. Când otomanii au intrat într-un scurt război civil, europenii nu s-au folosit de această oportunitate crucială pentru a-i respinge. Și astfel, cuceririle au fost reluate. Până în 1450, toate țările din jurul Constantinopolului fuseseră preluate și era doar o chestiune de timp până când „mărul roșu“, cum era numit, să fie atacat. În iunie 1453, după un îndelungat asediu, sultanul

otoman Mehmed al II-lea (1444–1481) a participat la primele rugăciuni de vineri din Hagia Sofia, marea biserică bizantină, care apoi a fost transformată în moschee.

Papa a avertizat: „Voi, germanii, care nu îi ajutați pe unguri, să nu sperați la ajutorul francezilor! Iar voi, francezilor, să nu sperați la ajutorul spaniolilor decât dacă îi ajutați pe germani... Acum, că Mehmed a cucerit Orientul, dorește să cucerească Occidentul“.[14] Veneția i-a atacat pe otomani pe mare, distrugând o mică flotă în apropiere Gallipoli. Dar toate luptele ulterioare de pe uscat, pentru stăpânirea Albaniei și Bosniei, au fost pierdute.

Mehmed a început să se autointituleze împărat roman. Se compara cu Alexandru cel Mare și cu Iuliu Cezar, a pus să fie tradusă *Iliada* și a vizitat Troia, pentru a vedea mormântul lui Ahile. A invitat erudiți și artiști europeni să rămână la curtea sa, inclusiv pe pictorul venețian Gentile Bellini, care i-a făcut portretul. A încorporat elemente de drept roman și bizantin în codul său de legi, a înființat *milleturi,* sau națiuni, unde cei care nu erau musulmani puteau avea o oarecare autonomie în schimbul plății unor taxe statului otoman, a numit un nou patriarh ortodox al Constantinopolului și le-a permis comercianților europeni să își continue activitățile în Marea Neagră și în estul Mediteranei. Mehmed nu a distrus moștenirea Imperiului Bizantin, ci a vrut să facă ceva mai bun. Propagandiștii lui anunțau că otomanii considerau Roma următorul mare premiu, iar cucerirea ei avea să fie urmată de invadarea tuturor țărilor „oamenilor blonzi“.[15]

În 1470, un comandant venețian de galeră din Grecia a raportat un fapt extrem de înfricoșător. „Toată marea părea o pădure“, scria el. „Pare incredibil să auzi povestindu-se despre asta, dar să vezi cu ochii tăi este stupefiant!“[16] „Pădurea“ era o flotă care cuprindea peste o sută de galere pe care Mehmed al II-lea le construise în secret, la un nou șantier naval din Cornul de Aur, și le dotase cu tunuri turnate de meseriași italieni și maghiari. Otomanii deveniseră o putere maritimă pregătită să provoace republica venețiană și celelalte puteri creștine. Istoricul grec Mihail Critobul a lămurit pe deplin intențiile lui Mehmed: „A făcut asta fiindcă a văzut că puterea maritimă era un lucru minunat, că marina italienilor era mare și că ei dominau marea și stăpâneau toate insulele din Marea Egee, și că, nu într-o mică măsură, i-au afectat propriile meleaguri, atât asiatice, cât și europene“.[17] În 1499, marina venețiană a fost învinsă la Zonchio, prima bătălie navală europeană în care s-au folosit tunuri.[18] Veneția depindea acum

de unguri pentru a apăra litoralul estic al Adriaticii. În 1502, republica a semnat un armistițiu prin care recunoștea toate cuceririle otomane. Italia părea gata să fie cotropită.

Anterior, Veneția sperase să deschidă un al doilea front împotriva otomanilor. În anii 1463 și 1471, senatul venețian a trimis emisari la cei mai apropiați rivali din est ai otomanilor, turcomanii din clanul Oile Albe. Dar, în ambele ocazii, turcomanii au refuzat. Turcomanii din clanul Oile Albe erau una dintre numeroasele federații tribale care au cutreierat Asia Centrală în secolele al XIV-lea și al XV-lea, forțele pastorale fragmentându-se și slăbind treptat. În deceniile de după moartea lui Ginghis Han, în 1227, teritoriul mongol s-a împărțit în patru părți, dinastia Yuan conducând China până în 1386, Hoarda de Aur dominând Siberia și stepa ponto-caspică până când a început să se destrame, în secolul al XV-lea, hanatul Chagatai, din Asia Centrală, și Ilhanat, din Persia, supraviețuind până la înfrângerea lor de către trupele mongolo-turce ale lui Timur Lenk sau Tamerlan (1370–1405). Vreme de aproximativ 30 de ani, Timur Lenk a controlat un vast teritoriul aflat între Levant și Hindukuș. A fost un luptător de temut, dar imperiul său nu a ajuns niciodată la sofisticarea ahemenizilor sau a sasanizilor și nici la rezistența lor. Începând cu secolul al XV-lea, spectaculoasele cuceriri nomade caracterizate prin atacuri călare rapide au început să întâmpine prea multă rezistență din partea forțelor înarmate cu praf de pușcă ale unor societăți mai sedentare. În acest fel, turcomanii din clanul Oile Albe au fost învinși în 1473, când mii de călăreți au fost doborâți de armele de foc și artileria otomană.

Sultan printre regii hinduși

Creșterea puterilor precum Imperiul Otoman și marele ducat al Moscovei au făcut ca Europa de Vest să fie scutită de o mare parte din volatilitatea care s-a revărsat din centrul Eurasiei. Însă situația era alta pe subcontinentul indian, care avea să fie dominat de conducători musulmani timp de peste cinci secole. La sfârșitul secolului al XII-lea, căpeteniile războinice islamice cunoscute ca ghurizi au pornit din Khorasan și au cucerit o mare parte din nordul Indiei. Când domnitorul ghurid a revenit pe domeniile sale din Asia Centrală, în 1193, și-a lăsat noile posesiuni indiene în grija celui mai de încredere comandant și sclav al său, Qutb al-Din Aibak. După moartea

stăpânului său, în 1206, Aibak a scăpat de stăpânirea ghuridă și a înființat sultanatul independent Delhi, consolidându-și domnia prin construirea de fortărețe și moschei.

Majoritatea regatelor hinduse aveau mari armate formate din infanterie și elefanți de luptă, dar le lipseau caii și nu reușeau să coopereze, astfel încât erau prea lente și divizate pentru a putea face față campaniilor rapide și raidurilor armatelor islamice bazate pe cavalerie. La începutul secolului al XIV-lea, sultanatul controla cu fermitate Câmpia Indo-Gangetică și fie anexase, fie stăpânea indirect principalele regate din podișul Deccan. Fiecare victorie întărea sultanatul, aducându-i imense tributuri sub formă de aur, pietre prețioase, perle și forță de muncă. De asemenea, sultanii au lansat adevărate campanii „de seducere". Au angajat poeți pentru a rescrie poveștile tradiționale, astfel încât profetul Mahomed și familia lui să apară alături de personajele indiene foarte îndrăgite.[19]

Însă, aspectul musulman al guvernării sultanatului a generat și tensiuni, mai ales că unii dintre primii sultani au crescut drastic impozitele, au acordat monopoluri comerciale musulmanilor și au distrus templele hinduse. Muhammad bin Tughluq (1325–1351) a fost unul dintre sultanii care au împins lucrurile prea departe. El a poruncit mutarea capitalei din Delhi într-un oraș de pe platoul Deccan, a ordonat o invazie imposibilă a Chinei, peste Himalaya, și a supraîmpovărat populația cu impozite, astfel încât au izbucnit numeroase rebeliuni.

În acest context, la mijlocul secolului al XIV-lea a apărut o nouă forță politică pe platoul Deccan, regatul Vijayanagara. Adesea numită imperiu, Vijayanagara stăpânea o mare parte din jumătatea sudică a subcontinentului indian ca o federație nu foarte unită. Totuși, se baza pe forța militară, existând adesea lupte între Vijayanagara și regatele hinduse mai mici. Odată învins, fiecare conducător și-a păstrat propria fortăreață și pământul, în schimbul contribuției cu soldați de infanterie la lupta împotriva musulmanilor din nord.[20] S-au purtat numeroase războaie între Vijayanagara și sultanat, uneori implicând sute de mii de oameni, dar nici una dintre părți nu a reușit să dea lovitura decisivă.

Călătorii din China, Europa și lumea islamică se minunau din cale-afară la vederea capitalei Vijayanagarei, ale cărei ruine încă sunt vizibile la Hampi, în Karnataka. „Orașul este un loc așa cum ochiul nu a mai văzut niciodată, iar urechea iscoadelor nu a auzit niciodată că ar exista ceva care să îl egaleze

în lume“, relata un vizitator persan în anii 1440.[21] El a fost impresionat în special de bogăția regelui, de cele 12 000 de soții și de zelul cu care unii dintre cei 300 000 de locuitori ai orașului se aruncau sub roțile procesiunilor regale.[22] Arhitectura principalelor clădiri ale orașului vădea influențe din alte regate hinduse și din sultanat. Palatele erau construite pe platforme impozante, pe ale căror laturi erau sculptate basoreliefuri care înfățișau armatele regelui și prizonierii lor de război, precum și grupuri de vânătoare, dansatori și străini exotici. Erau înconjurate de piețe, grajduri pentru elefanți, fortificații, rezervoare de apă și temple. Alte temple și fortărețe în același stil eclectic existau în tot imperiul.

Cu toate că stema Vijayanagarei era un mistreț care avea în față o sabie și o semilună – o referire clară la opoziția sa față de sultanatul Delhi –, conducătorii săi au fost influențați și constructiv de puterea islamică de la nord. Aceștia au adoptat elemente ale modei, ale stilului artistic și ale tacticilor sale militare și, cel mai ciudat, au ajuns să folosească titlul de „sultan printre regii hinduși“.[23] Dar legile și societatea Vijayanagarei au rămas în esență hinduse, cea din urmă fiind rigid stratificată în funcție de caste, în vârf fiind categoric preoții brahmani. Idealurile regatului Vijayanagara erau totuși similare cu cele ale multor alte culturi: „Un rege încoronat trebuie să stăpânească întotdeauna cu un ochi ațintit spre *dharma“* și „să contracareze acțiunile dușmanilor săi strivindu-i cu forța, să fie prietenos, să-i protejeze pe unul și pe toți“.[24]

Importanța strategică a comerțului a fost mereu avută în vedere de monarhii Vijayanagarei. Dar, spre deosebire de sultanatul Delhi, care era în primul rând o putere continentală, ei au căutat puncte de desfacere pentru bunurile regatului lor și dincolo de Oceanul Indian. Au încercat să obțină acces la porturile strategice precum Goa și au încercat să invadeze Sri Lanka. Într-o notă mai pașnică, au încurajat relațiile comerciale maritime cu China și chiar cu posesiuni musulmane precum Alexandria și orașele din Yemen. De exemplu, un vizitator portughez în Vijayanagara spunea că regele depindea de caii importați din statele islamice din apropierea strâmtorii Hormuz, pentru a putea lupta cu sultanatul Delhi.[25] O sculptură de pe platforma centrală a templului Hazara Rama din capitală îl înfățișează pe unul dintre acești comercianți musulmani vânzându-i cai regelui.[26] „Un rege trebuie să îmbunătățească porturile țării sale și, astfel, să încurajeze comerțul său, așa încât caii, elefanții, pietrele prețioase, lemnul de santal, perlele și

alte articole să fie importate în mod liber“, recomanda unul dintre conducătorii de mai târziu ai Vijayanagarei. „Faceți ca negustorii din țări străine îndepărtate care importă elefanți și cai buni să se atașeze de voi, oferindu-le cadouri și îngăduindu-le profituri decente. Atunci, acele bunuri nu vor ajunge niciodată la dușmanii voștri.“[27]

Asia, în umbra dinastiei Ming

În 1272, Kublai Khan, marele conducător al mongolilor, a trimis un mesaj pentru poporul cucerit al Chinei: „[Noi] am acceptat cu noblețe splendidul mandat care acoperă întreaga lume“, declara el. „Noi singuri am adus pacea în miriade de țări... În eforturile noastre există continuități și discontinuități, dar Calea noastră leagă Cerul și umanitatea.“[28] Cum numele atribuit noii dinastii – „marele Yuan“ – exprima ideea de supremație, conducătorii săi s-au străduit să întreacă prestigiul regimurilor imperiale chineze anterioare.

Totuși, mariajul a rămas artificial. Liniile directoare confucianiste au fost folosite nu numai pentru a reface administrația imperială, ci și pentru a construi noua capitală a lui Kublai, lângă locul unde se află astăzi Beijingul, însă camerele private ale hanului erau căptușite cu blănuri siberiene, iar fiii săi au continuat să locuiască în corturi, lângă palat.[29] Oricât de mult a încercat dinastia Yuan să pară chineză, membrii săi au rămas asupritori. Societatea era împărțită în trei clase, cu mongolii în vârf, urmați de emigranți musulmani din Occident și chinezi Han la baza piramidei. Țăranii au beneficiat de noi sisteme de irigații, dar au și fost impozitați din greu, pentru a finanța războaiele de cucerire.

Multe dintre aceste campanii au eșuat. Cavaleria mongolă nu era potrivită pentru jungla muntoasă din Asia de Sud-Est. Iar foștii războinici din stepă nu au fost mai norocoși pe mare – două mari expediții navale împotriva Japoniei nu s-au întors niciodată, iar flota de o mie de nave trimisă pentru a pedepsi Java fiindcă nu plătise tribut a avut succes doar pe termen scurt. În 1279, dinastia Yuan s-a confruntat cu o criză financiară gravă. Frustrarea creștea pe măsură ce răscoalele țărănești erau reprimate brutal, iar minorităților musulmane le-a fost interzis să-și sacrifice oile ritualic. În semn de protest față de stăpânirea Yuan, celebrul artist Zheng Sixiao și-a pictat orhideele fără pământ sub ele, pentru a simboliza modul în care împărații mongoli dezrădăcinaseră societatea tradițională chineză.[30]

Răspunsul Yuan la această opoziție pe scară largă a avut un succes relativ. Au intensificat propaganda confucianistă, au reluat examenele imperiale tradiționale și au construit grânare. Din punct de vedere cultural, China a înflorit, în parte datorită schimburilor mai intense cu Occidentul. Dar oamenii obișnuiți au continuat să suporte impozitarea grea, inflația, discriminarea și foametea. Iar până la sfârșitul secolului al XIV-lea, și China a fost afectată de lungi perioade de vreme excepțional de rece.[31] Problemele succesive și rivalitatea cu hanatele mongole de la nord-vest au făcut din ce în ce mai dificilă păstrarea puterii. La 80 de ani de la fondarea sa oficială de către Kublai, dinastia Yuan s-a confruntat cu o răscoală la nivel național. Pe măsură ce căpeteniile războinice participante la Rebeliunea Turbanelor Roșii câștigau teren, mandatul ceresc al dinastiei Yuan slăbea.

Odată cu declinul dinastiei Yuan, susținerea s-a polarizat în jurul a două căpetenii războinice puternice. Una dintre ele a fost Zhu Yuanzhang, un țăran orfan care a urcat rapid treptele ierarhice ale Turbanelor Roșii. În 1363, Zhu a reușit să își învingă rivalul într-o luptă decisivă, folosind corăbii incendiare. Cinci ani mai târziu, a adoptat titlul de „împărat Hongwu“ (1368–1398) și a pretins că are mandat ceresc. Noua dinastie a fost numită „Ming“, adică „strălucire“ și avea să stăpânească China mai mult de 250 de ani. Fiindcă avusese el însuși parte de greutăți, împăratul Hongwu a oferit pământ țăranilor, a redus impozitele prin diminuarea birocrației, a instruit armata cum să se hrănească singură, a reparat rețelele de irigații, a întocmit un cod de legi care oferea mai multă protecție cetățenilor și a colonizat zonele fertile din sud.

Cu toate acestea, pentru restul secolului al XV-lea, China a rămas agitată. Împăratul Hongwu a urmărit fără milă centralizarea puterii. Zeci de mii de potențiali adversari au fost executați. Aceasta a alimentat resentimentele din rândurile elitei, a dus la un scurt război civil după moartea sa și l-a determinat împăratul Yongle (1402–1424) să încredințeze o putere excesivă poliției sale secrete și armatei. Întreaga economie a fost puternic centralizată, dar împărații s-au străduit în special să gestioneze aprovizionarea cu produse alimentare, uneori trimițând excedentele direct în provinciile cu deficit agricol, alteori permițând vânzarea produselor în exces pe piața liberă. Drept urmare, au existat perioade de foamete, fluctuații enorme ale nivelurilor de impozitare și revolte violente în semn de protest. Dar, în absența invaziilor

majore sau a războaielor civile, populația a crescut de la 65 de milioane, în 1393, la 125 de milioane, în 1500.

Inițial, politica externă a dinastiei Ming a fost favorabilă comerțului. „Să existe comerț reciproc la frontiere, pentru a răspunde nevoilor țării și pentru a încuraja venirea oamenilor de departe“, anunța împăratul Yongle, care a deschis trei birouri pentru comerțul maritim.[32] Deoarece China avea tot ce îi trebuia, își domina partenerii comerciali. De la vecinii barbari se aștepta să furnizeze tot ce dorea curtea Ming, iar ei făceau acest lucru în centrele comerciale maritime și de pe uscat desemnate de către oficialii chinezi. De asemenea, de la mulți dintre ei se aștepta să-și ofere bunurile drept tribut. Astfel de emisari erau ținuți departe de cetățenii chinezi, în locuri de cazare speciale. Uneori erau sute de delegați din diferite țări, astfel încât resursele orașelor-gazdă erau puse la grea încercare, aceștia trebuind hrăniți, la fel ca și cămilele, caii și elefanții lor.[33] Punctul culminant al acestor misiuni era ploconirea în fața împăratului. Trimișii puteau fi puși să aștepte acest ritual săptămâni în șir sau, și mai rău, să fie bătuți dacă nu îl executau corect.

Politica comercială a devenit ulterior și mai capricioasă. Ming a închis adesea granița cu Tibetul și cu a păstorilor din nord-vest. În 1424, împăratul Hongxi nu numai că a pus capăt schimbului de la frontieră de ceai contra cai cu Tibetul, ci a interzis și schimbul de aur contra perle cu Vietnamul și a ordonat incendierea flotei imperiale. „Securitatea imperiului se află în spatele Marelui Zid“, a spus el, „nu pe mare.“[34]

Politicile s-au schimbat din nou, pentru scurtă vreme, în timpul împăratului Xuande (1425–1435), care a urmat împăratului Yongle, care, în 1430, a ordonat lansarea unei mari armade pentru a reafirma puterea chineză de-a lungul rutelor sale comerciale maritime: „Îi trimit pe eunucii Zheng He și Wang Jinghong cu acest ordin imperial de a instrui aceste țări să urmeze calea Cerului cu respect și să vegheze asupra oamenilor lor, astfel încât toți să se bucure de norocul păcii durabile“.[35] Fie că era din motive strategice sau din motive pur ideologice, o decizie a împăratului putea schimba relațiile comerciale ale unei societăți de aproape 100 milioane de oameni.

Bogăția și puterea Imperiului Ming au fost rezultatul nu doar al comerțului, ci și al cuceririi militare. Dinastia Ming avea cea mai mare armată permanentă din lume, de aproape un milion de soldați. Cu aceasta, au cucerit teritorii aflate dincolo de granițele dinastiilor chineze anterioare, anexând mari părți din Manciuria și Mongolia Interioară, pentru a expulza ce

mai rămăsese dintre mongoli, precum și regate independente din sud, acolo unde este astăzi Yunnan. Din această nouă bază a puterii, trupele Ming au făcut incursiuni în alte state de la sud, cum ar fi Vietnamul, care, în 1406, a fost transformat în provincie. În timp ce expansionismul Ming spre nord a fost parțial determinat de temerile în privința securității, intervențiile din Asia de Sud-Est au fost motivate exclusiv de dorința de mărire.

Cele din urmă a coincis cu o scurtă, dar fără precedent manifestare a puterii navale chineze. Între 1405 și 1433, amiralul Zheng He a navigat de șapte ori în Oceanul Indian, ajungând până în Cornul Africii și Marea Roșie.[36] Deși majoritatea hărților maritime și jurnalelor de bord ale expedițiilor au dispărut, există dovezi că flota lui Zheng a intervenit militar în Java și Sumatra, unde i-a apărat pe coloniștii chinezi. De asemenea, este posibil ca Zheng să fi fost responsabil pentru distrugerea regatului Kotte, din Sri Lanka. Marele secretar Yang Rong îi numea pe locuitorii săi o ciumă nocivă și viermi insignifianți, care trebuiau exterminați – femeile și copiii fiind incluși. Dar activitățile navale ale Ming nu s-au limitat doar la explorările lui Zheng He. În 1400, de exemplu, împăratul a amenințat că va invada Japonia, iar în 1406, vasele sale au atacat pirați în apropierea coastei coreene.

De-a lungul secolului al XV-lea, China dinastiei Ming și-a dominat vecinii, cum ar fi regatul coreean Goryeo, cu ale sale 7 milioane de locuitori. În secolul al XIII-lea, Goryeo nu a reușit să reziste invaziilor mongole, devenind tributar dinastiei Yuan. Și-a recăpătat pentru scurt timp autonomia când dinastia s-a prăbușit și chiar a trimis forțe militare la graniță după ce un emisar al împăratului Ming a venit să revendice teritoriul coreean, dar, în cele din urmă, a acceptat că va trebui să plătească tribut. În perioada acestor fricțiuni cu Yuan, tulburările interne au slăbit Goryeo, astfel încât o nouă dinastie a văzut șansa de a acapara puterea. Joseon, care și-a luat numele de la vechiul Gojoseon, a adoptat confucianismul pentru a justifica faptul că aproape jumătate din populația coreeană era formată din sclavi.[37] Marele rege Joseon Sejong (1418–1450) a făcut multe pentru a consolida securitatea regatului său, pe de o parte adoptând o politică diplomatică pro-chineză, iar pe de altă parte invadând insula japoneză Tsushima, pentru a distruge hoardele de pirați care amenințau rutele comerciale strategice.

La vremea intervenției lui Sejong, arhipelagul japonez era devastat de rivalitatea violentă a stăpânilor săi feudali. Premiul pentru care concurau era

dreptul de a fi recunoscut shogun de către împărat, care abia dacă era puțin mai mult decât o marionetă. În calitate de comandant-șef imperial – inițial, titlul însemnase ceva de genul „generalissim stârpitor de barbari“ – shogunul era conducătorul de facto al Japoniei. „Cele patru mări sunt tulburate, iar focurile războiului întunecă cerul“, declară un împărat în epopeea istorică *Taiheiki,* sau *Cronica marii păci.* „Când va reveni pacea dacă aţâţătorii la război nu vor fi distruși în virtutea legii?“[38] De la începutul secolului al XIII-lea, shogunii au condus cea mai mare parte a Japoniei, promulgând primele coduri de drept japoneze în efortul de a promova armonia civilă, deși aceasta a rămas în mare măsură un vis.

După ce tentativele de invazii mongole din 1274 și 1281 au fost dejucase miraculos de taifunuri, Japonia a ajuns să se considere țara aleasă de zei și de vântul divin cunoscut sub numele de „kamikaze“, un tărâm condus de un împărat binecuvântat cu mandatul zeiței soarelui.[39] Mongolii și coreenii erau numiți câini, iar Kitabatake Chikafusa, teoreticianul politic din secolul al XIV-lea, susținea că budismul japonez înzestrase țara cu capacitatea de conducere spirituală a altor țări budiste, precum China și India. De fapt, răspândirea budismului în Japonia acelei perioade a fost facilitată de epuizarea pricinuită de starea de conflict aproape fără sfârșit. Războaiele civile, amenințarea invaziilor mongole și chineze și costurile fortificațiilor defensive au provocat revolte țărănești și alte lupte sângeroase. Cu toate acestea, în același timp, concurența economică dintre orașe și regiuni a dus la inovații importante în domeniul artelor, industriei și tehnologiei militare, iar populația Japoniei a ajuns la 10 milioane în 1500.

În cea mai mare parte a perioadei dintre secolele al XIII-lea și al XV-lea, Asia de Sud-Est a fost dominată de o mână de state – regatele Annam și Champa, din Vietnam, Imperiul Khmer, din Cambodgia, regatul Sukhothai din Thailanda, urmat de Ayutthaya, iar în arhipelagul din Asia de Sud-Est, regatul Singhasari, care ocupase poziția Srivijayei ca putere comercială principală și, la rândul său, a fost înlocuit de Imperiul Majapahit. În ciuda strânsei lor interdependențe și a amenințării comune cu care s-au confruntat, sub forma copleșitoarei puteri a Chinei, aceste state rareori au cooperat politic. Istoria regiunii în această perioadă este un catalog adesea derutant de mașinațiuni și războaie diplomatice. În afară de imixtiunea chineză repetată în Vietnam, poate cel mai semnificativ eveniment a fost declinul Imperiului

Khmer din cauza conflictelor interne și a dezvoltării fostului regat tributar Sukhothai.

Cu toate acestea, o mare parte din Asia de Sud-Est a continuat să prospere, în mare măsură datorită excedentelor generate de producțiile abundente de orez. Comerțul regional a înflorit, în special cel cu produse de lux, iar, împreună cu acesta, și activitatea diplomatică. Un poet majapahit lăuda legăturile regatului său cu Angkor, Ayutthaya, Annam, Champa și alte șase regate mai mici. Bogăția tot mai mare a dus la dezvoltarea orașelor, iar regii au încercat să-și exprime măreția prin construirea unor mari complexe de temple, precum Angkor Wat.

Veniți și plătiți tribut

În secolul al XIV-lea, Africa încă avea sub 50 de milioane de locuitori. Majoritatea trăiau de-a lungul coastelor continentului, în special ale Mediteranei, Oceanului Indian și Golfului Guineei. Cu toate acestea, Africa se afla în toiul unei transformări politice importante. Răspândirea uneltelor de fier, a tehnologiei irigațiilor și a culturilor noi a făcut ca producția agricolă să crească treptat. Au apărut orașe noi, care au combinat agricultura cu păstoritul. Surplusurile erau limitate, astfel încât erau tranzacționate mai ales pe piețele locale, dar comerțul pe distanțe mai lungi a fost încurajat de o cerere tot mai mare de aur, fildeș și sclavi. O rețea importantă conecta Africa Subsaharianã de coasta Mării Roșii și a Oceanului Indian, iar o alta, care trecea prin Sahara, făcea legătura cu Mediterana.

Întreaga coastă a Africii de Est era presărată cu orașe comerciale aprovizionate de regatele din interior. În Cornul Africii, porturile erau controlate de mici sultanate, precum Ifat, Adal și Warsangali. Concurența comercială dintre ele era acerbă, dar, în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, au fost obligate să formeze o federație, pentru a se putea opune ambițiilor regatului creștin al Ethiopiei. Proclamându-se regii ai regilor și moștenitori ai regelui Solomon și reginei din Saba din Biblie, domnitorii dinastiei solomonice din Ethiopia au demarat o campanie pentru a obține controlul asupra comerțului dintre hinterlandul african și piețele din străinătate și pentru a face sultanatele tributare. Au trimis emisari inclusiv la Constantinopol și Roma.[40]

Mai departe spre sud se aflau zeci de orașe comerciale ale poporului swahili, inclusiv Mogadishu, Mombasa, Zanzibar, Kilwa și Sofala. Până în secolul al XIV-lea, Kilwa le anexase pe majoritatea celorlalte și domina canalul dintre Africa și Madagascar.[41] Eruditul și călătorul islamic Ibn Battuta descria Kilwa de la mijlocul secolului al XIV-lea drept unul dintre cele mai frumoase orașe din lume. Tot el a notat că era implicat într-un înfloritor comerț de sclavi și că își trimitea permanent soldații în interiorul continentului.[42]

Aceste campanii erau purtate împotriva unei puteri continentale importante, regatul Marele Zimbabwe. La fel ca regatul solomonic al Ethiopiei, acest stat absorbise numeroase grupuri de crescători de vite din munții înconjurători. La apogeul său, în jurul anului 1400, capitala regatului Zimbabwe, cu marile sale construcții cu ziduri de piatră, găzduia aproximativ 18 000 de oameni, după care incapacitatea pășunilor de a susține această populație în creștere a dus la declinul regatului. Comerțul său a fost preluat de principalul rival, regatul Mutapa, care a monopolizat comerțul cu aur, cupru și fildeș din sudul Africii. Mutapa înseamnă „jaf“, iar regele său s-a autointitulat „stăpânul ținuturilor jefuite“. Regatul a cucerit state mai mici aflate de-a lungul fluviului Zambezi și pe coasta estică.[43]

Este mai mult decât probabil că statele din sudul și estul Africii au tranzacționat sclavi și aur cu Africa Centrală cu mult înainte de sosirea portughezilor, în jurul anului 1485. Africa Centrală, cu țările sale bogate, a fost un magnet pentru migrația și stabilirea populațiilor de-a lungul multor secole. Ruinele unei fortărețe de pământ de lângă Bigo bya Mugenyi, în Uganda, ar fi putut să fie centrul unui imperiu nu foarte consolidat cunoscut sub numele de Kitara, care a dominat regiunea Marilor Lacuri în secolele al XIV-lea și al XV-lea.[44] Rutele comerciale kitarane este posibil să fi ajuns până la fluviul Congo. Mbanza-Kongo, situat pe un platou nu departe de coasta Atlanticului, a fost un nod regional pentru comerțul cu cupru, fier, sclavi și produse agricole în secolul al XV-lea. Era capitala regatului Kongo, care a încorporat state mai mici, precum Loango și Dongo, prin căsătorie și cucerire.[45]

În nord, rețeaua de comerț transsahariană era formată din piețele de consum mediteraneene, negustorii caravanelor arabe și tuarege, diverse state cu rol de portari ai Sahelului – zona de tranziție din deșertul Sahara în savana de la sud – și principalii furnizori, care erau diverse orașe aflate de-a

lungul coastelor Golfului Guineei. Cel mai important dintre acestea era Edo, care a fost capitala imperială a Biniului, care înseamnă „luptător“, adică regatul Benin. Până în secolul al XV-lea, regiunea a fost controlată de șefi de triburi, care alegeau un *oba,* adică un rege. După o perioadă de lupte interne, la mijlocul secolului al XV-lea puterea a fost centralizată de un conducător care a luat numele de Ewuare, ceea ce înseamnă „necazul s-a încheiat“. Pe lângă reforma statului, Ewuare a extins Imperiul Bini, cucerind câteva state comerciale din Golful Guineei. Pe măsură ce Bini a înflorit, a devenit cunoscut pentru metalurgia sa, în special pentru obiectele de bronz.

În Sahel, trei puteri au concurat pentru controlul orașelor precum Gao și Timbuktu, care erau centre comerciale, dar și surse vitale de apă pentru păstori. Regatul Mossi a cucerit Timbuktu în 1400. Capitala sa era Ouagadougou, ceea ce însemna „vino și plătește tribut“, iar domnitorul își spunea „rege al lumii“. Supremația lui a fost contestată de Imperiul Songhai, care s-a dezvoltat din orașul Gao, o răscruce importantă pentru comerțul cu aur, sare, fildeș și sclavi între Golful Guineea, fluviul Niger și Africa de Nord. În 1468, Timbuktu a cedat în fața luptătorilor pe cămile ai Songhaiului, care, după spusele unui istoric islamic, au „comis nelegiuire grea, au ars și au distrus orașul și i-au torturat cu brutalitate pe mulți oameni de-acolo“.[46] Songhai a profitat și de dispariția Imperiului Mali, aflat la vest. Și Mali prosperase datorită comerțului cu aur și sare. La apogeul său, în secolul al XIV-lea, era capabil să mobilizeze 10 000 de călăreți, precum și zeci de mii de infanteriști, proveniți din statele tributare și echipați cu arme importate de la arabi. Însă luptele interne, raidurile nomazilor tuaregi și atacurile repetate ale regatului Mossi și ale Imperiului Songhai i-au provocat declinul în secolul al XV-lea.

La marginea potopului

Înainte de 1500, emisfera occidentală a rămas o lume aparte, cu o populație care nu depășea probabil 40 milioane de oameni.[47] Când spaniolii și-au croit drum în America Centrală, la 25 de ani după ce Columb descoperise insula Hispaniola, în 1492, au constatat că șesul costier al Golfului Mexic era stăpânit de Imperiul Aztec.

Imperiul se formase cu aproximativ 250 de ani în urmă, din unul dintre numeroasele orașe-stat aflate în regiune. Acesta era locuit de populație

mexica, renumită pentru priceperea arcașilor săi. La început, fuseseră angajați ca mercenari în frecventele războaie purtate între alte orașe și plătiseră tribut unor state mai puternice. În cele din urmă, au încheiat o triplă alianță cu alte două state, Texcoco și Tlacopan, iar forța militară a acestei confederații a dus la fondarea Imperiului Aztec, în jurul anului 1430. Obiectivele sale inițiale au fost să domine câmpiile de coastă, apoi rutele comerciale din Podișul Mexic. Acest din urmă obiectiv a dus la o coliziune cu puternicul regat Tarascan. Ambele state au construit fortărețe de-a lungul frontierei, au recrutat alte popoare să lupte pentru ele și au purtat bătălii cu zeci de mii de soldați, dar nici una dintre părți nu a reușit să obțină vreun avantaj de durată.

Aztecii erau o societate războinică. Ființele monstruoase de pe zidurile templelor sunt dovezi ale ritualurilor sângeroase și sacrificiilor umane. O poezie aztecă le amintea cetățenilor: „Ați fost trimiși la marginea potopului, la marginea focului. Inundația și incendiul sunt datoria voastră, soarta voastră.“[48] Se spunea că războaiele imperiului erau comandate de zeul soarelui și că tărâmul era condus de fiul soarelui. Pe lângă legăturile religioase și culturale, împăratul și-a consolidat puterea prin numirea de guvernatori în provincii și realizarea de lucrări publice. În inima imperiului se afla capitala, Tenochtitlan, acum centrul istoric al Ciudad de México. Construit pe o insulă dintr-un lac puțin adânc, orașul era înfrumusețat cu drumuri pietruite, canale, piramide, piețe și nenumărate grădini și găzduia peste 100 000 de locuitori.

În America de Sud, statul conducător la sfârșitul secolului al XV-lea a fost Imperiul Inca. Până în secolul al XIII-lea, coasta Pacificului fusese presărată cu orașe mici aparținând unor culturi precum Ichma, Chimu și Picunche. Pentru că aceste orașe erau izolate, apărarea lor era slabă, astfel că au căzut ușor pradă puterii emergente din Cuzco. Aflat sus în Anzi, în secolul al XIV-lea, orașul începuse să efectueze raiduri în alte orașe, în căutare de aur și de sclavi.[49] În scurt timp, aceste raiduri au devenit un război sfânt în numele zeului soare incaș. Pe măsură ce Cuzco a devenit mai puternic, le-a cerut vecinilor să plătească tribut în mod voluntar, în schimbul protecției, și i-a invadat pe cei care au refuzat.[50]

La finele secolului al XV-lea, Cuzco își încheiase transformarea din oraș în regat, iar apoi, într-un imperiu care se întindea cale de peste 5 000 de kilometri între Anzi și Pacific. Ca și conducătorul aztec, împăratul incaș era

venerat ca fiu al soarelui. Ca atare, i s-a încredințat apărarea teritoriului și era de așteptat să fie „iubitul și binefăcătorul săracilor“.[51] Incașii considerau Cuzco buricul lumii. Imperiul care îl înconjura era împărțit în patru regiuni mari, fiecare subdivizată în provincii. Inca a dus o politică de asimilare, impunându-și limba, artele, arhitectura și comerțul tributar în statelor subjugate. Ca popor ales, incașii erau scutiți de taxe, acestea fiind în schimb percepute de la societățile învinse, sub formă de forță de muncă, care era utilizată pentru a construi vasta rețea de drumuri, poduri și fortărețe militare ale imperiului.[52]

Atât Imperiul Aztec, cât și Imperiul Inca au fost distruse la începutul secolului al XVI-lea de către mici armate de conchistadori spanioli. Aceștia au obținut victorii uimitoare, deși șansele lor păreau a fi egale cu zero, prin adoptarea strategiei „decapitării“. Ultimul împărat aztec, Montezuma, a avut peste 200 000 de soldați sub comanda sa, iar conchistadorul spaniol Hernán Cortés, puțin peste 600. Când Cortés a debarcat în Yucatán, în 1519, Montezuma nu a reacționat imediat, probabil pentru că nu a apreciat corect relativ îndepărtata amenințare sau poate deoarece condițiile aztece pentru declararea războiului nu erau îndeplinite. După ce și-a creat o bază în Yucatán, Cortés a învins mai întâi unele state mai mici și le-a făcut să se alăture armatei sale. Apoi, a pornit spre Tenochtitlan, a intrat pe furiș în palatul lui Montezuma și l-a capturat pe împărat, iar, fără un conducător, întreaga structură a Imperiului Aztec s-a prăbușit. În mod similar, împăratul incaș, Atahualpa, care avea o armată de peste 80 000 de soldați, nu a înțeles rapid amenințarea reprezentată de Francisco Pizarro și a cei 168 de oameni ai săi, în 1532. Când spaniolii au fost invitați în orașul Cajamarca, pentru a se întâlni cu împăratul incaș, aceștia au dat un atac-surpriză. Inițial, Atahualpa a fost ținut ostatic, apoi, executat, iar un suveran-marionetă a fost instalat pentru scurt timp în locul său. Deși ultimele centre de rezistență au rezistat încă 40 de ani, fostul Imperiu Inca avea să fie condus de spanioli în următoarele trei secole.

În multe privințe, emisfera occidentală și Africa Subsahariană între 1250 și 1500 nu au diferit prea mult de Asia, Europa și Africa de Nord. Și aici, statele s-au luptat pentru teritoriu, comerț, sclavi și religie, deși la o scară mult mai mică. Diferența principală a fost că le lipseau capacitățile tehnologice care amplificau puterea armatelor, precum armele cu praf de pușcă și corăbiile capabile să navigheze pe oceane, sau chiar, în cazul

Americii, caii. Istoricii încă dezbat cauzele acestui decalaj de dezvoltare, dar consecințele au fost evidente. Slăbiciunea relativă a puterii militare din aceste regiuni a făcut ca statele să fie vulnerabile în fața invadatorilor din Europa și din Asia și a dus la colonizarea pe scară largă.

Necrofagii mării

Când mongolii au ajuns în estul Europei, la mijlocul secolului al XIII-lea, victimele lor i-au considerat brutali, nemiloși și capabili de lovituri fulgerătoare, parcă venite de nicăieri. Ca și invadatorii anteriori din stepe, au beneficiat de un avantaj – capacitatea de a se deplasa rapid, datorită stilului de viață nomad și abilității de a călări. Modul în care, aproximativ 250 de ani mai târziu, Spania și Portugalia au devenit stăpânele mai întâi ale oceanului și apoi ale Americii are anumite asemănări. Atât Spania, cât și Portugalia au fost puteri marginale, la periferia Europei de Vest și a Mediteranei. Însă poziția lor pe țărmul Atlanticului le-a permis explorarea oceanelor, pe care au realizat-o construind caravele rapide, capabile să navigheze în condiții grele, precum și cunoștințe avansate de navigație. Astfel, oceanul a devenit pentru Spania și Portugalia ceea ce au fost stepele pentru cavaleria mongolă. Din punctul de vedere al popoarelor native americane și africane, sosirea pe neașteptate a spaniolilor și a portughezilor s-a dovedit a fi la fel de catastrofală ca și invaziile mongole pentru cei care le-au trăit.

Acțiunile globale ale Spaniei și Portugaliei din jurul anului 1500 au dat o dimensiune complet nouă rivalității și conflictelor dintre state. În acest sens, China a părut că ratează din nou o oportunitate. Flota Imperiului Ming era absolut enormă și a ajuns în Oceanul Indian și pe țărmurile Africii cu zeci de ani înaintea portughezilor. Nu este deloc clar ce a motivat călătoriile maritime ale Ming, dar ceea ce-i clar e că, după ce curtea imperială conservatoare le-a pus capăt, în 1433, nu au fost reluate ulterior. Singure, diferențele politice evidente dintre Imperiul Ming, gigantic, ierarhizat, unipolar și centralizat, și statele multipolare extrem de competitive și relativ mici din Europa de Vest nu reușesc să explice în mod adecvat această decizie crucială. Deși, fără îndoială, factorii geografici au jucat un rol, chinezii nepărând foarte orientați spre exterior, dacă ne amintim de numeroșii rivali care dădeau târcoale la granițele lor continentale și de enorma economie internă care putea fi susținută în principal prin transportul fluvial, pe canale

și pe apele de coastă. Ce s-ar fi întâmplat dacă China și-ar fi continuat activitățile maritime în Oceanul Indian și ar fi stabilit o prezență comercială – poate, chiar colonială – în Africa? Putem doar presupune. Dar ramificațiile politicii globale determinate de faptul că nu au făcut acest lucru au fost imense.

CAPITOLUL 12. O NOUĂ EPOCĂ A CUCERIRII ISLAMICE (1500–1750 d.Hr.)

Momentul în care Cristofor Columb a descoperit America, în 1492, este considerat, în general, a marca începutul dominației mondiale a Europei. Dar, după cum arată acest capitol, principalul eveniment care a modelat lumea în secolele al XVI-lea și al XVII-lea nu a fost expansionismul european. Cu siguranță, sosirea conchistadorilor în America a însemnat distrugerea popoarelor indigene, iar coroanele portugheze și spaniole chiar au împărțit lumea între ele, prin Tratatul de la Tordesillas (1494). Cu toate acestea, posesiunile coloniale din America, Africa și Asia la jumătatea secolului al XVIII-lea au rămas reduse în comparație cu cele de mai târziu. Teritoriile din străinătate controlate direct de peste mări se limitau, în general, la fortărețe de pe coastă, în care se aflau câteva zeci de soldați și care au fost treptat înconjurate de colibele de lemn ale negustorilor și ale aventurierilor. În ciuda evoluțiilor în agricultură, comerț, domeniu bancar, tehnologie și producție, economia Europei a crescut încet. Salariile și urbanizarea chiar au stagnat în toată Europa, cu excepția Olandei și a Marii Britanii.[1] Efectele spectaculoase ale Revoluției industriale aveau să apară abia după 1760.

Între 1500 și 1750, populația mondială a crescut de la aproximativ 400 de milioane la peste 700. Mai puțin de o cincime trăia în Europa, în timp ce peste jumătate locuia în Asia. Mult mai semnificativă pentru acei oameni a fost apariția imperiilor musulmane în Orientul Mijlociu, dens și populat, și în Asia de Sud. Otomanii, safavizii și mogulii au subjugat aproximativ un sfert din populația lumii. China, care avea un alt sfert din populația mondială, a fost dată peste cap de invaziile lansate de statul Manchu, care au culminat cu instalarea la putere a dinastiei Qing. Europa, celălalt centru demografic important, a rămas afectată de violență în interiorul și între state: Războiul

de 80 de ani (1568–1648), Războiul de 30 de ani (1618–1648) și războaiele de succesiune spaniol și austriac (1701–1713), 1740–1748) – pentru a numi doar cele mai cunoscute conflicte –, toate au fost purtate pentru diverse combinații de interese teritoriale, religioase și comerciale.

Această lume în care micile regate trăiau neliniștite în umbra marilor imperii terestre a devenit, fără îndoială, mai conectată decât oricând. Cele mai convingătoare dovezi rămân globurile și hărțile din ce în ce mai exacte realizate la acea vreme în Europa, Orientul Mijlociu și în China, precum și proliferarea jurnalelor de călătorie și cărțile ale căror relatări exotice despre locuri îndepărtate erau devorate de cititorii de-acasă. Comunicarea – atât prin intermediul călătoriilor fizice, cât și prin schimbul de informații – a avansat prin dezvoltarea tiparului, prin sponsorizarea explorării geografice și, mai ales, datorită lăcomiei economice.

De când joncile amiralului chinez Zheng He navigaseră în Oceanul Indian, la începutul anilor 1400, niciodată nave cu o asemenea putere de foc nu mai fuseseră trimise în căutare de aur, mirodenii și sclavi. Acum însă nu mai exista un împărat chinez cu vederi largi, care să încurajeze acest interes față de mări. Statele europene au început să concureze pentru monopolizarea comerțului de peste mări, în timp ce inițiativele unor comercianți din ce în ce mai întreprinzători au stimulat, dar au și fost încurajate de apariția capitalismului modern, cu societățile sale pe acțiuni, piețele bursiere și proliferarea produselor financiare. Fără îndoială, bazele dominației globale a Europei au fost puse în această perioadă, dar drumul către supremație încă era ocupat de actori mult mai puternici.

Imperiul Otoman

Până în secolul al XV-lea, otomanii se consideraseră inferiori în toate războaiele pe care le purtaseră. Însă, după cucerirea Constantinopolului, în 1453, sultanii s-au considerat cel puțin egali ai sfântului împărat roman și au început să aspire la cucerirea întregii lumi.[2] Această dorință otomană de stăpânire a reapărut la începutul secolului al XVI-lea, odată cu sultanul Selim I (1512–1520).

Privite de la Constantinopol, cele mai importante trei arene erau Orientul Mijlociu, Marea Neagră și Mediterana. În Orientul Mijlociu, otomanii erau interesați de comerțul în Levant și Marea Roșie, orașele sfinte Ierusalim,

Medina și Mecca și de combaterea Imperiului Safavid șiit, din Persia. Într-o scrisoare adresată monarhului safavid, Selim I se prezenta ca fiind apărătorul islamismului sunnit și îl acuza pe omologul său de tiranie, opresiune și, cel mai rău, de alcoolism. El a ordonat unei armate otomane de 60 000 de soldați să invadeze Mesopotamia. În Bătălia de la Chaldiran (1514), otomanii i-au învins pe safavizi datorită artileriei mobile și a flintelor. Selim nu a reușit să-i supună complet pe safavizi, dar a obținut controlul asupra Levantului și nordului Mesopotamiei. Succesul a alimentat ambițiile otomane pentru cuceriri ulterioare, dincolo de granița estică, începând cu Armenia, spre nord, Egipt și Marea Roșie, la sud.

Selim a fost urmat de un cuceritor și mai hotărât, Suleiman Magnificul (1520–1566). Majoritatea Balcanilor și a regiunii vestice a Mării Negre erau deja guvernate de otomani. Suleiman a profitat însă de un război civil din Ungaria, care controla comerțul de-a lungul Dunării și o parte din comerțul pe uscat cu Marea Baltică, și a lansat o ofensivă. În Bătălia de la Mohács, din 1526, armele otomane care aveau praf de pușcă s-au dovedit superioare cavaleriei maghiare de modă veche. Amploarea victoriei – regele maghiar și cel puțin 15 000 dintre oamenii săi au fost uciși, iar capitala, incendiată ulterior – a iscat un val de panică ce a cuprins întreaga Europă. În 1529, Suleiman a ajuns în fața porților orașului imperial Viena. Faptul că nu a reușit să-l cucerească s-a datorat în mare măsură vremii nefavorabile, care l-a împiedicat să aducă cea mai mare parte a artileriei grele de asediu și a creat, în general, probleme de aprovizionare. Abia după ridicarea asediului Vienei, sfântul împărat roman a început să-și îmbunătățească apărarea în est.

Între timp, Suleiman și-a îndreptat atenția spre Mediterana. „Dacă acești scorpioni [creștinii] ocupă mările cu navele lor, dacă steagurile dogelui Veneției, papei și regilor Franței și Spaniei flutură pe coastele Traciei, asta este din pricina toleranței noastre. Vreau și eu o flotă militară foarte puternică și mare.“[3] Aceste cuvinte fuseseră deja rostite de Selim, dar Suleiman a fost cel care le-a pus în practică. Revoluția navală a făcut ca mașinăria de luptă otomană să devină la fel de temută pe mare ca pe uscat, învingând flotele unor alianțe creștine în Bătăliile de la Preveza (1538) și Djerba (1560). În puțin mai mult de două decenii, otomanii s-au remarcat ca principală putere navală în Mediterana.

În timpul îndelungatei domnii a lui Suleiman, imperiul a ajuns la zenit. Diplomații europeni erau uimiți de frumusețea Istanbulului.[4] El însuși poet,

Suleiman a patronat 40 de societăți culturale, a comandat construirea celebrei moschei Süleymaniye din Istanbul și a finanțat biblioteci, spitale, școli și băi publice. Visteria era umplută cu prăzi, tributuri, venituri din impozitele pe comerț și din industria textilă și de armament. Construcția și întreținerea galerelor, trupele de ieniceri, munca pe plantații și în palate, ca să nu mai vorbim de haremurile otomanilor înstăriți necesitau aducerea din străinătate a sute de mii de sclavi.[5] Aceștia erau obținuți prin așa-numitul „tribut de sânge“ de la creștinii din Balcani; de la căpeteniile războinice care îi „culegeau“ din stepele din regiunea Mării Negre, de la caravanele de sclavi din Africa Subsahariană și de la corsarii care aprovizionau piețele de sclavi din Africa de Nord cu bărbați, femei și copii creștini luați de pe corăbiile din Mediterana și Atlantic sau capturați în raiduri efectuate inclusiv în zone îndepărtate, cum ar fi Irlanda și Islanda. Corsarii erau atât de activi, încât a apărut zicala „plouă cu creștini în Alger“.[6]

Imperiul Otoman părea etern. Sfetnicii de la curte afirmau că puterea sultanului se baza pe un cerc al virtuții – atât timp cât sultanul menținea dreptatea, supușii săi aveau să prospere și să îl susțină. În realitate, în deceniile de după moartea lui Suleiman, limitele puterii otomane au devenit vizibile. De-a lungul secolului al XVII-lea, imperiul s-a luptat cu inflația și efectele deprecierii monedei, chiar dacă producția de textile și alte bunuri a crescut.[7] Până la sfârșitul secolului, obiceiul conform căruia noul sultan își asigura succesiunea la tron prin uciderea tuturor fraților săi a provocat în mod regulat războaie civile, lovituri de stat și instabilitate pe scară largă. Din ce în ce mai mult, ienicerii au exploatat situația pentru a controla succesiunea, a numi viziri și a submina puterea sultanilor. Zilele de glorie ale imperiului se apropiau de sfârșit.

Faptul că nu reușeau să cucerească Imperiul Safavid i-a obligat să mențină numeroase trupe în est. În același timp, extinderea Rusiei a făcut ca otomanilor să le fie greu să-și apere teritoriul din jurul Mării Negre. De asemenea, au început să rămână în urma inovațiilor maritime ale epocii europene a navigației cu vele. Punctul de cotitură l-a reprezentat Bătălia de la Lepanto, din 1571, când flota europeană victorioasă a avut aceeași dimensiune ca a celei otomane, dar de două ori mai multe tunuri. Deși galerele otomane au rămas superioare în golfurile și strâmtorile înguste ale Mediteranei, corăbiile lor cu pânze nu s-au apropiat niciodată ca număr sau calitate de cele europene. În ciuda câtorva expediții navale în Oceanul

Indian, în secolul al XVI-lea – dintre care una a ajuns chiar până la sultanatul Aceh, din Sumatra, în 1565 –, otomanii nu s-au putut opune creșterii prezenței comerciale și navale a europenilor în est.

În 1683, armata otomană a asediat din nou Viena. De data aceasta, cavaleria și artileria Sfântului Imperiu Roman și a uniunii statale polono-lituaniene au zbrobit forțele otomane și au pus capăt asediului. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, o alianță a puterilor creștine împinsese granițele Imperiului Otoman înapoi în Balcani, acestea fiind primele pierderi semnificative de teritoriu din istoria sa. Problemele au culminat în 1703, când ienicerii l-au demis pe sultan, în favoarea fratelui său. Pe parcursul domniei sale, Ahmed al III-lea (1703–1730) a reușit să stabilească un nou statu-quo. Deși otomanii nu mai erau capabili să amenințe Europa Occidentală, au continuat să fie singura cea mai mare putere din Mediterana și Orientul Mijlociu, de exemplu, însușindu-și majoritatea posesiunilor grecești ale Veneției, în 1717, și anexând pentru scurt timp, în 1724, teritoriul din Armenia și din sudul Caucazului, de la tot mai slăbitul Imperiu Safavid.

Imperiul Safavid

La apogeul puterii sale, imperiul dinastiei safavide se întindea de la Marea Neagră până la munții Hindukuș și cuprindea aproximativ 50 milioane de oameni. Totuși, s-a născut dintr-o putere minoră de la marginea Mesopotamiei și Persiei, când un lider religios pe nume Ismail a devenit rege al qizilbashilor, sau „capetele roșii“ – o coaliție a triburilor războinice șiite din Caucaz –, în 1501. Odată instalat ferm la putere, Ismail a impus șiismul duodecimal ca formă oficială a islamului pe teritoriile sale: „Cu ajutorul lui Dumnezeu, dacă oamenii rostesc un cuvânt de protest, voi scoate sabia din teacă și nu-l voi lăsa pe nici unul dintre ei în viață“.[8] Cu toate acestea, a continuat să se prezinte după marii conducători antici ai Persiei, precum Cirus, Darius, Khosrau și Alexandru cel Mare. Și-a luat nu numai titlul de șahinșah, sau „rege al regilor“, ci și titlul mongol han și titlul indian *bahadur,* care înseamnă „războinic viteaz“. Acest lucru reflecta faptul că printre supușii săi ajunseseră să fie persani, mongoli, turci și uzbeci.[9] Dar șahul safavid era mai ales „umbra lui Dumnezeu pe pământ“, liderul spiritual al misticului Ordin al Sufiților, din Safaviyya – de la care dinastia își luase

numele – și reprezentantul pământesc al lui Mahdi, sau mântuitorul, a cărui venire avea să vestească sfârșitul lumii.[10]

Beneficiind de declinul imperiului turco-mongol condus de moștenitorii lui Timur Lenk, sau Tamerlan, șahul Ismail a cucerit Armenia, în 1501, cea mai mare parte a Persiei, până în 1504, și părți ale Uzbekistanului, în 1511. În 1514, a purtat primul său război de proporții împotriva otomanilor. Nu a fost doar un război sfânt – al safavizilor șiiți împotriva otomanilor sunniți –, ci și unul cu aceleași mize teritoriale uriașe precum conflictele dintre bizantini și sasanizi, cu un mileniu îi urmă, și anume controlul asupra Caucazului și Mesopotamiei. Dar când zeci de mii de soldați otomani și safavizi s-au confruntat în Bătălia de la Chaldiran, otomanii au fost cei care au învins. Iar după aceea, au confiscat cea mai mare parte a Mesopotamiei și au jefuit capitala safavidă, Tabriz. În 1555, dominația otomană era atât de puternică, încât aceștia au putut impune condițiile umilitoare ale Păcii de la Amasya, care le-a dat acces la Golful Persic, au stabilit mari zone-tampon între cele două puteri și i-au obligat pe safavizi să abandoneze unele dintre orașele lor cele mai sfinte, precum Najaf și Karbala.

Cu toate că primii safavizi au pierdut luptele împotriva otomanilor, șahul Abbas I (1588–1629) a devenit coșmarul lor. El a profitat de războiul civil care a urmat morții sultanului otoman Murad al III-lea, în 1595, pentru a-i alunga din Mesopotamia, apoi a recucerit Bagdadul, în 1623. Acest succes s-a datorat și reformelor interne. Abbas a transferat puterea de la conducătorii războinici qizilbashi la o nouă administrație politică și o nouă armată, mai profesionistă, dotată cu arme europene moderne, ambele deservite de sclavi din Caucaz. Când georgienii s-au revoltat, în 1614, Abbas i-a zdrobit fără milă, masacrând zeci de mii de oameni și trimițându-i pe mulți alții în captivitate în Persia. I-a castrat pe fiii regelui georgian și i-a torturat mama până la moarte, pentru că a refuzat să renunțe la creștinism. Monarhul din Georgia a fost lăsat să plângă „un Nil nesfârșit de lacrimi“.[11]

În est, safavizii au stabilit relații diplomatice strânse cu cealaltă putere islamică în creștere, Imperiul Mogul. În 1544, șahul safavid a oferit adăpost împăratului mogul, Humayun, detronat temporar, primindu-l cu un spectacol în care „femei blonde, amabile și supuse, experte în oferirea de servicii, stăteau în toate colțurile, precum fecioarele în paradis“, deși ulterior a vrut să-l execute pe Humayun pentru că a refuzat să se convertească la șiism duodecimal.[12] Relațiile s-au stricat și mai mult în timpul șahului Abbas, care

a dorit recuperarea rutelor comerciale pierdute în favoarea mogulilor. Tensiunile au fost provocate de prinții uzbeci din nord, care chiar i-au invitat pe moguli să li se alăture într-o mare alianță: „Dacă prințul Șah Jahan ar urma să-și trimită armata la nord de Deccan, ne vom grăbi și noi într-acolo... După victorie, lăsați-ne să luăm noi Khurasanul și orice doriți din acea țară să fie inclus în domeniile imperiale, iar restul să ne rămână nouă“, îi sugera fără succes un uzbec împăratului mogul.[13] În 1622, șahul Abbas a obținut premiul principal al conflictului, fortăreața strategică și orașul comercial Kandahar, din actualul Afghanistan.

Prăzile de război, controlul comerțului și fabricile imperiale de mătase i-au permis lui Abbas să cheltuiască fără rețineri pentru noua sa capitală, Isfahan. Construcția de clădiri, precum palatul Ali Qapu, a marcat epoca de aur a artei și a arhitecturii safavide. Pentru safavizi, Isfahan a fost centrul atât al islamului, cât și al comerțului global, precum și sediul „marelui rege, al cărui imperiu se întinde către cele patru puncte cardinale ale lumii, al cărui cuvânt nu poate fi încălcat de nici o forță și nici o putere“.[14] Curând după moartea lui Abbas, gloria safavizilor a început să se estompeze. Unul dintre motive, ca în cazul aproape tuturor șahilor, a fost faptul că începutul domniei a fost însoțit de o luptă succesorală, în ciuda obiceiului conform căruia monarhii safavizi își orbeau membrii familiei care le puteau deveni rivali. Un alt aspect a fost neglijarea agriculturii, astfel încât orașele imperiului au ajuns să se bazeze excesiv pe comerțul internațional. Iskandar Beg, secretarul lui Abbas și istoricul domniei sale, relata că liderii safavizi acordau prioritate securității drumurilor comerciale și promovau exportul de mătase, în defavoarea agriculturii, dar interziceau exportul de lingouri.[15] Profitabilul comerț cu mătase al safavizilor a fost afectat de controlul otoman asupra Levantului și de prezența europeană tot mai mare în Oceanul Indian și în Golful Persic – în secolul al XVII-lea, negustorii englezi au început să ocolească monopolul safavid expediind mătasea din Golful Bengal direct în Europa. Safavizii, cărora le lipsea chiar și o marină de coastă similară cu a otomanilor, nu au putut să-și apere interesele.

Cea mai gravă a fost însă amenințarea dinspre nord, reprezentată de țaratul în expansiune rapidă al Rusiei. De la stabilirea relațiilor directe, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, cele două puteri au alternat între alianțe împotriva inamicului otoman comun și confruntări în privința teritoriului și comerțului din regiunea Caucaz. În 1722–1723, safavizii, slăbiți pe plan

intern și având probleme din toate părțile pe plan extern, au fost învinși decisiv atât de otomani, cât și de Rusia. Prin Tratatul de la Constantinopol, încheiat în anul următor, învingătorii au împărțit Imperiul Safavid între ei. O căpetenie războinică turcă, Nader Han, i-a detronat pe ultimii regi safavizi, domnind mai întâi ca regent, apoi ca șah, începând din 1736. A refăcut pentru scurt timp integritatea teritorială și chiar a condus forțele persane în India mogulă, unde au jefuit Delhiul. Dar, după uciderea sa, în 1747, Persia s-a fragmentat din nou, cuprinsă de anarhie.

Imperiul Mogul

La fel ca safavizii, mogulii proveneau din Asia Centrală a începutului secolului al XVI-lea. În jurul anului 1505, au traversat pasul Khyber și au descins în Câmpia Indo-Gangetică. Sultanatul Delhi a rezistat inițial acestor incursiuni, dar cum se confrunta cu amenințări și la celelalte granițe ale sale, nu a putut avea o apărare susținută. În 1526, liderul mogul Babur și-a întemeiat oficial dinastia, dar nepotul său Akbar (1556–1605) a fost cel care a transformat regatul într-un adevărat imperiu. Akbar a fost un comandant genial. Chiar dacă trupele sale nu erau mai avansate din punct de vedere tehnologic decât cele ale altor regi și sultani din Asia de Sud, geniul său tactic i-a adus victorii precum cea din decisiva Bătălie de la Panipat, din 1556, purtată împotriva sultanului Bengalului.

Akbar se mândrea cu faptul că era descendent al lui Ginghis Han. Și-a luat titlul de șahinșah, precum otomanii și safavizii, și, ca și aceștia din urmă, pretindea că era umbra lui Dumnezeu pe pământ. Cu toate acestea, descria regalitatea ca o lumină emanată de zeu, o idee familiară zecilor de milioane de supuși hinduși și budiști. Plin de sine, se prezenta ca domnitor al tuturor religiilor, musulmanul Akbar adoptând conceptul hindus și budist de *dharma,* sau dreptate, ca principiu-cheie al guvernării, a sponsorizat traducerea textelor hinduse clasice precum *Mahabharata* și *Arthashastra,* le-a acordat titlul nobiliare mogule conducătorilor hinduși mai puțin importanți și a organizat întâlniri în cadrul cărora filosofi musulmani, hinduși, budiști, zoroastrieni și creștini și-a putut prezenta credințele. Din aceste discuții, a sintetizat un crez sincretic, numit *Din-illahi,* sau „religia lui Dumnezeu“, și a promulgat principiul *Suhl-i kul,* sau „armonia universală prin toleranță religioasă“.

În 1595, Abu'l-Fazl, vizirul lui Akbar, a finalizat istoria oficială a domniei împăratului mogul. Omagiindu-l pe Akbar, paginile lucrării *Akbarnama* conțin referințe la Platon, Aristotel și Alexandru cel Mare, precum și citate din *Mahabharata* și invocări ale principiilor hinduse. Cartea se încheie cu câteva sfaturi importante pentru viitorii prinți. Prosperitatea societății foarte diverse din India – pe care Abu'l-Fazl o descria ca pe o piață de mari dimensiuni – depindea în întregime de înțelepciunea regelui de a păstra stabilitatea. Fără rege, argumenta Abu'l-Fazl, furtuna conflictelor nu avea să înceteze niciodată, deoarece oamenii erau egoiști, aveau vederi înguste și acționau doar în propriul avantaj. „Superioritatea omului se bazează pe bijuteria rațiunii", continua el explicând că acest lucru însemna că regele trebuia să reziste dorinței de mărire personală, să mențină dreptatea, să respecte religia supușilor săi, să fie prudent cu sfetnicii fără scrupule, să recompenseze meritele, să mențină armata în formă bună și să împiedice regatele învecinate să recurgă la arme, iar, în viața personală, să se abțină de la femei și jocuri de noroc.[17] „Toate conflictele sunt provocate de un lucru", sintetiza Abu'l-Fazl, „că bărbații neglijează nevoile statului, în favoarea unor preocupări superficiale."[18]

Una dintre cele mai importante reforme ale lui Akbar a fost formalizarea sistemului cunoscut sub numele de *mansabdari,* prin care loialitatea și serviciul ofițerilor militari și administratorilor civili era asigurată în schimbul veniturilor din teritoriile deținute de împărat. O alta a fost angajarea de soldați și ingineri militari europeni și otomani pentru modernizarea armatei sale cu flinte și artilerie. Această revoluție militară a fost atât de copleșitoare, încât mulți dintre regii mai mici de pe subcontinentul indian nu au mai putut rezista puterii mogule. Diplomații uzbeci și olandezi, de exemplu, descriau modul în care trupele mogule au continuat să poarte campanii de-a lungul Indusului, decapitându-i pe liderii locali prinși și obligându-i pe săteni să-și vândă femeile și copiii ca sclavi.[19] Pentru a menține fluxul comerțului, Akbar a construit fortărețe de-a lungul trecătorilor din Hindukuș și Himalaya și a avut grijă să dețină controlul porturilor Gujarat și Bengal, care erau porțile comerciale către Orientul Mijlociu, Africa și Asia de Est. La moartea lui, în 1605, Imperiul Mogul, cuprindea actualul Pakistan, toată India, cu excepția vârfului cel mai sudic, și Bangladeshul.

Mogulii au instituit monopoluri de stat pentru producția de sare, salpetru, care era esențial pentru fabricarea prafului de pușcă, și textile. Akbar le-a ordonat cetățenilor să cumpere mărfuri locale, pentru a-i ajuta pe producătorii de șaluri din Lahore și pe țesătorii de covoarele din Agra să concureze cu produsele importate din Persia.[20] Exporturile de textile, tutun, ceai și alte mărfuri erau mari, astfel încât imperiul a profitat de afluxul mare de aur. Dezavantajul a fost însă că aceste exporturi erau controlate în mare măsură de străini, englezi și portughezi care se stabiliseră în orașele comerciale de pe coastă și le împrumutaseră bani conducătorilor locali în schimbul licențelor pentru comerț și protejarea activității lor.

Această dependență de europeni a dus la fricțiuni. În 1686, Compania Indiilor de Est, o corporație engleză susținută de stat, care făcea tranzacții Asia de Sud și de Est, a încercat să forțeze Imperiul Mogul să îi acorde privilegii comerciale. Când navele engleze au blocat coasta, împiedicându-i astfel pe pelerinii indieni să se ducă la Mecca, împăratul mogul Aurangzeb a expediat o flotă împotriva bazei Companiei Indiilor de Est de la Bombay (Mumbai). În cele din urmă, în 1689, englezii au fost obligați să se predea și să plătească o despăgubire substanțială. Comercianții europeni au început acum să dezvolte coasta de est a Indiei ca sursă alternativă de bumbac și au incitat regatul Arakan, din Myanmar, să conteste controlul mogulilor asupra deltei Gangelui și a Golfului Bengal. Pentru a combate amenințarea, Aurangzeb a ordonat construirea a 300 de nave în stil european, dar, în cele din urmă, pentru a-și proteja porturile, a trebuit să le ceară ajutor olandezilor și englezilor, care au văzut acest lucru ca o oportunitate de a-și consolida poziția în raport cu portughezii. „O corabie deservită de europeni ar pune pe fugă 20 de nave cu moguli“, afirma un vizir.[21] Or fi continuat mogulii să câștige războaie pe uscat pe tot parcursul secolului al XVII-lea, dar pe mare au rămas la mila mai evoluatelor și mai puternic înarmatelor vase europene.

Moartea lui Aurangzeb, în 1707, a stârnit conflicte succesorale și un război civil. Acestea au fost agravate de creșterea puterii statelor religioase încă de pe vremea lui Akbar, astfel încât relațiile cu majoritatea hindusă s-au deteriorat. Între timp, Compania Indiilor de dobândise o asemenea influență în interiorul imperiului, încât beneficia de drepturi de tranzacționare cu scutire de taxe pentru mai puțin de câteva mii de rupii pe an, devenind tot mai bogată și mai puternică, în detrimentul administrației mogule. Neglijarea concomitentă a armatei și a apărării din nord i-a permis domnitorului persan

Nader Șah să invadeze imperiul în 1739. Cavaleria mogulă a fost copleșită de infanteria cu muschete și artileria de câmp cu arme pivotante montate pe cai. Capitala, Delhi, a fost jefuită. „Acum a început spolierea, udată de lacrimile oamenilor“, scria un curtean mogul. „Familii întregi au fost distruse. Mulți au înghițit otravă, iar alții și-au sfârșit zilele înjunghiindu-se cu un cuțit... Pe scurt, bogăția acumulată de secole și-a schimbat stăpânul într-o clipă.“[22] A fost nevoie de 700 de elefanți, 4 000 de cămile și 12 000 de cai pentru a căra bogăția împăraților moguli.[23]

Un univers unit

De-a lungul unei mari părți a secolului al XVI-lea, China dinastiei Ming a înflorit, economia sa explodând, iar populația mărindu-se. Orașul Interzis, palatul central din Beijing, a cărui construcție începuse în 1406, a fost finalizat complet. Emisarilor străini li se cerea să repete protocoalele ceremoniale timp de trei zile, sub supravegherea ministerului riturilor, înainte de a fi conduși la intrarea principală a palatului, Poarta Meridiană. După ce traversau mai multe piețe de mari dimensiuni și treceau prin imensa Poartă a Armoniei Supreme, erau întâmpinați de eunuci îmbrăcați din mătase, de la directoratul ceremonialului, care îi conduceau pe cele 40 de trepte până la Sala Armoniei Supreme. Aici, în cel mai mare pavilion dintre toate, erau nevoiți să se ploconească de patru ori în fața împăratului, care stătea pe tronul dragonului și era înconjurat de aur, jad și mătăsuri.

Când primii europeni au sosit acolo, împăratul a interzis comerțul, dar s-a arătat foarte interesat de artileria lor puternică. În cele din urmă, au fost produse mii de „tunuri barbare roșii“, copiate după prototipurile occidentale.[24] Împăratul Zhengde a fost criticat pentru decadența sa, dar a încheiat o alianță cu sultanatul Malacca împotriva Portugaliei, iar în 1521, joncile sale au învins o mică flotă portugheză în apropiere de Tunmen, lângă Hong Kongul de azi. În imposibilitatea de a intra pe piața chineză, portughezii au început să-i înarmeze pe atacatorii japonezi cu tunuri și mici tunuri pivotante cu încărcare pe la culată. Acești pirați japonezi au dovedit curând slăbiciunea apărării de coastă din China. Au jefuit porturile, au urcat pe Marele Canal, au asediat marile orașe-garnizoană, iar, în final, au forțat dinastia Ming să coopereze cu portughezii. În 1554, Macao a devenit primul centru comercial al Portugaliei în China.

În nord, triburile mongole și Jurchen au văzut acum șansa de a-și consolida poziția față de dinastia Ming și au format o alianță pentru a invada China. În 1550, călăreții mongoli au ajuns în suburbiile Beijingului, pentru a cere drepturi comerciale. Au fost respinși, dar au forțat încheierea unui acord de tranzacționare a cailor în schimbul mătăsii. Curtea a ordonat consolidarea Marelui Zid, mărindu-l până la proporțiile monumentale care sunt vizibile și astăzi. De asemenea, au fost ridicate fortificații pe coastă, pentru a-i descuraja pe pirați. Au apărut însă alte provocări. În 1592, peste 150 000 de soldați japonezi au invadat Peninsula Coreeană. Războiul Imjin (1592–1598) a obligat dinastia Ming să intervină și a provocat o nouă pierdere a avuției din vistierie. Rebeliunile au izbucnit atât în sudul, cât și în nordul Chinei. Deși au fost reprimate, împăratul Wanli a decis să se retragă din viața publică. Neglijarea de către împărat a responsabilităților sale a dus la crearea unui vid de putere care a fost umplut de facțiunile în conflict de la curte, în timp ce forțele armate și-au pierdut comanda unificată.

Însă acum, o rebeliune mult mai mare începea să fermenteze la periferia nordică a Chinei. Acolo, țăranii erau afectați de incursiunile jurchenilor, de trupele imperiale dezertoare și de bande mari de bandiți.[25] Între timp, o perioadă prelungită de frig i-a făcut pe jurcheni, la fel ca pe mongoli cu patru secole înaintea lor, să-și părăsească patria și să se îndrepte spre sud. Încă de la început, liderul Jurchen, Nurhaci, a pretins că poartă un război sfânt împotriva Chinei dinastiei Ming.[26] În 1618, el și-a oficializat plângerile împotriva represiunii Ming și a încălcărilor teritoriului Jurchen într-un document cunoscut sub numele de Șapte plângeri, care, de fapt, era o declarație de război. „Împăratul Wanli al dinastiei Ming a dus o politică lipsită de înțelepciune. Nu a participat la treburile interne“, a mai spus Nurhaci în justificarea acțiunilor sale. „Așa că Cerul l-a condamnat și mi-a dat teritoriul împăratului Ming de la est de Fluviul Galben. Întrucât Cerul m-a favorizat și mi-a oferit pământ, mi-a fost teamă că, dacă nu guvernez națiunea după voia Cerului, voi fi pedepsit.“[27] În 1635, succesorul lui Nurhaci a oficializat creșterea puterii poporului său ordonându-i să renunțe la vechiul nume de „Jurchen“, care avea un înțeles peiorativ în China, și să adopte numele „Manchu“.

În China, schimbările climatice care i-au afectat pe Manchu au provocat foamete. Marele Canal a secat, astfel încât orașele au rămas fără hrană.[28] Taifunuri extrem de devastatoare au făcut ravagii iar și iar. Rebeliunea s-a

extins la nivel național, deoarece liderii săi doreau să formeze un guvern mai favorabil țăranilor, care reprezentau majoritatea populației. Pentru a-i supune pe rebeli, oficialii Ming au început să-i curteze pe Manchu. Au fost invitați să traverseze Marele Zid, unde li s-au alăturat generalii nemulțumiți ai dinastiei Ming.[29] În seria de lupte cunoscute sub numele de Bătălia de la Song-Jin (1641–1642), forțele loiale Ming au fost înfrânate decisiv, dând o lovitură de moarte dinastiei. În 1644, ultimul împărat al Ming s-a spânzurat de un pom fructifer, sub zidurile roșii ale Orașului Interzis. Mandatul ceresc a trecut la o altă dinastie barbară, Qing.

Conducătorii Manchu ai dinastiei Qing au adoptat rapid armătura tradiției imperiale chineze. Birocrația Ming a fost încorporată în noul guvern, infrastructura esențială a fost păstrată, iar învățăturile clasicilor din vechime au fost promovate. Budismul a fost susținut, iar valorile confucianiste au definit din nou doctrina imperială. „Cei care fac rău nu sunt plăcuți de Cer, iar națiunile lor sunt supuse declinului“, declara liderul Manchu. „Cei care fac fapte bune sunt binecuvântați de Cer, iar națiunile lor vor fi prospere.“[30] În același timp însă, primii conducători ai dinastiei Qing au dorit să evite asimilarea completă. Războinicilor Manchu li s-a interzis să se căsătorească cu femei chineze sau să devină fermieri, vânătoarea era practicată ca o expresie a identității Manchu, iar ritualurile șamanismului tradițional au continuat să fie îndeplinite.

În ceea ce privește politica externă, primul conducător Qing al Chinei, împăratul Shunzhi (1644–1661), a restaurat tradiția tributară și a primit emisari din locuri îndepărtate, precum regatul vietnamez Annam, Insulele Ryukyu, aflate la sud de Japonia, și Tibet. „Acum, universul este unit sub o singură conducere, cele patru mări au devenit o familie, oamenii din toate țările au devenit copiii mei“, anunța el.[31] În realitate, nimic nu era mai departe de adevăr. Provinciile sudice Yunnan, Guangdong și Fujian erau conduse de căpetenii războinice. La nord, trupele Qing au întâlnit armate din Rusia, a cărei extindere către est ajunsese în Manciuria și care concura cu mongolii din hanatul Dzungar pentru controlul rutelor comerciale din Asia Centrală și pentru influența asupra centrului budismului, Tibetul.

Împăratul Kangxi (1661–1722) a fost cel care a făcut cel mai mult pentru a proteja Imperiul Qing de amenințările externe. El a considerat că China nu se putea baza pe protecția oferită de munții și de râurile care străjuiau granițele sale tradiționale. Apărarea prin expansiune urma să fie strategia:

„Folosiți Liuchiu [Ryukyu] pentru a apăra sud-estul, Coreea pentru nord-est, Mongolia pentru nord-vest și Vietnamul pentru sud.“[32] Prima măsură a împăratului Kangxi a fost să negocieze un tratat de frontieră cu Rusia. Apoi, a profitat de conflictul dintre mongolii din Khalkha și Dzungar pentru a-i ataca pe aceștia din urmă. Împăratul Kangxi a jurat că amenințarea dzungarilor avea să fie eliminată, că Cerul dorea să se întâmple asta.[33] În timpul domniei sale, s-au purtat campanii și în Taiwan, Vietnam, Myanmar și Tibet.

Împăratul Kangxi a fost urmat de împăratul Yongzheng (1722–1735), care a decis să-i atace pe încăpățânații rebeli din Yunnan. Chinezii îi considerau pe locuitorii săi hoți și barbari de frontieră care ucideau pentru a-și asigura traiul, în timp ce râvneau la cuprul, sarea și ceaiul lor, precum și la ruta directă către Tibet pe care ar fi oferit-o.[34] Campania a fost o baie de sânge, zeci de mii de civili fiind uciși, inclusiv femei și copii. Celor care au protestat împotriva prezenței Qing le-au fost tăiate membrele. „Dacă nu ucidem câțiva acum, va trebui să-i omorâm pe mulți mai târziu“, explica un guvernator al Qing, dar tulburările din regiune nu s-au încheiat.[35] Și politica din Taiwan a devenit dură, curtea Qing socotindu-l un loc important din punct de vedere strategic. Coloniștii individuali au fost urmați de o colonizare deplină, pe măsură ce tot mai mulți soldați erau trimiși pe insulă.[36]

În umbra Chinei, numeroase state mai mici au continuat să concureze între ele. În nord-est, regentul japonez Toyotomi Hideyoshi s-a folosit de muschete pentru a unifica țara, iar ulterior, pentru a invada Coreea. Hideyoshi era lăudat conducând lumea „oriunde strălucea soarele“.[37] După el au urmat aproape trei secole de guvernare a shogunilor din clanul rival Tokugawa. Au avut grijă ca împăratul să fie puțin mai mult decât o marionetă, în repetate rânduri i-au obligat pe coreeni să plătească tribut și au organizat expediții militare în locuri îndepărtate, cum ar fi Taiwan. Cu toate acestea, a început să crească îngrijorarea cu privire la influența în creștere a comercianților europeni, așa încât s-a argumentat că interacțiunile comerciale și de altă natură cu non-japonezii trebuiau restricționate. În 1633, conducătorul Tokugawa a poruncit aplicarea unei politici de izolaționism, cunoscută inițial drept *kaikin,* sau „restricții maritime“, care mai târziu și mai adesea a fost numită *sakoku,* sau „țară închisă“.[38]

În Asia de Sud-Est, armele de foc europene le-au permis împăraților budiști Lê să-și consolideze stăpânirea asupra majorității teritoriului unde astăzi se află Vietnamul. Regatul Toungoo, din Myanmar, a concurat cu regatul Ayutthaya, din Thailanda, în special pentru controlul asupra porturilor comerciale din Marea Andaman. La rândul său, Ayutthaya a fost împinsă înapoi de către sultanatul Malay, care, la rândul lui, concura cu sultanatele Johor, Aceh și Banten pentru peninsula Malaya și zonele maritime strategice, precum strâmtoarea Malacca. Aceste sultanate au fost asmuțite unul împotriva altuia când primii coloniști olandezi și portughezi au dorit să înființeze centre de tranzacționare rivale, anunțând începutul secolelor de imperialism european în regiune.

Epoca Fierului europeană

La începutul secolului al XVIII-lea, cele patru puteri importante ale lumii – imperiile Qing, Safavid, Mogul și Otoman – erau implicate cu reticență în comerțul cu coloniști europeni, copiau armele europene, se interesau de științele occidentale și îi întâmpinau cu brațele deschise pe artiștii occidentali. Dar nici una dintre ele nu a anticipat că această îndepărtată arenă a pigmeilor certăreți avea de gând să conducă globul. Descoperirile lui Cristofor Columb legaseră, în cele din urmă, cele două emisfere, iar călătoria exploratorului portughez Vasco da Gama în jurul Capului Bunei Speranțe, în 1497–1499, deschisese o nouă cale de a ajunge în Asia, dar colonizarea spaniolă și portugheză era în continuare foarte modestă.

În emisfera vestică, armatele conchistadorilor erau minuscule, după cum am văzut, cea mai mare parte a distrugerii populațiilor indigene din Americi fiind rezultatul bolilor europene, nu al forței armelor. Nici chiar în 1700, încă nu se făceau mai mult de 200 de călătorii pe an peste Atlantic. Rezistența asiatică la intruziunea europeană prin Oceanul Indian a fost mult mai fermă, marile imperii ale continentului fiind capabile să limiteze inițiativele colonialiste inițiale la așezările comerciale înființate de-a lungul coastei și pe insule.[39] La finele secolului al XVII-lea, imperiile Qing și Mogul aveau fiecare peste 150 de milioane de oameni, iar otomanii, peste 30 de milioane, în vreme ce Imperiul Spaniol nu avea nici 20 de milioane.[40] În comparație cu cuceririle imperiilor asiatice, colonialismul maritim european nu a fost neapărat mai beligerant sau mai agresiv.

Prin urmare, în ceea ce privește puterea politică și capacitatea de a controla populații mari, Europa era la început de drum, dar deja eclipsa semnificativ cele patru mari puteri continentale. Cea mai evidentă a fost dezvoltarea continuă a navelor rapide cu pânze, care erau capabile să parcurgă distanțe uriașe și erau puternic armate cu tunuri având o rază de acțiune relativ lungă. Cu flotele lor de coastă mai superficial înarmate, imperiilor asiatice le-a fost din ce în ce mai greu să se apere împotriva acestei puteri navale, care curând a adus supremația maritimă europeană. Pe măsură ce comerțul, porturile și marile orașe asiatice erau amenințate, Europa a început să preia conducerea economică. În China și India, producția economică pe cap de locuitor nu a crescut între secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, dar, în Europa de Vest, s-a îmbunătățit cu 30%.

În Europa, dezvoltarea a fost determinată de o concurență din ce în ce mai acerbă pentru piețe și pentru avantaje tehnologice. În secolul al XV-lea, Italia de Nord fusese cea mai bogată regiune a Europei, dar, treptat, centrul puterii începuse să se deplaseze către nord, mai întâi spre orașul flamand Bruges, apoi, după ce principala cale de către mare s-a colmatat, iar competitivitatea sa în comerțul lucrativ cu țesături de lână s-a diminuat, spre Anvers, în secolul al XVI-lea. „Nici un alt oraș din lume nu mi-ar putea oferi mai multe facilități pentru desfășurarea comerțului“, explica unul dintre principalii oameni de afaceri din oraș. „În Anvers se poate ajunge cu ușurință, diverse națiuni se întâlnesc pe piața sa, aici pot fi găsite materiile prime indispensabile pentru orice meșteșug, iar oameni care să practice orice meșteșug pot fi găsiți și instruiți cu ușurință, într-un timp scurt.“[41] Totuși, în 1585, Anvers și-a pierdut accesul la mare – din cauza unei blocade spaniole –, ceea ce a determinat mutarea centrului activității comerciale la Amsterdam.

La vremea aceea, Țările de Jos deveniseră cea mai bogată zonă de pe pământ. Combinarea comerțului regional european de țesături și metale cu comerțul maritim de mirodenii din Asia de Sud și de Est a transformat orașe precum Anvers și Amsterdam în centre comerciale cu adevărat globale. Dar, de-a lungul secolului al XVII-lea, conflictele militare, războaiele comerciale și diminuarea competitivității au determinat din nou mutarea puterii financiare, manufacturiere și tehnologice, de data aceasta la Londra. În secolul al XVIII-lea, automatizarea producției textile, inovațiile în producția

de oțel și modernizarea organizării financiare au deschis calea către Revoluția industrială și ascensiunea Marii Britanii.

Câțiva factori au fost responsabili pentru succesul relativ similar al Europei în această epocă: absența pandemiilor de dimensiunea ciumei medievale, încălzirea lentă a climei, inovațiile agricole și industriale pe scară largă, dezvoltarea meșteșugurilor și nașterea unei societăți de consum moderne în orașe, afluxul de bogății din colonii și proliferarea de noi instrumente și instituții financiare.[42] Unele dintre acestea din urmă fuseseră folosite de comercianții islamici medievali timpurii, altele erau originare din Italia medievală târzie. Însă acum, au fost adoptate cu aviditate în Olanda și Anglia, unde au fost perfecționate și au început să fie utilizate la nivel global. Societățile pe acțiuni au împărțit riscul financiar, încurajând astfel investițiile – atât directe, cât și prin intermediul piețelor bursiere nou-apărute –, care, la rândul lor, au promovat și mai mult comerțul. Primele bănci centrale au fost fondate tot acum, cum ar fi Banca de Schimb din Amsterdam, în 1609, și Banca Angliei, în 1694. Efectul cumulativ al acestor evoluții a fost facilitarea creditului internațional și presarea națiunilor comerciale în creștere să respecte statul de drept și să mențină scăzute taxele comerciale dacă doreau să încurajeze comerțul exterior. Mai mult decât niciodată, concurența pentru bogăție între statele europene – și orașele din interiorul lor – a unit continentul prin rețele de comerț, capital și informații.

Pe parcursul perioadei cuprinse între 1500 și 1750, semnele prosperității crescânde a Europei i-au încurajat pe gânditori să viseze din nou la perspectiva păcii universale. „Un imperiu unificat ar fi cel mai bun lucru, dacă am putea avea un suveran făcut după chipul lui Dumnezeu“, scria umanistul olandez Erasmus, în 1530, „dar, oamenii fiind ceea ce sunt, mai multă siguranță oferă regatele cu putere moderată unite într-o ligă creștină.“[43] Prietenul său, omul de stat englez Thomas More, descria lumea sa ideală, Utopia, ca pe o insulă protejată de mare, unde oamenii trăiau în armonie. „Cei mai mulți prinți sunt atrași de artele războiului, nu de artele bune ale păcii“, se plângea el în 1516. „În general, sunt mult mai înclinați să dobândească noi regate prin orice mijloace decât să le guverneze bine pe cele pe care le au deja.“[44] El socotea că pacea avea mai multe șanse să fie obținută și păstrată convingându-i pe prinți de beneficiile sprijinirii comerțului din țara lor. La mai bine de un secol după aceea, pictorul și

diplomatul flamand Peter Paul Rubens era de aceeași părere. „Interesele întregii lumi sunt strâns legate în acest moment“, afirma el.[45]

Jean Bodin, filosoful politic francez din secolul al XVI-lea, era de părere că tocmai comerțul și comunicarea aveau să fie principalii facilitatori ai unei *republica mundana* sau „comunitate globală“. Alții credeau că legea acțiunilor – bazată pe dreptul comun al precedentului și pe legea naturală inerentă tuturor societăților umane – era mai utilă. Filosoful și juristul spaniol Francisco de Vitoria declara: „Suveranitatea fiecărui stat este limitată, deoarece face parte dintr-o comunitate de națiuni legate prin solidaritate și obligații“.[46] Francisco Suárez, colegul său filosof de aceeași naționalitate, insista și el asupra regulilor internaționale bazate pe nevoile comune ale popoarelor, subliniind totuși importanța suveranității. Hugo Grotius, juristul olandez din secolul al XVII-lea, susținea o lege internațională comună adoptată voluntar. În 1623, teoreticianul politic francez Émeric Crucé a propus chiar o asociere de state cu o adunare permanentă de ambasadori la Veneția. Deciziile aveau să fie luate prin votul majoritar, iar forțele armate urmau să se unească.

Nu toți credeau că rolul diplomației era acela de a forma o *republica mundana.* În 1604, trimisul englez Henry Wotton spunea că: „Un ambasador este un om cinstit, trimis să stea în străinătate pentru binele țării sale“.[47] Un an mai devreme, diplomatul francez Jean Hotman afirmase că datoria principală a ambasadorului era să ascundă nebuniile țării sale, așa cum un copil își protejează un părinte senil. Diplomatul olandez Abraham de Wicquefort explica, în 1682, că rolul unui ambasador „consta în menținerea unei comunicări eficiente între doi prinți, în livrarea de scrisori, în solicitarea de răspunsuri la ele, în protejarea supușilor stăpânului său și în apărarea intereselor sale“.[48] „De asemenea“, încheia el, „are nevoie și de o «partitură de comediant» pentru personajul său.“[49]

Conferințele pentru pace, precum Câmpul Pânzei de Aur, în 1520, și Conferința din Westfalia, în 1648, au creat speranțe pentru un viitor mai bun. Când regele Francisc I al Franței și regele Henric al VIII-lea al Angliei s-au întâlnit în apropiere de Calais, în iunie 1520, relatările despre splendoarea cazărilor temporare și a suitelor monarhilor – ca să nu mai vorbim despre cei doi regi care s-au confruntat – au amețit restul Europei, ascunzând faptul că, din punct de vedere politic, la acea adunare nu s-a realizat mai nimic. „Acum, toți principii creștini se poartă ca și cum ar fi acceptat ca fiind

corectă critica umanistă a războiului“, scria secretarul de stat al lui Henric.[50] Pe parcursul secolului al XVI-lea, astfel de întâlniri între regi au cedat treptat locul conferințelor așa-zișilor plenipotențiari, ambasadori cu mandat complet de a negocia în numele conducătorilor lor. În 1648, peste o sută de delegații s-au adunat în nordul Germaniei, în orașele imperiale Osnabrück și Münster. Doar diplomații francezi au adus 12 bucătari, cinci brutari și 300 de butoaie cu vin. Delegații veniseră să negocieze sfârșitul Războiului de 30 de ani, cel mai recent și mai distructiv dintre „războaiele religioase“ care afectaseră Europa de la Reforma Protestantă, din 1517. Pacea încheiată în Westfalia a stabilit unul dintre cele mai fundamentale principii din toată diplomația occidentală ulterioară – că nici un stat nu avea dreptul să atenteze la suveranitatea altuia sau să se amestece în treburile sale interne.

Istoricii afirmă că Pacea din Westfalia și celelalte conferințe și tratate din acea perioadă marchează începutul diplomației moderne, prin faptul că demonstrează că interesele corpului politic al unui stat sunt prioritare față de interesele personale ale unui monarh sau ale unor legături supranaționale mai nebuloase, cum ar fi legăturile creștinismului, catolicismului sau protestantismului. De exemplu, cardinalul Richelieu, ministrul principal al regelui Ludovic al XIII-lea al Franței, din 1624 până în 1642, remarca faptul că statul nu mai apărea din dispoziția divină și sfătuia să se guverneze în mod rațional și strict în conformitate cu interesul național, sau *raison d'état.* Cu toate acestea, este greu de apreciat dacă secolul al XVII-lea a reprezentat cu adevărat un moment de cotitură. Conceptul *ragion di stato* fusese definit în 1547, de diplomatul papal Giovanni della Casa, în timp ce, pe la începutul secolului al XVI-lea, politicianul florentin Niccolò Machiavelli rezumase scopul principal al politicii ca fiind „autoconservarea statului prin toate mijloacele și cu orice preț“.[51]

De asemenea, trebuie să ne întrebăm în ce măsură conflicte precum Războiul de 30 de ani a fost motivat de religie. În 1593, regele Henric al IV-lea al Franței a trecut de la protestantism la catolicism pentru a-și asigura păstrarea tronului în timpul unui război civil purtat ostentativ din cauze religioase. În perioada anterioară Războiului de 30 de ani, principalul ministru al lui Henric, ducele de Sully, se gândise la stârnirea discordiei pentru a „împărți Europa în mod egal între un anumit număr de puteri, într-o asemenea manieră, încât nici una dintre ele să nu aibă motiv, fie din invidie, fie de frică, să râvnească la posesiunile sau puterea celorlalte“.[52] Cu alte

cuvinte, religia și politica au fost întotdeauna – și au rămas – combinate. Colonizarea era în continuare justificată de motive religioase, regii au continuat să afirme că domneau cu binecuvântarea lui Dumnezeu, iar statele au continuat să poarte războaie religioase.

Drumul către dezbaterea de la mijlocul secolului al XVII-lea despre suveranitate fusese pavat cu zeci de ani mai devreme, de scrierile unor gânditori precum Jean Bodin, Giovanni Botero și Thomas Mun despre rolul statului în afacerile economice. Dar, deși optimiștii presupuneau în continuare că un interes comun pentru prosperitate avea să ducă la cooperare, progresul economic a dus adesea la o și mai mare violență. Descoperirile științifice și tehnologice care au sporit productivitatea economică au făcut ca armele să fie mai puternice, iar fortificațiile, mult mai complexe și mai sofisticate. Statele își permiteau acum armate permanente tot mai mari, dar și să-și subvenționeze aliații pentru a purta războaie în locul lor. De cele mai multe ori, consecința a fost impasul militar, însă unul produs cu costuri imense de oameni și materiale. „Ori de câte ori acest război se oprește“, comenta gânditorul economic englez Charles Davenant despre Războiul de nouă ani (1688–1977), „asta nu se întâmplă din voia taberelor opuse, care se urăsc reciproc, și nici din voia oamenilor care luptă pentru această dispută... ci fiindcă o parte a rămas fără bani.“[53] Și concurența economică a făcut ca statele să se confrunte pentru controlul zonelor maritime strategice, precum Canalul Mânecii, Kattegat, în Marea Baltică, și strâmtoarea Gibraltar, în Mediterana, precum și pentru regiuni bogate în comerț, producție sau resurse naturale, atât din Europa, cât și, din ce în ce mai mult, de pe tot globul.

Dezvoltarea de noi instrumente financiare și de credit a provocat și instabilitate, mai ales atunci când conducătorii, după cum adesea au făcut, s-au împrumutat dincolo de posibilitățile lor. Neplata datoriilor, deprecierea monetară și impozitarea excesivă au dus frecvent la tulburări sociale. În 1568, de exemplu, sfântul împărat roman, rămas fără bani, a încercat să mărească impozitele în Țările de Jos, provocând revolte care au dus la Războiul de 80 de ani. În 1618, o depreciere monetară și creșterea impozitelor i-au determinat pe furioșii politicieni din Boemia să-i arunce pe oficialii habsburgici pe fereastra sălii de ședințe, dând startul Războiului de 30 de ani. Chiar și cei implicați activ pe noile piețe financiare, precum José Penso de la Vega, un comerciant evreu spaniol din Amsterdamul de la

sfârșitul secolului al XVII-lea, considerau speculația drept „cea mai falsă și mai infamă afacere din lume“.[54]

Concurența economică a dat naștere mercantilismului, un sistem de politici guvernamentale protecționiste destinate construirii unei economii naționale puternice și păstrării unui echilibru comercial pozitiv. Toate puterile importante, începând cu Spania și Portugalia, au înființat societăți comerciale care au primit monopoluri asupra comerțului din anumite colonii. Mercantiliștii englezi susțineau că propriile companii naționale de tranzacționare erau singura cale de a schimba o ordine economică nedreaptă și „de a repara nedreptatea spaniolă față de englezi, care, *contra ius gentium* [împotriva legii națiunilor], erau excluși din comerțul cu Indiile de Vest“.[55] În același timp, gânditori precum juristul John Selden promulgau noțiunea de *mare clausum* – „mare închisă“ – pentru a încerca să-i lase pe dinafară pe cei mai apropiați rivali comerciali ai Angliei în secolul al XVII-lea, olandezii. Alții – cum ar fi Thomas Mun, unul dintre cei mai importanți gânditori mercantiliști de la începutul secolului al XVII-lea, el însuși director al Companiei Indiilor de Est – susțineau că ar fi trebuit interzis importul tuturor bunurilor care era produse și pe plan intern.

Rezultatul acestor dezbateri a fost o multitudine de legi protecționiste – în Anglia, de exemplu, Actele de navigație din 1651 și 1673 impuneau ca toate schimburile comerciale către și dinspre coloniile de peste mări să fie făcute de nave engleze, în timp ce Actele Calico, din 1700 și 1721, interziceau toate importurile de bumbac în Anglia. Totuși, astfel de măsuri nu au făcut decât să aţâțe flăcările războiului european. După cum avertiza Jean Colbert, ministrul francez de finanțe din 1669, comerțul european „este asigurat de 20 000 de nave, iar acest număr nu poate fi mărit. Fiecare națiune se străduiește să aibă partea sa echitabilă și să le întreacă pe celelalte.“[56] Se pare că mercantilismul a fost un joc cu miză nulă.

Înălțarea şi prăbuşirea Habsburgilor

Secolele al XVI-lea și al XVII-lea au pregătit scena pentru politica modernă a puterilor europene. La începutul erei, continentul era dominat de Imperiul Habsburgic. Politica dinastiei de extindere imperială prin căsătorie a culminat cu Carol al V-lea (1519–1556), ale cărui posesiuni includeau Austria, Ungaria, Sfântul Imperiu Roman, Spania, Portugalia și Țările de

Jos, nemaivorbind de imensele colonii de peste mări. Întinzîndu-se în ambele emisfere, precum și în oceanele Atlantic, Pacific și Indian, Imperiul Habsburgic a fost – după cum se lăudau cu mândrie propagandiștii săi – primul „în care soarele nu apunea niciodată“.[57]

Franța însă considera expansiunea habsburgilor de-a lungul granițelor sale o amenințare majoră. Regele Francisc I a mers până la a-l descrie drept un imperiu malefic și era chiar pregătit să încheie alianțe cu Anglia protestantă și cu Imperiul Otoman islamic pentru a lupta cu acesta.[58] După ce Carol al V-lea a împărțit imperiul într-o parte spaniolă, condusă de către fiul său Filip al II-lea, care era catolic convins, și o parte austriacă, guvernată de Ferdinand I, fratele și succesorul său ca sfânt împărat roman, regii Franței au profitat de ocaziile apărute pentru a încerca să slăbească hegemonia habsburgică.

Prima șansă a apărut în 1568, fiind reprezentată de începutul răscoalei populare de lungă durată împotriva guvernării spaniole din Olanda, cunoscută sub numele de Războiul de 80 de ani. Dar Filip al II-lea a ripostat prin incitare la război civil între catolicii și protestanții Franței. O altă șansă a fost Războiul de 30 de ani, care a început ca o revoltă împotriva stăpânirii habsburgice din Europa Centrală și de Nord și s-a extins ulterior, cuprinzând majoritatea puterilor continentului dintr-un anumit moment sau altul. În 1629, cardinalul Richelieu descria strategia franceză:

> Trebuie să fim permanent preocupați de oprirea ascensiunii Spaniei și, spre deosebire de acea națiune, al cărei obiectiv este să-și mărească dominația și să-și extindă granițele, Franța trebuie să se gândească doar la întărirea sa și la construirea și deschiderea porților pentru a intra în statele vecinilor săi, ca să le poată salva de opresiunea Spaniei atunci când apare momentul.[59]

În acest scop, Franța a subvenționat marea alianță antihabsburgică a statelor protestante, în frunte fiind războinicul suedez regele Gustav Adolf, iar, în cele din urmă, a pus ea însăși mâna pe arme, înainte ca epuizarea să aducă toate părțile la masa negocierilor din Westfalia, în 1648. Deși războiul a luat adesea aspectul unui conflict religios între catolici și protestanți, în realitate a fost o luptă pentru stăpânirea politică a Europei. În final, fără îndoială, habsburgii au ieșit mai slăbiți față de cum fuseseră în 1618, însă Franța a beneficiat de pe urma războiului. Dar teama față de creșterea puterii

Franței apăruse încă din timpul Conferinței din Westfalia, unde Suedia, Olanda, Austria și Spania au încheiat acorduri bilaterale între ele.

Încheierea oficială a Războiului de 30 de ani nu a adus pacea în Europa. La câțiva ani după Pacea din Westfalia, principalele națiuni comerciale ale continentului, Anglia și Olanda, erau în război, Portugalia se lupta să-și obțină independența față de Spania, iar Suedia se lupta cu celelalte puteri nordice pentru supremație asupra Balticii. Sub pretextul eliberării Europei de sub jugul habsburgic, Franța continua războiul cu Spania și depunea eforturi repetate pentru a desprinde statele germane aflate de-a lungul Rinului, pe cele din Italia de Nord și provinciile Flandrei de Sfântul Imperiu Roman. Totuși, potențialii beneficiarii ai acestui altruism francez erau departe de a fi încântați de asta. „Franța are o fire agitată și abia dacă poate fi suportabilă de la distanță“, scria un pamfletar olandez. „În lumina rece a zilei, Franța urmărește expansiunea regatului său și a catolicismului, iar, în cele din urmă, chiar obținerea demnității imperiale“, avertiza un diplomat elvețian.

În 1659, Franța și Spania s-au înțeles în sfârșit să facă pace. În schimbul căsătoriei cu fiica lui Filip al IV-lea al Spaniei și a unei zestre substanțiale, Ludovic al XIV-lea al Franței avea să renunțe al pretențiile asupra Flandrei. Dar neplata zestrei prințesei a oferit Franței pretextul de a încerca să pună mâna în schimb pe Olanda spaniolă. Acest lucru a declanșat o jumătate de secol de conflicte – Războiul de Devoluție (1667–1668), Războiul olandez (1672–1678), Războiul de nouă ani (1688–1697) și Războiul de Succesiune Spaniolă (1701–1714) – în care alianțele schimbătoare ale puterilor europene s-au luptat să domolească ambițiile franceze. O fi fost Ludovic al XIV-lea cunoscut drept „Regele Soare“, datorită splendorii orbitoare a curții sale, dar, dincolo de suprafața strălucitoare, vistieria era tot mai goală. La moartea lui Ludovic, în 1715, Franța, supraîmpovărată financiar, nu mai reprezenta o amenințare, dar se rupsese echilibrul fragil al puterii. O încetare completă și de durată a conflictului era însă o cu totul altă problemă.

De la mijlocul secolului al XVI-lea, diferitele state din jurul Mării Baltice se angajaseră într-o serie de „războaie nordice“ pentru controlul teritoriilor din regiune și a profitabilului lor comerț cu resurse naturale. Odată cu alți pretendenți slăbiți de Războiul de 30 de ani, Rusia a văzut ocazia de a-și arăta mușchii. În timpul dinastiei Romanov, care a ajuns pe tron în 1613, anarhia care cuprinsese tot teritoriul a fost eliminată lent, iar o oarecare ordine a fost instaurată. Primul semn real al puterii s-a văzut cu ocazia

Războiului ruso-polonez din 1654–1667, când Rusia a obținut câștiguri teritoriale semnificative în Ucraina. În 1686, când Rusia și Polonia–Lituania au semnat alianța cunoscută ca Tratatul de pace perpetuă, termenii săi au demonstrat, în mod clar, că țaratul era partenerul principal. În 1700, țarul Petru cel Mare (1682–1725) s-a simțit suficient de puternic pentru a contesta supremația Suediei asupra Balticii. În urma decisivei victorii de la Poltava, în 1709, Rusia a pus stăpânire pe teritoriile suedeze din Estonia, Letonia și Finlanda. Când războiul s-a încheiat, în 1721, dominația Suediei în Marea Baltică se sfârșise.

Petru cel Mare a făcut din Imperiul Rus puterea de frunte din Europa de Nord și de Est. De asemenea, a profitat de slăbirea puterii safavizilor, după cum am văzut, pentru a anexa o mare parte din fostul lor imperiu, regiunea Caucazului și a Mării Caspice. În plus, și-a construit o capitală complet nouă – orașul Sankt Petersburg, situat în mod strategic pe țărmul Mării Baltice –, a adus constructori de nave din Olanda, pentru a face o flotă modernă și puternică, a înființat propria companie comercială și a adoptat politici mercantiliste, pentru a încerca să consolideze economia rusă. Petru a fost brutal în impunerea reformelor al căror scop era occidentalizarea, dar aspira să fie un monarh european luminat, egal cu orice rege al Franței sau împărat habsburgic. La fel cum „romanii își laudă primii doi cezari, Romulus și Numa, că unul prin război, iar celălalt prin pace au întărit patria, sau ca în istoria sacră, când David prin arme, iar Solomon prin politică au creat o bunăstare binecuvântată pentru Israel“, scria marele teolog ortodox Feofan Prokopovici, „în cazul nostru ambele au fost realizate doar de Petru. Pentru noi, el este Romulus și Numa, David și Solomon – Petru singur.“[60]

Însă Rusia nu era singură, în acea perioadă apărând o a doua putere în ascensiune în regiune, Prusia. Statul își avea originea în 1618, când electorul de Brandenburg moștenise ducatul Prusiei. Cu teritoriile sale împărțite între regiunea din jurul Berlinului și zona din jurul Königsbergului (Kaliningradul modern), prioritatea primilor săi conducători a fost consolidarea geografică. Electorul Frederick Wilhelm a profitat de ocaziile oferite de Războiul de 30 de ani, folosind subvenții franceze pentru a înființa o armată permanentă și a-i asimila pe unii dintre vecinii săi mai mici epuizați de război. „Cu siguranță, alianțele sunt bune, dar o forță proprie pe care să te poți baza cu încredere este și mai bună“, scria el în 1667. „Un conducător nu este tratat cu respect decât dacă are propriile trupe și resurse.“[61]

Pentru a consolida statutul și securitatea Prusiei, în 1701, succesorul lui Frederick Wilhelm a obținut aprobarea internațională pentru a deveni din electorat al Sfântului Imperiu Roman un regat, aceasta fiind recompensa pentru contribuția pe termen lung a Prusiei la diverse coaliții antifranceze. Chiar dacă Prusia era acum cel mai mare stat german după Austria habsburgică, doar diplomația nu a fost considerată suficientă. Respectând învățăturile omonimului său elector, regele Frederick Wilhelm I (1713–1740) a extins armata într-o asemenea măsură, încât Voltaire – cel puțin așa spune povestea – comenta ironic: „În vreme ce unele state au o armată, armata prusacă are un stat“. Pentru a supraviețui și mai ales pentru a înflori, Prusia trebuia să devină un regat de fier. „Este de datoria unui conducător cu teamă de Dumnezeu“, declara Frederick Wilhelm, „să reprime și să nu tolereze templul satanei, adică amante, opere, comedii, balete și măști.“[62]

Epoca Renașterii europene, a descoperirii globale și științifice, nu a fost o epocă de aur, ci, așa cum spunea Rubens, a rămas, în mod inerent, o „epocă a fierului“.[63] „Nici măcar un turc nu ar putea fi atât de crud, încât să le dorească creștinilor o nenorocire mai mare decât suferința pe care și-o provoacă reciproc“, se plângea Erasmus la începutul anilor 1500. În 1562, artistul flamand Pieter Bruegel cel Bătrân și-a pictat viziunea apocaliptică despre *Triumful morții.* Cu armate care se luptă într-un peisaj sfâșiat de război, cu clădiri în ruine și mormane de cadavre cuprinse de flăcări la orizont, mesajul tabloului părea să fie că un asemenea conflict nu cruța pe nimeni, bogat sau sărac. Trei sferturi de secol mai târziu, Rubens exprima tragedia Războiului de 30 de ani în capodopera sa de coșmar *Ororile războiului* (1638). În Anglia, filosoful Thomas Hobbes și-a scris cunoscuta teză politică *Leviatanul* (1651) pe fundalul unui război civil care a dus la executarea regelui țării. Pentru a scăpa de vieți care erau în mod natural „urâte, brutale și scurte“, cerea Hobbes, omenirea trebuia să se supună statului de drept sub forma unei monarhii absolute.

Dar evenimentele ulterioare din Marea Britanie au sugerat că teoria lui Hobbes era posibil să nu fie întru totul corectă. Așa-numita Revoluție Glorioasă, din 1688, a introdus cadrul monarhiei constituționale care, în privința principiilor sale fundamentale, avea să se dovedească de durată și să aibă ca efect transformarea treptată a guvernului Angliei, Scoției și Irlandei din trei monarhii personale conectate superficial printr-un suveran comun într-un stat unic, cu administrare centrală. Deși rebeliuni sporadice aveau să

izbucnească în Scoția și Irlanda în secolul al XVIII-lea, aceste schimbări au dus la începutul unei îndelungate epoci de pace pe plan intern. De asemenea, au stabilit contextul care avea să permită Marii Britanii – care a fost mult timp o putere periferică – să ajungă în fruntea rivalilor săi europeni și să ocupe centrul scenei globale.

Explozia

Între 1500 și 1750, Europa era încă departe de a fi centrul puterii mondiale. Colonizarea inițială a Americii, a Africii și a unor părți din Asia o fi părut o extraordinară explozie de energie, ambiție și violență pentru europenii de la acea vreme, dar, în realitate, acea putere era modestă în comparație cu puterea celor trei imperii islamice – Otoman, Safavid și Mogul – și a dinastiei chineze Qing. Deși conflictele europene din acea perioadă au fost incontestabil dezlănțuite, arena principală a competiției marilor puteri era în Asia. Acolo, cauzele luptei erau prea puțin diferite de cele din secolele anterioare, și anume dorința de creștere a securității prin controlul porților către zonele centrale imperiale, dezvoltarea comerțului și sporirea profitului.

Mercantilismul – politica de intervenție a statului pentru protejarea și dezvoltarea comerțului – era în plină aplicare în toată lumea. Otomanii încercau să controleze comerțul în Mediterana, safavizii se străduiau să stimuleze exportul de mătase, mogulii își protejau industria textilă, iar conducătorii europeni acordau monopoluri profitabile companiilor comerciale naționale. Majoritatea puterilor aveau ambiția de a fi la fel de importante pe mare. Cu toate acestea, în privința mobilității maritime, puterea conectivă europeană începea să se impună fără drept de apel.

La fel ca în epocile trecute, războaiele au continuat să fie purtate pentru a împiedica alte state să devină prea puternice. În Europa, de exemplu, mai întâi habsburgii, apoi francezii s-au confruntat cu coaliții formate pentru a le potoli ambițiile expansioniste. Dar și slăbiciunea provoca agresiune. Ming a încercat să se ascundă în spatele Marelui Zid proaspăt consolidat, dar, întrucât împăratul a devenit incapabil să guverneze, la curte s-a instalat haosul, iar greutățile au stârnit tulburările sociale, astfel că Manchu a profitat de șansa de a prelua imperiul. Slăbiciunea safavizilor a permis forțelor ruse inferioare numeric să distrugă dinastia și tot slăbiciunea le-a permis coloniștilor europeni să distrugă regate în America, Africa și Oceanul Indian.

Toate aceste campanii erau justificate de fervoarea religioasă, de un simț arzător al superiorității morale și culturale și de convingerea că binecuvântările civilizației și ale armoniei erau dăruite unei lumi de barbari ignorați, chiar dacă conducătorii au început să fie stăpâniți de ideea interesului național, iar diplomații au elaborat principiile suveranității naționale. Se subînțelegea însă că adevărata suveranitate rămânea rezervată celor puternici.

OCEANUL ARCTIC
Suedia
Danemarca
Olanda
Prusia
Polonia-Lituania
Rusia
Franța
Spania
Imperiul Otoman
Georgia
Imperiul Otoman
Maroc
Ibieni
tuaregi
IMPERIUL SAFAVID
IMPERIUL MOGUL
Qing
Joseon
Japonia
Marethа
Goa
Mysore
Burma
Vietnam
Champasak
Cambodgia
OCEANUL ATLANTIC
OCEANUL PACIFIC
Capul Verde
Ethiopia
Maldive
Fernando Po
São Tomé
Angola
Bantu
Lunda
OCEANUL INDIAN
OCEANUL PACIFIC
OCEANUL DE SUD
Lumea în jurul anului 1750
Posesiuni britanice
Posesiuni franceze
Posesiuni portugheze
Posesiuni olandeze
Posesiuni spaniole

HANATUL BUHARA
AFGHANISTAN
IMPERIUL SAFAVID
Kabul
CAŞMIR
Qandahar
Lahore
Indus
Delhi
Fatehpur Sikri
Agra
Gange
Patna
ASSAM
Calcutta
DECCAN
Bombay
Golful Bengal
HYDERABAD
Marea Arabiei
BIJAPUR
Goa
Calicut
Madras
OCEANUL INDIAN
Imperiul Mogul 1605–1707
Imperiul Mogul până în 1605
Imperiul Mogul până în 1707
0 100 200 300 kilometri

CAPITOLUL 13. SUPREMAȚIA OCCIDENTULUI **(1750–2000 d.Hr.)**

Secolul al XVIII-lea a fost martorul unui avânt al progresului european la o scară nemaivăzută până atunci. Propulsați de motoare cu aburi, susținuți de o putere de foc inegalabilă, incitați de concurența pentru statut și piețe externe și ajutați de dominația mărilor și a oceanelor, europenii au devenit de neoprit. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, o mare parte a lumii fusese colonizată și chiar și cele mai mari puteri scăpate deocamdată de stăpânirea europeană – imperiile Otoman și Qing – se clătinau. În 1900,

aproximativ 1,6 miliarde de oameni trăiau pe planetă. Circa 280 de milioane locuiau în Europa de Vest și Centrală, dar acele țări europene guvernau cel puțin 425 de milioane de persoane în coloniile lor.[1] Aceste procente probabil că nu sunt ieșite din comun, după cum n-a fost nici violența cu care s-a produs expansiunea. Multe țări mici cuceriseră imperii vaste și nu dăduseră dovadă de milă. Cu toate acestea, niciodată nu se întâmplase atât de rapid și pe o scară atât de largă. Eterna ambiție a imperialismului fusese industrializată și globalizată.

Din cei 280 milioane de europeni, doar o mică elită deținea frâiele puterii. Până în secolul XX, majoritatea europenilor trăiau în sărăcie, lucrau în condiții periculoase, nu aveau aproape nici un drept politic și riscau să fie închiși sau uciși dacă cereau o viață mai bună. După cum ironic scria Charles Dickens în 1859: „Erau cele mai bune vremuri, erau cele mai rele vremuri“.[2] Adevărata descoperire a democrației și a bunăstării europene s-a produs abia când dominația imperialistă asupra continentului a intrat într-un declin accentuat, după cele două războaie mondiale (1914–1918 și 1939–1945). Supremația sa globală a fost preluată de Uniunea Sovietică și Statele Unite ale Americii, acestea din urmă devenind victorioase la finalul Războiului Rece (1947–1991). Statele Unite au ocupat scena centrală, ca altă putere excepționalistă care se angaja să fie o forță a binelui. Poziția sa geografică, cu două oceane care o despărțeau de emisfera de est, presupunea o conducere mai indirectă, de exemplu, prin dezvoltarea unui potențial fără egal în privința puterii aeriene și maritime, prin dominarea tehnologiei digitale și a comunicațiilor și prin dirijarea economiei globale. Dar cu cât Statele Unite au dobândit mai multă putere, cu atât mai mult au cedat tentației de a o folosi.

Ceea ce a făcut această epocă cu adevărat diferită de cele anterioare a fost progresul economic imens. Răspândirea treptată a industrializării a făcut veniturile să crească mai repede decât oricând înainte, populația să se mărească, comerțul internațional să se extindă, iar mobilitatea să crească. Dacă producția pe cap de locuitor, la o valoare constantă a dolarului, a crescut cu aproximativ 100 de dolari între 1500 și 1800, între 1800 și 2000 a crescut cu peste 5 000 de dolari.[3]

Acesta a fost idealul Iluminismului european pus în practică – omul folosindu-și inteligența pentru a modela lumea din jurul său. Dar celălalt mare ideal al Iluminismului a fost realizat mult mai puțin, și anume ca omul

rațional să vadă succesul altora ca pe o oportunitate, și nu ca o amenințare, și să concureze prin mijloace pașnice, în loc să recidiveze în privința războiului. Drept urmare, progresele din această perioadă au avut loc între cele două războaie extrem de distructive, războaiele purtate cu aceeași ingeniozitate care revoluționase domeniile industriei, ale științei și ale medicinei.

Abundență prolifică

În emisfera de est, ascensiunea Europei a eclipsat mai întâi și apoi a contribuit la declinul unora dintre cele mai mari puteri ale acesteia. Imperiul Mogul a fost unul dintre primele care s-au prăbușit. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, de zeci de ani țărilor europene li se permisese să aibă centre comerciale sau fabrici pe coastele Asiei de Sud. Dar au vrut mai mult. Compania britanică a Indiilor de Est, de exemplu, declara război conducătorilor locali moguli ori de câte ori aceștia refuzau să-i permită un acces mai mare în interior. În 1757, forțele sale mult mai numeroase și mult mai bine înarmate au obținut o victorie decisivă în Bătălia de la Plassey, ceea ce a dus la obținerea controlului asupra celei mai bogate provincii a mogulilor, Bengalul. Pe parcursul secolului următor, conducătorii indieni au continuat să reziste înaintării treptate pe britanicilor pe subcontinent. În 1858, după ce peste 100 000 de oameni au fost uciși în marea rebeliune cunoscută în mod tradițional sub numele de Rebeliunea Indiană (sau Răscoala șipailor, 1857–1858), guvernul britanic a preluat administrarea Rajului de la Compania Indiilor de Est. Odată cu inaugurarea stăpânirii coroanei, dinastia mogulă – de mult timp, o umbră a măreției sale anterioare – s-a stins oficial.

Celelalte puteri care au intrat în declin au fost succesorii dinastiei safavide din Persia și Imperiul Otoman. Noii conducători ai Persiei erau puternic presați de puterea tot mai mare a Imperiului Rus. Un celebru dicton atribuit țarinei Ecaterina cea Mare (1762–1796) rezumă clar politica expansionistă a Rusiei: „Nu am cum să-mi apăr granițele altfel decât extinzându-le“.[4] În 1783, Tratatul de la Gheorghievsk a obligat Georgia să accepte protectoratul rus, în locul dependenței sale inițiale de Persia. În 1828, șahul persan a trebuit să accepte Tratatul de la Turkmenciai, care era și mai umilitor. Rusia a câștigat ultimele regiuni din Caucaz care încă nu

erau sub controlul său, a primit o mare indemnizație și i s-a garantat acces gratuit pentru comercianții săi în toată Persia.

Între timp, dorința Rusiei de a controla regiunea Mării Negre și de a dobândi acces la Marea Mediterană a determinat-o să sprijine rebeliunile izbucnite în Imperiul Otoman oriunde îi era de ajutor să-și atingă aceste obiective. Însă când Franța a incitat la revoltă în Egiptul otoman, în mod oportunist, rușii au încheiat cu turcii Tratatul de la Hunkar Iskelesi, în 1833. În schimbul ajutorului militar rus, otomanii au promis că vor închide Dardanelele pentru navele de război străine, după cum dorea Rusia. Dar, când Rusia și-a reluat strategia de anexare a teritoriilor otomane din Balcani, sultanul a devenit din ce în ce mai dependent de sprijinul militar și financiar al puterilor europene occidentale, care încercau să-și mențină propriul echilibru al puterii cu Imperiul Rus.

Tot Europa a declanșat decenii de frământări în ceea ce încă mai era cel mai bogat și mai populat imperiu din lume, China. În timpul dinastiei Qing, Imperiul Chinez ajunsese la cea mai mare întindere și domnea peste o treime din populația globală.[5] „Cerul ne-a lăsat această vastă sălbăticie“, explica Wei Yuan, teoreticianul politic de la începutul secolului al XIX-lea.[6] Deși unii strategi au propus stabilirea unor granițe clar definite și apărate, alții, cum ar fi împăratul Qianlong (1735–1796), care a condus Imperiul Qing în perioada sa de apogeu, au considerat că expansiunea era cea mai bună apărare. „Cum adică «interiorul și exteriorul» sunt divizibile?“ întreba el retoric.[7]

> Încă din cele mai vechi timpuri, modul de guvernare a țării a fost acela de a gestiona afacerile civile, implicând-ne simultan în treburile militare. Într-adevăr, soldații pot să nu fie mobilizați vreme de 100 de ani, dar nu li se poate îngădui nici măcar o zi în care să nu se instruiască. Deși statul are parte de pace de o lungă perioadă de timp, pregătirea militară trebuie să rămână o prioritate maximă.[8]

Așadar, dorința chinezilor de a domina și de a civiliza alte popoare nu a fost foarte diferită de părerea imperialiștilor europeni.

Cu toate că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, producția Chinei pe cap de locuitor era doar jumătate din cea a Europei de Vest, economia sa a rămas cea mai mare din lume. În 1793, acest lucru a determinat Marea Britanie să-l abordeze pe împăratul chinez și să-i propună relații comerciale mai

strânse. Lordul Macartney, ambasadorul britanic, i-a adus împăratului Qianlong un model de motor cu aburi, în timp ce chinezul se aștepta ca Macartney să cadă în genunchi și să-i ofere tribut.[9] Delegația britanică a fost concediată cu o scrisoare de la împărat către regele britanic. „Imperiul nostru celest posedă toate lucrurile într-o abundență prolifică și nu îi lipsește nici un produs între propriile granițe“, se zicea în aceasta. „În cazul în care vasele voastre vor ajunge la țărm, comercianții voștri nu vor primi niciodată permisiunea să debarce sau să locuiască acolo, ci vor fi expulzați instantaneu. În această eventualitate, comercianții voștri barbari vor fi făcut degeaba o călătorie lungă.“[10]

La scurt timp după aceea, britanicii au încercat o altă tactică – să se folosească de dependența chinezilor de opiul importat din India. Căutând să reducă deficitul comercial cu China, au descoperit că opiul produs în India era cam singura marfă pe care o puteau oferi, fiindcă cererea chineză era mare. Încercările împăratului de a opri distructivul comerț au fost respinse violent de britanici, în cele două Războaie ale Opiului (1839–1842 și 1856–1860), care s-au încheiat cu concesii teritoriale și comerciale impuse chinezilor învinși. „Guvernul Qing deja devenea slab și decadent“, comenta istoricul Liang Qichao. „Întreaga națiune a fost amețită de bucuria păcii.“[11] Distrugerea deliberată a Palatului de Vară al împăraților chinezi, aflat lângă Beijing, de către britanici și aliații lor francezi, în 1860, ca represalii pentru uciderea prizonierilor europeni, a simbolizat un moment hotărâtor în lunga epocă a instabilității chineze dintre 1839 și 1949, o perioadă nefericită, pe care China o numește și astăzi „secolul umilinței“. În timp ce Imperiul Qing se prăbușea, Europa a ajuns să domine poate nu întreaga lume, dar cel puțin întreaga emisferă de est.

Franța *versus* Marea Britanie

În 1761, filosoful francez Jean-Jacques Rousseau și-a scris propunerile pentru a pune capăt războaielor europene pentru totdeauna. Toate puterile trebuiau să se unească într-un sistem cu o religie comună, o lege comună, obiceiuri comune, comerț comun și un fel de echilibru care să împiedice un stat să le supere prea ușor pe celelalte.[12] Mulți gânditori britanici – de la economistul Charles Davenant și polemistul Daniel Defoe la filosoful David Hume – și-au exprimat în mod similar speranțele de obținere a

armoniei europene printr-o combinație între comerț și echilibrul de putere. Marele economist liberal Adam Smith a mers mai departe, argumentând în *Avuția națiunilor* (1776) că sporirea belșugului unei națiuni vecine era mai puțin o amenințare politică și mai mult o ocazie de comerț. „Cum un om bogat este probabil să fie un client mai bun pentru oamenii harnici din vecinătatea sa decât un sărac, la fel este și o națiune bogată.“[13]

Pentru un scurt moment, când Tratatul de la Paris a pus capăt Războiului de șapte ani (1756–1763), a părut că optimismul acestor intelectuali se va confirma. Războiul fusese primul război mondial adevărat: două coaliții, conduse de Marea Britanie pe de o parte și de Franța de cealaltă parte, luptaseră în Europa, America și Asia, ucigând peste un milion de oameni. În primul articol al tratatului, semnatarii au fost de acord că „Va exista o pace creștină universală și perpetuă, pe mare, ca și pe uscat“.[14] Dar presupunerile pe care se baza optimismul lui Rousseau și al celorlalți au fost șubrede de la bun început. Tratatele anterioare, precum cel care pusese capăt Războiului de Succesiune Spaniolă, în 1713, fuseseră și ele fondate pe aceleași principii ale păcii universale, prieteniei reciproce și echilibrului puterii.[15]

Cerneala de pe Tratatul de la Paris încă nu se uscase bine când statele Europei Centrale au început un nou război cu Rusia, în vreme ce Franța și Olanda și-au continuat eforturile de subminare a guvernării britanice în America de Nord. La fel cum străvechiul șef de clan caledonian Calgacus denunțase imperialismul roman sau statele germane și provinciile olandeze respinseseră opresiunea fiscală, politică și religioasă a Imperiului Habsburgic, gânditorul radical Thomas Paine justifica revolta coloniilor americane împotriva Imperiului Britanic, în 1776: „Marea Britanie, cu o armată care îi pune în practică tirania, a declarat că are dreptul nu numai să ne taxeze, ci și «să ne silească în toate privințele», iar dacă silirea în acest mod nu este sclavie, atunci nu există sclavie pe pământ“.[16]

Cu toate că victoria americană în Războiul de Independență (1775–1783) a fost un eșec grav, Marea Britanie a rămas cea mai mare putere maritimă a Europei, puterea sa economică și încă vastele posesiuni din străinătate contrabalansând măreția principalei puteri terestre a continentului, Franța. Într-adevăr, Franța a suferit cel mai mult de pe urma numeroaselor războaie din secolul al XVIII-lea. Populația franceză era mai mare, dar producția pe cap de locuitor a scăzut la aproximativ jumătate din cea a Marii Britanii, deoarece motoarele cu aburi, mașinile de filat, furnalele cu cocs și

nenumărate alte invenții au condus cursa Revoluției industriale. În ciuda eforturilor ministrului de finanțe Jacques Turgot de a liberaliza economia franceză și de a controla cheltuielile guvernamentale, datoria publică a ajuns să fie copleșitoare, la fel și povara impozitării, în special asupra țăranilor. „Să mănânce cozonac!“ a fost presupusa soluție a reginei Maria Antoaneta la lipsa pâinii. Toate acestea în combinație cu guvernarea slabă a regelui Ludovic al XVI-lea și reticența lui de a-i pune pe bogați să plătească mai multe taxe i-au determinat pe cetățenii Parisului să înceapă Revoluția franceză, în iulie 1789. Spre comparație, Marea Britanie s-a dovedit mult mai rezistentă, mai ales datorită impozitării mai eficiente și a faptului că, spre deosebire de Franța, în urma pierderii majorității coloniilor din America de Nord, comercianții britanici au reușit să reia comerțul cu Statele Unite la scurt timp după revoluția din 1776.

Când Ludovic al XVI-lea a fost dus la ghilotină, în ianuarie 1793, secole de stăpânire absolutistă s-au sfârșit în Franța. Chiar și așa, Prima Republica și-a dorit răzbunare pentru înfrângerile franceze trecute, în ciuda necazurilor economice continue. În Paris s-au răspândit zvonuri că refugiații cu sânge albastru de la Londra conspirau cu puteri străine pentru a restaura monarhia burbonă. Dar, în vreme ce membrii mai agitați ai conducerii republicane cereau exportul revoluției, alții argumentau pentru un nou echilibru al puterii cu Marea Britanie, bazat pe anexarea franceză a Țărilor de Jos. „Imperiul vostru indian v-a permis să subvenționați toate puterile Europei împotriva noastră, iar monopolul vostru comercial v-a făcut să intrați posesia unei averi inepuizabile“, îi spunea un oficial francez unui diplomat britanic. „Prin apartenența la Franța, Belgia ar elimina ceea ce a fost sursa tuturor războaielor din ultimele două secole, iar cu Rinul ca graniță naturală a Franței s-ar asigura liniștea Europei pentru următoarele două secole.“[17] Pentru a apăra republica, prin recrutări în masă, a fost formată o nouă armată și trimisă la luptă împotriva Austriei, Olandei și Elveției. O primă intervenție britanică pentru păstrarea autonomiei Flandrei a eșuat în 1795, la fel și o a doua expediție, împreună cu Rusia, pentru a elibera Olanda, patru ani mai târziu. Coalițiile sponsorizate de Marea Britanie împotriva Franței au eșuat lamentabil, Rusia fiind distrasă de rivalitatea cu Austria, Prusia, cu Danemarca, iar Spania, cu Portugalia. În vreme ce francezii atacau Europa din inima sa, aliații Londrei se certau între ei la periferie. În 1798, omul de știință și exploratorul german Alexander

von Humboldt scria că războiul și politica opriseră totul, că „lumea este închisă“.[18]

În 1800, Franța căzuse sub vraja generalului său vedetă, geniul militar Napoleon Bonaparte. Guvernul britanic condus de William Pitt a încercat să contracareze expansionismul agresiv al lui Napoleon prin realizarea supremației navale, blocarea comerțului maritim cu Franța și sprijinirea financiară a noilor coaliții, pentru a purta război împotriva francezilor. Costul acestor strategii a fost imens, dar Pitt nu a regretat niciodată aceste cheltuieli. „Diminuarea prin toate mijloacele, pe care datoria mea mă va face să le adopt, a poverii suportate de oameni și înlăturarea acelei datorii prin care sunt asupriți reprezintă scopul suprem al guvernării mele“, explica Pitt în 1786. „Dar să fie bine înțeles că o anumită siguranță există atunci când ești puternic și capabil să te aperi, iar slăbiciunea și lipsa de prevedere sunt foarte probabil precursoarele războiului.“[19]

Între timp, Napoleon era frustrat din pricina incapacității sale de a împiedica Marea Britanie să cucerească coloniile franceze de peste mări. Mai târziu, el a numit-o „tirania mărilor“, recunoscând că războiul cu Marea Britanie avea să fie întotdeauna inevitabil, deoarece „este imposibil să fie pace mult timp în țară. Teritoriul Angliei a devenit prea mic pentru populația sa. Are nevoie de monopol asupra celor patru sferturi ale globului pentru a putea să existe. Războiul oferă acest monopol, pentru că dă Angliei dreptul de distrugere pe mare. Este protecția ei.“[20] În 1803, a propus o înțelegere cu Marea Britanie: „Dacă voi sunteți stăpânii mărilor, eu sunt stăpânul uscatului. Hai să ne gândim mai degrabă la unitate decât la război și vom controla după bunul plac destinul lumii.“[21] Ideea era să câștige timp pentru a scăpa de amenințarea reprezentată de dușmanii continentali ai Franței. La șase săptămâni după ce amiralul Nelson a anihilat flotele franceză și spaniolă la Trafalgar, în octombrie 1805, Napoleon a obținut marea sa victorie la Austerlitz, scoțând Imperiul Austriac din război.

Bătălia de la Austerlitz a dus și la dizolvarea oficială a Sfântului Imperiu Roman, în 1806, dar Napoleon își acordase deja onorurile imperiale cu doi ani în urmă. „Sunt un adevărat împărat roman“, declara el ulterior. „Aparțin rasei cezarilor, ba chiar a cel mai buni dintre ei, fondatorii.“[22] În 1806, artistul francez Ingres l-a pictat pe Napoleon așezat pe tronul său, ca un zeu roman, cu o coroană de lauri din aur pe cap, cu sceptrul lui Charlemagne în mână și cu un vultur imperial la picioare. Mulți germani îl consideraseră pe

Napoleon o contrapondere la stăpânirea habsburgilor – Goethe îl omagiase ca pe un semizeu, Beethoven îi dedicase o simfonie –, dar acum erau îngroziți că părea să fie succesorul habsburgilor.

Principalul aliat al Marii Britanii pe continent a devenit Imperiul Rus. Țarul Alexandru I a declarat lupta împotriva Franței drept război sfânt, numindu-l pe Napoleon opresorul Europei și dușmanul credinței ortodoxe. Dar când Napoleon a repetat tactica pe care o încercase cu Marea Britanie și a propus împărțirea lumii între Franța și Rusia, țarul a cedat ispitei și, în 1807, au făcut pace. Nici o parte nu și-a ținut promisiunile, iar relațiile s-au deteriorat până în 1812, când Napoleon a invadat Rusia. A fost o greșeală dezastruoasă. După cum nota un soldat din armata franceză: „Nu exista nici un spital pentru răniți, care au murit de foame, de sete, de frig și de disperare... bolnavii noștri... au fost lăsați singuri, și numai fețele albe de moarte și mâinile înțepenite se întindeau spre noi“.[23] Din cei peste 680 000 de oameni din marea armată a lui Napoleon care invadase Rusia, abia 20 la sută mai erau apți de luptă la sfârșitul campaniei. Tragedia rusă a pecetluit soarta lui Napoleon, întrucât celelalte puteri continentale s-au revoltat împotriva stăpânirii franceze. A fost învins decisiv în 1813, în Bătălia de la Leipzig, ceea ce a dus la abdicarea lui, iar, în cele din urmă, în 1815, și în Bătălia de la Waterloo, când a încercat să se întoarcă din exil.

Războaiele Revoluționare și cele Napoleoniene (1792–1802, 1803–1815) au dus la moartea a milioane de oameni și au schimbat harta politică a Europei. Totuși, în ciuda fundalului sângeros, gânditorii iluminiști nu au încetat niciodată să emită noi propuneri pentru pacea europeană. În 1795, filosoful german Immanuel Kant și-a publicat cunoscutul eseu „Pacea perpetuă“. El a cerut o ordine politică fără tratate secrete și armate permanente, ci fondată pe trei „articole definitive“, sau principii: republicanismul, în locul monarhilor beligeranți, o ligă a națiunilor și recunoașterea cetățeniei mondiale. După înfrângerea lui Napoleon, țările europene au concurat pentru superioritatea morală. Tratatul încheiat între Rusia și Prusia în 1813 dăduse tonul. „Va veni vremea când tratatele nu vor mai fi simple armistiții, când vor fi din nou încheiate cu acea credință religioasă, cu acea inviolabilitatea sacră care stă la baza stimei, a puterii și a păstrării imperiilor.“[24]

Congresul de la Viena

În perioada 1814–1815, Viena a găzduit cea mai mare conferință de pace organizată vreodată în Europa. A durat peste nouă luni și mai mult de 16 000 de delegați, corespondenți și ceea ce am numi acum lobbyiști au participat la deliberările sale. Plenipotențiari – miniștri cu responsabilitate deplină de a negocia – au combinat discuțiile oficiale cu conversații neoficiale și petreceri nesfârșite. Gazdele austriece au organizat banchete, baluri, partide vânătoare și plimbări cu sania, cu care ocazie mulgătoare olandeze au făcut balet pe gheață. Adesea, delegații au fost văzuți beți pe străzi, iar când unul dintre ei a fost întrebat ce progrese au fost făcute ca urmare a discuțiilor, el răspuns ironic: *Le Congrès ne marche pas: il danse*.[25] Responsabilul cu organizarea conferinței, ministrul austriac de externe Klemens von Metternich, a considerat că această abordare va facilita îmbunătățirea relațiilor diplomatice: „Limba se dezleagă, inima se deschide, iar nevoia de a fi înțeles te face adesea să ignori regulile calculului rece și sever“.[26] Omologul său britanic, vicontele Castlereagh, declara: „Avantajul acestui mod de a proceda este că îi tratezi pe plenipotențiari ca pe niște persoane, cu timpuriu și cuvenit respect“.[27]

Liderele războiului împotriva lui Napoleon – Rusia, Prusia, Austria, Marea Britanie și Spania – au format un comitet director pentru a se asigura că obiectivele lor de bază aveau să fie atinse. Acestea erau trei: restabilirea unei ordini europene multipolare, în care nici o putere să nu poată domina; asigurarea că disputele viitoare între state aveau să fie soluționate pașnic, prin conferințe diplomatice organizate în mod regulat; și împiedicarea apariției genului de revoluție care destabilizase mai întâi Franța, în 1789, iar apoi vechea ordine europeană.

Rezultatul Congresului de la Viena nu a semănat nici pe departe cu republicana pace perpetuă a lui Kant. În schimb, a sprijinit puterea capetelor încoronate ale Europei. Principalele învingătoare de la Viena au fost monarhiile absolutiste ale Rusiei, Prusiei și Austriei. Țarul Alexandru a primit cea mai mare parte a Poloniei și Finlandei. Suveranitatea prusacă a fost confirmată în jurul coridorului Danzig, precum și în porțiuni din Saxonia și Renania. Austria a fost despărțită de Prusia printr-o confederație germană nou-formată și i s-a acordat controlul asupra Tirolului, Lombardiei și Toscanei, precum și a porturilor strategice de la Marea Adriatică, precum

Trieste. În Franța, dinastia de Bourbon a revenit la putere, fiind însă ținută sub control de state-tampon precum Olanda, Elveția și Piemont. Marea Britanie și-a asigurat proprietatea permanentă a numeroaselor colonii pe care le dobândise în decursul Războaielor Napoleoniene, inclusiv Colonia Capului (Africa de Sud) și Ceylon (Sri Lanka). Garanția acestor decizii a fost o serie de aranjamente suplimentare între puterile principale, care au devenit cunoscute sub numele de Sistemul Congresului, sau Concertul European. Acestea au fost oficializate inițial de Rusia, Austria și Prusia, în cadrul Sfintei Alianțe, social conservatoare și politic reacționară. Aceasta a devenit Cvadrupla Alianță, când Marea Britanie i s-a alăturat, în noiembrie 1815, iar apoi, Cvintupla Alianță, când i s-a adăugat Franța, trei ani mai târziu.

Curând, Concertul European a fost pus la încercare. Când Prusia, Rusia și Austria au convenit să reprime o revoluție liberală din Napoli, în 1820, iar apoi, au susținut o intervenție franceză pentru a reprima o revoltă populară din Spania, în 1822, Marea Britanie s-a opus acestor acțiuni pe motiv că erau încercări flagrante de a obține influență în alte state, modificând astfel echilibrul puterii. Între timp, Revoluția franceză a continuat să-i inspire pe liberalii și naționaliștii din toată Europa. În 1830, independența Greciei față de Imperiul Otoman a fost recunoscută de către Marea Britanie, Franța și Rusia. În același an, regele francez a fost detronat, Belgia s-a retras din Olanda, războiul civil a continuat în Portugalia și au avut loc revolte în Italia și Polonia, la care Austria și Rusia au răspuns cu brutalitate.

Revoluțiile din 1848 au fost cele care au dat lovitura fatală Concertului European. Această „primăvară a națiunilor“, cum a fost numită, a cuprins aproximativ o duzină de țări europene. Protestatarii au cerut libertăți civile mai mari și sfârșitul stăpânirii imperiale. Aceste răscoale populare au fost exploatate politic de către marile puteri. Franța a susținut o revoluție italiană împotriva Austriei. Prusia i-a sprijinit pe rebelii germani din Schleswig-Holstein împotriva guvernării daneze. Revoluțiile au fost înăbușite de imperiile Rus și Austriac, dar țarul și împăratul au avut păreri diferite în privința modului de gestionare a tulburărilor din Polonia și Ungaria. În plus, revoltele din Imperiul Otoman în curs de descompunere au provocat răspunsuri conflictuale din partea Rusiei, a Franței și a Marii Britanii. Marea Britanie a dorit să evite cu orice preț ca Rusia să-și stabilească o prezență navală în estul Mediteranei.

Noul împărat francez, Napoleon al III-lea, era hotărât să-și sporească prestigiul devenind protectorul creștinilor din Țara Sfântă și trimițând o navă de război în Marea Neagră. Acest lucru l-a înfuriat pe țar, care a răspuns trimițând un mic contingent în Moldova, în 1853. Chiar dacă Franța și Marea Britanie au preferat o soluționare diplomatică a crizei din Balcani, otomanii au obținut sprijinul lor pentru măsuri mai drastice și au declarat război Rusiei. Pasiunile antiruse fiind inflamate, nu a mai existat nici o cale de întoarcere. În 1854, o coaliție de aproape un milion de soldați, în special otomani, francezi și britanici, s-a bătut cu armata rusă în regiunea Mării Negre. Războiul Crimeii (1853–1856) a fost primul război industrial din Europa. Artileria de rază lungă a fost trimisă în luptă, iar aprovizionarea se făcea pe linie de o cale ferată militară construită în acest scop. Până la sfârșitul războiului, pe care Rusia l-a pierdut, aproape o jumătate de milion de soldați au murit, în mare parte din cauza bolilor.

Prusia a stat deoparte pe tot parcursul Războiului Crimeii și s-a concentrat pe dezvoltarea sa economică. Parțial datorită investițiilor britanice, Prusia a devenit țara cu cea mai rapidă industrializare de pe continent. Siemens a contribuit la dezvoltarea telegrafului, Bayer, la producerea aspirinei, iar Krupp, a armamentului. Statele germane mai mici au fost incluse într-o nouă uniune vamală, condusă de Prusia, și unite treptat printr-o o rețea de căi ferate prusace. Dar nu a fost suficient. În 1862, noul premier prusac, Otto von Bismarck, a declarat că poziția Prusiei în Germania nu va fi determinată de promulgarea valorilor liberale, ci de puterea sa militară: „Marile întrebări ale zilei nu vor fi soluționate prin discursuri și decizii luate cu majoritate, ci cu sânge și fier“.[28] Prusia și-a dorit unitatea germană, dar sub propria conducere.

În timp ce Marea Britanie, Franța și Rusia încă își lingeau rănile după Războiul Crimeii, iar Imperiul Austriac se confrunta cu o altă rebeliune pe domeniile sale italiene, Bismarck a făcut ce a vrut. În 1864, a provocat o nouă criză în Schleswig-Holstein. Austria a încercat din nou să oprească imixtiunea prusacă în Schleswig-Holstein, dar, de data aceasta, a fost complet învinsă datorită forțelor armate prusace mult mai mobile și mai bine comandate. Victoria Prusiei a dus la înființarea Confederației Germaniei de Nord, în 1867. Cu numele, era un stat federal format din peste 20 de regate, ducate, principate și orașe libere, în realitate, era un instrument al hegemoniei prusace. Alarmată de amenințarea la adresa

echilibrului puterii europene reprezentată de ambițiile Prusiei de a unifica Germania, în 1870, Franța s-a mobilizat împotriva acesteia. A fost rapid copleșită de înaintarea prusacă rapidă, Napoleon al III-lea a fost capturat, iar Parisul, ocupat. În 1871, în timp ce Franța se afunda din nou în revoluție și republicanism, nașterea Imperiului German a fost proclamată de Bismarck în Sala Oglinzilor de la Versailles.

Victoria din 1871 a făcut ca Germania să devină cea mai importantă putere continentală a Europei. Dar Bismarck se temea că asta ar putea duce la o prea mare încredere în sine și la o expansiune exagerată. Încercând să prevină pericolele triumfalismului german, a refuzat să recunoască ziua predării Franței ca sărbătoare națională, a invitat Austria și Rusia să restabilească Sfânta Alianță și a facilitat noi conferințe și inițiative diplomatice pentru rezolvarea viitoarelor conflicte europene pe cale pașnică. În ciuda asigurărilor sale că Germania era acum o putere matură, următoarea generație de lideri politici a fost departe de a fi satisfăcută. În 1897, noul kaizer, Wilhelm al II-lea, a pus la cale căderea lui Bismarck. Doi ani mai devreme, Bismarck avertizase: „Prăbușirea se va produce dacă lucrurile vor continua așa“.[29] Acum, oferea un ultim sfat:

> Ar trebui să facem tot ce putem pentru a alunga sentimentul rău, născut din ascensiunea noastră în poziția de mare putere reală, prin folosirea onorabilă și pașnică a influenței noastre, și astfel să convingem lumea că o hegemonie germană în Europa este mai utilă și mai puțin partizană și, de asemenea, mai puțin dăunătoare pentru libertatea altora decât cea a Franței, a Rusiei sau a Angliei.[30]

Ascensiunea Germaniei

În ciuda sfatului dat de Bismarck, fricțiunile dintre puterile europene s-au intensificat în deceniile următoare unificării Germaniei. Revanșismul clocotea în Franța ca urmare a înfrângerii sale din 1871 și a compensațiilor care trebuiau plătite. Rusia a continuat să nu aibă încredere în nici una dintre celelalte puteri europene, care i-au întors complimentul. Austria, care considera Balcanii ca parte a sferei sale de influență, s-a înfuriat din pricina prezenței tot mai mari a Rusiei în regiune, după ce acesta din urmă a învins Imperiul Otoman acolo, în 1878. Iar Marea Britanie privea cu neîncredere

orice activitate a Rusiei care o aducea mai aproape de Mediterana. Pe de altă parte, Franța s-a ciocnit cu regatul recent unificat al Italiei în privința Africii de Nord. Totuși, principala sursă de tensiune părea să fie invidia față de marele Imperiu Britanic. Deși, până în anii 1890, Marea Britanie și-a dezvoltat imperialismul mai ales indirect, prin intermediul protectoratelor, în locul coloniilor oficiale, și continua să pledeze pentru comerțul liber cu alte puteri, ambițiile imperiale ale Franței, Germaniei și Rusiei au dus la conflicte tot mai frecvente cu Regatul Unit.

Această competiție se referea parțial la statut și parțial la interese economice. Revoluția industrială a dus la creșterea cererii de materii prime. Întrucât producția economică a Europei de multe ori creștea mai repede decât cererea internă, profiturile au ajuns să fie sub semnul întrebării. Acest lucru a dus la protecționism și a stârnit o cursă în căutare a piețelor de export și a ocaziilor de a investi mai profitabil capitalul.[31] În 1902, economistul englez J.A. Hobson s-a referit la supraproducție ca fiind „rădăcina pivotantă a imperialismului“.[32] La fel cum britanicii creaseră artere comerciale imperiale în Africa și Asia, francezii au început să construiască căi ferate în Senegal, iar germanii, în Imperiul Otoman, în timp ce Statele Unite s-au alăturat și ele luptei pentru piețe. Acest imperialism motivat economic a dus la numeroase războaie minore și la moartea a nenumărați tineri din țări aflate departe.

În 1880, Oscar Wilde, poetul irlandez de 26 de ani, deplângea prețul plătit de imperiu:

> Val și vânt sălbatic, și țărm străin
> Au floarea pământului englez,
> Buze pe care buzele tale nu le vor mai săruta,
> Mâini care nu vor strânge niciodată mâna ta.
>
> Ce profit acum am legat
> Întreaga lume rotundă cu plase de aur,
> Dacă este ascuns în inima noastră este găsit
> Grija care îmbătrânește niciodată?
>
> La ce ne folosește că am cuprins
> Întreaga lume rotundă în plase de aur,
> Dacă ascunsă în inima noastră se află

Durerea care nu va conteni niciodată?[33]

Bernhard von Bülow, secretarul german de externe, a rezumat mai dramatic situația, într-un discurs adresat Reichstagului, în 1899:

> Creșterea rapidă a populației noastre, dezvoltarea fără precedent a industriilor noastre, munca grea a comercianților noștri – pe scurt, puternica vitalitate a poporului german – ne-au integrat în economia mondială și ne-au atras în politica internațională. Dacă englezii vorbesc despre o „Mare Britanie“, dacă francezii vorbesc despre o „Nouvelle France“, dacă rușii deschid Asia, atunci și noi avem dreptul la o Germanie mai mare, nu în sensul cuceririi, ci în sensul extinderii pașnice a comerțului și a infrastructurilor sale.[34]

Cu cât comerțul exterior al marilor puteri creștea, cu atât mai ample era măsurile pe care acestea erau pregătite să le ia pentru a-și apăra interesele. Alfred von Tirpitz, marele amiral german, a primit ordin să construiască o flotă suficient de puternică pentru a asigura accesul la coloniile germane și a descuraja Marea Britanie să provoace Germania pe mare. Alfred Mahan, căpitanul și strategul naval american, a cerut și o flotă mai mare: „În interior, piața este asigurată, dar în exterior, dincolo de oceane, există piețele lumii, unde nu se poate intra și care nu pot fi controlate decât printr-o competiție aprigă, în care obiceiul de a avea încredere că statutul îți va asigura protecție nu duce la nimic bun“.[35] La acea vreme, Marea Britanie era considerată oficial o amenințare. Totuși, adesea este imposibil să discernem dorința de apărare a intereselor comerciale de obiective mai agresive. Flota lui Tirpitz, de exemplu, a fost construită în mod evident pentru a proteja comerțul german, dar putea fi folosită și pentru a descuraja Rusia și Marea Britanie să intre în Marea Baltică.

În vreme ce Germania încorda mușchii, francezii au început să construiască noi fortificații de-a lungul frontierei reprezentate de Rin. În 1882, Germania a format o triplă alianță defensivă cu Austria și Italia. Franța a încheiat propriile alianțe, mai întâi cu Rusia, în 1892, apoi cu Marea Britanie, în 1904. Odată cu semnarea unei alianțe anglo-ruse, în 1907, iar în final, a Triplei Antante, între Franța, Marea Britanie și Rusia, în 1912, liniile de luptă au fost trasate în toată Europa.[36]

Tensiunile dintre marile puteri s-au concentrat din ce în ce mai mult asupra Balcanilor, unde imperiile Rus, Austriac și Otoman, care erau din ce în ce mai fragile și mai fragmentate, au alternat între reprimarea insurecțiilor naționaliste de pe propriile teritorii și încurajarea celor izbucnite la vecinii lor. Problemele au culminat în iunie 1914, când un naționalist sârb l-a asasinat moștenitorul tronului austriac, la Sarajevo. Austria a răspuns declarând război Serbiei, ceea ce i-a determinat pe ruși să intervină de partea rudelor slave. Germania s-a mobilizat în sprijinul Austriei, apoi a lansat un atac preventiv împotriva Franței, pentru ca aceasta să nu vină în ajutorul Rusiei. Încălcarea neutralității belgiene de către această ofensivă germană a pus capăt oricărei speranțe că Marea Britanie ar fi putut rămâne deoparte. La cinci săptămâni după focul de armă fatidic de la Sarajevo, cele cinci mari puteri ale Europei erau în război.

Majoritatea părților au presupus că lupta avea să se încheie curând. Însă a durat mai mult de patru ani și a cuprins întreaga emisferă de est. Mobilizarea întregii forțe industriale, tehnologice și imperiale a Europei a dus la bătălii de o amploare și o intensitate fără precedent și la moartea a peste 15 milioane de oameni. Scriind în primele luni ale conflictului, H.G. Wells comenta: „Probabil că niciodată în tot trecutul omenirii nu au mai existat atât de mulți oameni convinși de grozăvia războiului“.[37] Vorbind de luptele la care participase cam în același timp, un infanterist german se întreba: „Pentru ce noi, soldații, ne-am înjunghiat unii pe alții, ne-am strangulat unii pe alții și ne-am bătut unii cu alții ca niște câini nebuni?“[38] Întrebarea lui a rămas fără răspuns.

Marele război din 1914–1918 a fost apogeul tragic al unui secol de politică a marilor puteri, dar, în mod paradoxal, acești o sută de ani au fost o epocă a optimismului politic. Diplomatul francez Dominique de Pradt, care a participat la Congresul de la Viena, își exprima noi speranțe prin faptul că a fost primul care se referise la „opinia publică“. „Oamenii au dobândit cunoașterea drepturilor și demnității lor“, anunța el.[39] Diplomatul american Elihu Burritt a încurajat oamenii care munceau să se unească la nivel internațional în ceea ce el a numit „diplomația poporului“.[40] În Marea Britanie, chiar și oamenii de stat conservatori au recunoscut influența sentimentului popular; de exemplu, lordul Aberdeen a spus în glumă că orice prim-ministru trebuia să fie pe placul ziarelor, în vreme ce lordul Salisbury a lăudat telegraful electric pentru „aducerea întregii omeniri pe un

singur mare plan, de unde poate vedea tot ceea ce se face și poate auzi tot ce se spune și poate judeca fiecare politică adoptată, chiar în momentul în care aceste evenimente se petrec“.[41]

Au avut loc conferințe de pace la care au participat intelectuali de seamă, precum diplomatul francez Alexis de Tocqueville, romancierul Victor Hugo, precum și politicianul englez și susținătorul comerțului liber Richard Cobden, care a criticat imperialismul propriei țări pentru că „a uzurpat suveranitatea oceanului și a încercat să extindă sfera despotismului uman asupra unui alt element, punând în mod insolent bariere pe acea autostradă a națiunilor“.[42] De asemenea, au fost semnate convenții internaționale cu privire la drepturile femeilor, dreptul umanitar, abolirea sclaviei, constrângeri în privința războiului maritim și liberul schimb.

„Comerțul“, scria fostul premier britanic Robert Peel, în 1846, „este fericitul instrument de promovare a civilizației, de eliminare a geloziilor și a prejudecăților naționale și de încurajare a menținerii păcii generale.“[43] Până în 1860 au fost semnate 60 de tratate comerciale, până în 1900, peste 200. Până la începutul secolului XX, marile puteri căzuseră de acord în privința înființării Uniunii Internaționale a Telegrafelor, a unui birou internațional pentru mărci și brevete, a Uniunii Poștale Universale, a Biroului Internațional Permanent al Păcii și a Curții permanente de arbitraj de la Haga. Seria de târguri mondiale a început în 1851, cu Marea Expoziție de la Londra, și a devenit o celebrare a cosmopolitismului și progresului, în urma ei rămânând monumente durabile, precum Palatul de cristal din Londra și Turnul Eiffel din Paris. Aceasta a fost *Belle Époque,* vremea art nouveau-ului jucăuș, a nuferilor visători ai lui Claude Monet și a picnicurilor burgheze ale lui Auguste Renoir la Le Moulin de la Galette. Cu mai puțin de un an înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, la Haga a fost deschis Palatul Păcii.

Dar cosmopolitismul burghez din secolul al XIX-lea a fost provocat și de naționalismul liberal și romantic. Unul dintre primii săi critici a fost revoluționarul italian Giuseppe Mazzini. „Este suficient“, a întrebat el în 1847, „să se propovăduiască pacea și non-intervenția și să fie lăsată forța, conducător necontestat peste trei sferturi din Europa, să intervină în funcție de scopurile sale necurate, când, unde și cum crede că este potrivit?“[44] Le-a cerut oamenilor să reziste și să își ia soarta în propriile mâini. „Din pricina absenței acestei religii spirituale, de pe urma căreia nu rămân decât forme

goale și formulări fără viață, și dintr-o lipsă totală a simțului datoriei și a capacității de sacrificiu de sine, omul, ca un sălbatic, s-a prosternat în țărână și a pus pe un altar gol idolul «utilitate»“, argumenta Mazzini. „Despoții și prinții acestei lumi au devenit Înalții Săi Preoți și de la ei a venit formularea revoltătoare: «Fiecare doar pentru ai lui, fiecare doar pentru sine».“[45]

Scriitorul rus Lev Tolstoi, care cita pasajul precedent al lui Mazzini, susținea că și compatrioții lui trebuiau să lupte cu liberalismul occidental și să-și restabilească propriile tradiții, mai spirituale. „Uitând relația lor cu infinitul“, scria el în urma Revoluției Ruse din 1905, „majoritatea oamenilor au coborât, în ciuda tuturor subtilităților realizărilor lor mentale, la nivelul cel mai scăzut al conștiinței, unde sunt ghidați doar de pasiuni animalice și prin hipnotismul turmei. Aceasta este cauza tuturor calamităților lor.“[46]

„Până când nu vom crea un romantism al păcii care să fie egal cu cel al războiului, violența nu va dispărea din viața oamenilor“, nota cultivatul și aristocratul diplomat german Harry Kessler.[47] Jurnalele sale, pe care le-a scris din 1880 până în 1937, indică o metamorfoză personală treptată, care o reflectă pe cea a întregului continent. Primii ani ai lui Kessler au fost un caleidoscop al internaționalismului și culturii înalte, în vreme ce redescoperea lumea antică a Mediteranei, lua masa cu oameni luminați, precum Nietzsche, și organiza expoziții de artă. Când tobele războiului au început să răsune, patriotismul a preluat repede controlul. „Întreaga populație este transformată și modelată într-o nouă formă“, scria el în 1914. „Acesta este deja câștigul neprețuit al acestui război, iar să fim martori la el va fi, cu siguranță, cea mai mare experiență a vieții noastre.“[48]

Eșecul Concertului European, în secolul al XIX-lea, și izbucnirea ulterioară a Primului Război Mondial au avut mai multe cauze. Sistemul Congresului fusese conceput de Metternich, în 1815, pentru a proteja puterea principalelor dinastii ale Europei, dar cea mai mare amenințare cu care acestea s-au confruntat din ce în ce mai mult nu au fost armatele străine, ci tulburările domestice inspirate de exemplele revoluțiilor americană și franceză, care au demonstrat puterea răscoalei populare, au înflăcărat naționalismul și au propagat liberalismul. De asemenea, urbanizarea și industrializarea rapide au creat o burghezie nouă, mult mai mare și mult mai sigură de sine.

O altă explicație pentru nereușita sistemului a fost că echilibrul puterii s-a dovedit a fi o iluzie. Puterile importante aveau profunde și îndelungate resentimente și suspiciuni una față de alta. Niciodată nu au găsit soluții durabile la cele mai grave dispute teritoriale, repercusiunile unificării italiene și germane și slăbirea imperiilor Austriac și Otoman, astfel încât tulburările naționaliste de periferiile lor balcanice au devenit o ocazie pentru amestecul altora. Între timp, numeroasele state mai mici ale Europei au căutat să-și îmbunătățească propria poziție, asmuțind puterile una împotriva alteia. Semnificativ a fost și faptul că Marea Britanie nu și-a îndeplinit rolul autoasumat de arbitru și executor al echilibrului. Cu toate că deținea autoritate absolută pe mare și avea cea mai puternică economie din lume, în general nu avea interesul sau resursele militare pentru a controla politica puterilor continentale. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, relațiile dintre statele europene au fost complicate și mai mult de războaie comerciale și ambiții imperiale, întrucât Revoluția industrială a determinat căutarea mai multor piețe de export și a materiilor prime.

Japonia şi Statele Unite ale Americii

La finele secolului al XIX-lea, când imperiile Mogul și Safavid dispăruseră de mult, iar imperiile Otoman și Qing erau puternic slăbite, două puteri reușiseră să transforme rivalitatea neobosită a Europei și căutarea piețelor externe într-o ocazie pentru propriul avans, Japonia și Statele Unite ale Americii.

La început, perspectivele Japoniei păreau departe de a fi promițătoare. Precum China, a fost forțată să accepte comerțul cu puterile occidentale. În 1844, regele olandez Willem al II-lea i-a scris împăratului japonez pentru a-l avertiza asupra consecințelor dacă țara sa nu le permitea accesul comercianților olandezi. Apoi au venit „corăbiile negre“ ale comodorului Matthew Perry, care i-au obligat pe reprezentanții shogunului, conducătorul de facto al Japoniei, să semneze Convenția de la Kanagawa, în 1854, prin care se acordau drepturi comerciale Statelor Unite. Britanicii, rușii și francezii au solicitat imediat beneficii similare și le-au primit. A urmat o perioadă cu șomaj ridicat, plus epidemii de boli noi, cum ar fi holera, tensiuni crescânde între shogunat și împărat și resentimente populare pe

scară largă împotriva elitei conducătoare, socotită responsabilă pentru încheierea unor asemenea tratate incorecte cu străinii.

În 1863, împăratul a trecut peste autoritatea shogunatului și a ordonat expulzarea barbarilor străini, dar barbarii au luptat împotriva acestei decizii. Măsurile lor punitive au stârnit un război civil care l-a dat jos de la putere pe shogun, iar, într-un episod cunoscut drept Restaurația Meiji (1868), a oferit pârghiile stăpânirii împăratului, cu condiția să modernizeze țara și să „caute a obține cunoștințe din întreaga lume". În 1871, așa-numita Misiune Iwakura a fost trimisă în Statele Unite și Europa pentru a încerca să renegocieze tratatele în condiții mai egale și pentru a strânge informații despre știința și societatea occidentale. S-a întors în Japonia în 1873, cu planuri de modernizare și industrializare și noi ambiții, care au fost curând puse în practică. Susținuți de Germania, Franța și Marea Britanie, japonezii și-au construit industria cu o viteză impresionantă. Acum, aveau nevoie de materii prime externe și de piețe de export. În câțiva ani, și-au transformat puterea industrială recent câștigat în putere militară și au construit o flotă formidabilă. În 1874, au atacat insula Taiwan, care încă făcea parte din Imperiul Qing. În 1876, și-au folosit canonierele pentru a obține acces comercial la regatul coreean Joseon și pentru a impune primul tratat inegal. În 1894, au atacat China, i-au copleșit armata și marina și i-au obligat pe chinezi să cedeze Taiwanul, să plătească mari despăgubiri și să le acorde aceleași privilegii comerciale ca puterilor occidentale. Toate acestea au fost stipulate într-un alt tratat inegal, Tratatul de la Shimonoseki, din 1895.

În urma acestei victorii, renumitul diplomat japonez Hayashi Gonsuke a avertizat împotriva beligeranței excesive, reținând avertismentul lui Bismarck către colegii săi politicieni germani cam din aceeași perioadă. „În prezent, Japonia trebuie să-și păstreze calmul și să stea liniștită, astfel încât să alunge suspiciunile stârnite împotriva ei, timp în care fundamentul puterii naționale trebuie consolidat și trebuie să urmărim și să așteptăm ocazia care sigur va apărea într-o zi."[49] Această șansă a venit în 1904–1905, când Rusia și Japonia pornit un război din pricina pretențiilor pe care ambele le aveau în privința Manciuriei. Victoria japonezilor, care au distrus cea mai mare parte a marinei militare rusești, a trimis unde de șoc în toată lumea, fiind prima dată când un stat european era învins de o putere asiatică modernă. În 1907, Japonia a promulgat „prima politică de apărare națională imperială". Rusia nu mai era considerată o amenințare semnificativă pentru interesele

japoneze. În schimb, se afirma, cel mai important și imediat ipotetic adversar cu care se confrunta Japonia era reprezentat de Statele Unite ale Americii.[50]

Ascensiunea Statelor Unite a fost spectaculoasă după toate standardele. O minusculă națiune de orașe mici și amărâte la crearea sa, în 1776, în zorii secolului XX era cea mai mare economie din lume și al treilea cel mai populat stat. Creșterea sa uluitoare nu a fost scutită de lupta pentru putere și război. În 1801–1805, tânăra republică trimisese o mică flotă în Mediterana, ca să-i pedepsească pe pirații nord-africani pentru confiscarea navelor comerciale americane. În 1812–1815, purtase cu Marea Britanie un război care dusese la incendierea Casei Albe. În perioada 1846–1848, avusese o confruntare violentă cu Spania, în privința Texasului și Mexicului. Aproape un milion de americani au murit în Războiul Civil (1861–1865), în care s-au luptat statele agricole deținătoare de sclavi ale confederației sudiste și uniunea mai industrializată din nord. Abia în 1890 a fost închisă frontiera din vestul american, în urma subjugării triburilor de amerindieni din Munții Apalași, de-a lungul Marii Câmpii, până pe coasta Pacificului.

Prin urmare, ascensiunea Statelor Unite nu a fost în nici un caz pașnică. Cu toate acestea, de-a lungul istoriei națiunii lor, liderii americani au încercat întotdeauna să mențină Statele Unite în afara tulburărilor politice ale emisferei de est. În 1801, președintele Thomas Jefferson a rezumat politica externă a Americii drept „pace, comerț și prietenie onestă cu toate națiunile, dar fără a încheia alianțe cu vreuna“.[51] Acest lucru a fost reafirmat în faimoasa Doctrină Monroe, din 1823. „Abia atunci când drepturile noastre sunt încălcate sau amenințate serios“, explica președintele James Monroe, „luăm în nume de rău agresiunea și ne pregătim pentru apărare.“[52] Statele Unite aveau să se abțină de la încheierea vreunei alianțe cu oricare dintre puterile europene și, în același timp, să protejeze atât America de Nord, cât și America de Sud de interferențele europene. Au fost construite fortificații de-a lungul coastei, pentru a-i ține pe inamici – Marea Britanie, în primul rând – la distanță.

Având în vedere această restricție strategică timpurie și poziția defensivă, Statele Unite au adoptat și o politică de protecționism economic. Inspirat de Prusia, Alexander Hamilton, primul secretar al trezoreriei, a susținut sprijinirea industriilor abia născute ale țării prin intermediul tarifelor la import. După două decenii, Jefferson și-a dat seama că „experiența m-a

învățat că fabricile sunt acum necesare atât independenței noastre, cât și confortului nostru“ și a cerut să nu fie cumpărat nimic din străinătate.[53] În 1832, Henry Clay, secretarul comerțului, a apărat „sistemul american“. „Comerțul liber“, afirma el, „nu a existat niciodată, nu va exista niciodată... dacă ne deschidem larg porturile către intrarea de produse străine, fără taxe, ce porturi ale oricărei alte națiuni străine vom găsi deschise pentru intrarea gratuită a surplusului nostru de produse?“[54]

Dar, deși au menținut propriile restricții comerciale protecționiste, Statele Unite au cerut tot mai mult ca alții să își deschidă piețele. În 1844, Washingtonul a forțat obținerea de concesii comerciale pentru exportatorii americani de bumbac de la împăratul Qing. În 1854, așa cum am văzut, comodorul Perry a obligat Japonia să acorde acces comercianților și bunurilor americane. În anii 1870, președintele Ulysses S. Grant a folosit principiul tarifelor comerciale reciproce pentru a stimula exporturile americane în Cuba, Puerto Rico și Hawaii. Asta însemna că acele țări își puteau exporta fără taxe mărfurile în Statele Unite, numai dacă permiteau accesul similar al importurilor americane pe piețele lor interne. Mai avansata și mult mai marea economie americană a câștigat beneficii mai mari. Politica comercială americană a ușilor deschise își luase avânt.

Odată cu creșterea intereselor economice au apărut și aspirații politice mai mari. Canoniere au fost trimise să aibă grijă de interesele americane în Fiji, Panama, Paraguay, Egipt, Haiti, Samoa și Hawaii. Washingtonul a arbitrat un conflict între Argentina și Paraguay, i-a sprijinit pe rebeli împotriva guvernării spaniole din Cuba și a aspirat la supremația navală în Caraibe. În influentul său eseu din 1890, Alfred Mahan afirma că puterea maritimă putea susține imperialismul american, recomandând construirea de baze navale pe coasta Pacificului și cucerirea insulelor Hawaii. Theodore Roosevelt credea cu tărie în ideile lui Mahan, iar în timpul președinției sale (1901–1909), a ordonat construirea unor avanposturi militare în Cuba, Panama, Hawaii, Guam și Filipine. Deși continua să fie de acord cu Doctrina Monroe, Roosevelt a adăugat o clauză – că ar putea fi necesar să se intervină într-un stat străin dacă tulburările interne din interiorul acestuia reprezentau o amenințare suficient de semnificativă pentru interesele și securitatea Statelor Unite.

În ciuda unor expresii gen „realpolitik“ și a vastelor inegalități sociale cauzate de boomul economic al națiunii – o mână de familii, precum

Carnegie și Rockefeller, se bucurau de o așa-zisă epocă aurită, în timp ce zeci de milioane de concetățeni se luptau cu sărăcia cea mai crâncenă –, Statele Unite au continuat să predice lumii mesajul lor de libertate, democrație și excepționalism american. La urma urmelor, Washingtonul fusese reconstruit la o scară grandioasă și într-un stil neoclasic care amintea simultan de moralitatea austeră a Republicii Romane și de puterea și de maiestuozitatea Romei imperiale. În ajunul Primului Război Mondial, un lucru era foarte clar, și anume că vechile imperii ale emisferei de est erau acum provocate de noua putere din vest.

Din război în război

În 1916, în timp ce tinerii din Europa luptau și mureau în noroaiele tranșeelor care au ajuns să simbolizeze suferințele Primului Război Mondial, președintele american Woodrow Wilson a fost reales la Casa Albă cu sloganurile „El ne-a ținut departe de război“ și „America pe primul loc“. Statele Unite rămăseseră neutre atunci când conflictul izbucnise, în august 1914. Abia în aprilie 1917, după ce Germania a pornit un război submarin nerestricționat, care a dus la scufundarea navelor americane și dezvăluirea așa-numitei Telegrame Zimmermann – o propunere secretă a germanilor de a sprijini Mexicul pentru redobândirea teritoriului pe care SUA i-l luase în secolul al XIX-lea –, America a intrat în sfârșit în război, de partea Marii Britanii, Franței și, până la Revoluția din octombrie, a Rusiei. Perspectiva implicării rezervelor de forță umană și a puterii economice americane împotriva Germaniei au făcut-o să forțeze nota înainte de ajungerea acestora, iar, în final, a dus la sfârșitul ostilităților, în noiembrie 1918.

Puterile europene fiind epuizate și depinzând de împrumuturile americane sau, în cazul Rusiei și al Germaniei, copleșite de revoluție, sfârșitul războiului a oferit Statelor Unite o altă ocazie de a-și întări poziția și de a realinia mai ferm în favoarea sa dinamica globală schimbătoare. În ianuarie 1919, la ceva mai mult de o sută de ani de la Congresul de la Viena, puterile s-au adunat la Paris pentru încă o conferință de pace importantă. Când Woodrow Wilson a sosit în Franța, foarte conștient de obiectivul său, a adus cu el un program în 14 puncte, clar conceput pentru a remodela ordinea mondială pe principii de autodeterminare națională, liber schimb, neagresiune și liberalism. Cu toate că, în 1917, președintele asigurase public

lumea că Statele Unite „nu au scopuri egoiste de îndeplinit“, în particular îi mărturisea consilierului său: „Când războiul se va termina, îi putem forța să adopte modul nostru de a gândi, deoarece atunci vor fi inclusiv financiar la mâna noastră“.[55] Era clar că declarația sa avea să reprezinte o provocare fundamentală pentru marile puteri tradiționale.

Conferința de pace de la Paris a atras peste o mie de delegați. Acesta a fost organizată cu 60 de comisii de specialitate, o conferință plenară și cinci comisii. În practică însă, totul a fost decis de principalii aliați victorioși, Statele Unite, Franța, Marea Britanie și Italia. Jurnalistul Ray Stannard Baker, care era secretarul de presă al lui Wilson, saluta cu entuziasm conferința, ca fiind un nou mod de a face diplomație:

> Vechiul mod presupunea ca un grup de diplomați, fiecare reprezentând un set de interese naționale egoiste, să țină ședințe secrete și, prin negocieri, schimburi, formare de cercuri private și combinându-se unii cu alții, să ajungă, în cele din urmă, la o înțelegere...
>
> Noul mod, lansat cu atâta îndrăzneală la Paris, este să se înceapă cu anumite principii generale, precum cele expuse de președintele Wilson și acceptate de toată lumea, apoi aceste principii să fie puse în practică, dar nu de diplomați și politicieni dornici să-și servească propriile interese, ci de oameni de știință imparțiali – geografi, etnologi, economiști – care au studiat problemele implicate.[56]

David Lloyd George, premierul britanic, era destul de cinic. „Am fost așezat între Iisus Hristos și Napoleon“, a spus el mai târziu, referindu-se la președintele american și la premierul francez, Georges Clemenceau. La rândul său, acesta din urmă comenta în glumă că: „Wilson are 14 puncte, în timp ce Moise avea doar 10“.[57] Un alt participant, ministrul Winston Churchill, era la fel de sceptic, considerând că acea conferință nu era prea diferită de eforturile diplomatice anterioare războiului și că era la fel de ineficientă. În multe privințe, Churchill a avut dreptate. Chiar dacă, la cererea lui Wilson, conferința a dus la înființarea unei Societăți a Națiunilor care să ofere securitate colectivă membrilor și să arbitreze în caz de conflicte între ei, senatul SUA nu a ratificat niciodată aderarea Americii la acest precursor al Națiunilor Unite, ca nu cumva să fie limitată autonomia țării.

Nu au existat învingători europeni la Paris. Tratatul de la Versailles (1919), rezultat în urma conferinței, a dezmembrat Imperiul German, Japonia înșfăcând imediat multe dintre posesiunile sale asiatice. De asemenea, Germania a fost forțată să predea cea mai mare parte a Renaniei Franței, fiind împovărată de plata de reparații de război și cu capacitatea militară grav diminuată. Tratatul paralel de la Saint-Germain (1919) a fragmentat Imperiul Austriac în mai multe state noi – republica Austria, Cehoslovacia, Polonia, regatul slovenilor, croaților și sârbilor, redenumit curând Iugoslavia – și a interzis formarea de noi alianțe cu Germania. Tratatul de la Sèvres (1920) a dezmembrat Imperiul Otoman, care fusese de partea Germaniei și Austriei în timpul războiului. Resturile posesiunilor sale istorice din Mesopotamia și Levant au fost împărțite între Marea Britanie și Franța – în mod evident, ca mandate sub egida Ligii Națiunilor –, iar ultimul său sultan a fost detronat în urma unui război civil care s-a încheiat cu fondarea Republicii Turcia, sub conducerea lui Kemal Ataturk.

În ciuda câștigurilor teritoriale, nu totul a ieșit așa cum au vrut învingătorii războiului. Franța a fost nemulțumită de compensația economică pe care a primit-o pentru distrugerea provocată de ocupația germană asupra teritoriului său. Marea Britanie a trebuit să accepte că Statele Unite erau acum o putere de frunte. În cadrul Conferinței navale de la Washington din 1921–1922, cele două țări au convenit în mod oficial asupra parității navale. Japonia a trebuit să se mulțumească cu o flotă mai mică cu o treime și cu toate că asta însemna că Japonia era a treia cea mai mare putere navală, acest lucru a inflamat naționalismul japonez. „Războiul nu este exclus“, avertiza deloc neobișnuit un ofițer naval japonez, „mai ales că o mare parte a flotei americane a trecut prin Canalul Panama în Pacific.“[58] Dacă a existat totuși un câștigător al conferințelor de la Paris și Washington, acesta a fost Statele Unite.

Încă din 1919, economistul englez John Maynard Keynes a avertizat în privința consecințelor devastatoare ale tratatelor care au pus capăt Primului Război Mondial. „Parisul a fost un coșmar“, scria el. „Un sentiment al catastrofei iminente a planat permanent asupra frivolei scene.“[59] Keynes și-a dat demisia din funcția de reprezentant oficial al trezoreriei britanice chiar la Conferința de pace de la Paris, în semn de protest față de termenii propuși de tratat, argumentând că, fără un plan de revenire economică pe termen lung, Europa va fi iarăși cuprinsă de tulburări și că dimensiunea

compensațiilor care trebuiau plătite de către Germania, plus datoria sa de război aveau să ducă la revanșism. Ce l-a deranjat cel mai mult a fost însă modul în care elita cosmopolită a Europei și a Statelor Unite, la fel cum făcuse înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, decisese să nu vadă forțele maligne care încă pândeau dincolo de spiritul internaționalismului:

> Sorbindu-și ceaiul de dimineață în pat, locuitorul Londrei putea comanda telefonic diferite produse de pe întregul glob... putea, în același moment și în același mod, să-și investească bogăția în resursele naturale și întreprinderile noi din orice colț al lumii și să obțină fără vreun efort sau necaz o parte din potențialele lor roade... Proiectele și politica militarismului și imperialismului, ale rivalităților rasiale și culturale, ale monopolurilor, restricțiilor și excluderii, care aveau să fie șarpele din acest paradis, abia dacă erau puțin mai mult decât amuzamente din ziarul său cotidian.[60]

Nu a durat mult până când temerile lui Keynes s-au confirmat. Distrugerea fabricilor Europei în timpul Primului Război Mondial a determinat Statele Unite să-și extindă capacitatea industrială chiar mai repede decât înainte. Pe măsură ce națiunile europene își reveneau, în anii 1920, supraproducția a determinat prăbușirea prețurilor și răspândirea protecționismului. „Investițiile noastre și relațiile comerciale sunt de asemenea natură“, avertiza președintele Calvin Coolidge în 1928, „încât este aproape imposibil de conceput vreun conflict oriunde pe pământ care să nu ne afecteze în mod serios.“[61] Finanțiști americani influenți, precum John Pierpont Morgan Jr., au propus ca plățile reparatorii germane să fie reduse și ca SUA să împrumute bani Berlinului, astfel încât acesta să își poată plăti datoriile către alte națiuni europene, iar în acest fel, să susțină cererea pentru exporturile americane. În 1924, bancherul și politicianul american Charles Dawes a supravegheat negocierea unui acord prin care s-a încheiat ocupația franceză și belgiană a centrului industrial german din Valea Ruhrului, în speranța că acest lucru ar fi făcut mai probabil ca Germania să-și poată achită compensațiile de război.

Nici Planul Dawes, nici și succesorul său, Planul Young, din 1929, sponsorizat de americani, nu au reușit să ușureze presiunea asupra economiei europene provocată de amploarea sumelor pe care le avea de plătit Germania. Ca urmare a dificultăților din Europa, exporturile

americane în regiune au scăzut cu aproximativ o cincime între 1921 și 1928.[62] Crahul de pe Wall Street, din 1929, a fost urmat de o mare depresie economică. Greutățile au fost resimțite de oamenii obișnuiți de pe ambele maluri ale Atlanticului. „A fost o perioadă de suferințe groaznice“, își amintea un cetățean american. „Ați văzut vreodată un copil cu rahitism? Tremurând de parcă ar fi paralizat. Fără proteine, fără lapte... Oameni independenți, care credeau că sunt stăpânii propriilor vieți, au ajuns dintr-o dată să depindă de ceilalți.“[63] Finanțatorii americani și-au retras împrumuturile din Europa, deoarece Austria, Germania și alte țări nu și-au putut plăti datoriile naționale. Economia mondială s-a fracturat, deoarece barierele protecționiste au fost înălțate din ce în ce mai mult: Actul tarifar Smoot–Hawley a crescut taxele la import în Statele Unite la 59%, iar în Europa, au urcat la 43%.

În 1928, Statele Unite, Marea Britanie, Germania, Franța și majoritatea celorlalte țări ale Europei au semnat Pactul Kellogg–Briand, prin care își luau angajamentul să nu folosească violența pentru a rezolva disputele internaționale. Dar Marea Criză nu a făcut altceva decât să intensifice tensiunile dintre state, suferința pe care a pricinuit-o populațiilor lor provocând o amplificare bruscă a naționalismului violent – nicăieri mai mult decât în Germania. În 1933, noul cancelar german, Adolf Hitler, și-a retras țara din Liga Națiunilor, susținând că nu era altceva decât un instrument de menținere a Germaniei la pământ și că organizațiile internaționale nu erau în măsură să păstreze ordinea. „Dacă sarcina Ligii Națiunilor este numai de a garanta starea existentă a lumii și de a o proteja tot timpul, atunci la fel de bine i-am putea încredința sarcina de a reglementa fluxul și refluxul mareelor“, tuna el.[64]

Hitler a ajuns la putere promițând să anuleze umilința Tratatului de la Versailles, să apere Germania împotriva presupusei intimidări din partea Franței și a Marii Britanii și să ofere resursele economice și „spațiul de locuit“ (*Lebensraum)* pentru ca națiunea să-și îndeplinească destinul și să prospere. Conferințele de pace au continuat să fie organizate, dar Hitler a fost de neoprit în remilitarizarea sa. Mai întâi, în 1936, a trimis trupe germane în Renania demilitarizată, încălcând fățiș Tratatul de la Versailles, apoi, în 1938, a început să intre peste vecini estici, bogați în resurse, ocupând Regiunea sudetă din Cehoslovacia. Încă o dată, rectificarea unor

așa-zise nedreptăți și dorința de securitate au devenit agresiune nemiloasă și expansionism imperialist.

Națiunile Unite

În august 1939, miniștrii de externe ai Germaniei naziste și ai Uniunii Sovietice s-au întâlnit la Moscova pentru a stabili condițiile unui tratat de neagresiune reciprocă și a trasa sfere de influență care presupuneau împărțirea Europei între cele două state. La nouă zile de la semnarea Pactului Molotov–Ribbentrop, tancurile germane au intrat în Polonia. Al Doilea Război Mondial (1939–1945) începuse. Brutalitatea groaznicelor sale lupte și nemiloasele campanii de exterminare au fost accentuate de puterea industrială și de inovația tehnologică implicate în conflict. În doar șase ani, 60 de milioane de oameni și-au pierdut viața. Doar Holocaustul a dus la moartea a 6 milioane de evrei – un masacru al civililor planificat și pus în aplicare cu eficiența dură a unei linii de producție dintr-o fabrică.

Motivele înfrângerii Germaniei au fost parțial strategice și parțial economice. Avantajul principal al lui Hitler a fost viteza cu care trupele sale au cucerit mari părți ale Europei. Dar menținerea acestui teritoriu s-a dovedit mult mai dificilă. Vântul a început să bată din cealaltă direcție în 1942, datorită intrării Uniunii Sovietice și a Statelor Unite în război, în urma atacurilor-surpriză date de Germania rușilor și de Japonia, aliata Germaniei, americanilor. Combinația dintre rezervele mult mai mari de forță umană ale Uniunii Sovietice și superioritatea economică covârșitoare a Statelor Unite – până în 1945, economia sa ajunsese de cinci ori mai mare decât cea a Germaniei – s-a dovedit decisivă.

Situația a fost similară în războiul din Asia și Pacific împotriva Japoniei, care a făcut cel puțin o treime din totalul victimelor celui de-al Doilea Război Mondial. Ca și în cazul Germaniei, agresiunea Japoniei a fost motivată de un amestec toxic de răzbunare pentru mai mult sau mai puțin reala desconsiderare arătată de alte puteri, o convingere fermă în superioritatea rasială și culturală și nevoia de materii prime – petrol, cauciuc și metale – pentru a-și alimenta industriile. La fel ca Germania, Japonia a constatat că era mult mai greu să păstreze vastele teritorii pe care le invadase decât fusese să le cucerească. Și tot la fel ca Germania, Japonia nu a putut lupta cu puterea de foc financiară a Statelor Unite – până în

1945, economia sa era de zece ori mai mare decât a Japoniei, iar producția sa de muniție, de 30 de ori mai mare. Până și avantajul Japoniei în privința forței militare umane – în ciuda faptul că StateleUnite au trimis mai multe trupe în Pacific decât în Europa – a fost depășit de superioritatea tehnologică a Americii. La câteva zile după distrugerea orașelor Hiroshima și Nagasaki de către bombele atomice, în august 1945, Japonia a capitulat.

Cu trei luni și jumătate mai devreme, în timp ce războiul din Europa ajunsese la ultimele sale zile, peste 800 de delegați oficiali și 2000 de participanți s-au adunat la San Francisco, pentru a începe negocierile care aveau să culmineze, în octombrie 1945, cu cel mai ambițios proiect de multilateralism pe care lumea îl văzuse vreodată: Națiunile Unite. Cuvintele de deschidere ale cartei sale proclamă: „Noi, popoarele Națiunilor Unite, suntem hotărâte să salvăm generațiile următoare de flagelul războiului, care, de două ori în viața noastră, a adus o suferință nespusă omenirii“.[65] Sistemul ONU trebuia construit pe principiile suveranității naționale și autodeterminării, a interdicției intervențiilor militare, a arbitrajului pașnic și a securității colective în cazul în care vreun membru ar fi fost în pericol. Adunarea generală avea să includă toți semnatarii. „Un plan perfect pentru pacea perpetuă în lume“, lăuda un membru al Congresului american.[66] Cu toate acestea, puterea efectivă a continuat să fie deținută de un grup mic, cei cinci învingători principali din războiul împotriva Germaniei și Japoniei, care au devenit membrii permanenți ai Consiliului de Securitate – Statele Unite, Uniunea Sovietică, Regatul Unit, Franța și China.

Noul spirit al idealismului și internaționalismului care a dat naștere Națiunilor Unite s-a dovedit incapabil să suprime vechile tendințe de suspiciune, concurență națională și rivalitate între marile puteri. Chiar în timp ce erau făcuți primii pași ezitanți pentru crearea Organizației Națiunilor Unite, marile puteri discutau din nou despre modul de împărțire a Europei între ele. În octombrie 1944, Churchill și Stalin au scris pe o bucățică de hârtie – pe care primul a numit-o mai târziu „documentul poznaș“ – cum să fie împărțită influența în Balcani. Dar primul-ministru era deja conștient de faptul că Marea Britanie însăși trebuia să pășească cu grijă în preajma aliaților săi mult mai puternici. „Ce națiune mică suntem!“, își amintea el descriind Conferința de la Teheran, în octombrie 1943. „Stăteam acolo cu avându-i într-o parte pe marele urs rus cu labele întinse, iar în cealaltă parte, pe marele bivol american, iar între cei doi, săracii măgăruși

englezi erau singurii care știau calea cea bună spre casă.“[67] În timpul Conferinței de la Ialta, din februarie 1945, Stalin și-a reiterat cererea pentru o sferă sovietică de influență care să cuprindă Europa Centrală și de Est. Statele Unite au contracarat insistând asupra necesității alegerilor democratice în țările recent eliberate ale Europei, în speranța că acestea îi vor opri pe sovietici. Dar, în momentul în care ultima dintre conferințele majore dintre Aliați a avut loc, la Potsdam, în iulie–august 1945, controlul sovietic asupra Europei de Est era un fapt împlinit. Germania însăși a fost împărțită în patru zone de ocupație. Deși Marea Britanie și Franța au avut cota lor în această împărțire – și în ciuda statutului lor la Națiunile Unite – europenii erau terminați ca mari puteri. Locul lor – nu numai în Europa, ci pe tot globul – a fost luat de Statele Unite și de Uniunea Sovietică.

Încheierea celui de-al Doilea Război Mondial a vestit sfârșitul vechilor imperii europene în Asia și Africa. În Asia de Sud-Est, retragerea forțelor japoneze a lăsat un vid de putere în fostele colonii, cum ar fi Indonezia olandeză și Indochina franceză, unde au apărut noi mișcări de independență. În Asia de Sud, Marea Britanie și-a dat seama că nu mai avea resurse pentru a-și menține imperiul pe subcontinentul indian în condițiile unei opoziții crescânde. În august 1947, India britanică a fost înlocuită de republicile independente India și Pakistan. Până în 1950, 11 țări și-au câștigat independența față de foștii lor stăpâni coloniali, iar în deceniul următor, alte 28. Între timp, în China, îngrozitoarea stare de anarhie și război civil care a durat de la căderea dinastiei Qing s-a încheiat definitiv în 1949, cu victoria comuniștilor conduși de Mao Zedong și proclamarea Republicii Populare Chineze.

Cu toate acestea, independența nu a adus automat pace. În absența vechilor puteri imperiale, dușmănii străvechi au reapărut ca rivalități contemporane care au dus la un val de conflicte. În 1947, Pakistanul și India s-au confruntat pentru regiunea Cașmir. În 1948, Egiptul, Iordania și Siria au declarat război statului Israel, abia înființat. În 1950, Republica Populară Chineză a invadat Peninsula Coreeană. În încercarea de a pune capăt unor astfel de lupte, dar și pentru a nu fi absorbite de hegemoniile globale rivale ale Statelor Unite și Uniunii Sovietice, multe dintre statele recent independente din Asia și Africa s-au unit cu țări din America de Sud și Europa, în 1961, pentru a forma o Mișcare de nealiniere. În ciuda angajării națiunilor lor într-o coexistență pașnică, bazată pe valorile de bază deja

promulgate de Organizația Națiunilor Unite, premierii țărilor nealiniate au început curând să se certe în legătură cu conducerea grupului.

În anii imediat următori celui de-al Doilea Război Mondial, Statele Unite au fost cele care au avut cele mai bune cărți. Economia lor era acum mai mare decât a tuturor națiunilor din vestul Europei. Pentru a-și proteja interesele economice, obiectivele de securitate și dorința de statut, Statele Unite au căutat să modeleze ordinea internațională din jurul lor într-o manieră care semăna cu a imperiilor din trecut.

În primul rând, au fost măsurile luate pentru deschiderea economiei globale către întreprinderile și investițiile americane. Conferința care a avut loc la Bretton Woods în 1944 a dus la înființarea Băncii Mondiale și a Fondului Monetar Internațional, dar au fost și alte măsuri care au cimentat poziția dolarului american ca monedă de rezervă globală. În 1947, Acordul General pentru Tarife și Comerț (GATT) a fost negociat pentru a scăpa firmele americane de impozitele pe importuri care le reduseseră competitivitatea în străinătate. Planul Marshall, care oferea ajutor american pentru reconstrucția Europei de Vest, astfel încât să poată forma un tampon împotriva comunismului, a fost lansat în 1948, cu condiția ca destinatarii să adopte piețe deschise.

O nouă ordine mondială era creată. În aprilie 1950, președintele american Harry Truman a fost informat de stafful său: „Într-o lume care se micșorează, care se confruntă acum cu amenințarea războiului atomic, doar identificarea și dejucarea planurilor Kremlinului nu reprezintă un obiectiv adecvat, pentru că absența ordinii printre națiuni devine din ce în ce mai puțin tolerabilă. Acest fapt ne impune, pentru propriile interese, responsabilitatea conducerii mondiale.“[68]

Războiul Rece

Totuși, una dintre puteri a fost hotărâtă să împiedice preluarea inițiativei de către americani. Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste fusese înființată în 1922, ca stat succesor al vechiului Imperiu țarist Rus, distrus cu cinci ani în urmă, prin în cele două revoluții din 1917. Încă de când puterile occidentale îi sprijiniseră pe țariști în Războiul Civil Rus (1917–1922), statul sovietic își simțise existența amenințată din străinătate. Primul său lider, Vladimir Lenin, a vorbit în mod repetat despre „încercuirea

capitalistă“, iar succesorul său, Iosif Stalin, de o „insulă socialistă“ înconjurată de dușmani.[69] Temerile sovietice au fost agravate de invazia germană din 1941 și de aparenta lipsă de dorință a Statelor Unite de a deschide un al doilea front în Europa de Vest, pentru a diminua presiunea din Est. Până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, când soldații sovietici au ocupat Berlinul, cel puțin 20 de milioane dintre concetățenii lor muriseră și un sfert din capacitatea economică a țării lor fusese distrusă.

Suspiciunile Occidentului au crescut și ele, alimentate nu în ultimul rând de atitudinea sovieticilor la Conferința de la Potsdam și de comportamentul ulterior al URSS-ului. În februarie 1946, în faimoasa „telegramă lungă“, diplomatul american George Kennan a descris regimul sovietic drept nevrotic, condus de un sentiment instinctiv de insecuritate și incompatibil cu o lume deschisă, capitalistă.[70] După mai puțin de două săptămâni, Winston Churchill – care fusese un susținător fățiș al intervenției occidentale în Războiul Civil Rus – a avertizat că acțiunile sovieticilor de consolidare a influenței lor în Europa de Est și Centrală prin instituirea regimurilor comuniste însemnau că „o cortină de fier coborâse de-a lungul continentului“.[71] Subliniind natura acestei noi ordini mondiale, dscursul lui Churchill a prezis debutul Războiului Rece.

Războiul Rece a fost unic nu atât pentru faptul că principalii adversari nu s-au luptat niciodată într-un conflict deschis, cât pentru faptul că principalele lor centre de putere erau concentrate în emisfere diferite și separate de oceane mari. Ca atare, rivalitatea s-a concentrat asupra statelor de la periferiile celor două superputeri. Așa cum Uniunea Sovietică s-a temut de încercuirea țării sale de către țările aflate de partea SUA – ceea ce influentul teoretician Nicholas Spykman a numit „centura terestră“ a Eurasiei –, tot așa Statele Unite s-au temut de prezența regimurilor comuniste în coasta lor, în America Centrală și de Sud.[72]

Pe măsură ce Uniunea Sovietică încercă să răspândească comunismul din inima Eurasiei, Statele Unite și-au promovat propriile valori și interese prin intermediul Organizației Tratatului Atlanticului de Nord (NATO), în Europa, al Organizației Tratatului Central (CENTO), în Orientul Mijlociu, al Organizație Tratatului Asiei de Sud-Est (SEATO) și al unui pact cu Australia și Noua Zeelandă (ANZUS). Cele două superputeri s-au angajat în numeroase războaie prin intermediari, cum ar fi Războiul de Yom Kippur (1973), Războiul din Coreea (1950–1953), Războiul din Vietnam (1955–

1975) și Războiul civil din Angola (1975–1991). Între timp, în Europa trupe erau masate de ambele părți ale Cortinei de Fier și avea loc o cursă furibundă a înarmării, în efortul de a obține supremația aeriană, maritimă și nucleară. O singură dată, Statele Unite și Uniunea Sovietică au ajuns în pragul războiului nuclear la scară largă, când s-a produs Criza Rachetelor Cubaneze, în 1962, când Kremlinul a încercat să trimită rachete balistice în Cuba, la aproximativ 300 de kilometri distanță de Statele Unite continentale.

Lupta principală a fost însă economică. Pe parcursul Războiului Rece, economia americană a rămas de două ori mai mare decât cea a Uniunii Sovietice. Sovieticii au cheltuit 17% din averea lor pentru apărare, iar Statele Unite, numai 7%. Cetățeanul sovietic mediu nu a câștigat niciodată mai mult de o treime din salariul unui american. În majoritatea domeniilor tehnologiei avansate – calculatoare, comunicații, științele naturii, știința materialelor, robotică, propulsie – Statele Unite au fost pe primul loc.

America a fost nemiloasă în apărarea avantajului său economic, apelând chiar la cei mai apropiați aliați pentru a-l menține. De exemplu, în 1967, Germania de Vest – deja puterea economică a Europei Occidentale – a trebuit să aleagă între a susține dolarul sau a se confrunta cu o reducere a forțelor americane, care o protejau de sovietici. În 1985, prin Acordul Plaza, Marea Britanie, Franța, Germania de Vest și Japonia, principala economie asiatică, au fost obligate să implementeze o devalorizare majoră a dolarului, pentru a face exporturile americane mai competitive.

Fisurile din regimul sovietic au început să apară în anii 1970, când URSS a fost forțată să cumpere cereale din Statele Unite și s-a confruntat cu deficiențe tehnologice care au împiedicat-o să execute noi foraje petroliere. Pe măsură ce producția sovietică pe cap de locuitor stagna, sărăcia și raționalizarea alimentelor au devenit obișnuință. În acest context, la începutul anilor 1980, președintele american Ronald Reagan a decis să crească cheltuielile cu apărarea și să declanșeze o bătălie financiară de uzură. Economia sovietică nu a putut face față. „S-au observat o scădere vizibilă a ritmului de creștere, apoi o stagnare completă“, își amintea un ofițer superior de informații. Opoziția față de regimul comunist s-a intensificat în interiorul Uniunii Sovietice. „Societatea noastră, oamenii noștri cei mai educați, intelectualii s-au săturat de modelul care i-a asuprit spiritual și politic“, scria eseistul rus Mihail Antonov, în 1987.

Cu toate că un nou premier, Mihail Gorbaciov, a încercat să liberalizeze sistemele politic și economic cu amplele sale politici de *perestroika* (restructurare) și *glasnost* (deschidere), reformele sale s-au dovedit a fi prea puțin, prea târziu. La sfârșitul anilor 1980, refuzul de a lua măsuri severe împotriva protestelor din ce în ce mai răspândite împotriva guvernării sovietice în statele baltice i-a încurajat pe dizidenții din alte părți ale Uniunii Sovietice. Duhul ieșise din sticlă, iar conducerea reformistă nu dorea și nu putea să-l bage la loc înăuntru. La alegerile organizate în 1990, Partidul Comunist a fost învins în șase din cele 15 republici constitutive ale URSS, de către mișcări naționaliste hotărâte să obțină independența. Scurta lovitură de stat din anul următor, organizată de comuniștii nostalgici, care încercau să-l împiedice pe Gorbaciov să transforme Uniunea Sovietică centralizată într-o federație mai relaxată de state, nu a făcut decât să grăbească deznodământul. La sfârșitul anului 1991, Gorbaciov a renunțat la putere, iar Uniunea Sovietică a fost dizolvată. Războiul Rece se încheiase, iar Statele Unite erau acum singura superputere a lumii.

Momentul unipolar al Americii

În 1989, politologul american Francis Fukuyama scria că prăbușirea regimurilor comuniste din Europa de Est a marcat „triumful Occidentului", victoria fără drept de apel a liberalismului și sfârșitul istoriei așa cum o cunoscusem.[73] Totuși, momentul unipolar al Statelor Unite a fost în egală măsură rezultatul slăbiciunii restului lumii și a forței militare a Americii. Cu toate acestea, odată cu căderea Uniunii Sovietice, scena a rămas liberă pentru două decenii de politică externă americană fără restricții.

În 1991, președintele George Bush se exprima astfel: „Conducerea americană este indispensabilă. Nu numai că trebuie să ne protejăm cetățenii și interesele, dar trebuie să ajutăm la crearea unei lumi noi, în care valorile noastre fundamentale nu doar să supraviețuiască, ci să înflorească. Trebuie să lucrăm cu alții, dar trebuie să fim și lideri."[74] A fi „lider" însemna că America era pregătită să folosească forța militară pentru a-și menține ordinea liberală. În acest scop, Statele Unite au ajuns să cheltuiască 40% din suma totală plătită de întreaga lume pentru apărare. Pe lângă menținerea imensei capacități strategice nucleare, investiția sa susținută în baze militare din străinătate, 11 grupuri de portavioane – mai multe decât avea restul

lumii împreună –, un vast arsenal de rachete de croazieră și bombardiere *stealth* avansate i-au oferit o inegalabilă capacitate de a-și proiecta puterea pe tot globul.

Sub umbrela militară a Americii, NATO s-a extins chiar până la ușa Rusiei, incluzând în organizație statele baltice și mulți foști sateliți din Europa de Est ai Uniunii Sovietice. În Asia, Statele Unite și-au consolidat alianțele cu Coreea de Sud, Japonia și Australia și și-au trimis marina militară în strâmtoarea Taiwan, pentru a descuraja expansionismul chinez. În Orientul Mijlociu, și-au impus prezența în Golful Persic, pentru a ține în frâu ambițiile regionale ale guvernului fundamentalist islamic al Iranului. Regimurile care au refuzat să respecte viziunea americană în privința ordinii mondiale au trebuit să riște consecințele. Răzbunarea condusă de SUA împotriva Irakului, care a invadat Kuweitul în 1991, a făcut întreaga lume să privească impresionată cum valuri de bombe inteligente și rachete de croazieră cădeau peste Bagdad. Puterea aeriană a SUA a fost demonstrată din nou în timpul războaielor iugoslave (1991–1999), când NATO a intervenit militar pentru a pune capăt atacurilor sârbe asupra Kosovo, în 1999. Operațiuni militare mai puțin cunoscute au fost organizate în întreaga lume, unele pentru a apăra interese americane clar definite, altele pentru a susține prestigiul național – majoritatea, undeva între cele două. Secretarul de stat american Madeleine Albright justifica asemenea acțiuni în 1998: „Dacă trebuie să folosim forța, este pentru că suntem America, suntem națiunea indispensabilă. Ne ținem capul sus și vedem mai departe în viitor decât alte țări.“[75]

De asemenea, Statele Unite au continuat să domine principalele organizații internaționale care reglementau ordinea economică, precum Fondul Monetar Internațional, Banca Mondială și Organizația Mondială a Comerțului, înființată în 1995 pentru a înlocui GATT. Fiind cea mai inovatoare economie din lume, a luat măsuri pentru consolidarea protecției drepturilor de proprietate intelectuală, de exemplu prin Acordul privind aspectele comerciale ale drepturilor de proprietate intelectuală (TRIPS), în 1994, precum și a independenței internetului, prin înființarea Corporației pentru alocarea de nume și numere de domenii de internet (ICANN), în 1998. Politologul american Richard Rosecrance descria astfel de evoluții drept o dezvoltare a SUA ca „stat virtual“, unul mai puțin bazat pe comerțul cu bunuri tangibile și mai mult pe companii transnaționale care preiau

conducerea cu ajutorul tehnologiei și absorb industriile din alte țări în lanțuri de producție integrate vertical.[76] Influentul său coleg omul de știință Joseph Nye a subliniat importanța puterii blânde a Americii – capacitatea de a conduce prin exemplul guvernării sale eficiente și liberale.[77]

Din ce în ce mai mult însă, criticii globalizării conduse de SUA au considerat aceasta drept ultima încarnare a hegemoniei imperiale americane. Pe măsură ce alte state occidentale – poate cel mai evident, Franța și Germania – au devenit mai prudente față de unilateralitatea americană, rezistența față de Statele Unite s-a coalizat în sfera economiei. În Europa de Vest, primii pași în integrarea economică și politică este posibil să își fi avut originea în condițiile stabilite de Statele Unite pentru derularea Planului Marshall, în 1948, dar, treptat, unul dintre factorii care au contribuit la o cooperare mai strânsă a devenit frustrarea față de influența americană. De exemplu, un ministru francez de finanțe s-a referit la poziția dominantă a dolarului american ca monedă de rezervă globală numind-o un „privilegiu exorbitant“, deoarece permitea Washingtonului să se împrumute ieftin din străinătate.

În 1973, cele nouă state membre – inclusiv Franța, Germania de Vest și Marea Britanie – ale Comunității Economice Europene au convenit să își coordoneze mai îndeaproape politicile externe, declarând: „Creșterea concentrării puterii și responsabilității în mâinile unui număr foarte mic de mari puteri impune ca Europa să se unească și să vorbească din ce în ce mai mult cu o singură voce, dacă dorește să se facă auzită și să joace rolul cuvenit în lume“.[78] Totuși, deși Tratatul de la Maastricht, din 1992, a transformat comunitatea – acum, formată din 12 state – în Uniunea Europeană, integrarea politică deplină prevăzută de părinții fondatori ai proiectului european a rămas incompletă. Și uniunea monetară europeană, care a instituit o monedă europeană unică euro ca alternativă la dolarul american, a fost șubredă încă de la început, din 1990.

Între timp, a doua cea mai mare economie a lumii după prăbușirea Uniunii Sovietice a devenit Japonia. A încercat să concureze cu puterea economică a Americii printr-o politică industrială robustă, orientată spre export, dar s-a confruntat cu stagnarea demografică. În China însă, Partidul Comunist și-a păstrat puterea prin demararea unui program de industrializare și liberalizare economică, care a dus la creșterea semnificativă a nivelului de trai al populației, deși economia sa a rămas de

câteva ori mai mică decât a Statelor Unite și a depins foarte mult de investitori americani. Aceste reforme începute la sfârșitul anilor 1970, de liderul de facto al Chinei, Deng Xiaoping, au fost însoțite de un regăsit spirit al naționalismului, care a făcut ca Republica Populară să se poziționeze în mod deliberat ca o alternativă la ordinea globală condusă de americani.

Simultan cu aceste evoluții în Eurasia, motorul intern al progresului american a început să dea rateuri. În 1990, Statele Unite aveau un cont curent echilibrat, dar, până în 2000, a apărut un mare deficit, în valoare de 4% din producția sa internă. Americanii cheltuiau dincolo de posibilități, iar acest lucru a fost posibil doar pentru că alte țări au finanțat diferența prin cumpărarea de obligațiuni guvernamentale americane. Până în 1998, peste 50% din certificatele de trezorerie americane erau în mâini străine.[79] Acest lucru reflecta poziția dolarului ca monedă de rezervă globală, stârnind îngrijorări cu privire la durabilitatea acestei poziții. În ceea ce privește inovația, economia americană a continuat să fie lideră mondială, dar s-a bazat din ce în ce mai mult pe petrolul importat, bunurile de consum asiatice și produsele europene de înaltă calitate. Mai mult, investițiile au fost excesiv concentrate în sectoarele de înaltă tehnologie, ducând la apariția de bule speculative și la prăbușiri ale pieței bursiere. În cartea *Bowling Alone,* publicată în 2000, sociologul american Robert Putnam comenta că tocmai compatrioții săi erau din ce în ce mai izolați și mai puțin empatici unul față de celălalt. Pentru mulți, pe măsură ce diferența dintre bogați și săraci se mărea, visul american devenea de neatins.

În 1999, politicianul și publicistul american Pat Buchanan avertiza: „Liderii americani repetă fiecare prostie care a adus marile puteri la ruină – de la aroganță la pretenții de hegemonie globală, la expansiune imperială exagerată, la vestirea de noi «cruciade», la promiterea războiului în regiuni și țări unde americanii nu au mai luptat niciodată“.[80] Doi ani mai târziu, teroriști islamici au atacat New Yorkul și la Pentagonul – inimile simbolice ale capitalismului și militarismului american –, omorând aproape 3 000 de oameni. Cel mai vizibil atac asupra ordinii globale americane de la sfârșitul Războiului Rece a fost dat nu de o națiune rivală puternică, ci de un mic grup de fundamentaliști religioși.

O EPOCĂ A EXTREMELOR

În perioada cuprinsă între 1750 și 2000 s-a format o adevărată arenă globală. Niciodată continentele lumii nu au fost atât de conectate – nu doar prin vapoare, trenuri și avioane, ci prin comerț, schimburi de capital, călătorii ale indivizilor, interacțiuni culturale și diplomație. Cauza fundamentală a acestei transformări a fost Revoluția industrială. Producția nu mai era dependentă de mâinile oamenilor sau de animale. Caii-putere pe cap de locuitor au crescut de la sub 0,4 în 1750, la 3 în 1900 și la 120 în 2000.[81] Drept urmare, producția economică mondială a crescut, în dolari, de la aproximativ 130 de miliarde în 1750 la 1 100 de miliarde în 1900 și la 41 000 de miliarde în 2000.[82] Speranța medie de viață a crescut de la sub 30 de ani în 1750 la 33 în 1900 și la 69 în 2000.[83] Populația lumii s-a mărit de la aproximativ 600 de milioane în 1750 la 1,5 miliarde în 1900 și la 6 miliarde în 2000.[84] Transportul și comunicațiile au devenit mult mai rapide. Dacă, în 1750, era nevoie în medie de peste 40 de zile pentru a traversa Atlanticul, acest interval a scăzut la 20 de zile până la 1800, la cinci zile până în 1900 și la mai puțin de cinci ore până în 2000.[85] La sfârșitul secolului XX, Revoluția industrială a fost urmată de începutul unei revoluții digitale. În contextul unor astfel de evoluții extraordinare, este de presupus mai mult decât niciodată că progresul se bazează pe un comportament rațional și, prin urmare, progresul va prevala asupra întunericului și va aduce pacea.

Aceste schimbări au fost însoțite de o interacțiune diplomatică mai intensă. De exemplu, numărul de organizații guvernamentale internaționale a crescut de la doar câteva în secolul al XIX-lea la aproximativ 37 în 1900 și la 6 556 în 2000.[86] Așa cum am văzut, au avut loc conferințe de pace importante – la Viena, la Paris, la San Francisco –, cu consecințe de durată. Principiile suveranității naționale și ale autodeterminării au fost consfințite prin lege la nivel global. Carta Națiunilor Unite, din 1945, rămâne cea mai ambițioasă încercare de a păstra pacea prin intermediul principiilor universale. Dar lumea nu a devenit mai pașnică. Secolul XX a fost extrem de sângeros nu doar în termeni absoluți, ci și ca număr de morți raportat la totalul populației mondiale. Pe de o parte, a existat accelerarea bruscă a producției economice, a comunicării și a organizării internaționale. Pe de altă parte, există prea puține schimbări, dacă nu chiar deloc, în privința frecvenței războaielor. De-a lungul epocii, perioadele de aproximativ 20 de

ani de stabilitate relativă au continuat să fie urmate de perioade tot de circa 20 de ani de conflicte semnificative.

Unul dintre motivele pentru care progresul fără precedent nu a părut să ducă la o pace durabilă a fost faptul că nu s-a răspândit uniform pe glob. Dezvoltarea într-un loc s-a făcut adesea în detrimentul altuia sau a provocat invidie și neîncredere intensă, exprimate prin conflict. Mai mult, perioadele de creștere economică și de încredere politică au fost inseparabile de perioadele de recesiune, inflație, inegalitate în creștere și tulburări sociale, situații care au impus autodistructivele politici ale protecționismului economic și ale naționalismului nociv. „Pământul este un mare teatru, unde se joacă aceeași tragedie sub diferite nume“, scria Voltaire în 1756.[87] Secolele de după Revoluția industrială nu au adus o schimbare în natura politicii puterii sau o diminuare a efectelor sale, ci aceasta a devenit doar mai extremă.

Concluzie

Prieteni cu teroarea

Visul păcii este etern și universal. De-a lungul istoriei și pe tot globul, agricultorii au dorit să-și culeagă nevătămați recolta, comercianții, să ajungă în siguranță în următorul oraș, iar regii, să ajungă în anale ca niște conducători drepți și pașnici. Pacea înseamnă liniște, absența traumelor războiului, lipsa crimelor lui, a mutilărilor, a torturilor, a violurilor și a distrugerilor. Cu siguranță, războiul a fost și slăvit, iar unii oameni fac acest lucru și astăzi. Abraham Lincoln a numit aceasta „partea întunecată a omului“. Cu toate acestea, odată ce războiul devine realitate, șovinismul face întotdeauna loc disperării, chiar și în rândul tinerilor pregătiți să pună mâna pe arme. Să își vadă camarazii mutilați, să nu vadă sfârșitul vărsării de sânge și nu-și poată proteja familia aflată acasă reprezintă unele dintre cele mai mari chinuri prin care pot trece oamenii. După cum se exprima colonelul Kurtz în filmul lui Francis Ford Coppola despre Războiul din Vietnam, *Apocalipsul acum* (1979): „Trebuie să fii prieten cu teroarea“.

Am găsit acest sentiment al deziluziei, al forței morale transformate în amărăciune, exprimat cel mai clar în jurnalele scriitorului flamand Stijn Streuvels (1871–1969). Cândva un susținător entuziast al Primul Război Mondial, ulterior a devenit sceptic:

> M-am săturat! Nu mă interesează cum se termină, dar trebuie să se termine. Încep să mă îndoiesc de ceea ce Anglia și Franța au promis cu atâta încredere, nu aștept nimic de la Rusia și nu mai am încredere în discursurile moralizatoare, care astăzi pare doar prostești și false. Ziarele ne-au mințit, au scris lucruri care par scandaloase privind retrospectiv. Ce citim astăzi este atât de cenzurat, de fără sens, nearticulat, insipid, vag și idiot, încât ești înclinat să arunci dezgustat ziarul. Ar fi trebuit să existe o lege care să limiteze durata acestui război, astfel încât noi, soldații, după fiecare zi de suferință, să putem cel puțin vedea sfârșitul apropiindu-se. Amintiți-vă doar că ne-au spus că acest război se va încheia în câteva săptămâni...[1]

Sentimentele pe care Streuvels le-a așternut pe hârtie nu sunt foarte diferite de cele din unele poeziile chineze antice citate în această carte.

După ce războaiele se încheiau, de obicei, societățile epuizate se adunau în spatele conducătorilor care promiteau o epocă de liniște și îi ovaționau pe delegații care negociau tratatele de pace. Pacea a fost apreciată cel mai mult de oamenii care au cunoscut pierderea ei. Cu toate acestea, războaiele au continuat să izbucnească iar și iar. „Lumea este ca un car de luptă scăpat de sub control“, concluziona poetul roman Virgiliu. Dar poate că astfel de opinii creează o impresie falsă, evidențiind perioadele de război, și nu pe cele de pace. Totuși, din 3 000 de ani de istorie a Chinei, în cel puțin 1100 s-au purtat războaie. Imperiul Roman a fost în război în cel puțin 50% din existența sa. Din 1776, Statele Unite ale Americii au petrecut peste o sută de ani războindu-se.

Nici chiar acele perioade de pace sărbătorite ca epoci de aur nu au fost atât de armonioase, de fapt. Adesea, au coincis cu conflicte sociale grave, cauzate de sclavie și de alte inegalități extreme între masele nevoiașe și elitele decadente. Pacea de care s-au bucurat imperiile – cum ar fi Pax Romana – a fost simțită mai ales de un mic cerc de oameni privilegiați, o comunitate bogată și păzită de ziduri, formată din magnați și lideri politici, într-o măsură mai mică de către clasele mijlocii bogate ale capitalei

și împrejurimile sale rurale, apoi de masa cetățenilor săraci, în unele situații de sclavi mai norocoși și, în cele din urmă, de toți oamenii subjugați care căutau o existență nesigură la periferia imperiului. Asta însemna că armata trebuia trimisă la hotare pentru a garanta furnizarea de sclavi, aur, hrană, cai sau alte resurse. Cu alte cuvinte, pentru cei mai mulți pacea imperială însemna exploatare. Inevitabil, exploatarea stârnea ură, opoziție și conflict. Prin urmare, pacea de care se bucurau locuitorii din inima imperiilor era adesea posibilă doar ca urmare a războaielor purtate la granițe, pentru cucerirea de noi țări, respingerea invadatorilor sau controlul migrației. Familiile trebuiau, în continuare, să-și jertfească fiii și să plătească taxe mari. Războiul a planat întotdeauna ca un nor amenințător la orizont.

Superioritatea morală

Una dintre concluziile acestei cărți este că războiul e universal. Iar și iar, mari puteri au promis că ascensiunea lor va fi binevoitoare, că se vor abține de la agresiune și că vor fi instaura o nouă ordine dreaptă. Iar și iar, însă, această promisiune s-a încheiat cu dezamăgire, indiferent de momentul în care a fost făcută. Occidentul nu a fost mai agresiv decât China, India sau Africa. Este adevărat că, în secolele recente, Occidentul a avut mai mult succes în purtarea războiului, în colonizarea altora și în exploatarea bogățiilor lumii. Și este adevărat că Occidentul a fost și primul care a făcut acest lucru o perioadă îndelungată și la o scară cu adevărat globală. Există însă numeroase dovezi că, de-a lungul istoriei, toate marile puteri au fost la fel de brutale. Istoria Chinei nu atestă o cultură strategică relativ benignă bazată pe principiile confucianiste ale armoniei, după cum conducerea actuală a țării ar vrea ca restul lumii să creadă. Cea mai mare parte a teritoriului care formează Republica Populară Chineză a fost colonizată de China dinastiei Han în trecut, într-un fel sau altul. Colonizarea Chinei a fost predominant continentală, prin urmare nu neapărat mai puțin sălbatică sau la scară mai mică. La fel s-a întâmplat și cu alte civilizații. Înainte de sosirea imperiilor europene, populațiile din Asia, Africa și Americi s-au luptat frecvent cu vecinii lor, s-au înrobit reciproc și au creat imperii proprii. Nu există o superioritate morală absolută în istorie.

Acestea fiind spuse, istoria arată că pretențiile de superioritate morală au fost un pretext important pentru a declanșa un război. De multe ori, puterile

au luptat pentru a înlătura ceea ce credeau că erau nedreptăți sau o ordine mondială nedreaptă. La sfârșitul secolului al III-lea, Hannibal a condus armata cartagineză într-un război pentru a răzbuna pierderile umilitoare ale unui război anterior cu Roma. Imperiul Sasanid a luptat în mod repetat cu romanii în secolele al III-lea și al IV-lea, din pricina a ceea ce a considerat a fi nedreptăți legate de statul-tampon al Armeniei. În secolul al VIII-lea, abbasizii au atacat Califatul Umayyad din cauza comportamentului său neislamic. În secolul al XIII-lea, mongolii au curmat pacea cu Imperiul Chinez pe motiv că se baza pe un tratat inegal. În secolul XX, Hitler a ajuns la putere în Germania promițând să recupereze pierderile cauzate de Tratatul de la Versailles, în timp ce Japonia imperială a pretins că va crea o nouă ordine în Asia de Est eliberată de imixtiunea europeană. Chiar și astăzi, ocazionalul zăngănit de săbii scoase din teacă de China sunt justificate ca fiind parte a procesului de recuperare a daunelor provocate de secolul de umilință. Prin urmare, de-a lungul istoriei, nevoia de a răzbuna umilințele și abuzurile din trecut și promisiunea de a face dreptate au fost justificările cele mai comune pentru război și pentru ca statele în ascensiune să atace marea putere existentă. Cu cât un stat critică mai mult beligeranța altuia, cu atât există mai multe motive de îngrijorare.

Un alt pretext recurent pentru a merge la război a fost afirmația agresorilor că aduceau beneficiile civilizației superioare popoarelor înapoiate. Toate marile imperii s-au considerat a fi centrul lumii, iar pe cei care trăiau dincolo de granițele lor, barbari care trebuiau supuși sau popoare supuse care trebuiau eliberate. În mod similar, și combaterea necredincioșilor a servit ca pretext pentru război. Grecii conduși de Alexandru cel Mare au pretins că poartă un război sfânt împotriva perșilor, în secolul al IV-lea. În Roma antică, preoții erau responsabili cu proclamarea războiului, după ce obțineau aprobarea zeilor. Împărații chinezi luptau pentru îndeplinirea „mandatului cerului“. În Asia de Sud-Est a secolului al VII-lea, regii din Srivijaya au prezentat războaiele de cucerire ca fiind căutări budiste ale iluminării. Califii islamici duceau campanii pentru a răspândi adevărata credință în Dar al-Harb, la fel cum domnitorii europeni medievali porneau cruciade în numele lui Hristos. Chiar și cuceririle mongole ale lui Ginghis Han și ale urmașilor săi au fost promovate ca războaie sfinte pentru a uni lumea la porunca zeului cerului. Dar lupta pentru a impune adevărata credință a fost purtată și între adepții

diferitelor ramuri ale aceleiași religii – creștini ortodocși împotriva catolicilor, catolici împotriva protestanților, musulmani șiiți împotriva sunniților, ca să nu vorbim despre numeroasele conflicte dintre diferite ramuri ale hinduismului și budismului. Dacă majoritatea religiilor și cărțile sfinte cereau pace, în același timp ofereau și argumentele pentru război.

Același lucru este valabil și pentru principiile legii și ale dreptății. De câte ori puterile au spulberat pacea pe care au pretins că o protejează sau au încălcat tratatele pe care trebuiau să le apere? De-a lungul istoriei, statele au semnat acorduri internaționale pentru a limita utilizarea forței. După căderea dinastiei chineze Zhou, la sfârșitul secolului al III-lea, statele rivale au organizat numeroase conferințe diplomatice, dar nu au rezolvat conflictele tocmai pentru că erau considerate fie ca servind interesele celui mai puternic stat, fie ca mijloace prin care statele mai mici puteau controla regatul dominant. În Europa, în secolul al XVII-lea, regele Ludovic al XIV-lea al Franței a atacat Spania habsburgică pe motiv că acesta ar fi încălcat condițiile Păcii din Westfalia, în timp ce Rusia și-a justificat intervențiile în Balcani și Europa de Est, pe parcursul secolului al XIX-lea, urmărind menținerea echilibrului puterii stabilit de Congresul de la Viena. Chiar și în 2003, Statele Unite și aliații săi au încercat cu disperare să explice invadarea Irakului ca măsură de combatere a proliferării armelor de distrugere în masă. Armistiții, tratate și pacte care promiteau pacea veșnică au fost pecetluite cu cele mai solemne jurăminte și blesteme grave și prin oferirea de fii și fiice ca parteneri de căsătorie sau ostatici. Și totuși, nimic nu a durat. Au existat întotdeauna ambiguități pe care o parte le-a putut exploata dacă a dorit să găsească un motiv pentru a o ataca pe cealaltă – minora problemă a unei granițe imprecise, încălcarea neintenționată a unei sfere de influență vag definite, refacerea fortificațiilor ca răspuns la programul de construcție al celeilalte și așa mai departe.

Concurența pentru superioritatea morală a avut adesea ca rezultat faptul că statele s-au acuzat reciproc că ar fi agresorul. Cu toate că în unele cazuri vina este evidentă, în multe altele responsabilitatea principală e departe de a fi clară. De exemplu, în cazul Primului Război Punic, din secolul al III-lea, atât Roma, cât și Cartagina au avut motive întemeiate să se simtă amenințate de activitățile celeilalte în vestul Mediteranei, înainte de a ajunge să lupte pentru controlul Siciliei. În mod similar, de-a lungul istoriei sale, Franța a argumentat în mod repetat că are nevoie de granițe naturale –

Rinul, Alpii și Pirineii – pentru a fi în siguranță. Era atât de ciudat, având în vedere că habsburgii, niște rivali puternici, pândeau la marginea ei? În Asia, lipsa de claritate în privința granițelor i-a determinat pe conducătorii chinezi să se ciocnească de nenumărate ori pe câmpiile din nord-est cu nomazii, precum și cu regatul coreean Goguryeo. Istoricii – ca să nu mai vorbim de politicienii și diplomații de la acea vreme – au dezbătut la nesfârșit dacă Doctrina Monroe, din 1823, a fost un act de imperialism agresiv al Statelor Unite, o încercare de a acapara o vastă și exclusivă sferă de influență care acoperea cea mai mare parte a emisferei occidentale, sau un act proporțional de autoapărare împotriva intruziunii imperiilor europene. Ca în foarte multe cazuri, răspunsul se află undeva între cele două – la fel cum o parte nu ar trebui să suporte întreaga povară a responsabilității, nici cealaltă nu ar trebui complet absolvită de ea.

Apoi au fost războaie purtate de mari puteri pentru că stat mai mici le-au cerut ajutorul. Intervenția militară directă a Rusiei în războiul civil din Siria din 2015 este un bun exemplu recent, deoarece a fost invitată oficial de guvernul sirian pentru a ajuta la combaterea rebelilor și a jihadiștilor de pe teritoriul său. În același mod, regele Egiptului a intrat în Levant la începutul secolului al IX-lea, pentru a-l sprijini pe aliatul său, regele Israelului. Istoricii din vechime au consemnat modul în care Războiul Peloponesiac, din secolul al V-lea, a izbucnit atunci când statele mici au apelat la marile puteri pentru ajutor. La sfârșitul secolului al XV-lea, conflictele dintre statele Italiei s-au împletit inextricabil cu concurența dintre papalitate, habsburgi și Franța. Din nou și din nou, statele mici s-au gândit să pună la cale un joc de genul divide-și-cucerește între marile puteri. Dar, de multe ori, marile puteri au deturnat astfel de planuri în avantajul lor, pentru a legitima anexarea statelor mai mici, inclusiv ale celor care le-au invitat să se implice.

Tratate, dreptate, pace și religie, toate au fost folosite pentru a justifica războaiele. Nici chiar cele mai îndelungate studii nu ne pot lămuri cu privire la cauzele exacte ale unui anumit război, cine a avut dreptate și cine a greșit. Tragedia este că această căutare a supremației morale, pretențiile unui excepționalism benign și promisiunile de schimbare în bine a cursului politicii puterii rareori au susținut cauza păcii, fiind folosite doar pentru a justifica decizia de a merge la război. Acest lucru este valabil pentru toată istoria, toate regiunile globului, toate religiile și toate sistemele politice. De

îndată ce marile puteri încep să predice despre o cauză morală, conflictul nu este niciodată departe.

Limitele diplomației

La fel cum a expus eșecul moralei de a menține pacea, această carte a demonstrat și limitările diplomației. Corpul diplomaților s-a extins enorm de-a lungul secolelor, dar nu a împiedicat niciodată războiul. În lumea mediteraneeană antică, orașele-stat au menținut relații diplomatice strânse, dar au fost aproape permanent în război. În China antică, sursele relatează modul în care trimișii se grăbeau de colo-colo între regatele rivale, dar fără folos. Călugări, erudiți și chiar artiști au fost angajați ca emisari pentru a îmbunătăți relațiile, dar s-a confruntat cu limitele influenței lor. Când ambasadorii permanenți au devenit relativ comuni în Europa Renașterii, teoreticienii idealiști au susținut că vor deveni lucrători pentru binele comun și pentru bunăstarea generală, nu doar purtători de cuvânt pentru ambițiile personale ale conducătorilor lor. În realitate însă, rolul lor principal era în continuare să adune informații, pornind de la premisa că statul în care fuseseră detașați era un potențial inamic, să negocieze alianțe împotriva puterilor rivale, să apere acțiunile adesea neprincipiale ale conducătorilor lor și să demonstreze puterea țării lor prin distracții extravagante și ciorovăieli nesfârșite despre importanța ceremonialului.

Istoria conferințelor diplomatice a urmat un tipar similar. Din nou, spectatorii tânjeau ca astfel de evenimente să marcheze un moment de cotitură în politica internațională, o schimbare în bine a modului în care era practicată politica puterii. În perioada primăverii și toamnei din istoria Chinei (771–476 î.Hr.), speranțele au fost puse în conferințe convocate pentru a discuta limitarea armelor și restricții privind construirea fortărețelor și chiar pentru a trasa drumul către securitatea colectivă și reducerea barierelor în calea comerțului. Rezultatele lor au fost confirmate prin cele mai solemne și mai constrângătoare angajamente, dar care niciodată nu au fost respectate mult timp. Orașele-stat din Grecia clasică au organizat în mod repetat conferințe sub egida zeilor comuni, pentru a înființa ligi de cooperare și de securitate colectivă împotriva dușmanilor comuni – care, mult mai probabil, erau tot greci, și nu amenințări externe, precum Imperiul Persan. În Italia renascentistă, după Pacea de la Lodi, din

1454, un demers similar – modelat în mod conștient după precedentele clasice – a adus o pace doar parțială. Întâlnirea spectaculoasă a regilor Franței și Angliei pe Câmpul Pânzei de Aur, în 1520, nu a reușit să pună capăt rivalității dintre cele două națiuni. La câțiva ani după Pacea din Westfalia, care a pus capăt Războiului de 30 de ani, în 1648, și a fost adesea celebrată pentru introducerea principiului suveranității naționale, cea mai mare parte a Europei era din nou în conflict. Într-o măsură mai mare sau mai mică, același lucru se poate spune și despre impactul pe termen lung al Congresului de la Viena, din 1815, negocierile de pace de la Paris, din 1919, și Conferința Organizației Națiunilor Unite despre Organizația Internațională de la San Francisco, din 1945.

Summiturile diplomatice poate că au devenit din ce în ce mai mari ca scară și ambiție, dar, după cum cu atâta pătrundere a remarcat Philippe de Commynes la sfârșitul secolului al XV-lea, acest lucru nu a însemnat neapărat că au reușit să obțină o pace de durată. Expertul juridic Bernard du Rosier, contemporanul său mai idealist, a afirmat că stabilirea armoniei între națiuni era cea mai importantă sarcină a diplomației. Cu toate acestea, istoria dezvăluie că, în realitate, a fost vorba în primul rând de promovarea intereselor egoiste ale statelor. Uneori, aceste interese convergeau, astfel încât acordurile de pace, armistițiile și cooperarea deveneau posibile. Însă, mult mai des, nu s-a întâmplat așa.

Cazul liberal

Ideea liberală că pacea aduce prosperitate și invers a fost vehiculată de secole. Dar, după cum a prezentat această carte, realitatea este departe de a fi simplă. Istoricul Tucidide, de exemplu, a rezumat cauzele Războiului Peloponesiac când a scris: „Ceea ce a făcut ca războiul să fie inevitabil a fost creșterea puterii ateniene și teama pe care acest lucru a provocat-o în Sparta“. Succesul economic al Atenei – pe care l-a convertit parțial într-o flotă militară mai mare și mai capabilă – a fost ceea ce a înspăimântat Sparta și a determinat-o să pornească un război înainte să fie prea târziu. Chiar dacă de creșterea economică a unei țări beneficiază și pe altele pe termen lung – așa cum argumenta Adam Smith în *Avuția națiunilor* –, politica s-a concentrat întotdeauna asupra inegalităților pe termen scurt și a spaimei că schimbarea echilibrului economic ar putea face ca un stat să fie

vulnerabil la agresiune. Astfel, în secolul al XIX-lea, Franța a fost foarte alarmată când puterea industrială a vecinilor săi, mai întâi a Marii Britanii și apoi a Prusiei, a depășit supremația sa economică tradițională. Astăzi, Statele Unite sunt îngrijorate de faptul că dezvoltarea economică a Chinei și creșterea cheltuielilor militare vor duce la contestarea propriei poziții globale. Prosperitatea înseamnă putere, iar puterea îi face pe ceilalți să se teamă.

Succesul economic exacerbează rivalitatea, dar la fel face și eșecul economic. Suprasolicitarea fiscală, de exemplu, a declanșat – sau cel puțin a agravat – numeroase conflicte interne. Au existat revolte fiscale violente împotriva dinastiei Zhou în China, în secolul al IX-lea înainte de Hristos, a Imperiului Asirian în Levant, în secolul al VII-lea; a Imperiului Persan în Asia Mică în secolul al V-lea; a Imperiului Roman în Macedonia și Siria, în secolul I după Hristos; a Imperiului Habsburgic în Olanda, în secolul al XVI-lea, și în Europa Centrală, în secolul al XVII-lea – pentru a menționa doar câteva. De asemenea, inflația a fost un factor destabilizator important – în Roma în secolul al III-lea, în China dinastiei Yuan în secolul al XIV-lea, în Imperiul Otoman în secolul al XVII-lea și așa mai departe. Apoi a existat problema suprapopulării, care, după cum am văzut, a fost un factor important, care a determinat colonizarea greacă antică, războaiele republicii romane și ale imperiului timpuriu și cruciadele medievale. Mult mai târziu, începând cu secolul al XIX-lea, supraproducția industrială din Europa a alimentat atât tulburările sociale revoluționare, cât și concurența feroce între state pentru piețele de export. Crizele economice au stârnit protecționismul, provocând războaie comerciale și rivalități politice inflamatoare.

După cum am văzut, slăbiciunea economică duce la slăbiciune politică, iar aceasta este o invitație deschisă pentru ca alții să se amestece. Indiferent dacă este provocată de dezastre naturale, de blocarea rutelor comerciale, de politici economice greșite sau de cheltuieli excesive ale guvernului, slăbiciunea economică silește imperiile să se retragă și să se micșoreze, iar contestatarii se grăbesc să umple golul, câștigând putere pe măsură ce se extind, în vreme ce numai contracția rivalului lor îl slăbește pe acesta mai departe. Am observat acest fenomen la prăbușirea a numeroase imperii mari: Roman, Bizantin și multe dintre cele ale dinastiilor mari din China și Orientul Mijlociu. Oricât de puternice au fost armatele, zidurile și

fortificațiile construite și întreținute de imperiile Roman și Han pentru a-i ține pe barbari la distanță, acestea nu au putut proteja societățile din ce în ce mai slabe din punct de vedere administrativ, imobilizate de decadență și fragmentate de conflicte sociale.

Comerțul nu a favorizat niciodată pacea, deși așteptarea că ar putea-o face este foarte veche. Încă din secolul al IV-lea, de exemplu, Xenofon a susținut liberul schimb. În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, economiști precum Adam Smith și David Ricardo au dezvoltat acest argument. Un comerț mai amplu permitea o specializare economică mai mare. Eficiența rezultată permitea o creștere și mai mare, de care beneficiau toate părțile. În realitate însă, ceea ce s-a întâmplat în general a fost că, odată ce comerțul s-a dezvoltat, conducătorii și statele au căutat să-l monopolizeze. Iar comerțul liber și deschiderea economică aveau tendința să reflecte disproporționat interesele celor puternici. Acest lucru a fost valabil atât pentru Imperiul Britanic din secolul al XIX-lea, cât și pentru Statele Unite în a doua jumătate a secolului XX – ambele au presat state străine să-și deschide piețele pentru concurență și investiții, lucru de care au beneficiat copleșitor propriile economii, mai dezvoltate și puternice.

Într-adevăr, când vine vorba de comerț, multe mari puteri urmează un ciclu similar. În timpul creșterii, sunt protecționiste, pentru a-și apăra propriile industrii abia născute. Odată ce acestea au crescut suficient, guvernul devine interesat să contribuie la dezvoltarea poziției lor în străinătate, prin mijloace cum ar fi constrângerea economică, presiunea militară și colonizarea. Dacă acest lucru reușește, iar companiile ajung să aibă o poziție de dominare, atunci guvernul începe să promoveze o narațiune a liberului schimb, a păcii și a armoniei intereselor. Acesta este momentul când puterile comerciale sunt la apogeu. Dar tot atunci apar noi concurenți, care au beneficiat de activitatea de pionierat pe piețele în curs de dezvoltare, de metodele de producție și de tehnologia lor, precum și de faptul că societățile bogate pierd deseori o parte din dinamismul lor anterior. Dacă și concurența devine prea acerbă, puterea principală este predispusă să-și apere poziția apelând la măsuri protecționiste.

Deschiderea economică și comerțul, în general, coincid adesea cu aspirațiile militare. Cea mai simplă manifestare a acestora este controlul și cucerirea rutelor comerciale. Comercianții și grupurile de interes comercial au fost lobbyiști importanți pentru imperialism. Încă din secolul al III-lea

înainte de Hristos, așa-numita „rețea campaniană“ a oamenilor de afaceri romani a susținut cucerirea Siciliei și războiul cu statul mercantil al Cartaginei. În secolul al XIX-lea, industriașii germani, americani și japonezi au cerut guvernelor proprii să le asigure accesul la piețe și materii prime din străinătate. Pe măsură ce comerțul la distanțe mari a devenit din ce în ce mai mult maritim, creșterea concomitentă a puterii navale a provocat gelozie și neîncredere între puterile terestre, care se temeau că acesta era mai puțin un mijloc de a proteja comerțul și libertatea de navigație și mai mult un instrument de proiectare a puterii imperialiste. Gândiți-vă, de exemplu, la relațiile dintre Marea Britanie și Franța la începutul secolului al XIX-lea, dintre Marea Britanie și Imperiul German la începutul secolului XX sau dintre China și Statele Unite ale Americii la începutul secolului XXI. Prin urmare, ordinile economice aparent liberale au fost adesea simbolul politicilor puterii, nu un antidot al acestora, motiv pentru care au stârnit foarte des o rezistență violentă. Așa cum atât de răspicat o exprima marea putere maritimă și comercială a Veneției: bogăție pentru a obține putere, putere pentru a obține bogăție.

Pacea cosmopolită

În istoria politicii puterii, cosmopolitismul a marcat adesea încununarea imperialismului. Cele mai mari orașe cosmopolite erau invariabil capitale imperiale, iar cele mai mari susținătoare ale științelor străine, ale toleranței între religii, ale împrumuturilor culturale și explorării erau aproape întotdeauna curți imperiale. Amintiți-vă de biblioteca palatului regelui asirian Assurbanipal, de Academia de la Gondishapur, în timpul împăraților sasanizi, de așa-numita Renaștere Carolingiană, din vremea lui Charlemagne, sau sinteza împăratului mogul Akbar despre diferitele crezuri religioase ale supușilor săi, *Din-i Ilahi.* Curțile și capitalele imperiale au devenit vitrine ale tuturor bogățiilor exotice aduse ca tribut, pradă sau prin comerțul din țările anexate. Odată cu ele au venit informații despre extraordinare culturi noi și povești despre bogății incredibile, care nu au făcut decât să intensifice apetitul pentru și mai mult aur, sclavi, comerț și cuceriri.

De fapt, așa cum am văzut, cosmopolitismul este mai caracteristic imperialismului decât am crezut deseori. În multe cazuri, ceea ce am

considerat în mod tradițional ca fiind civilizații unice – de pildă, China sau India – sunt, de fapt, rezultatul unui lung proces de amalgamare a numeroase culturi distincte. Adesea, civilizațiile imperiale au ajuns la formele lor cele mai caracteristice și recognoscibile prin asimilarea popoarelor cucerite. Dar, la fel de des, au fost modelate de afluxul de dinastii cuceritoare sau de popoare care au adus cu ele propriile tradiții. Unele dintre acestea au fost apoi impuse sau adoptate voluntar de noii lor supuși, iar în același timp, ei înșiși au adoptat multe dintre vechile obiceiuri, mode și credințe ale conducătorilor precedenți. Egiptul antic, de exemplu, a fost în diferite momente condus de dinastiile libiană și nubiană. Regii ahemenizi din Persia și-au modelat în mod conștient stăpânirea pe tradițiile imperiale antice ale popoarelor mesopotamiene pe care le-au cucerit. China a fost condusă repetat de dinastii străine provenite din popoare „barbare“, precum Xiongnu, Xianbei, Mongoli și Manchu. De-a lungul istoriei consemnate, marea Câmpie Indo-Gangetică a fost guvernată de o succesiune de invadatori din Asia Centrală, precum „indo-arienii“, Yuezhi și mogulii. Rezultatul a fost adesea polenizarea culturală încrucișată, combinarea stilurilor artistice, a limbilor și a religiilor, dar, la fel de des, procesul de împletire culturală a fost însoțit de suferință și de violență îngrozitoare.

Dar nu s-ar putea să apară o formă mai pașnică de cosmopolitism – o adevărată comunitate mondială de interese comune – dacă cetățenii mai obișnuiți ar avea un cuvânt de spus în politica externă a țărilor proprii? Din păcate, presupunerea că participarea democratică sau populară la politică ar acționa ca o frână împotriva imperialismului sau a agresiunii nu rezistă la o analiză mai atentă. A fost Roma mai puțin înclinată spre cuceriri când era o republică decât atunci când a fost condusă de împărați sau a fost Franța republicană mai puțin beligerantă decât monarhia burbonă? Politica populară poate fi ușor inflamată, nu în ultimul rând de forțele maligne ale naționalismului, așa cum foarte dureros a arătat istoria secolului XX.

Smerenie

La fel de certe sunt și limitările încercării de a păstra pacea menținând echilibrul puterii. Așa-numiții teoreticieni „realiști“ ai politicii puterii internaționale sunt sceptici cu privire la rolurile tratatelor, ale conferințelor,

ale comerțului și ale altor forme de conectivitate pentru încurajarea păcii, considerând că singura modalitate de a evita războiul este menținerea reciprocă sub control a ambițiilor statelor. În teorie, dacă nici un stat nu este semnificativ mai puternic decât oricare altul, atunci riscurile de agresiune sunt prea mari, nemaivorbind de gelozii sau de alte tensiuni care ar putea exista. În realitate însă, practica fetișizării echilibrului puterii asigură transformarea sa în „dilema de securitate“ arhetipală, așa cum s-a întâmplat în Europa între 1815 și 1914.

Chiar dacă am acceptat ipoteza fundamentală a acestor „realiști“ – faptul că toate statele sunt motivate în primul rând de securitate, nu de mărire –, de multe ori este imposibil să ne dăm seama din acțiunile unui stat cât de mult este motivat de temeri defensive și cât de mult, de ambiții ofensive. După cum am văzut, construirea unei flote militare puternice sau încercarea de a obține o sferă exclusivă de influență pot părea în egală măsură determinate de ambele. În practică, adesea există doar o linie extrem de subțire între maximizarea securității și maximizarea puterii. Atât de subțire, încât, de-a lungul istoriei, nenumărați lideri au presupus că cea mai bună garanție a securității este maximizarea puterii și au acționat în consecință, cu consecințe devastatoare.

După cum a arătat această carte, nu există o teorie unică pentru a explica de ce idealul de pace a fost respins atât de des de realitatea războiului. Istoria dezvăluie o plenitudine de posibile cauze ale conflictului. Se poate spune însă că, în general, pacea depinde de comportamentul multor actori. Acești actori, indiferent dacă sunt orașe, state sau imperii, sunt preocupați în primul rând de prosperitatea și de securitatea lor.

Chiar și astăzi, majoritatea oamenilor nu sunt nici deosebit de cosmopoliți, nici internaționaliști ca perspectivă, abia de călătoresc și își aliniază interesele la un anumit teritoriu, etnicitate, cultură, religie, națiune sau lider. Lumea este fragmentată implicit. În plus, prosperitatea este întotdeauna inegală. Împreună, acești factori declanșează invidia și frica în rândul acelor societăți care rămân în urmă, iar când încearcă să remedieze situația, nu o fac întotdeauna pe căi pașnice. În mod similar, acele societăți care ocupă partea superioară a scării își folosesc invariabil puterea pentru a modela relațiile internaționale în avantajul lor – uneori în mod pacifist, alteori cu agresivitate.

Acest lucru nu ar trebui să-i facă pe spectatorii sau participanții la relațiile internaționale să fie disperați sau deziluzionați. Diplomații, politicienii, experții și formatorii de opinie au responsabilitatea de a gestiona efectele destabilizatoare provocate de schimbările puterii. Eu cred că diplomația începe cu smerenie – în primul rând, față de forțele distructive care sunt frica și invidia. Lumea devine mai stabilă nu deoarece comerțul se dezvoltă sau pentru că există o interacțiune diplomatică mai bună. Liniștea nu trebuie niciodată să fie considerată garantată, idealul păcii nu trebuie niciodată confundat cu realitatea. Este dincolo de scopul acestei concluzii formularea unor strategii sau cadre de politici pentru realizarea sau menținerea păcii, dar trebuie evidențiată în mod deosebit o altă calitate: sensibilitatea. Diplomații și alți practicanții ai politicii externe ar trebui să fie atenți la tot ce se întâmplă acasă – nu în ultimul rând pentru că orice negociator care face prea multe compromisuri este sortit să se confrunte cu o puternică reacție adversă la întoarcerea în țara lui. În același timp însă, trebuie să aibă empatie pentru omologii lor, trebuie să încerce să înțeleagă modul în care experiențele istorice le-au modelat așteptările, ce se află la baza comportamentului statelor și al reprezentanților lor, de ce un lucru care ar putea părea corect pentru cineva ar putea fi considerat o nedreptate de către altcineva și așa mai departe. Smerenia și sensibilitatea nu pot garanta obținerea păcii. Cu toate acestea, sunt critice pentru a evita calculele greșite, pentru a ameliora suspiciunile și, astfel, pentru a optimiza șansele de succes diplomatic.

Starea naturală a umanității – dacă este posibil să deducem așa ceva din cei 3 000 de ani de istorie prezentați în această carte – nu este de pace necondiționată. Mie mi se pare că, pentru ca indivizii să supraviețuiască, nevoia lor fundamentală este maximizarea puterii, de preferință cu cel mai mic cost posibil. Pe de o parte, puterea e cea mai bună formă de securitate. Cei slabi vor fi întotdeauna dominați de cei puternici – ceea ce înseamnă, în cel mai rău caz, exploatare, penurie, abuzuri și chiar moarte. Pe de altă parte, puterea provine din dorință și lăcomie. Nevoile oamenilor nu sunt satisfăcute niciodată – progresul creează noi dorințe, iar succesele altora provoacă invidie. Prin urmare, securitatea și lăcomia sunt două fețe ale aceleiași monede. Când vine vorba de state, acestea vor fi întotdeauna presate să urmărească obținerea puterii, indiferent dacă sunt motivate de

lăcomie sau de securitate. Tocmai din acest motiv, istoria este plină de atâtea neînțelegeri și de lupte.

Note și referințe

Introducere. De ce este importantă istoria?

1. Cheltuieli militare medii anuale estimate în 2016, în dolari SUA: în anii 1980, 1350 miliarde dolari; în anii 1990, 1050; în anii 2000, 1300 miliarde; în anii 2010, 1650 miliarde. Sursă: SIPRI, 2018. Baza de date SIPRI privind cheltuielile militare. Institutul Internațional de Cercetare pentru Pace din Stockholm. Preluate de pe: https://www.sipri.org/databases/milex
2. Cicero, Marcus Tullius, G.L. Hendrickson și H.M. Hubell, trad., 1939. *Brutus. Orator.* Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 395
3. Vezi, de exemplu, strălucita reconstrucție a Sistemului Congresului (sau „Concertul Europei"), de Henry Kissinger, 1994, din *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster.
4. De exemplu, Bruce Bueno de Mesquita, 1981, *The War Trap.* New Haven, CT: Yale University Press
5. Printre exemplele notabile se numără: Paul Kennedy, 1987, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000,* New York, Random House; A.F.K. Organski, 1968, *World Politics,* New York, Knopf; David S. Landes, 1999, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor,* New York: W.W. Norton.
6. Robert Dahl, 1957, *The Concept of Power. Systems Research and Behavioral Science,* vol. 2, nr. 3, pp. 201–215
7. Hans Morgenthau, 1948, *Politics among Nations: The Struggle for Peace and Power.* New York: McGraw-Hill

Capitolul 1. Ceruri întunecate

1. Smith, John D., trad., 2009. *The Mahabharata.* Londra: Penguin, p. 590
2. Lal, B.B., 1992. „The Painted Grey Ware Culture of the Iron Age". În de A.H. Dani și V.M. Masson, editori, *History of Civilizations of Central Asia,* vol. 1, *The Dawn of Civilization: Earliest Time to 700 B.C.* Paris: UNESCO, pp. 421–441
3. Rousseau, Jean-Jacques, John T. Scott, trad., 2012. *The Major Political Writings of Jean-Jacques Rousseau: The Two Discourses and the Social Contract.* Chicago, IL: University of Chicago Press, p. 93
4. Robert D. Drennan și Christian E. Peterson, 2008. „Centralized Communities, Population, and Social Complexity after Sedentarization". În *The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences. Dordrecht: Springer,* de Jean-Pierre Bocquet-Appel și Ofer Bar-Yosef, p. 383
5. Sculpturi și picturi similare se găsesc pe tot globul: în Valcamonica, Italia, în munții Akakus, din Libia, în peștera Fulton, din Lesoto, la Tassili n'Ajjer, în Algeria, și la Bhimbetka, în India.
6. Meyer, Christian și colab., 2015. „The Massacre Mass Grave of Schöneck-Kilianstädten Reveals New Insights into Collective Violence in Early Neolithic Central Europe". PNAS, vol. 112, nr. 36, pp. 11217–11222
7. Imagine pe site-ul: https://www.pinterest.com/pin/436919601323913392/visualsearch/?x=1&y=72&w=99&h=28. Despre descoperiri similare se vorbește în: The Metropolitan Museum

of Art, 1996. *Ancient Art from the Shumei Family Collection.* New York: The Metropolitan Museum of Art, pp. 23–25
8. Imagine pe site-ul: https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/originals/25/4b/16/254b16811f97f13735f4cf56b63ca37f.jpg
9. Pentru complexele de la Dašlī, vezi: Kohl, Phil, 1987. „The Ancient Economy, Transferable Technologies and the Bronze Age World-System: A View from the Northeastern Frontier of the Ancient Near East". În Michael Rowlands și colab., editori, *Centre and Periphery in the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 19–22
10. Evelyn-White, Hugh G., trad., 1914. „The Homeric Hymns". În *Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica.* Londra: William Heinemann, pp. 433–435. Notă: imnurile i-au fost atribuite cândva lui Homer, dar acum există o dispută în această privință.
11. Van De Mieroop, Mark, 2016. *A History of the Ancient Near East, cca 3000– 323 B.C.*. Chichester: Wiley Blackwell, p. 151
12. Bryce, Trevor, 2003. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age.* Londra: Routledge, p. 102
13. Anderson, Kenneth, 1985. *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt.* Warminster: Aris & Phillips, p. 75
14. Barras, Colin, 2016. „World War Zero Brought down Mystery Civilisation of «Sea People»". *New Scientist,* nr. 3074 (21 mai)
15. Morkot, Robert G., 2005. *The Egyptians: An Introduction.* Londra: Routledge, p. 185. Haring, B.J.J., 1997, *Divine Households: Administrative and Economic Aspects of the New Kingdom Royal Memorial Temples in Western Thebes.* Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, p. 375
16. Walker, Cameron, 2004. „Ancient Egyptian Love Poems Reveal a Lust for Life". *National Geographic* (20 aprilie)
17. Musée du Louvre, nr. inv. E27069
18. Moran, William L., 1987. *Les lettres d'El Amarna: correspondence diplomatique du pharaon.* Paris: Éditions du Cerf, p. 8
19. Weinstein, James M., 1998. „The World Abroad. Egypt and the Levant in the Reign of Amenhotep III". În David O'Connor și Eric H. Cline, editori*, Amenhotep III: Perspectives on His Reign.* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, p. 227
20. Niebuhr, Carl, J. Hutchinson, trad., 1901. *The Tell El Amarna Period: The Relations of Egypt and Western Asia in the Fifteenth Century B.C. According to the Tell El Amarna Tablets.* Londra: David Nutt, p. 39
21. Lichtheim, Miriam, 1976. *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings,* vol. 2, *The New Kingdom.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 71
22. Bauer, Susan Wise, 2007. *The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts to the Fall of Rome.* New York: W.W. Norton, p. 238
23. Lichtheim, Miriam, 1973. *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings,* vol. 1, *The Old and Middle Kingdom.* Berkeley, CA: University of California Press, pp. 141–142. Notă: acest poem a fost scris în secolul al XII-lea î.Hr.
24. Abulhab, Saad D., 2016. *The Epic of Gilgamesh: Selected Readings from Its Original Early Arabic Language.* New York: Blautopf, p. 172
25. Dalley, Stephanie, 2013. *The Mystery of the Hanging Garden of Babylon: An Elusive World Wonder Traceditor.* Oxford: Oxford University Press, p. 48

26. Drake, Brandon, 2012. „The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages". *Journal of Archaeological Science,* vol. 39, nr. 6, pp. 1862–1870. Kaniewski, David și colab. 2015. „The Late Bronze Age Collapse and the Early Iron Age in the Levant: The Role of Climate in Cultural Disruption". În Susanne Kerner și colab., editori, *Climate and Ancient Societies.* Copenhaga: Museum Tusculanum Press, pp. 157–176
27. Younger, K. Lawson, Jr, 2007. „The Late Bronze Age/Iron Age Transition and the Origins of the Arameans". În K. Lawson Younger Jr, editor, *Ugarit at Seventy-Five.* Winona Lake, IN: Eisenbrauns. pp. 159, 161
28. Li, Feng, 2006. *Landscape and Power in Early China: The Crisis and Fall of the Western Zhou, 1045–771 BC.* Cambridge: Cambridge University Press
29. Keightley, David N., 1985. *Sources of Shang History: The Oracle-bone Inscriptions of Bronze Age China.* Berkeley, CA: University of California Press, pp. 33–34. Peterson, Barbara Bennett și colab., editori, 2015. *Notable Women of China: Shang Dynasty to the Early Twentieth Century.* Abingdon: Routledge, p. 14
30. Estimările moderne variază între 50 000 și 70 000 de combatanți pentru fiecare armată.
31. Cel mai vechi text care conține caractere care înseamnă „centrul de sub cer" sau „Regatul Mijlociu" este înscris pe un *He zun* (vas de vin) care datează din 1039.
32. Shaughnessy, Edward L., 1991. *Sources of Western Zhou History: Inscribed Bronze Vessels.* Berkeley, CA: University of California Press, pp. 188–189.
33. Wyatt, Don J., 2010. „Shao Yong's Numerological-Cosmological System". În John Makeham, editor*, Dao Companion to Neo-Confucian Philosophy.* Dordrecht: Springer, p. 24
34. Cartier, Michel, 2002. „La Population de la Chine au fil des siècles". În Isabelle Attané, editor, *La Chine au seuil de XXIe siècle: questions de population, questions de société.* Paris: INED, p. 22
35. „Migrația indo-ariană" rămâne în centrul atenției dezbaterii dintre oamenii de știință care cred că triburile ariene sunt originare din Asia de Sud și cei care susțin că provin altă parte.
36. Smith, John D., trad., 2009. Op. cit., p. 322

Capitolul 2. Păunul lui Solomon

1. Younger, K. Lawson, Jr, 2016. *A Political History of the Arameans: From Their Origins to the End of Their Polities.* Atlanta, GA: SBL Press, p. 224
2. Orașul Nimrud exista deja, dar nu fusese capitală asiriană.
3. Pritchard, James B., editor, 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 560
4. Bonatz, Dominik, editor, 2014. *The Archaeology of Political Spaces: The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BCE.* Berlin: De Gruyter
5. Cohen, Ada și Steven E. Kangas, editori, 2010. *Assyrian Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II: A Cultural Biography.* Hanovra, NH: University Press of New England
6. Clare, Israel Smith, 1897. *Library of Universal History,* vol. 1, *Ancient Oriental Nations.* New York: R.S. Peale and J.A. Hill, p. 151
7. Rittner, Robert K., trad., 2009. *The Libyan Anarchy: Inscriptions from Egypt's Third Intermediate Period.* Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 219–220
8. Edwards, I.E.S., 1982. „Egypt: From the Twenty-Second to the Twenty-Fourth Dynasty". În John Boardman și colab., editori, *The Cambridge Ancient History*, vol. III, partea 1, *The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 554

9. Myśliwiec, Karol, 2000. *The Twilight of Ancient Egypt: First Millennium B.C.E.* Ithaca, NY: Cornell University Press, pp. 49–51
10. 2 Paralipomena 9:21
11. Hagelia, Hallvard, 2005. „Philological Issues in the Tel Dan Inscription“. În Lutz Edzard și Jan Retsö, editori, *Current Issues in the Analysis of Semitic Grammar and Lexicon I.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 235
12. Brinkman, J.A., 1968. *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.* Roma: Pontificium Institutum Biblicum, p. 280
13. Waltke, Bruce K. și Charles Yu, 2011. *An Old Testament Theology: An Exegetical, Canonical, and Thematic Approach.* Grand Rapids, MI: Zondervan, p. 319
14. Van De Mieroop, Marc, 2016. *A History of the Ancient Near East, cca. 3000–323 BC.* Chichester: Wiley Blackwell, p. 278
15. Taylor, Jonathan, 2015. „The Black Obelisk of Shalmaneser III“. În *Nimrud: Materialities of Assyrian Knowledge Production.* Nimrud Project. Preluat de pe: http://oracc.museum.upenn.edu/nimrud/livesofobjects/blackobelisk/
16. Musée du Louvre, nr. inv. AO 19913. De notat că este din palatul lui Assurbanipal de la Ninive, deci dintr-o perioadă puțin mai târzie (circa 640 î.Hr.).
17. Arnold, Bill T. și Bryan E. Beyer, editori, 2002. *Readings from the Ancient Near East: Primary Sources for Old Testament Study.* Grand Rapids, MI: Baker Academic, p. 101
18. Faraone, Cristofor A., 1993. „Molten Wax, Spilt Wine and Mutilated Animals: Sympathetic Magic in Near Eastern and Early Greek Oath Ceremonies“. *The Journal of Hellenic Studies,* vol. 113, p. 62
19. Deuteronomul 1:28
20. Judecătorii 21:25
21. Deuteronomul 17:15–20
22. Deuteronomul 20:10–14
23. Deuteronomul 7:23–24
24. Carter, Martha L. și Keith N. Scoville, editori, 1984. *Sign, Symbol, Script: An Exhibition on the Origins of Writing and the Alphabet.* Madison, WI: University of Wisconsin-Madison, p. 44
25. De Jong, Matthijs J., 2007. *Isaiah among the Ancient Near Eastern Prophets: A Comparative Study of the Earliest Stages of the Isaiah Tradition and the Neo-Assyrian Prophecies.* Leiden: Brill, p. 204
26. Makhortykh, S., 2008. „About the Question of Cimmerian Imports and Imitations in Central Europe“. În P.F. Biehl și Y.Ya. Rassamakin, editori, *Import and Imitation in Archaeology.* Langenweißbach: Beier & Beran, pp. 167–186
27. Panyushkina, Irina P., 2012. „Climate-Induced Changes in Population Dynamics of Siberian Scythians (700–250 BC)“. În L. Giosan și colab., editori, *Climates, Landscapes, and Civilizations.* Washington, DC: American Geophysical Union, pp. 145–154
28. Barnett, R.D., 1967. *Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 9–10
29. Morris, Ian, 2005. „The Eighth-Century Revolution“. Princeton/Stanford University Working Papers in Classics nr. 120507, p. 9. Hall, Jonathan M., 2013. *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200–479 BCE.* Chichester: John Wiley, p. 111
30. Chew, Sing C., 2007. *The Recurring Dark Ages: Ecological Stress, Climate Changes, and System Transformation.* Lanham, MD: Altamira Press, pp. 65–80

31. Shaughnessy, Edward L., 1999. „Western Zhou History". În Michael Loewe și Edward L. Shaughnessy, editori, *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 BC.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 310
32. Legge, James, trad., 1879. *The Sacred Books of China: The Texts of Confucianism,* vol. 1. Oxford: Clarendon Press, p. 201
33. Legge, James, trad., 1861. *The Chinese Classics,* vol. 1. Londra: Trübner &. Co., p. 275
34. Legge, James, 1885. *The Sacred Books of China: The Texts of Confucianism,* vol. 3. Oxford: Clarendon Press, p. 289
35. Shaughnessy, Edward, L., 1999. Op. cit., p. 318
36. Legge, James, trad., 1865. *The Chinese Classics,* vol. 3, partea 2. Londra: Trübner & Co., p. 624
37. Shaughnessy, Edward L., 1988. „Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China". *Harvard Journal of Asiatic Studies,* vol. 48, part 1, pp. 189–237
38. Tribul Xianyun era numit și Quanrong.
39. Legge, James, trad., 1885. *The Sacred Books of China: The Texts of Confucianism,* vol. 3. Oxford: Clarendon Press, p. 229
40. Minford, John, 2009. *The Triumph: A Heritage of Sorts. China Heritage Quarterly,* vol. 9, nr. 19. Preluat de pe: http://www.chinaheritagequarterly.org/articles.php?searchterm=019_triumph.inc&issue=019
41. Shaughnessy, Edward L., 1999. „Western Zhou History". În Michael Loewe și Edward L. Shaughnessy, editori, *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 BC.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 322
42. Legge, James, trad., 1871. *The Chinese Classics,* vol. 4, partea 2. Londra: Trübner & Co., p. 258
43. Shaughnessy, Edward L., 1999. Op. cit., p. 324
44. Shaughnessy, Edward L., 1991. *Sources of Western Zhou History: Inscribed Bronze Vessels.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 265
45. Ibid., p. 141
46. Ibid., p. 171
47. Habu, Junko, 2004. *Ancient Jomon of Japan.* Cambridge: Cambridge University Press
48. Pool, Cristofor A., 2007. *Olmec Archaeology and Early Mesoamerica.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 136
49. Coe, Michael D. și colab., editori, 1981. *The Olmec and Their Neighbors: Essays in Memory of Matthew W. Stirling.* Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library
50. Rice, Prudence M., 2007. *Maya Calendar Origins: Monuments, Mythistory, and the Materialization of Time.* Austin, TX: University of Texas Press, pp. 96–97
51. Hassig, Ross, 1992. *War and Society in Ancient Mesoamerica.* Berkeley, CA: University of California Press, pp. 23–30

Capitolul 3. Preluarea persană

1. Kuhrt, Amélie, 2007. *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period,* vol. 1. Abingdon: Routledge, pp. 53–54
2. Isaia 8:7–9
3. Holloway, Steven W., 2002. *Aššur Is King! Aššur Is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire.* Leiden: Brill, p. 92
4. Edelman, Diana, 2006. „Tyrian Trade in Yehud under Artaxerxes I: Real or Fictional? Independent or Crown Endorsed?" În Oded Lipschits și Manfred Oeming, editori, *Judah and the Judeans in the*

Persian Period. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, p. 223
5. Parpola, Simo, 2007. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Ashurbanipal,* vol. 2. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, p. 488
6. Galil, Gershon, 2007. *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period.* Leiden: Brill
7. Naum 2:9
8. Luckenbill, Daniel David, 2005. *The Annals of Sennacherib.* Eugene, OR: Wipf and Stock, p. 18
9. British Museum, nr. inv. 1856,0909.16
10. British Museum, nr. inv. 1856,0909.53
11. Smith, John M.P., trad., 1901. „Annals of Ashurbanipal". În Robert Francis Harper, editor, *Assyrian and Babylonian Literature: Selected Translations.* New York: D. Appleton and Company, p. 107
12. Carter, Elizabeth, 1996. *Excavations at Anshan (Tal-e Malyan): The Middle Elamite Period.* Philadelphia, PA: The University of Pennsylvania, pp. 1–6. Hansman, John, 1985. „Anshan in the Median and Achaemenian Periods". În Ilya Gershevitch, editor, *The Cambridge History of Iran,* vol. 2, *The Median and Achaemenian Periods.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 25–35. Curtis, Vesta Sarkhosh și Sarah Stewart, editori, 2005. *Birth of the Persian Empire.* Londra: I.B. Tauris
13. Tuplin, Cristofor, 2004. „Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion?" În *Ancient West and East,* vol. 3, nr. 2, pp. 223–251
14. Grayson, A. Kirk, 2000. *Assyrian and Babylonian Chronicles.* Winona Lake, IN: Eisenbrauns, p. 108
15. Ibid. p. 111
16. Kuhrt, Amélie, 2007. Op. cit., pp. 47–48
17. Xenofon, Walter Miller, trad., 1914. *Cyropaedia,* vol. 2. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 283
18. Ibid., p. 343
19. Finitsis, Antonios, 2011. *Visions and Eschatology: A Socio-Historical Analysis of Zechariah 1–6.* Londra: T&T Clark, pp. 64–86
20. Trotter, James M., 2001. *Reading Hosea in Achaemenid Yehud.* Londra: Sheffield Academic Press
21. Wiesehöfer, Josef, 2001. *Ancient Persia: From 550BC. to 650 AD.* Londra: I.B. Tauris, p. 77
22. Kuhrt, Amélie, 2007. Op. cit., p. 486
23. Estera 3:12
24. Vezi, de exemplu, seria de basoreliefuri din palatul de la Khorsabad al lui Sargon al II-lea, care înfățișează transportul de cedri din Liban: Musée du Louvre, nr. inv. AO 19888–19891.
25. De Jong, Matthijs J., 2007. *Isaiah among the Ancient Near Eastern Prophets: A Comparative Study of the Earliest Stages of the Isaiah Tradition and the Neo-Assyrian Prophecies.* Leiden: Brill, p. 221
26. Makhortykh, S.V., 2004. „The Northern Black Sea Steppes in the Cimmerian Epoch". În E. Marian Scott și colab., editori, *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia.* Dordrecht: Kluwer, p. 38
27. Panyushkina, Irina P., 2012. „Climate-Induced Changes in Population Dynamics of Siberian Scythians (700–250 BC)". În L. Giosan și colab., editori, *Climates, Landscapes, and Civilizations.* Washington, DC: American Geophysical Union, p. 145
28. Grousset, René, 1970. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia.* New Brunswick, NJ: Rutgers University Press

29. Rolle, Renate, 1989. *The World of the Scythians.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 100
30. Ibid., p. 54
31. McGlew, James F., 1993. *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece.* Ithaca, NY: Cornell University Press, p. 54
32. Hesiod, Hugh Evelyn-White, trad., 1914. *Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica.* Londra: William Heinemann, p. 21
33. Ibid., p. 5
34. McGlew, James F., 1993. Op. cit., pp. 52–86
35. Gerber, Douglas E., trad., 1999. *Greek Elegiac Poetry: From the Seventh to the Fifth Centuries BC.* Cambridge MA: Harvard University Press, p. 57
36. Sage, Michael M., 1996. *Warfare in Ancient Greece: A Sourcebook.* Londra: Routledge, p. 28
37. Barnstone, Willis, trad., 2010. *Ancient Greek Lyrics.* Bloomington, IN: Indiana University Press, p. 16
38. Ibid., p. 88
39. Morris, Ian, 2006. „The Growth of Greek Cities in the First Millennium BC". În Glenn R. Storey, editor, *Urbanism in the Preindustrial World: Cross-Cultural Approaches.* Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, pp. 37–38
40. Tucdide, Rex Warner, trad., 1972. *The Peloponnesian War.* Harmondsworth: Penguin, pp. 148, 122
41. Aubet, Maria Eugenia, 1993. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade.* Cambridge: Cambridge University Press
42. Nu știm prea multe despre Tars, nici măcar unde era localizat, cu toate că, foarte probabil, se afla în sfera de influență feniciană. Culican, W., 1991. „Phoenicia and Phoenician Colonization". În John Boardman și colab., editori, *The Cambridge Ancient History,* vol. III, partea 2, *The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East from the Eighth to the Sixth Centuries BC*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 519
43. Zolfagharifard, Ellie, 2015. „Huge Tomb of Celtic Prince Unearthed in France". *Daily Mail* (6 martie)
44. Livius, Titus, B.O. Foster, trad., 1919. *History of Rome: Books I–II.* Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 81
45. Bodhi, Bhikkhu, trad., 2012. *The Numerical Discourses of the Buddha: A Translation of the Anguttara Nikaya.* Boston: Wisdom Publications, p. 300
46. Ibid., p. 747
47. Legge, James, trad., 1872. *The Chinese Classics,* vol. 5, part 1. Londra: Trübner & Co., p. 2
48. Von Falkenhausen, Lothar, 1999. „The Waning of the Bronze Age: Material Culture and Social Developments, 770–481 BC." În Michael Loewe și Edward L. Shaughnessy, editori, *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 450–544. Hsu, Cho-yun, 1999. „The Spring and Autumn Period". În ibid., pp. 545–586
49. Milburn, Olivia, trad., 2015. *Urbanization in Early and Medieval China: Gazetteers for the City of Suzhou.* Seattle, WA: University of Washington Press, p. 222. Schinz, Alfred, 1996. *The Magic Square: Cities in Ancient China.* Stuttgart: Edition Axel Menges, p. 54
50. Miller, Harry, 2015. *The Gongyang Commentary on The Spring and Autumn Annals: A Full Translation.* New York: Palgrave Macmillan, p. 14. Această conferință a avut loc în 498.

51. Liu, Daqun, 2014. „International Law and International Humanitarian Law in Ancient China“. În Morten Bergsmo și colab., editori, *Historical Origins of International Criminal Law,* vol. 1. Brussels: Torkel Opsahl, p. 91
52. Ibid.
53. Ibid., p. 92
54. Legge, James, trad., 1872. *The Chinese Classics,* vol. 5, part 2. Londra: Trübner & Co., p. 534
55. Zhong, Guan, W. Allyn Rickett, trad., 2001. *Guanzi: Political, Economic, and Philosophical Essays from Early China: A Study and Translation,* vol. 1. Boston, MA: Cheng and Tsui Company, pp. 111, 206, 96, 210, 99
56. Legge, James, trad., 1861. *The Chinese Classics,* vol. 1. Londra: Trübner &. Co., pp. 122, 139, 120
57. Lao, Tzu, Arthur Waley, trad., 1997. *Tao Te Ching.* Ware: Wordsworth Editions, p. 31
58. Ibid., p. 82
59. Sun, Tzu, Lionel Giles, trad., 1910. *Sun Tzu on the Art of War: The Oldest Military Treatise in the World.* Londra: Luzac & Co., p. 2
60. Ibid., p. 13

Capitolul 4. Aur și fier

1. Muzeul Național de Arheologie din Atena, nr. inv. 1818. Vezi: https://www.pinterest.com/pin/23643966768039280/
2. Nawotka, Krzysztof, 2010. *Alexander the Great.* Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, p. 58
3. British Museum, nr. inv. 1848,1020.62. Llewellyn-Jones, Lloyd, 2012. „The Great Kings of the Fourth Century and the Greek Memory of the Persian Past“. În John Marincola și colab., editori, *Greek Notions of the Past in the Archaic and Classical Eras: History without Historians.* Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 339–340
4. Wiesehöfer, Josef, 2001. *Ancient Persia: From 550 BC. to 650 AD.* Londra: I.B. Tauris, p. 33
5. Briant, Pierre, 2002. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire.* Winona Lake, IN: Eisenbrauns, p. 460
6. Demostene, J.H. Vince, trad., 1939. *Orations,* vol. 2. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 425
7. Tucidide, Rex Warner, trad., 1972. *The Peloponnesian War.* Harmondsworth: Penguin, p. 295
8. Ibid., pp. 45–46
9. Demostene, Henry Owgan, trad., 1866. *The Three Olynthiacs, Prolegomena, Orations on the Peace and the Chersonesus.* Dublin: William B. Kelly, p. 38
10. Platon, Desmond Lee, trad., 2003. *The Republic.* Londra: Penguin: p. 233
11. Aristotel, Jonathan Barnes, editor, 1984. *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation,* vol. 2. Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 2162
12. Herodot, Aubrey de Sélincourt, trad., 1972. *The Histories.* Harmondsworth: Penguin, p. 57
13. Tucidide, Rex Warner, trad., 1972. Op. cit., p. 49
14. Ibid., p. 87
15. Ibid., p. 104.
16. Hees, Brigitte, 1991. „Honorary Decrees in Attic Inscriptions, 500–323 BC.“ Disertație pentru doctorat nepublicată, University of Arizona, p. 49. Preluat de pe: http://hdl.handle.net/10150/185480
17. Muzeul Acropole, Atena, nr. inv. 2996, 2985

18. Xenofon, Carleton L. Brownson, trad., 1921. *Hellenica,* vol. 2. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 155
19. Xenofon, Ashley Cooper și colab., trad., 1832. *The Whole Works of Xenophon.* Londra: Jones & Co., p. 683
20. Adolf, Antony, 2009. *Peace: A World History.* Cambridge: Polity Press, p. 42
21. Reardon, B.P., editor, 1989. *Collected Ancient Greek Novels.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 702. Notă: acest citat este preluat din așa-numita „Legendă a lui Alexandru cel Mare". Originea exactă a documentului nu e cunoscută.
22. Plutarh, Bernadotte Perrin, trad., 1920. *Lives,* vol. 9. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 417
23. Polibiu, Evelyn S. Shuckburgh, trad., 1889. *The Histories of Polybius,* vol. 1. Londra: Macmillan and Co., p. 10
24. Xenofon, Edward Bysshe, trad., 1889. *The Memorable Thoughts of Socrates.* Londra: Cassell & Company, p. 81
25. Mookerji, Radha Kumud, 1966. *Chandragupta Maurya and His Times.* Delhi: Motilal Banarsidass, p. 165
26. Kautilya, R. Shamasastry, trad., 1915. *Kautilya's Arthasastra.* Bangalore: The Government Press, pp. 321, 324
27. Dhammika, Ven. S., trad., 1993. „The Fourteen Rock Edicts". În *The Edicts of King Ashoka.* Preluat de pe: https://www.cs.colostate.edu/~malaiya/ashoka.html
28. Xunzi, John Knoblock, trad., 1990. *Xunzi: A Translation and Study of the Complete Works,* vol. 2. Stanford, CA: Stanford University Press, p. 197
29. Lewis, Mark Edward, 2007. *The Early Chinese Empires: Qin and Han.* Cambridge, MA: Belknap Press, p. 19
30. Schinz, Alfred, 1996. *The Magic Square: Cities in Ancient China.* Stuttgart: Edition Axel Menges, p. 89
31. Deng, Gang, 1999. *The Premodern Chinese Economy: Structural Equilibrium and Capitalist Sterility.* Londra: Routledge, p. 140
32. Lewis, Mark Edward, 2007. Op. cit., p. 14
33. Legge, James, trad., 1861. *The Chinese Classics,* vol. 2. Londra: Trübner & Co., p. 76. Legge, James, trad. 1885. *The Sacred Books of China: The Texts of Confucianism,* vol. 3, p. 289
34. Yang, Shang, J.J.L. Duyvendak, trad., 1998. *The Book of Lord Shang.* Ware: Wordsworth Editions, p. 214
35. Zhang, Ellen Y., 2015. „«Weapons Are Nothing But Ominous Instruments»: The Daodejing's View on War and Peace". În Ping-cheung Lo și Sumner B. Twiss, editori, *Chinese Just War Ethics: Origin, Development, and Dissent.* Londra: Routledge, p. 260
36. Xunzi, John Knoblock, trad., 1990. Op. cit., p. 191
37. Bramwell Bonsall, 2011. *The Annals of the Warring States,* World Heritage Encyclopedia

Capitolul 5. Lumea ca un car de luptă scăpat de sub control

1. Majoritatea surselor existente pentru dinastia Qin, inclusiv *Memoriile istorice,* ale lui Sima Qian, datează din perioada ulterioară, a dinastiei Han, astfel că adesea sunt afectate de faptul că s-a dorit denigrarea predecesorilor.
2. Sima, Qian, Burton Watson, trad., 1993. *Records of the Grand Historian: Qin Dynasty.* New York: Columbia University Press, p. 45

3. Mott, William H. și Jae Chang Kim, 2006. *The Philosophy of Chinese Military Culture: Shih vs. Li.* New York: Palgrave Macmillan, p. 56
4. Zhang, Longxi, 2009. „Heaven and Man: From a Cross-Cultural Perspective". În Jin Y. Park, editor, *Comparative Political Theory and Cross-Cultural Philosophy: Essays in Honor of Hwa Yol Jung.* Lanham, MD: Lexington Books, p. 144
5. Luo, Yuming, 2011. *A Concise History of Chinese Literature,* vol. 1. Leiden: Brill, pp. 125–146
6. Nishijima, Sadao, 1986. „The Economic and Social History of Former Han". În Denis Twitchett și Michael Loewe, editori, *The Cambridge History of China,* vol. 1, *The Ch'in and Han Empires, 221 BC–A.D. 220.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 552
7. Luo, Yuming, 2011. Op. cit., p. 140
8. Kinney, Anne Behnke, trad., 2003. „The Annals of [Emperor Hsiao]-Wen". În Anne Behnke Kinney, trad., *The History of the Former Han Dynasty.* Preluat de pe: http://www2.iath.virginia.edu:8080/exist/cocoon/xwomen/texts/hanshu/d2.14/1/0/english
9. Husmann, Lisa Eileen, 1993. „Territory, Historiography, and the Minorities Question in China". Disertație pentru masterat umanist nepublicată, University of California, Berkeley, p. 9
10. Schuman, Michael, 2015. *Confucius and the World He Createditor* New York: Basic Books, p. 174
11. Golden, Peter, 2013. „Courts and Court Culture in the Proto-Urban and Urban Developments among the Pre-Chinggisid Turkic Peoples". În David Durand-Guédy, editor, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life.* Leiden: Brill, p. 32
12. Lewis, Mark E., 2000. „The Han Abolition of Universal Military Service". În Hans van de Ven, editor, *Warfare in Chinese History.* Leiden: Brill, pp. 46–47
13. Sima, Qian, Burton Watson, trad., 1993. *Records of the Grand Historian: Han Dynasty,* vol. 2. New York: Columbia University Press, pp. 251–253
14. Rawlinson, H.G., 1912. *Bactria: The History of a Forgotten Empire.* Londra: Probsthain & Co.
15. Diodorus Siculus, G. Booth, trad., 1814. *The Historical Library of Diodorus the Sicilian,* vol. 1. Londra: W. McDowall, p. 104
16. Thiruvalluvar, P.S. Sundaram, trad., 2005. *The Kural.* Londra: Penguin, p. 109
17. Altekar, A.S., 2002. *State and Government in Ancient India.* Delhi: Motilal Banarsidass, p. 292
18. Polibiu, Evelyn S. Shuckburgh, trad., 1889. *The Histories of Polybius,* vol. 1. Londra: Macmillan and Co., p. 23
19. Ibid., pp. 10–11
20. Lazenby, J.F., 2016. *The First Punic War: A Military History.* Londra: Routledge, p. 40
21. Plutarh, Bernadotte Perrin, trad., 1914. *Lives,* vol. 2. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 383
22. Ibid., p. 329
23. Von Ungern-Sternberg, Jürgen, 2004. „The Crisis of the Republic". În Harriet I. Flower, editor, *The Cambridge Companion to the Roman Republic.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 91
24. Virgiliu, Smith Palmer Bovie, trad., 1956. *Virgil's Georgics: A Modern English Verse Translation.* Chicago, IL: University of Chicago Press, p. 102
25. Tibul, J.P. Postgate, trad., 1962. *Catullus, Tibullus, Pervigilium Veneris.* Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 247
26. Horațiu, C.E. Bennett, trad., 1912. *The Odes and Epodes.* Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 345

27. Tempest, Kathryn, 2011. *Cicero: Politics and Persuasion in Ancient Rome.* Londra: Continuum, p. 47
28. Stelkens, Wilhelm, 1867. *Der römische Geschichtsschreiber Sempronius Asellio.* Hamburg: J. B. Klein, p. 81

Capitolul 6. Barbarii la porțile cetății

1. Virgiliu, Robert Fitzgerald, trad., 1983. *Aeneid.* New York: Random House, p. 13
2. Everitt, Anthony, 2009. *Hadrian and the Triumph of Rome.* New York: Random House, p. 173
3. Augustus, Thomas Bushnell, trad., 1998. *The Deeds of the Divine Augustus.* The Internet Classics Archive. Preluat de pe: http://classics.mit.edu/Augustus/deeditorihtml
4. Ibid. Arabia Felix (acea parte a Arabiei care este numită „Fericită“) a fost numele roman pentru partea sudică a Peninsulei Arabe.
5. Ibid.
6. Tacit, Alfred John Church și William Jackson Brodribb, trad., 1877. *The Agricola and Germany of Tacitus and the Dialogue on Oratory.* Londra: Macmillan and Co., 1877, p. 29
7. Tacit, Michael Grant, trad., 1996. *The Annals of Imperial Rome.* Londra: Penguin, p. 44
8. Ibid., p. 209
9. Ibid., p. 242
10. Ibid., pp. 322–323
11. Musée du Louvre, nr. inv. MA 1009
12. Dio, Cassius, Earnest Cary, trad., 1927. *Roman History,* vol. 9. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 271
13. Ibid., p. 239
14. Ibid., p. 299
15. Ibid., p. 471
16. Ibid., p. 359
17. Tacit, Michael Grant, trad., 1996. Op. cit., p. 83
18. Jongman, Willem, 2003. „Slavery and the Growth of Rome: The Transformation of Italy in the Second and First Centuries BCE“. În Catharine Edwards și Greg Woolf, editori*, Rome the Cosmopolis.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 108
19. Milanovic, Branko și colab., 2007. *Measuring Ancient Ine* Washington, DC: World Bank, Policy Research Working Paper, WPS *quality.* 4412, p. 66–68. Preluat de pe: http://documents.worldbank.org/curated/en/803681468135958164/Measuring-ancient-inequality
20. Harvey, Brian K., 2016. *Daily Life in Ancient Rome: A Sourcebook.* Indianapolis, IN: Focus, p. 19
21. Dio, Cassius, Earnest Cary, trad., 1927. Op. cit., p. 483
22. Arafat, K.W., 1996. *Pausanias' Greece: Ancient Artists and Roman Rulers.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 90
23. Ibid.
24. Herodian, Edward C. Echols, trad., 1961. *History of the Roman Empire: From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 125
25. Howard, Michael C., 2012. *Transnationalism in Ancient and Medieval Societies: The Role of Cross-Border Trade and Travel.* Jefferson, NC: McFarland & Co., p. 65
26. Ibid.

27. Pliniu cel Bătrân, John Bostock și H.T. Riley, trad., 1893. *The Natural History of Pliny,* vol. 2. Londra: George Bell & Sons, p. 63
28. McLaughlin, Raoul, 2010. *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China.* Londra: Continuum, p. 134
29. Schoff , Wilfred H., trad., 1912. *The Periplus of the Erythraean Sea: Travel and Trade in the Indian Ocean by a Merchant of the First Century.* Londra: Longmans, Green, and Co.
30. Ibid., p. 35
31. Ibid., p. 48
32. Ibid., p. 39
33. Ibid.
34. Young, Stuart H., 2002. *Biography of the Bodhisattva Aśvaghos.a.* Preluat de pe: http://buddhism.lib.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-AN/103180.htm
35. Ibid.
36. Sims-Williams, Nicholas, 2012. *Bactrian Historical Inscriptions of the Kushan Period. The Silk Road,* vol. 10, pp. 77
37. Rosenfield, John, M., 1967. *The Dynastic Arts of the Kushans.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 16
38. Dio, Cassius, Earnest Cary, trad., 1917. *Roman History,* vol. 6. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 305
39. Elvin, Mark, 1973. *The Pattern of the Chinese Past: A Social and Economic Interpretation.* Stanford, CA: Stanford University Press, p. 31
40. Dash, Mike, 2011. „Emperor Wang Mang: China's First Socialist?" *Smithsonian* (9 decembrie). Preluat de pe: http://www.smithsonianmag.com/history/emperor-wang-mang-chinas-first-socialist-2402977/#S71e97Gbvdie37vF.99
41. Clark, Anthony E., 2008. *Ban Gu's History of Early China.* Amherst, NY: Cambria Press, p. 155
42. Lewis, Mark E., 2000. „The Han Abolition of Universal Military Service". În Hans van de Ven, editor, *Warfare in Chinese History.* Leiden: Brill, pp. 33–76
43. Chin, Tamara T., 2010. „Defamiliarizing the Foreigner: Sima Qian's Ethnography and Han-Xiongnu Marriage Diplomacy". *Harvard Journal of Asiatic Studies,* vol. 70, nr. 2, p. 317
44. Lewis, Mark E., 2000. Op. cit., p. 45
45. Ibid., p. 46
46. Lewis, Mark Edward, 2007. *The Early Chinese Empires. Qin and Han.* Cambridge, MA: Belknap Press, pp. 145–146
47. Yü, Ying-shih, 1986. „Han Foreign Relations". În Denis Twitchett și Michael Loewe, editori, *The Cambridge History of China,* vol. 1, *The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.–A.D. 220.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 415
48. Lewis, Mark E., 2000. Op. cit., p. 69
49. Ebrey, Patricia, 2008. „Estate and Family Management in the Later Han as Seen in the Monthly Instructions for the Four Classes of People". În Jos Gommans și Harriet Zurndorfer, editori, *Roots and Routes of Development in China and India: Highlights of Fifty Years of The Journal of the Economic and Social History of the Orient (1957–2007).* Leiden: Brill, pp. 124–168
50. Cai, Zong-qi, 2008. „Pentasyllabic Shi Poetry: The «Nineteen Old Poems»". În Zong-qi Cai, editor, *How to Read Chinese Poetry: A Guided Anthology.* New York: Columbia University Press, p. 107
51. De Crespigny, Rafe, 2007. *A Biographical Dictionary of Later Han to the Three Kingdoms (23–220 AD).* Leiden: Brill, p. 50

52. Tse, Wai Kit Wicky, 2012. „Dynamics of Disintegration: The Later Han Empire (25–220 CE) and Its Northwestern Frontier“. Disertație pentru doctorat nepublicată, University of Pennsylvania. Preluat de pe: https://repository.upenn.edu/edissertations/589/
53. Ibid., p. 142
54. Ibid., p. 22
55. Cotterell, Arthur, 2014. *A History of Southeast Asia.* Singapore: Marshall Cavendish Editions, p. 73
56. Maspéro, Georges, 2002. *The Champa Kingdom: The History of an Extinct Vietnamese Kingdom.* Londra: White Lotus Press, p. 24
57. Westermann, William L., 1955. *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia,* PA: The American Philosophical Society. Scheidel, Walter, 2007. „The Roman Slave Supply“. *Princeton/Stanford Working Papers in Classics* nr. 050704, p. 2. Scheidel, Walter, 2013. „Slavery and Forced Labor in Early China and the Roman World“. *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, nr. 041301, p. 6. Ambele lucrări ale lui Scheidel au fost preluate de pe: https://www.princeton.edu/~pswpc/papers/authorMZ/scheidel/scheidel.html
58. Lucrările lui Walter Scheidel sunt deosebit de instructive. Vezi, de exemplu: Scheidel, Walter, 2010. „Physical Wellbeing in the Roman World“. *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, nr. 091001. Preluat de pe: https://ww.princeton.edu/~pswpc/papers/authorMZ/scheidel/scheidel.html
59. Gallant, Thomas W., 1991. *Risk and Survival in Ancient Greece: Reconstructing the Rural Domestic Economy.* Stanford: Stanford University Press, pp. 20–21, 40–38

Capitolul 7. Marea criză imperială

1. Tian, Xiaofei, 2005. *Tao Yuanming and Manuscript Culture: The Record of a Dusty Table.* Seattle, WA: University of Washington Press, p. 186
2. Palladius, T. Owen, trad., 1807. *The Fourteen Books of Palladius Rutilius Taurus Æmilianus on Agriculture.* Londra: J. White
3. Margy, Nagit, 2010. „A Hun-Age Burial with Male Skeleton and Horse Bones Found in Budapest“. În Florin Curta, editor, *Neglected Barbarians.* Turnhout: Brepols, pp. 137–175
4. Biswas, Atreya, 1971. *The Political History of the Hunas in India.* New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, p. 69
5. McCormick, Michael și colab., 2012. „Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence“. *Journal of Interdisciplinary History,* vol. 43, nr. 2, pp. 169–220
6. Maenchen-Helfen, J. Otto, 1973. *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 33
7. Ciprian, Rose Bernard Donna, trad., 1964. *Letters 1–81.* Washington, DC: Catholic University of America Press
8. Zosimus, James J. Buchanan și Harold T. Davis, trad., 1967. *Historia Nova: The Decline of Rome.* San Antonio, TX: Trinity University Press, p. 201
9. Williams, Stephen, 1997. *Diocletian and the Roman Recovery.* Londra: Routledge, p. 129
10. Kropff, Antony, 2016. „An English Translation of the Edict on Maximum Prices, also Known as the Price Edict of Diocletian (Edictum de pretiis rerum venalium)“. *Academia. edu.* Preluat de pe: http://www.academia.edu/23644199/New_English_translation_of_the_Price_Edict_of_Diocletianus

11. Heather, Peter, 1998. „Senators and Senates“. În Averil Cameron și Peter Garnsey, editori, *The Cambridge Ancient History,* vol. 13, *The Late Empire,* A.D. 337–425. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 185–186
12. Bate, H.N., trad., 1918. *The Sibylline Oracles: Books III–V.* Londra: Society for Promoting Christian Knowledge, p. 62
13. Themistius, Peter Heather și David Moncur, trad., 2001. *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century: Select Orations of Themistius.* Liverpool: Liverpool University Press, p. 201
14. Lewis, Naphtali și Meyer Reinhold, editori, 1955. *Roman Civilization: Selected Readings,* vol. 1, *The Republic.* New York: Columbia University Press, p. 377
15. Blockley, R.C., 1984. The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363. *Florilegium,* vol. 6, pp. 28–49
16. Merrills, Andy și Richard Miles, 2009. *The Vandals.* Chichester: Wiley-Blackwell, p. 42
17. Zosimus, 1814. *The History of Count Zosimus, Sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire.* Londra: J. Davis, p. 164
18. Malamud, Martha, trad., 2016. *Rutilius Namatianus' Going Home: De Reditu Suo.* Abingdon: Routledge, p. 6
19. Maas, Michael, 2010. *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook.* Abingdon: Routledge, p. 138
20. Benson, Robert L., 1982. „Doctrina gelasiană: Utilizări și transformări“. În Dominique Sourdel, editor, *La Notion d'autorité au Moyen Age: Islam, Byzance, Occident.* Paris: Presses Universitaires de France, p. 14
21. Grigore din Tours, Lewis Thorpe, trad., 1974. *The History of the Franks.* Londra: Penguin, p. 154
22. Luo, Guanzhong, Moss Roberts, trad., 1991. *The Romance of the Three Kingdoms: A Historical Novel.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 923
23. Chen, Shou, 1977. *San guo zhi [Consemnări despre cele trei regate].* Taipei: Dingwen Printing, p. 210
24. Cheng, Qinhua, 2000. *Sons of Heaven: Stories of Chinese Emperors through the Ages.* Beijing: Foreign Languages Press, p. 118
25. Tanner, Harold M., 2009. *China: A History.* Indianapolis, IN: Hackett, p. 143
26. Ibid.
27. Dreyer, Edward L., 2009. „Military Aspects of the War of the Eight Princes, 300–307“. În Nicola Di Cosmo, editor, *Military Culture in Imperial China.* Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 124
28. Duthie, Nina, 2015. „Origins, Ancestors, and Imperial Authority in Early Northern Wei Historiography“. Disertație pentru doctorat nepublicată, Columbia University, p. 112. Preluat de pe: https://doi.org/10.7916/D8NC601F
29. Sims-Williams, Nicholas, trad., 2004. *The Sogdian Ancient Letters.* Preluat de pe: https://depts.washington.edu/silkroad/texts/sogdlet.html
30. Ibid.
31. Wace, Henry și Philip Schaff, editori, 1893. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church: Second Series,* vol. 6, *St. Jerome: Letters and Select Works.* Oxford: James Parker and Company, p. 500
32. Boyce, M., trad., 1968. *The Letter of Tansar.* Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, pp. 40–46
33. Frye, Richard N., 1984. *The History of Ancient Iran.* München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, p. 371

34. Marcellinus, Ammianus, Walter Hamilton, trad., 1986. *The Later Roman Empire (A.D. 354–378).* Harmondsworth: Penguin, p. 263
35. Sykes, P.M., 1915. *A History of Persia,* vol. 1. Londra: Macmillan and Co., p. 484
36. Darling, Linda T., 2013. *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization.* Abingdon: Routledge, p. 42
37. Sykes, Percy, 1915. Op. cit. p. 390
38. Nieminen, Timo A., 2010. „The Asian War Bow" În E. Barbiero și colab., editori, *19th Australian Institute of Physics Congress,* ACOFTAOS, p. 4. Preluat de pe: https://arxiv.org/abs/1101.1677
39. Ramachandra Dikshitar, V.R., 1993. *The Gupta Polity.* Delhi: Motilal Banarsidass, pp. 151–152
40. Singh Jina, Prem, 1995. *Famous Western Explorers to Ladakh.* New Delhi: Indus Publishing Company, pp. 139–140
41. Litvinsky, B.A., 1996. „The Hephthalite Empire". În B.A. Litvinsky și colab., editori, *History of Civilizations of Central Asia,* vol. 3, *The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750.* Paris: UNESCO, pp. 135–162
42. Citat de Mookerji, Radhakumud, 1989. *The Gupta Empire.* Delhi: Motilal Banarsidass, p. 55
43. Wicks, Robert S., 1992. *Money, Markets, and Trade in Early Southeast Asia: The Development of Indigenous Monetary Systems to AD 1400.* Ithaca, NY: Cornell Southeast Asia Program
44. Cœdès, George, 1931. „Deux Inscriptions Sanskrites Du Fou-Nan". *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient,* vol. 31, nr. 1–2, p. 2
45. Shaffer, Lynda Norene, 1996. *Maritime Southeast Asia to 1500.* Armonk, NY: M.E. Sharpe
46. Peebles, Patrick, editor, 2015. *Voices of South Asia: Essential Readings from Antiquity to the Present.* Abingdon: Routledge, p. 59
47. Chˇon, Ho-t'ae, 2008. *Goguryeo: In Search of Its Culture and History.* Elizabeth, NJ: Hollym International
48. Kim, J.Y., 1988. „The Kwanggaet'o Stele Inscription". În Ian Nish, editor, *Contemporary European Writing on Japan: Scholarly Views from Eastern and Western Europe.* Woodchurch: Paul Norbury, pp. 79–81
49. Robin, Christian Julien, 2012. „Arabia and Ethiopia". În Scott Fitzgerald Johnson, editor, *The Oxford Handbook of Late Antiquity.* New York: Oxford University Press, p. 277

Capitolul 8. În numele profetului

1. Meri, Josef W., 2006. *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia,* vol. 1. Londra: Routledge, p. 203
2. Abdel Haleem, M.A.S., 2008. *The Qur'an.* Oxford: Oxford University Press, 3.109
3. Ibid., 3.14
4. Ibid., 4. 29–30
5. Ibid., 4.91
6. Rogerson, Barnaby, 2006. *The Heirs of the Prophet Muhammad and the Roots of the Sunni–Shia Schism.* Londra: Little Brown, p. 160
7. Teofil din Edesa, Robert G. Hoyland, trad., 2011. *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam.* Liverpool: Liverpool University Press, p. 133
8. Ibid., p. 159
9. Procopius, H.B. Dewing, trad., 1914. *History of the Wars,* vol. 1. Londra: William Heinemann, p. 103

10. Musée du Louvre, nr. inv. AO 9063
11. Bell, Peter N., 2009. *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus, „Advice to the Emperor"; „Dialogue on Political Science"; Paul the Silentiary, „Description of Hagia Sophia".* Liverpool: Liverpool University Press, p. 175
12. Maas, Michael, 2010. *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook.* Abingdon: Routledge, p. 90
13. Ibid., p. 382
14. Menandru, R.C. Blockley, trad., 1985. *The History of Menander the Guardsman.* Liverpool: Cairns, p. 63
15. Grigore din Tours, Lewis Thorpe, trad., 1974. *The History of the Franks.* Londra: Penguin, p. 461
16. Giacomo da Viterbo, R.W. Dyson, editor, 2009. *De Regimine Christiano: A Critical Edition and Translation.* Leiden: Brill, p. xxxi
17. Hen, Yizhak, 2010. „Converting the Barbarian West". În Daniel E. Bornstein, editor, *A People's History of Christianity,* vol. 4, *Medieval Christianity.* Minneapolis, MN: Fortress Press, p. 42
18. Cadoux, C. John, 1919. *The Early Christian Attitude to War: A Contribution to the History of Christian Ethics.* Londra: Headley Bros, pp. 86–201
19. Ibid., p. 81
20. Sfântul Augustin, Henry Bettenson, trad., 2003. *Concerning the City of God against the Pagans.* Londra: Penguin, p. 267
21. Leon al VI-lea, George T. Dennis, trad., 2010. *The Taktika of Leo VI.* Washington, DC: Dumbarton Oaks, p. 5
22. Lovell, Julia, 2006. *The Great Wall: China against the World, 1000 BC–AD 2000.* New York: Grove Press, p. 109
23. Wang, Mei-Hsiu, 2007. „Cultural Identities as Reflected in the Literature of the Northern and Southern Dynasties Period (4th–6th Centuries A.D.)". Disertație pentru doctorat nepublicată, University of Leeds, p. 160. Preluat de pe: http://etheses.whiterose.ac.uk/364/
24. Dien, Albert E., 2007. *Six Dynasties Civilization.* New Haven, CT: Yale University Press, p. 6
25. Dien, Albert E., 1986. „The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History". *Ars Orientalis,* vol. 16, pp. 33–56
26. Chen, Jack W., 2010. *The Poetics of Sovereignty: On Emperor Taizong of the Tang Dynasty.* Cambridge, MA: Harvard University Asia Center, p. 39
27. Ebrey, Patricia Buckley, 1993. *Chinese Civilization: A Sourcebook.* New York: Free Press, p. 114
28. Zhang, Qizhi, 2015. *An Introduction to Chinese History and Culture.* Heidelberg: Springer, p. 196
29. Whitfield, Susan, 2015. *Life along the Silk Road.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 14
30. Li, Kangying, 2010. *The Ming Maritime Trade Policy in Transition, 1368 to 1567.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 8
31. Li, Qingxin, 2006. *The Maritime Silk Road.* Beijing: China Intercontinental Press, p. 40
32. Ross, E. Denison, 1930. „The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering". *Bulletin of the School of Oriental Studies,* University of London, vol. 5, nr. 4, pp. 864–865, 862
33. Drew, David, 1999. *The Lost Chronicles of the Maya Kings.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 197
34. Ibid., pp. 285–286
35. Așa-numita „placă din Leiden": National Museum of Ethnology, Leiden, nr. inv. RV-1403-1193

36. Cowgill, George L., 1997. „State and Society at Teotihuacan“, Mexico. *Annual Review of Anthropology,* vol. 26, p. 145
37. Van Tuerenhout, Dirk, 2002. „Războiul mayaș: surse și interpretări“. *Civilisations: Revue internationale d'anthropologie et de sciences humaines,* vol. 50, pp. 129–152

Capitolul 9. Pământul, între speranță și calamitate

1. Schinz, Alfred, 1996. *Pătratul magic: Orașele din China antică.* Stuttgart: Axel Menges, p. 206
2. Heck, Gene W., 2006. *Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism.* Berlin: Walter de Gruyter, p. 66
3. Ibid., p. 67
4. Al-Sirafi, Abu Zayd, Tim Mackintosh-Smith, trad., 2014. „Accounts of China and India“. În Tim Mackintosh-Smith și James E. Montgomery, editori, *Two Arabic Travel Books.* New York: New York University Press, p. 87
5. Heck, Gene W., 2006. Op. cit., pp. 111, 98
6. Treadgold, Warren, 1988. *The Byzantine Revival, 780–842.* Stanford, CA: Stanford University Press, p. 118
7. Al-Sirafi, Abu Zayd, Tim Mackintosh-Smith, trad., 2014. Op. cit., p. 51
8. Lewis, Mark Edward, 2009. *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty.* Cambridge, MA: Belknap Press, p. 158
9. Al-Sirafi, Abu Zayd, Tim Mackintosh-Smith, trad., 2014. Op. cit., pp. 67, 71
10. Noble, Thomas F.X. și Thomas Head, editori, 2000. *Soldiers of Christ: Saints and Saints' Lives from Late Antiquity and the Early Middle Ages.* University Park, PA: Pennsylvania State University Press, p. 171
11. Riché, Pierre, 1978. *Daily Life in the World of Charlemagne.* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, p. 17
12. Wang, Zhenping, 2005. *Ambassadors from the Islands of Immortals: China–Japan Relations in the Han–Tang Period.* Honolulu, HI: University of Hawaii Press, p. 158
13. Makeham, John, editor, 2008. *China: The World's Oldest Living Civilization Revealed.* Londra: Thames & Hudson, p. 218
14. Zhang, Qizhi, 2015. *An Introduction to Chinese History and Culture.* Heidelberg: Springer, pp. 59–60. Anxi a fost protectoratul instituit de Tang în 640 pentru a controla depresiunea Tarim.
15. Ibid., p. 60
16. Birch, Cyril, editor, 1965. *Anthology of Chinese Literature,* vol. 1, *From Early Times to the Fourteenth Century.* New York: Grove Press, pp. 240–241
17. Slobodnik, Martin, 1997. „The Early Policy of Emperor Tang Dezong (779–805) towards Inner Asia“. *Asian and African Studies,* vol. 6, nr. 2, p. 193
18. Keng, Chen-hua, 2012. „The Impact of Tang-Tubo War on the Transformation of Military System and Heqin Politics in Tang Dynasty“. *Mongolian and Tibetan Quarterly,* vol. 21, nr. 1, p. 20. Rong, Xinjiang, „A Study of Yang Liangyao's Embassy to the Abbasid Caliphate“. În Victor H. Mair și Liam C. Kelley, editori, *Imperial China and Its Southern Neighbours.* Singapore: ISEAS, p. 245
19. Wu, Chong, 2007. „Drought Blamed for Tang Collapse“. *China Daily* (8 ianuarie). Fan, Ka-Wai, 2010. „Climatic Change and Dynastic Cycles in Chinese History: A Review Essay“. *Climatic Change,* vol. 101, nr. 3–4, pp. 565–573

20. Dudbridge, Glen, 2013. *A Portrait of Five Dynasties China: From the Memoirs of Wang Renyu (880– 956).* Oxford: Oxford University Press, p. 156
21. Mote, F.W., 2003. *Imperial China, 900–1800.* Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 46
22. Lee, Peter H. și colab., editori, 1997. *Sources of Korean Tradition,* vol. 1, *From Early Times through the Sixteenth Century.* New York: Columbia University Press, pp. 154, 156
23. Ibid., p. 172
24. Bronson, Bennet și Jan Wisseman, 1976. „Palembang as Srivijaya: The Lateness of Early Cities in Southern Southeast Asia". *Asian Perspectives,* vol. 19, nr. 2, p. 222
25. Fatimi, S.Q., 1963. „Two Letters from the Maharaja to the Khalifah: A Study in the Early History of Islam in the East". *Islamic Studies,* vol. 2, nr. 1, p. 127
26. Chatterjee, Bijan Raj și Niranjan Prasad Chakravarti, 1933. *India and Java: Inscriptions.* Calcutta: Greater India Society, p. 43
27. Bhavabhuti, John Pickford, trad., 1871. *Maha-Vira-Charita: The Adventures of the Great Hero Rama.* Londra: Trübner & Co., p. 75
28. Sengupta, Nitish, 2011. *Land of Two Rivers: A History of Bengal from the Mahabharata to Mujib.* New Delhi: Penguin India, p. 40
29. Ibid.
30. Sharma, Shanta Rami, 2001. „Evolution of Deities and Syncretism in Rajasthan, c. a.d. 600–1000: The Dynamics and Material Implications". *Indian Historical Review,* vol. 28, p. 20
31. Kielhorn, F., 1896–1987. „Khalimpur Plate of Dharmapaladeva". În E. Hultzsch, editor, *Epigraphia Indica,* vol. 4. Calcutta: Office of the Superintendent of Government Printing, India, p. 248
32. Judd, Steven, 2008. „Reinterpreting al-Walid b. Yazid". *Journal of the American Oriental Society,* vol. 128, nr. 3, pp. 439–458
33. Teofil din Edesa, Robert G. Hoyland, trad., 2011. *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam.* Liverpool: Liverpool University Press, p. 246
34. Ibid., p. 253
35. Ibid., p. 256
36. Ibid., p. 270
37. Al-Shaybani, Majid Khadduri, trad., 2001. *The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press
38. Al-Mawardi, Asadullah Yate, trad., 1996. *Al-Akham as-Sultaniyyah: The Laws of Islamic Governance.* Londra: Ta-Ha, p. 28
39. Bostom, Andrew G., editor, 2008. *The Legacy of Jihad: Islamic Holy War and the Fate of Non-Muslims.* Amherst, NY: Prometheus, p. 193
40. Ibid., p. 190
41. Cooperson, Michael, 2005. *Al-Ma'mun.* Londra: Oneworld, pp. 40–41
42. Mahal, Talab Sabbar, 2015. *The Manners, Norms, and Customs (Rusoom) of the House of Governance in the First Age (Era) of the Abbasid Caliphate, 750–865 AD.* New York: Xlibris, p. 94. „Amir al-Mu'minin" sau „conducătorul credincioșilor" era un titlu tradițional adoptat de mulți califi.
43. Al-Tabari, C.E. Bosworth, trad., 1989. *The History of al-Tabari,* vol. 30*, The Abbasid Caliphate in Equilibrium.* Albany, NY: State University of New York Press, p. 100
44. Ibid., p. 116
45. Ibid., p. 102

46. Al-Tabari, C.E. Bosworth, trad., 1987. *The History of al-Tabari,* vol. 32, *The Reunification of the Abbasid Caliphate.* Albany, NY: State University of New York Press, pp. 55–56
47. Waines, David, 1977. „The Third Century Internal Crisis of the Abbasids". *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* vol. 20, nr. 3, p. 285
48. Al-Tabari, David Waines, trad., 1992. *The History of al-Tabari,* vol. 36, *The Revolt of the Zanj.* Albany, NY: State University of New York Press, p. 132
49. Shatzmiller, Maya, 1994. *Labour in the Medieval Islamic World.* Leiden: Brill, pp. 56–57. Stansfield, Gareth, 2007. *Iraq: People, History, Politics.* Cambridge: Polity Press, p. 96
50. Russell, Josiah, 1972. „Population in Europe, 500–1500". În Carlo M. Cipolla, editor, *The Fontana Economic History of Europe,* vol. 1, *The Middle Ages.* Londra: Fontana, pp. 25–70
51. Rogers, Clifford J., 2014. „Carolingian Cavalry in Battle: The Evidence Reconsidered". În Simon John și Nicholas Morton, editori, *Crusading and Warfare in the Middle Ages: Realities and Representations.* Farnham: Ashgate, pp. 1–12
52. Scholz, Bernhard Walter și Barbara Rogers, trad., 1970. *Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories.* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press
53. Cave, Roy C. și Herbert H. Coulson, 1936. *A Source Book for Medieval Economic History.* Milwaukee, WI: Bruce Publishing, p. 151
54. Grant, A.J., editor, 1907. *Early Lives of Charlemagne by Eginhard and the Monk of St. Gall.* Londra: Chatto and Windus, p. 111
55. Ibid., p. 113
56. Ibid., p. 114
57. Treadgold, Warren, 1997. *A History of the Byzantine State and Society.* Stanford, CA: Stanford University Press, p. 436
58. Ibn Fadlan, Paul Lunde și Caroline Stone, trad., 2012. *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North.* Londra: Penguin
59. Nelson, Janet L., trad., 1991. *The Annals of St-Bertin: Ninth-Century Histories,* vol. 1. Manchester: Manchester University Press, p. 50
60. Robinson, James Harvey, editor, 1904. *Readings in European History,* vol. 1, *From the Breaking up of the Roman Empire to the Protestant Revolt.* Boston, MA: Ginn & Company, p. 159
61. Nelson, Janet L., trad., 1991. Op. cit., p. 52
62. Landes, Richard, 2000. „The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Historiography, Medieval and Modern". *Speculum,* vol. 75, nr. 1, p. 103
63. Hung, Hing Ming, 2013. *Li Shi Min, Founding the Tang Dynasty: The Strategies That Made China the Greatest Empire in Asia.* New York: Algora, p. 176

Capitolul 10. Tsunamiul mongol

1. Deng, Gang, 1997. *Chinese Maritime Activities and Socioeconomic Development, cca 2100 BC–1900 AD.* Westport, CT: Greenwood Press, p. 70
2. Lo, Jung-Pang, Bruce A. Elleman, editori, 2012. *China as a Sea Power, 1127–1368: A Preliminary Survey of the Maritime Expansion and Naval Exploits of the Chinese People during the Southern Song and Yuan Periods.* Singapore: NUS Press, p. 57. Lo, Jung-Pang, 1955. „The Emergence of China as a Sea Power during the Late Sung and Early Yuan Periods". *The Far Eastern Quarterly,* vol. 14, nr. 4, pp. 489–503. Hall, Kenneth R., 2011. *A History of Early Southeast Asia: Maritime Trade and Societal Development, 100–1500.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield, pp. 331–332.

Chenzhen, Shou, 2002. *Tushuo zhongguo haijun shi* [*O istorie ilustrată a marinei chineze*]. Fuzhou: Fujian Education Press, pp. 17–30
3. Anderson, James, 2007. *The Rebel Den of Nuùng Trí Cao: Loyalty and Identity along the Sino-Vietnamese Frontier.* Seattle, WA: University of Washington Press, pp. 88–118
4. Broadberry, Stephen și colab., 2017. „China, Europe and the Great Divergence: A Study in Historical National Accounting, 980–1850". University of Oxford *Discussion Papers in Economic and Social History*, nr. 155. Preluat de pe: https://www.economics.ox.ac.uk/materials/working_papers/. . ./155aprilbroadberry.pdf
5. Chen, Guanwei și Chen Shuguo, 2015. „State Rituals". În John Lagerwey și Pierre Marsone, editori, *Modern Chinese Religion I: Song-Liao-Jin-Yuan (960–1368 AD),* vol. 1. Leiden: Brill, p. 152
6. Wang, Yuan-kang, 2011. *Harmony and War: Confucian Culture and Chinese Power Politics.* New York: Columbia University Press, p. 34
7. Ibid., pp. 60–61
8. Ibid., p. 63
9. Ibid., p. 61
10. Mote, Frederick W., 2003. *Imperial China, 900–1800.* Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 71
11. Twitchett, Denis și Klaus-Peter Tietze, 1994. „The Liao". În Herbert Franke și Denis Twitchett, editori, *The Cambridge History of China,* vol. 6, *Alien Regimes and Border States, 907–1368.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 122
12. Wang, Yuan-kang, 2011. Op. cit., p. 63
13. Smith, Paul J., 1991. *Taxing Heaven's Storehouse: Horses, Bureaucrats, and the Destruction of the Sichuan Tea Industry, 1074–1224.* Cambridge, MA: Council on East Asian Studies, Harvard University, p. 16
14. Manyard, Kevin, 2013. „Yuan Haowen's June 12th, 1233 –Crossing North: Three Verses". *Welling out of Silence,* vol. 2, nr. 2. Preluat de pe: http://poetrychina.net/wp/welling-magazine/yuan-haowen-three-verses
15. McLaren, Anne, 2011. „Challenging Official History in the Song and Yuan Dynasties: The Record of the Three Kingdoms". În Lucille Chia și Hilde de Weerdt, editori*, Knowledge and Text Production in an Age of Print: China, 900–1400.* Leiden: Brill, p. 333
16. Broadberry, Stephen și colab., 2017. Op. cit., p. 26
17. Dawson, Cristofor, 1980. *Mission to Asia*. Toronto: University of Toronto Press, p. 86
18. Roger de Apulia, János M. Bak și Martyn Rady, trad., 2010. *Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*. Budapesta: Central European University Press, pp. 201, 209
19. Müller-Mertens, Eckhard, 1999. „The Ottonians as Kings and Emperors". În Timothy Reuter, editor, *The New Cambridge Medieval History: Volume III, c. 900–c. 1024,* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 233–267
20. Lees, Jay T., 2013. „David Rex Fidelis? Otto the Great, the Gesta Ottonis, and the Primordia Coenobii Gandeshemensis". În Phyllis R. Brown și Stephen L. Wailes, editori, *A Companion to Hrotsvit of Gandersheim (fl. 960): Contextual and Interpretive Approaches.* Leiden: Brill, p. 215
21. Liudprand de Cremona, Paolo Squatriti, trad., 2007. *The Complete Works of Liudprand of Cremona.* Washington, DC: The Catholic University of America Press, p. 219
22. Ibid., pp. 220–221

23. Mastnak, Tomaž, 2002. *Crusading Peace: Christendom, the Muslim World, and Western Political Order.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 37
24. Fletcher, Richard, 2003. *The Cross and the Crescent: Christianity and Islam from Muhammad to the Reformation.* Londra: Allen Lane, p. 123
25. Coleman, David, 2006. „Migration as a Primary Force in Human Population Processes". În Graziella Caselli și colab., editori, *Demography: Analysis And Synthesis. A Treatise in Population Studies.* Amsterdam: Elsevier, pp. 34–35
26. Gieysztor, Aleksander, 1987. „Trade and Industry in Eastern Europe before 1200". În M.M. Postan și Edward Miller, editori, *The Cambridge Economic History of Europe,* vol. 2, *Trade and Industry in the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 485–492
27. Constantin al VII-lea Porfirogenetul, R.J.H. Jenkins, trad., 1967. *De Administrando Imperio.* Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies
28. Comnena, Anna, E.R.A. Sewter, trad., 1969. *The Alexiad.* Harmondsworth: Penguin, p. 157
29. Choniates, Niketas, Harry J. Magoulias, trad., 1984. *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates.* Detroit, MI: Wayne State University Press
30. Poly, Jean-Pierre, 1997. „Europe in the Year 1000". În Robert Fossier, editor, *The Cambridge Illustrated History of the Middle Ages: Volume II, 950–1250.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 23
31. Neocleous, Savvas, 2009. „Is the Contemporary Latin Historiography of the First Crusade and Its Aftermath «Anti-Byzantine»?" În de Savvas Neocleous, editor, *Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium.* Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, pp. 32–50
32. Peacock, A.C.S., 2015. *The Great Seljuk Empire.* Edinburgh: Edinburgh University Press, p. 46
33. Ibid., p. 33
34. Korobeinikov, Dimitri, 2013. „«The King of the East and the West»: The Seljuk Dynastic Concept and Titles in the Muslim and Christian Sources". În A.C.S. Peacock și Sara Nur Yildiz, editori*, The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East.* Londra: I.B. Tauris, p. 73
35. Canard, Marius, 1947. „L'impérialisme des Fatimides et leur propaganda". *Annales de l'institute d'études orientales,* vol. 6, pp. 180–186
36. Black, Antony, 2011. *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present.* Edinburgh: Edinburgh University Press, p. 46
37. Peacock, A.C.S., 2015. Op. cit., p. 61
38. Ibid., p. 72
39. Karsh, Efraim, 2006. *Islamic Imperialism: A History.* New Haven, CT: Yale University Press, p. 73
40. Meenakshisundararajan, A., 2009. „Rajendra Chola's Naval Expedition and the Chola Trade with Southeast and East Asia". În Hermann Kulke și colab., editori, *Nagapattinam to Suvarnadwipa: Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia.* Singapore: ISEAS, pp. 174–175
41. Bilhana, Georg Bühler, editor, 1875. *The Vikramankadevacharita: A Life of King Vikramaditya-Tribhuvanamalla of Kalyana Composed by his Vidyapati Bilhana.* Mumbai (Bombay): Government Central Book Depôt, p. 12
42. Kahlana, Jogesh Chunda Dutt, trad., 1887. *Kings of Kashmira: Being a Translation of the Sanskrita Work Rajatarangini of Kahlana Pandita,* vol. 2. Calcutta: J. C. Dutt, p. 17
43. Ibid., pp. 9, 12, 15

44. Spencer, George W., 1976. „The Politics of Plunder: The Cholas in Eleventh-Century Ceylon“. *Journal of Asian Studies,* vol. 35, nr. 3, pp. 405–419
45. Lo, Jung-Pang, Bruce A. Elleman, editor, 2012. Op. cit., p. 11
46. Bilhana, Georg Bühler, trad., 1875. Op. cit., p. 15
47. Ibid., p. 44
48. Wink, André, 1997. *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World,* vol. 2, *The Slave Kings and the Islamic Conquest, 11th–13th Centuries.* Leiden: Brill, p. 146
49. Nizami, K.A., 1998. „The Ghurids“. În M.S. Asimov și C.E. Bosworth, editori, *History of Civilizations of Central Asia,* vol. 4, partea 1, *The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century: The Historical, Social and Economic Setting.* Paris: UNESCO, p. 188
50. Hirth, F., 1885. *China and the Roman Orient: Researches into Their Ancient and Mediaeval Relations as Represented in Old Chinese Records.* Leipzig: Georg Hirth, p. 62
51. Robinson, I.S., editor, 2004. *The Papal Reform of the Eleventh Century: Lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII.* Manchester: Manchester University Press, pp. 8, 11
52. Thatcher, Oliver J. și Edgar H. McNeal, editori, 1905. *A Source Book for Mediaeval History: Selected Documents Illustrating the History of Europe in the Middle Age.* New York: Charles Scribner's Sons, p. 516
53. Joinville and Villehardouin, Caroline Smith, trad., 2008. *Chronicles of the Crusades.* Londra: Penguin, p. 10
54. Martin, M.E., 1980. „The Venetian-Seljuk Treaty of 1220“. *English Historical Review,* vol. 95, nr. 375, pp. 321–330
55. Jackson, Peter, 2005. *The Mongols and the West, 1221–1410.* Harlow: Longman, p. 131
56. Dawson, Cristofor, 1980. Op. cit., p. 76
57. Lamouroux, Christian, 1997. „Geography and Politics: The Song-Liao Border Dispute of 1074/75“. În Sabine Dabringhaus și Roderich Ptak, editori, *China and Her Neighbours.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 1–28
58. Chang, Yachin, 1975. „Chenkuo yu Song Liao hua jie jiaoshi [Shen Kua și negocierile dintre Sung și Liao în privința graniței]“. *Shihi,* vol. 12, pp. 10–25
59. Fenby, Jonathan, 2015. *The Dragon Throne: China's Emperors from the Qin to the Manchu.* Londra: Quercus, p. 167
60. Liu, Shi-Yee, 2010. „Epitome of National Disgrace: A Painting Illuminating Song-Jin Diplomatic Relations“. *Metropolitan Museum Journal,* vol. 45, pp. 55–82

Capitolul 11. Înghesuiți în întuneric

1. Panofsky, Erwin, 1960. *Renaissance and Renascences in Western Art,* vol. 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell, p. 10
2. Qian, Weihong și Yafen Zhu, 2002. „Little Ice Age Climate near Beijing, China, Inferred from Historical and Stalagmite Records“. *Quaternary Research,* vol. 57, nr. 1, pp. 109–19. Sussman, George D., 2011. „Was the Black Death in India and China?“ *Bulletin of the History of Medicine,* vol. 85, nr. 3, pp. 319–355
3. Topsfield, L.T., 1975. *Troubadours and Love.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 251
4. McGrade, Arthur Stephen și colab., editori, 2001. *The Cambridge Translations of Medieval Philosophical Texts,* vol. 2, *Ethics and Political Philosophy.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 331
5. Jarrett, Bede, 1968. „Social Theories in the Middle Ages, 1200–1500“. Londra: Frank Cass, p. 185

6. Mattingly, Garrett, 1955. „Renaissance Diplomacy". Boston, MA: Houghton Mifflin, p. 42
7. Commynes, Philippe de, 1817. *The Historical Memoirs of Philip de Comines.* Londra: J. Davis, pp. 54–55
8. Boone, Rebecca Ard, 2007. *War, Domination, and the „Monarchy of France": Claude de Seyssel and the Language of Politics in the Renaissance.* Leiden: Brill, p. 53
9. Der Derian, James, 1987. *On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement.* Oxford: Blackwell, p. 2
10. Modelski, George și Sylvia Modelski, editori, 1998. *Documenting Global Leadership.* Basingstoke: Macmillan, pp. 27, 20–21
11. Fubini, Riccardo, 1996. „The Italian League and the Policy of the Balance of Power at the Accession of Lorenzo de' Medici". În Julius Kirshner, editor, *The Origins of the State in Italy, 1300–1600.* Chicago, IL: University of Chicago Press, p. 195
12. Commynes, Philippe de, 1817. Op. cit., p. 222
13. Gieyztor, Aleksander, 1998. „The Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, 1370–1506". În Cristofor Allmand, editor, *The New Cambridge Medieval History: Volume VII, c. 1415–c. 1500.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 728
14. Babinger, Franz, 1978. *Mehmed the Conqueror and His Time.* Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 235
15. Kiss, Tamás, 2016. „Cyprus in Ottoman and Venetian Political Imagination, c. 1489–1582". Disertație pentru doctorat nepublicată, Central European University, p. 155. Preluat de pe: www.etd.ceu.hu/2016/kiss_tamas.pdf
16. Setton, Kenneth M., 1978. *The Papacy and the Levant* (1204–1571), vol. 2. Philadelphia, PA: The American Philosophical Society, p. 301
17. Kritovulus, Charles T. Riggs, trad., 1970. *History of Mehmed the Conqueror.* Westport, CT: Greenwood Press, p. 185
18. Guilmartin, John Francis, 2003. *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century.* Londra: Conway Maritime, pp. 102–104
19. Gosh, Pika, 2005. *Temple to Love: Architecture and Devotion in Seventeenth-Century Bengal.* Bloomington, IN: India University Press, p. 86
20. Roy, Kaushik, 2015. *Warfare in Pre-British India, 1500 BCE to 1740 CE.* Abingdon: Routledge
21. Sewell, Robert, 1900. *A Forgotten Empire (Vijayanagar): A Contribution to the History of India.* Londra: Swan Sonnenschein & Co., p. 88
22. Ibid., p. 82
23. Wagoner, Phillip B., 1996. „«Sultan among Hindu Kings»: Dress, Titles, and the Islamicization of Hindu Culture at Vijayanagara". *Journal of Asian Studies,* vol. 55, nr. 4, pp. 851–880
24. Verma, H.N. și Amrit Verma, 1992. *100 Great Indians through the Ages.* Campbell, CA: GIP Books, p. 163
25. Stein, Burton, 1982. „Vijayanagara, c. 1350–1564". În Tapan Raychaudhuri și Irfan Habib, editori, *The Cambridge Economic History of India: Volume 1, c. 1200–c. 1750.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 117–118
26. Anon., 2009. *Great Monuments of India.* Londra: Dorling Kindersley, p. 133
27. Stein, Burton, 1982. Op. cit., p. 117
28. Langlois, John D., Jr, 1981. „Introduction". În John Langlois, editor, *China under Mongol Rule.* Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 3–4
29. Rossabi, Morris, 1994. „The Reign of Khublai Khan". În Herbert Franke și Denis Twichett, editori, *The Cambridge History of China,* vol. 6, *Alien Regimes and Border States, 907–1368.*

Cambridge: Cambridge University Press, pp. 455, 457
30. McCausland, Shane, 2011. *Zhao Mengfu: Calligraphy and Painting for Khubilai's China.* Hong Kong: Hong Kong University Press, pp. 287–288
31. Schurmann, Herbert Franz, 1956. *Economic Structure of the Yüan Dynasty: Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan Shih.* Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 325–330
32. Levathes, Louise, 1996. *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405–1433.* New York: Oxford University Press, p. 88
33. Tsai, Shih-shan Henry, 1996. *The Eunuchs in the Ming Dynasty.* New York: State University of New York Press, p. 142
34. Hybel, Alex Roberto, 2010. *The Power of Ideology: From the Roman Empire to Al-Qaeda.* Abingdon: Routledge, p. 39
35. Levathes, Louise, 1996. Op. cit., p. 169
36. Li, Kangying, 2010. *The Ming Maritime Trade Policy in Transition, 1368 to 1567.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. Levathes, Louise, 1996. Op. cit.
37. Ebrey, Patricia și Anne Walthall, 2006. *Pre-Modern East Asia to 1800: A Cultural, Social, and Political History.* Boston, MA: Wadsworth, p. 257
38. McCullough, Helen Craig, trad., 1959. *The Taiheiki: A Chronicle of Medieval Japan.* New York: Columbia University Press, p. 214
39. Rawski, Evelyn S., 2015. *Early Modern China and Northeast Asia: Cross-Border Perspectives.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 211–212
40. Dombrowski, Franz Amadeus, 1985. *Ethiopia's Access to the Sea.* Leiden: E.J. Brill, p. 14
41. Roland, Oliver și Anthony Atmore, 2001. *Medieval Africa, 1250–1800.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 199
42. Dunn, Ross E., 2005. *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the 14th Century.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 127
43. Mlambo, Alois S., 2014. *A History of Zimbabwe.* Cambridge: Cambridge University, pp. 22–23. Marks, Shula și Richard Gray, 1975. „Southern Africa and Madagascar". În Richard Gray, editor, *The Cambridge History of Africa: Volume 4, from c. 1600 to c. 1790.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 385–393
44. Roland, Oliver și Anthony Atmore, 2001. Op. cit., p. 141
45. Maret, Pierre de, 2013. „Recent Farming Communities and States in the Congo Basin and its Environs". În Peter Mitchell și Paul Lane, editori, *The Oxford Handbook of African Archaeology.* Oxford: Oxford University Press, pp. 876–878
46. Levtzion, Nehemia, 1977. The Western Maghrib and Sudan. În Roland Oliver, editor, *The Cambridge History of Africa: Volume 3, from c. 1050 to c. 1600.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 421
47. McEwan, Gordon F., 2006. *The Incas: New Perspectives.* Santa Barbara, CA: ABC-Clio, pp. 95–96
48. Bierhorst, John, 2011. „Translating an Esoteric Idiom: The Case of Aztec Poetry". În Brian Swann, editor, *Born in the Blood: On Native American Translation.* Lincoln, NE: University of Nebraska Press, p. 383. „Vâlvătaie" era cuvântul poetic folosit de azteci pentru „bătălie".
49. Covey, R. Alan, 2006. *How the Incas Built Their Heartland: State Formation and the Innovation of Imperial Strategies in the Sacred Valley, Peru.* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, p. 169
50. Rostworowski de Diez Canseco, María, 1999. *History of the Inca Realm.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 41

51. Vega, Garcilasso de la, Clements R. Markham, trad., 1869. *First Part of the Royal Commentaries of the Yncas,* vol. 1. Londra: Hakluyt Society, p. 90
52. Bauer, Brian S., 1992. *The Development of the Inca State.* Austin, TX: University of Texas Press

Capitolul 12. O nouă epocă a cuceririi islamice

1. Broadberry, Stephen, 2016. „The Great Divergence in the World Economy: Long-Run Trends of Real Income". În Joerg Baten, editor*, A History of the Global Economy: From 1500 to the Present.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 37. Allen, Robert C., 2001. „The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War". Explorations. În *Economic History,* vol. 38, nr. 4, pp. 411–447. De Vries, Jan, 1984. *European Urbanization, 1500–1800*. Londra: Methuen
2. Palabiyik, Mustafa Serdar, 2012. „The Changing Ottoman Perception of War: From the Foundation of the Empire to Its Disintegration". În Avery Plaw, editor, *The Metamorphosis of War.* Amsterdam: Rodopi, p. 130
3. Bostan, Idris, 2007. *Ottoman Maritime Arsenals and Shipbuilding Technology in the 16th and 17th Centuries.* Manchester: Foundation for Science, Technology and Civilization, p. 3. Preluat de pe: http://www.muslimheritage.com/article/ottoman-maritime-arsenals-and-shipbuilding-technology-16th-and-17th-centuries
4. Forster, Edward Seymour, trad., 2005. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554–1562.* Baton Rouge, LA: Louisiana State University Press
5. Faroqhi, Suraiya, 2014. *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Period.* Londra: I.B. Tauris, pp. 129–142. Zilfi, Madeline C., 2010. *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Di*fference*.* New York: Cambridge University Press
6. Braudel, Fernand, 1995. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* vol. 2. Berkeley, CA: University of California Press, p. 882
7. Berument, Hakan și Asli Günay, 2004. „Inflation Dynamics and Its Sources in the Ottoman Empire, 1586–1913". *Turkish Economic Association Discussion Paper* 2004/3. Preluat de pe: https://ideas.repec.org/p/tek/wpaper/2004-3.html
8. Savory, Roger, 1980. *Iran under the Safavids.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 29. Șiiții duodecimali credeau că Allah l-a ascuns pe al doisprezecelea și ultimul dintre imami – lideri spirituali și politici decretați pe cale divină succesorii profetului Mahomed –, care avea să apară ca Mahdi, pentru a elibera lumea în Ziua Judecății.
9. Dale, Stephen F., 2010. *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals.* New York: Cambridge University Press, p. 78
10. Savory, Roger, 1980. Op. cit., pp. 2–3, 33
11. Rayfield, Donald, 2016. „The Greatest King among Poets, the Greatest Poet among Kings". În Hans-Christian Günther, editor, *Political Poetry across the Centuries.* Leiden: Brill, p. 55
12. Mitchell, Colin P., 2009. *The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric.* Londra: I.B. Tauris, pp. 94, 89
13. Nicoll, Fergus, 2009. *Shah Jahan.* New Delhi: Penguin, p. 168
14. Chick, H., trad., 2012. *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries,* vol. 1. Londra: I.B. Tauris, p. 74
15. Eskander Beg Monshi, Roger M. Savory, trad., 1978. *History of Shah Abbas the Great.* Boulder, CO: Westview Press

16. Abul Fazl-i-Allami, H.S. Jarrett, trad., 1894. *The Ain I Akbari,* vol. 3. Calcutta: Asiatic Society of Bengal, p. 382
17. Ibid., pp. 235–243
18. Ibid., p. 399
19. Major, Andrea, 2012. *Slavery, Abolitionism and Empire in India, 1772–1843.* Liverpool: Liverpool University Press, pp. 26–27
20. Edwardes, S.M. și H.L.O. Garrett, 1995. *Mughal Rule in India.* New Delhi: Atlantic Publishers, p. 265
21. MacDougall, Philip, 2014. *Naval Resistance to Britain's Growing Power in India, 1660–1800: The Saffron Banner and the Tiger of Mysore.* Woodbridge: Boydell Press, p. 30
22. Dalrymple, William, 2016. „The Beautiful, Magical World of Rajput Art". *New York Review of Books* (24 noiembrie)
23. Ibid.
24. Swope, Kenneth M, 2015. „Bringing in the Big Guns: On the Use of Artillery in the Ming–Manchu War". În Kaushik Roy și Peter Lorge, editori, *Chinese and Indian Warfare: From the Classical Age to 1870.* Abingdon: Routledge. p. 136
25. Dardess, John W., 1972. „The Late Ming Rebellions: Peasants and Problems of Interpretation". *Journal of Interdisciplinary History,* vol. 3, nr. 1, pp. 103–117
26. Meng, Huiying, 2011. „Characteristics of Shamanism of the Tungusic Speaking People". În Xisha Ma și Huiying Meng, editori, *Popular Religion and Shamanism.* Leiden: Brill, p. 402
27. Ibid., p. 405
28. Swope, Kenneth M., 2014. *The Military Collapse of China's Ming Dynasty, 1618–44.* Abingdon: Routledge, pp. 214–215
29. Wakeman, Frederic, Jr, 1986. *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China.* Berkeley, CA: University of California Press, pp. 175–225
30. Meng, Huiying, 2011. Op. cit., p. 405
31. Schottenhammer, Angela, 2010. „Characteristics of Qing China's Maritime Trade Policies, Shunzi through Qianlong Reigns". În Angela Schottenhammer, editor, *Trading Networks in Early Modern East Asia.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 111
32. Liu, Xiaoyuan, 2004. *Frontier Passages: Ethnopolitics and the Rise of Chinese Communism, 1921–1945.* Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, p. 16
33. Johnston, Alastair Iain, 1995. *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History.* Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 217–230
34. Giersch, C. Patterson, 2006. *Asian Borderlands: The Transformation of Qing China's Yunnan Frontier.* Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 49–50
35. Geary, D. Norman și colab., 2003. *The Kam People of China: Turning Nineteen.* Londra: RoutledgeCurzon, p. 13
36. Li, Guo-rong, 2009. „Arhivele dinastiei Qing: Împăratul Yongzheng și Taiwan". Lucrare prezentată la primul simpozion internațional organizat de Palace Museums, din Taipei: „The Complexities and Challenges of Rulership – Emperor Yongzheng and His Accomplishments in Time" (4–6 noiembrie) [„Complexitățile și provocările guvernării – împăratul Yongzheng și realizările sale în timp"]
37. Dening, Walter, 1904. *A New Life of Toyotomi Hideyoshi.* Tokyo: Kyöbun-Kwan, p. 320
38. Toby, Ronald P., 1984. *State and Diplomacy in Early Modern Japan: Asia in the Development of the Tokugawa Bakufu.* Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 11

39. Engerman, Stanley L. și João César das Neves, 1997. „The Bricks of an Empire, 1415–1999: 585 Years of Portuguese Emigration“. *Journal of European Economic History,* vol. 26, nr. 3, pp. 471–509
40. Roy, Kaushik, 2011. *War, Culture and Society in Early Modern South Asia, 1740–1849.* Abingdon: Routledge, p. 29. Rowe, William, T., 2009. *China's Last Empire: The Great Qing.* Cambridge, MA: Belknap Press, p. 91
41. Spufford, Margaret, 1995. „Literacy, Trade and Religion in the Commercial Centres of Europe“. În Karel Davids și Jan Lucassen, editori, *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective,* p. 238
42. Despre schimbările climatice, vezi: Zhang, David D. și colab., 2011. „The Causality Analysis of Climate Change and Large-Scale Human Crisis“. PNAS, vol. 108, nr. 42, pp. 17296–17301
43. Vollerthun, Ursula, 2017. *The Idea of International Society: Erasmus, Vitoria, Gentili and Grotius.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 44
44. More, Thomas, Robert M. Adams, trad., 2016. *Utopia.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 14
45. Lamster, Mark, 2010. *Master of Shadows: The Secret Diplomatic Career of the Painter Peter Paul Rubens.* New York: Anchor, p. 169
46. Moratiel Villa, Sergio, 1997. „The Philosophy of International Law: Suárez, Grotius and Epigones“. *International Review of the Red Cross,* vol. 37, nr. 320, pp. 539–552
47. Walton, Izaak, 1858. *Walton's Lives of Dr. John Donne, Sir Henry Wotton, Mr. Richard Hooker, Mr. George Herbert and Dr. Robert Sanderson.* Londra: Henry Washbourne and Co., p. 134
48. Craig, Gordon A. și Alexander L. George, 1990. *Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time.* Oxford: Oxford University Press, p. 13
49. Wicquefort, Abraham de, trad. John Digby, 1716. *The Embassador and His Functions*. Londra: B. Lintott, p. 294
50. Cailes, Michael John, 2012. „Renaissance Ideas of Peace and War and the Humanist Challenge to the Scholastic Just War“. Disertație pentru doctorat nepublicată, University of Exeter, p. 87. Preluat de pe: https://ore.exeter.ac.uk/repository/handle/10036/3683
51. Pocock, J.G.A., 2016. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition.* Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 438
52. Küng, Hans, 1998. *A Global Ethic for Global Politics and Economics.* New York: Oxford University Press, p. 17
53. Schröder, Peter, 2017. *Trust in Early Modern International Political Thought, 1598–1713.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 62
54. Corzo, Teresa și colab., 2014. „Behavioral Finance in Joseph de la Vega's Confusion de Confusiones“. *Journal of Behavioral Finance,* vol. 15, nr. 4, p. 342
55. Beer, George Louis, 1908. *The Origins of the British Colonial System, 1578–1660.* New York: Macmillan, p. 8
56. Wilson, George W., editor, 1964. *Classics of Economic Theory.* Bloomington, IN: Indiana University Press, p. 19
57. Coleman, David, 2000. „Spain“. În Andrew Pettegree, editor, *The Reformation World.* Londra: Routledge, p. 296
58. Knecht, R.J., 1982. *Francis I.* Cambridge: Cambridge University Press
59. Zwierlein, Cornel, 2014. „The Thirty Years' War – A Religious War? Religion and Machiavellism at the Turning Point of 1635“. În Olaf Asbach și Peter Schröder, editori, *The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War.* Farnham: Ashgate, p. 237

60. Riasanovsky, Nicholas V., 2005. *Russian Identities: A Historical Survey.* New York: Oxford University Press, p. 82
61. Clark, Cristofor, 2006. *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947.* Londra: Allen Lane, p. 48
62. Macartney, C.A., editor, 1970. *The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.* Londra: Macmillan, p. 311
63. Lamster, Mark, 2010. Op. cit., p. 137

Capitolul 13. Supremația Occidentului

1. Populația țărilor europene, în milioane: Germania: 55; Insulele Britanice: 50; Imperiul Austriac: 47; Franța: 41; Italia: 34; Spania: 22; Scandinavia: 12; Olanda: 7,5; Belgia: 7; Portugalia: 5. Sursă: McEvedy, Colin și Richard Jones, 1978. *Atlas of World Population History.* New York: Facts on File. Populația coloniilor, în milioane: Britania: 309; Franța: 56; Olanda: 29; Spania: 8,4; Belgia: 8; Portugalia: 6,3; Italia: 5,4; Germania: 3,3. Sursă: Engerman, Stanley L. și Kenneth L. Sokoloff , 2013. „Five Hundred Years of European Colonization: Inequality and Paths of Development". În Cristofor Lloyd și colab., editori, *Settler Economies in World History.* Leiden: Brill, pp. 70–77
2. Dickens, Charles, 1859. *A Tale of Two Cities.* Londra: Chapman and Hall, p. 1
3. Agnus Maddison estimează în dolari internaționali Geary- Khamis din 1990: 566 $ în 1500, 666 $ în 1820 și 6,038 $ în 2000. Bradford De Long estimează în dolari internaționali din 1990: 138 $ în 1500, 195 $ în 1800 și 6,539 $ în 2000. Surse: Maddison, Angus, 2010. „Historical Statistics of the World Economy, 1–2008 AD, table 1". Preluat de pe: www.ggdc.net/maddison/historical_statistics/horizontal-file_02-2010.xls. De Long, J. Bradford., 1998. „Estimating World GDP: One Million BC–Present". Preluat de pe: https://delong.typepad.com/print/20061012_LRWGDP.pdf
4. Cooper, Robert, 2004. *The Breaking of Nations: Order and Chaos in theTwenty-First Century.* Londra: Atlantic Books, p. 78
5. În 1800, populația lumii număra circa 900 de milioane de oameni, din care cel puțin 300 de milioane locuiau în China dinastiei Qing. Rowe, William, T., 2009. *China's Last Empire: The Great Qing.* Cambridge, MA: Belknap Press, p. 91
6. Perdue, Peter C., 2005. *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia.* Cambridge, MA: Belknap Press, p. 501
7. Millward, James A., 1998. *Beyond the Pass: Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia, 1759–1864.* Stanford, CA: Stanford University Press, p. 38
8. Waley-Cohen, Joanna, 2006. *The Culture of War in China: Empire and Military under the Qing Dynasty.* Londra: I.B. Tauris, p. 19
9. Peyrefitte, Alain, 1989. *L'empire immobile, ou le choc des mondes.* Paris: Fayard
10. Backhouse, E. și J.O.P. Bland, 1914. *Annals and Memoirs of the Court of Peking: From the 16th to the 20th Century.* Boston, MA: Houghton Mifflin, pp. 326, 331
11. Yü, Ying-shih, 2016. *Chinese History and Culture,* vol. 2, *Seventeenth Century through Twentieth Century.* New York: Columbia University Press, p. 157
12. Prin această interpretare, Rousseau a dezvoltat „Planul păcii perpetue", al lui Abbéde Saint-Pierre. Vezi: Spector, Céline, 2008. „Le Projet de paix perpé tuelle: De Saint-Pierre à Rousseau". În Rousseau, Jean-Jacques, B. Bachofen și C. Spector, editori, *Principes du droit de la guerre: Écrits sur la paix perpétuelle.* Paris: J. Vrin, pp. 229–294
13. Smith, Adam, 1776. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* vol. 2. Londra: W. Strahan and T. Cadell, p. 84

14. Anon., 1785. *A Collection of All the Treaties of Peace, Alliance, and Commerce, between Great-Britain and Other Powers: From the Treaty Signed at Munster in 1648 to the Treaties Signed at Paris in 1783,* vol. 3. Londra: J. Debrett, p. 179
15. Anon., 1785. Op. cit., vol. 2, p. 5
16. Paine, Thomas, Moncure Daniel Conway, editor, 1894. *The Writings of Thomas Paine,* vol. 1. New York: G.P. Putnam's Sons, p. 170
17. Harris, James Howard, al III-lea conte de Malmesbury, editor, 1844. *Diaries and Correspondence of James Harris, 1st Earl of Malmesbury,* vol. 3. Londra: Richard Bentley, p. 353
18. Wulf, Andrea, 2015. *The Invention of Nature. The Adventures of Alexander von Humboldt, the Lost Hero of Science.* Londra: Hodder & Stoughton, p. 44
19. Pitt, William, R. Coupland, editor, 1915. *The War Speeches of William Pitt the Younger.* Oxford: Clarendon Press, pp. xi–xii
20. O'Meara, Barry E., 1822. *Napoleon in Exile; or, A Voice from St. Helena: The Opinions and Reflections of Napoleon on the Most Important Events of His Own Life and Government, in His Own Words*, vol. 1. Londra: W. Simpkin and R. Marshall, p. 263. Anon., 1817. *Manuscript Transmitted from St. Helena, by an Unknown Channel.* Londra: John Murray, p. 45
21. Thiers, M.A., D. Forbes Campbell, trad., 1845. *History of the Consulate and the Empire of France under Napoleon,* vol. 4. Londra: Henry Colburn, p. 157
22. Nicassio, Susan Vandiver, 2009. *Imperial City: Rome under Napoleon.* Chicago, IL: University of Chicago Press, p. 31
23. Walter, Jakob, Marc Raeff , editor, 1991. *The Diary of a Napoleonic Foot Soldier.* New York: Doubleday
24. Zamoyski, Adam, 2007. *Rites of Peace: The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna.* Londra: HarperPress, p. 221
25. Nicolson, Harold, 1946. *The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity, 1812–1822.* Londra: Constable, p. 292
26. Zamoyski, Adam, 2007. Op. cit., p. 250
27. Ibid., p. 265
28. Steinberg, Jonathan, 2011. *Bismarck: A Life.* Oxford: Oxford University Press, pp. 180–181
29. Taylor, A.J.P., 1967. *Bismarck.* New York: Vintage, p. 264
30. Bismarck, Otto von, A.J. Butler, trad., 1898. *Bismarck, the Man and the Statesman: Being the Reflections and Reminiscences of Otto Prince von Bismarck,* vol. 2. Londra: Smith, Elder &. Co., p. 289
31. Blattman, Cristofor și colab., 2002. „Who Protected and Why? Tariffs the World Around, 1870–1938". Lucrare prezentată la Conferința despre economia politică a globalizării, Trinity College, Dublin. Preluat de pe: https://pdfs.semanticscholar.org/50d9/32085c399cf4913423846d54b690ff01d186.pdf
32. Hobson, J.A., 1902. *Imperialism: A Study.* Londra: James Nisbet & Co., p. 85
33. Wilde, Oscar, 2000. *The Collected Poems of Oscar Wilde.* Ware: Wordsworth Editions, p. 5
34. Bülow, Bernhard von, Richard Hacken, trad., 2010. „Hammer and Anvil Speech before the Reichstag". În Richard Hacken, editor, *World War I Document Archive.* Preluat de pe: http://net.lib.byu.edu/estu/wwi/1914m/buloweng.html.bak
35. Mahan, A.T., 1918. *The Interest of America in Sea Power, Present and Future.* Boston: Little, Brown and Company, p. 4
36. De fapt, la izbucnirea Primului Război Mondial, Italia a rămas neutră, abia mai târziu, în 1915, trecând de partea Marii Britanii, Franței și Rusiei. Totuși, Germania s-a putut folosi de imensele

sale împrumuturi și investiții în infrastructură pentru a atrage Imperiul Otoman într-o alianță, care a fost parafată la începutul lunii august 1914.

37. Wells, H.G., 1914. *The Peace of the World.* Londra: *The Daily Chronicle,* p. 9
38. Rieth, John K., 2014. *Imperial Germany's „Iron Regiment" of the First World War: War Memories of Service with Infantry Regiment 169, 1914–1918.* Canal Winchester, OH: Badgley Publishing, pp. 101, 100
39. Pradt, M. de, 1816. *The Congress of Vienna.* Londra: Samuel Leigh, p. 21
40. Burritt, Elihu, 1854. *Thoughts and Things at Home and Abroad.* Boston, MA: Phillips, Sampson, and Company, pp. 329–333
41. Briggs, Asa și Peter Burke, 2009. *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet.* Cambridge: Polity Press, p. 133
42. Cobden, Richard, 1867. *The Political Writings of Richard Cobden,* vol. 1. Londra: William Ridgway, p. 264
43. Lechner, Frank J. și John Boli, editori, 2015. *The Globalization Reader.* Chichester: Wiley Blackwell, p. 18
44. Mazzini, Giuseppe, 1847. *Address of the Council of the Peoples' International League.* Londra: Palmer and Clayton, p. 12
45. Tolstoi, Lev, Louise și Aylmer Maude, trad., 1907. *The Russian Revolution.* Christchurch: The Free Age Press, p. 1
46. Ibid., p. 31
47. Kessler, Harry, Laird Easton trad., 2011. *Journey to the Abyss: The Diaries of Count Harry Kessler, 1880–1918.* New York: Alfred A. Knopf, p. 867
48. Easton, Laird McLeod, 2002. *The Red Count: The Life and Times of Harry Kessler.* Berkeley, CA: University of California Press, p. 221
49. Kennedy, Paul, 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000.* New York: Random House, p. 208
50. Asada, Sadao, 2007. *Culture Shock and Japanese–American Relations: Historical Essays.* Columbia, MO: University of Missouri Press, p. 107
51. Powaski, Ronald E., 1991. *Toward an Entangling Alliance: American Isolationism, Internationalism, and Europe, 1901–1950.* Westport, CT: Greenwood Press, p. xvi
52. Richardson, James D., editor, 1896. *A Compilation of the Messages and Papers of the Presidents, 1789–1897,* vol. 2. Washington, DC: Government Printing Office, p. 218
53. Randolph, Thomas Jefferson, editor, 1829. *Memoir, Correspondence, and Miscellanies, from the Papers of Thomas Jefferson,* vol. 4. Charlottesville, VA: F. Carr and Co., p. 282
54. Mallory, Daniel, editor, 1844. *The Life and Speeches of the Hon. Henry Clay,* vol. 1. New York: Robert P. Bixby & Co., p. 17
55. Baker, Ray Stannard, 1923. *Woodrow Wilson and World Settlement: Written from His Unpublished and Personal Material,* vol. 1. Londra: William Heinemann, p. 19. Striner, Richard, 2014. *Woodrow Wilson and World War I: A Burden Too Great to Bear.* Lanham, MD: Rowman & Littlefi eld, p. 113
56. Baker, Ray Stannard, 1923. Op. cit., p. 112
57. Humes, James C., 2016. *Presidents and Their Pens: The Story of White House Speechwriters.* Lanham, MD: Hamilton Books, p. 48
58. Ishimaru, Tota, 1936. *Japan Must Fight Britain.* Londra: Hurst & Blackett, p. 161

59. Keynes, John Maynard, 1919. *The Economic Consequences of the Peace.* Londra: Macmillan, pp. 3–4
60. Ibid., pp. 9–10
61. Williams, William Appleman, 1954. „The Legend of Isolationism in the 1920s“. *Science & Society,* vol. 18, nr. 1, p. 16
62. US Department of Commerce, 1930. *Statistical Abstract of the United States.* Washington, DC: US Department of Commerce, p. 486
63. Terkel, Studs, 2005. *Hard Times: An Oral History of the Great Depression.* New York: New Press, pp. 461–462
64. Baynes, Norman H., editor, 1969. *The Speeches of Adolf Hitler: April 1922– August 1939,* vol. 2. Londra: Oxford University Press, p. 1343
65. United Nations, 1945. „Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, preamble“. Preluat de pe: https://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter-all-lang.pdf
66. US Congress, 1945. *Congressional Record. Proceedings and Debates of the 79th Congress,* Washington, DC: Government Printing Office, vol. 91, part 11, p. A3125
67. Charmley, John, 2001. „Churchill and the American Alliance“. *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 11, p. 368
68. US Departments of State and Defense, 1950. „A Report to the National Security Council by the Executive Secretary on United States Objectives and Programs for National Security“ [„Un raport al secretarului executiv către Consiliul de Securitate Națională, privind obiectivele și programele Statelor Unite pentru securitatea națională“]. NSC 68 (14 aprilie), p. 9. Preluat de pe: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/../10-1.pdf
69. Service, Robert, 1995. *Lenin: A Political Life,* vol. 3, *The Iron Ring.* Basingstoke; Macmillan, p. 201. Shachtman, Max, 1931. „Stalin in 1921: More about the Theory of Socialism in One Country Before Lenin’s Death“. *The Militant,* vol. 4, nr. 18, p. 4. Preluat de pe: https://www.marxists.org/archive/shachtma/1931/08/stalin1921.htm
70. Kennan, George, 1946. Telegramă, George Kennan către George Marshall, 22 februarie 1946. Harry S. Truman Administration File, Elsey Papers, Harry S. Truman Presidential Library. Preluat de pe: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/pdf/6-6.pdf
71. Churchill, Winston, David Cannadine, editor, 2007. *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches.* Londra: Penguin, p. 301
72. Spykman, Nicholas J., 2017. *America’s Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power.* Abingdon: Routledge
73. Fukuyama, Francis, 1989. „The End of History?“ *The National Interest,* nr. 16, p. 3
74. Casa Albă, 1991. National Security Strategy of the United States, p. v. Preluat de pe: http://nssarchive.us/national-security-strategy-1991/
75. Departmentul de stat al SUA, 1998. Transcrierea interviului secretarului de stat Madeleine K. Albright pentru postul de televiziune NBC, emisiunea *The Today Show,* with Matt Lauer (19 februarie). Preluat de pe: https://19972001.state.gov/statements/1998/980219a.html
76. Rosecrance, Richard, 1999. *The Rise of the Virtual State: Wealth and Power in the Coming Century.* New York: Basic Books
77. Nye, Joseph S., Jr, 1990. „Soft Power“. *Foreign Policy,* nr. 80, pp. 153–171
78. Secretariatul Comisiei Comunităților Europene, 1973. Declarație privind identitatea europeană. *Bulletin of the European Communities,* nr. 12, p. 120

79. Sobol, Dorothy Meadow, 1998. „Foreign Ownership of U.S. Treasury Securities: What the Data Show and Do Not Show“. *Federal Reserve Bank of New York: Current Issues in Economics and Finance,* vol. 4, nr. 5, p. 2
80. Buchanan, Patrick J., 1999. *A Republic, Not an Empire: Reclaiming America's Destiny.* New York: Regnery, p. 4
81. Cifrele sunt numai pentru SUA. Carroll Roop Daugherty, 1928. „The Development of Horsepower Equipment in the United States“. În C.R. Daugherty și colab., *Power Capacity and Production in the United States.* Washington, DC: Department of the Interior, p. 45. Ristinen, Robert A. și Jack J. Kraushaar, 2006. *Energy and the Environment.* New York: John Wiley, p. 6
82. De Long, J. Bradford, 1998. Op. cit.
83. Riley, James C., 2005. „Estimates of Regional and Global Life Expectancy, 1800–2001“. *Population and Development Review,* vol. 31, nr. 3, pp. 537–542
84. Maddison, Angus, 2010. Op. cit.
85. Hugill, Peter J., 1993. *World Trade since 1431: Geography, Technology, and Capitalism.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, p. 128
86. Union of International Associations, 2013. Historical Overview of Number of International Organizations by Type, 1909–2013. Preluat de pe: https://www.uia.org/sites/uia.org/files/misc_pdfs/stats/Historical_overview_of_number_of_international_organizations_by_type_1909-2013.pdf
87. Voltaire, 1878. *Œuvres complètes de Voltaire*, vol. 12, *Essai sur les mœurs.* Paris: Garnier Frères, p. 430.

Concluzie. Prieteni cu teroarea

1. Streuvels, Stijn, 1916. *In oorlogstijd: Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog.* Den Haag: DBNL, p. 540

Bibliografie suplimentară

Cititorii care sunt interesați să afle mai multe despre oricare dintre subiectele abordate în *O istorie politică a lumii* ar putea găsi următoarea selecție de lucrări recomandate mai utilă decât o listă convențională și lungă a surselor consultate în decursul scrierii acestei cărți. Lucrările au fost enumerate în funcție de perioada pentru care sunt cele mai relevante.

Înainte de 750 î.Hr. (Capitolele 1–2)

Avari, Burjor, 2016. *India: The Ancient Past. A History of the Indian Subcontinent from c. 7000 BCE to CE 1200.* Abingdon: Routledge

Cline, Eric H., 2014. *1177 BC: The Year Civilization Collapsed.* Princeton, NJ: Princeton University Press

Cohen, Raymond și Raymond Westbrook, editori, 2000. *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations.* Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press

Di Cosmo, Nicola, 2002. *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History.* Cambridge: Cambridge University Press

Diehl, Richard A. 2004. *The Olmecs: America's First Civilization.* Londra: Thames & Hudson

George, Andrew, trad., 2003. *The Epic of Gilgamesh: The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian.* Londra: Penguin

Kriwaczek, Paul, 2014. *Babylon: Mesopotamia and the Birth of Civilization.* Londra: Atlantic Books

Morkot, Robert G., 2005. *The Egyptians: An Introduction.* Londra: Routledge

Romer, John, 2013–2015. *A History of Ancient Egypt,* 2 vol. Londra: Penguin

Singh, Sarva Daman, 1997. *Ancient Indian Warfare, with Special Reference to the Vedic Period.* Delhi: Motilal Banarsidass

Singh, Upinder, 2008. *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century.* Delhi: Pearson Longman

Smith, John D., trad., 2009. *The Mahabharata.* Londra: Penguin

Thorp, Robert L., 2006. *China in the Early Bronze Age: Shang Civilization.* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press

750–500 î.Hr. (Capitolul 3)

Aubet, Maria Eugenia, 1993. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade.* Cambridge: Cambridge University Press

Confucius, 1861. *The Analects*. În James Legge, trad., *The Chinese Classics*, vol. 1, *Confucian Analects, The Great Learning, and The Doctrine of the Mean.* Londra: Trübner & Co

Coogan, Michael D. și colab., editori, 2018. *The New Oxford Annotated Bible: New Revised Standard Version with the Apocrypha.* Oxford: Oxford University Press

Frahm, Eckart, editor 2017. *A Companion to Assyria.* Chichester: John Wiley

Grousset, René, 1970. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. New Brunswick NJ: Rutgers University Press

Kuhrt, Amélie, 2007. *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*. Abingdon: Routledge

Lao, Tzu, Arthur Waley, trad., 1997. *Tao Te Ching*. Ware: Wordsworth Editions

Loewe, Michael, și Edward L. Shaughnessy, editori, 1999. *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 BC.* Cambridge: Cambridge University Press

Rolle, Renate, 1989. *The World of the Scythians*. Berkeley, CA: University of California Press

Simpson, St John, și Svetlana Pankova, editori, 2017. *Scythians: Warriors of Ancient Siberia.* Londra: Thames & Hudson

Sun, Tzu, Lionel Giles, trad., 1910. *Sun Tzu on the Art of War: The Oldest Military Treatise in the World*. Londra: Luzac & Co.

500–250 î.Hr. (Capitolul 4)

Adcock, Frank, și D.J. Mosley, 1975. *Diplomacy in Ancient Greece*. Londra: Thames & Hudson

Aristotel, Jonathan Barnes, editor, 1984. *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation*. Princeton, NJ: Princeton University Press

Briant, Pierre, 2002. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire.* Winona Lake, IN: Eisenbrauns

Herodotus, Aubrey de Sélincourt, trad., 2003. *The Histories*. Londra: Penguin

Kagan, Donald, 2005. *The Peloponnesian War: Athens and Sparta in Savage Conflict, 431–404 B*C. Londra: Harper Perennial

Kautilya, R. Shamasastry, trad., 1915. *Kautilya's Arthasastra*. Bangalore: The Government Press
Lewis, Mark Edward, 2007. *The Early Chinese Empires: Qin and Han*. Cambridge, MA: Belknap Press
Platon, Desmond Lee, trad., 2003. *The Republic*. Londra: Penguin
Thapar, Romila, 1997. *Asoka and the Decline of the Mauryas*. Delhi: Oxford University Press
Tucidide, Steven Lattimore, trad., 1998. *The Peloponnesian War.* Indianapolis, IN: Hackett
Wiesehöfer, Josef, 2001. *Ancient Persia: From 550 BC. to 650 AD*. Londra: I.B. Tauris

250–1 î.Hr. (Capitolul 5)

Allen, Charles, 2012. *Ashoka: The Search for India's Lost Emperor*. Londra: Little, Brown
Eilers, Claude, editor, 2009. *Diplomats and Diplomacy in the Roman World.* Leiden: Brill
Freeman, Philip, 2011. *Alexander the Great.* New York: Simon & Schuster
Goldsworthy, Adrian, 2016. *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World*. Londra: Weidenfeld & Nicolson
Grainger, John D., 2017. *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*. Abingdon: Routledge
Liu, Xinru, 2001. „Migration and Settlement of the Yuezhi- Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies". *Journal of World History*, vol. 11, nr. 2, pp. 261–292
Man, John, 2009. *The Terra Cotta Army: China's First Emperor and the Birth of a Nation.* Cambridge, MA: Da Capo Press
Miles, Richard, 2010. *Carthage Must Be Destroyed: The Rise and Fall of an Ancient Civilization*. Londra: Allen Lane
Polybius, Ian Scott-Kilvert, trad., 1979. *The Rise of the Roman Empire*. Harmondsworth: Penguin
Powell, Anton, 2016. *Athens and Sparta: Constructing Greek Political and Social History from 478 BC.* Abingdon: Routledge
Qian, Sima, Raymond Dawson, trad., 2007. *The First Emperor: Selections from the Historical Records.* Oxford: Oxford University Press
Rawlinson, H.G., 1912. *Bactria: The History of a Forgotten Empire.* Londra: Probsthain & Co.
Verstandig, André, 2001. *Histoire de l'empire parthe (250–227): À la découverte d'une civilisation méconnue*. Brussels: Le Cri

1–250 d.Hr. (Capitolul 6)

Dio, Cassius, Earnest Cary, trad., 1917–1927. *Roman History*, vol. 6–9. Cambridge, MA: Harvard University Press
Goldsworthy, Adrian, 2014. *Augustus: From Revolutionary to Emperor.* Londra: Weidenfeld & Nicolson
Harmatta, János și colab., editori, 1994. *History of Civilizations of Central Asia*, vol. 2, *The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to 250 A.D*. Paris: UNESCO
Kim, Hyun Jin, 2016. *The Huns*. Londra: Routledge
Souza, Philip de, și John France, editori, 2008. *War and Peace in Ancient and Medieval History*. Cambridge: Cambridge University Press
Tacitus, Michael Grant, trad., 1996. *The Annals of Imperial Rome*. Londra: Penguin
Veyne, Paul, editor, 1992. *A History of Private Life*, vol. 1, *From Pagan Rome to Byzantium*. Cambridge, MA: Belknap Press

250– 500 d.Hr. (Capitolul 7)

Brent, Allen, 2010. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge: Cambridge University Press

Daryaee, Touraj, 2009. *Sasanid Persia: The Rise and Fall of an Empire*. Londra: I.B. Tauris

Gibbon, Edward, David Womersley, editor, 2000. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire.* Londra: Penguin

Gregory, Timothy E., 2010. A *History of Byzantium*. Chichester: Wiley-Blackwell

Halsall, Guy, 2007. *Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568*. Cambridge: Cambridge University Press

Lewis, Mark Edward, 2009. *China between Empires: The Northern and Southern Dynasties.* Cambridge, MA: Belknap

Marcellinus, Ammianus, Walter Hamilton, trad., 1986. *The Later Roman Empire (A.D. 354–378)*. Harmondsworth: Penguin

Merrills, Andy, și Richard Miles, 2009. *The Vandals*. Chichester: Wiley-Blackwell

Mookerji, Radhakumud, 1989. *The Gupta Empire*. Delhi: Motilal Banarsidass

Norwich, John Julius, 1988. *Byzantium: The Early Centuries*. Londra: Viking

Swartz, Wendy și colab., editori, 2014. *Early Medieval China: A Sourcebook*. New York: Columbia University Press

Wickham, Chris, 2009. *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*. Londra: Allen Lane

Zosimus, James J. Buchanan și Harold T. Davis, trad., 1967. *Historia Nova: The Decline of Rome.* San Antonio, TX: Trinity University Press

500–750 d.Hr. (Capitolul 8)

Abdel Haleem, M.A.S., 2008. *The Qur'an*. Oxford: Oxford University Press

Chen, Jack, W., 2010. *The Poetics of Sovereignty: On Emperor Taizong of the Tang Dynasty.* Cambridge, MA: Harvard University Asia Center

Coe, Michael D., și Stephen D. Houston, 2015. *The Maya*. Londra: Thames & Hudson

Graff, David A., 2002. *Medieval Chinese Warfare: 300–900*. Londra: Routledge

Grigore din Tours, Lewis Thorpe, trad., 1974. *The History of the Franks.* Londra: Penguin

Le Goff, Jacques, 1988. *Medieval Civilization, 400–1500.* Oxford: Basil Blackwell

Maas, Michael, editor, 2005. *The Cambridge Companion to the Age of Justinian.* Cambridge: Cambridge University Press

Maurice, George T. Dennis, trad., 1984. *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy.* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press

Teofil din Edesa, Robert G. Hoyland, trad., 2011. *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*. Liverpool: Liverpool University Press

Wells, Colin, 2006. *Sailing from Byzantium: How a Lost Empire Shaped the World.* New York: Delacorte Press

750–1000 d.Hr. (Capitolul 9)

Barbero, Allesandro, 2004. *Charlemagne: Father of a Continent*. Berkeley, CA: University of California Press

Bennison, Amira K., 2009. *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*. Londra: I.B. Tauris

Clot, André, 2005. *Harun al-Rashid and the World of the Thousand and One Nights*. Londra: Saqi Books

Hawting, G.R., 2000. *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate, AD 661–750*. Londra: Routledge

Hulbert, Homer B., Clarence Norwood Weems, 1999. *The History of Korea*, vol. 1. Richmond: Curzon

Kaldellis, Anthony, 2017. *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade.* New York: Oxford University Press

Lewis, Mark Edward, 2009. *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty*. Cambridge, MA: Belknap Press

Wilson, Peter H., 2016. *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*. Cambridge, MA: Belknap Press

1000–1250 d.Hr. (Capitolul 10)

Asbridge, Thomas, 2010. *The Crusades: The War for the Holy Land.* Londra: Simon & Schuster

Crowley, Roger, 2011. *City of Fortune: How Venice Won and Lost a Naval Empire*. Londra: Faber and Faber

Farooqui, Salma Ahmed, 2011. *A Comprehensive History of Medieval India: Twelfth to the Mid-Eighteenth Century.* Delhi: Longman

Hall, Kenneth R., 2011. *A History of Early Southeast Asia: Maritime Trade and Societal Development, 100–1500*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield

Huffman, Joseph P., 2000. *The Social Politics of Medieval Diplomacy: Anglo-German Relations (1066–1307).* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press

Jackson, Peter, 2005. *The Mongols and the West, 1221–1410*. Harlow: Longman

Joinville și Villehardouin, Caroline Smith, trad., 2008. *Chronicles of the Crusades.* Londra: Penguin

Kaldellis, Anthony, 2017. *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade.* New York: Oxford University Press

Kuhn, Dieter, 2009. *The Age of Confucian Rule: The Song Transformation of China.* Cambridge, MA: Belknap Press

Massie, Suzanne, 1981. *Land of the Firebird: The Beauty of Old Russia*. New York: Simon & Schuster

Morgan, David, 2015. *Medieval Persia, 1040–1797*. Abingdon: Routledge

Peacock, A.C.S., 2015. *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press

Runciman, Steven, 2016. *A History of the Crusades*, 3 vol. Londra: Penguin

Shaffer, Lynda Norene, 1996. *Maritime Southeast Asia to 1500*. Armonk, NY: M.E. Sharpe

Weatherford, Jack, 2005. *Genghis Khan and the Making of the Modern World.* New York: Broadway Books

1250–1500 d.Hr. (Capitolul 11)

Abu-Lughod, Janet, L., 1991. *Before European Hegemony: The World System, A.D. 1250–1350*. New York: Oxford University Press

Crowley, Roger, 2005. *1453: The Holy War for Constantinople and the Clash of Islam and the West*. New York: Hyperion

Dunn, Ross E., 2005. *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the 14th Century*. Berkeley, CA: University of California Press

Erasmus, 2003. *The Complaint of Peace*. New York: Cosimo

Frigo, Daniela, editor, 2000. *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy: The Structure of Diplomatic Practice, 1450–1800.* Cambridge: Cambridge University Press

Huizinga, Johan, 1999. *The Waning of the Middle Ages*. Mineola, NY: Dover Publications

Ibn Battutah, Tim Mackintosh-Smith, editor, 2003. *The Travels of Ibn Battutah.* Londra: Picador

McKissack, Patricia și Frederick, 1994. *The Royal Kingdoms of Ghana, Mali, and Songhay: Life in Medieval Africa.* New York: Henry Holt

Oliver, Roland și Anthony Atmore, 2001. *Medieval Africa, 1250–1800*. Cambridge: Cambridge University Press

Polo, Marco, Ronald Latham, trad., 1958. *The Travels of Marco Polo*. Harmondsworth: Penguin

Rivère de Carles, Nathalie, editor, 2016. *Early Modern Diplomacy, Theatre and Soft Power: The Making of Peace*. Basingstoke: Palgrave Macmillan

Rostworowski de Diez Canseco, María, 1999. *History of the Inca Realm*. Cambridge: Cambridge University Press

Strathern, Paul, 2003. *The Medici: Godfathers of the Renaissance*. Londra: Jonathan Cape

Townsend, Richard F., 2010. *The Aztecs.* Londra: Thames & Hudson

Tuchman, Barbara, 2017. *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*. Londra: Penguin

1500–1750 d.Hr. (Capitolul 12)

Braudel, Fernand, 1992. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, 3 vol. Berkeley, CA: University of California Press

Braudel, Fernand, 1995. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vol. Berkeley, CA: University of California Press

Brook, Timothy, 2010. *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties.* Cambridge, MA: Belknap Press

Dale, Stephen F., 2010. *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals*. New York: Cambridge University Press

Eraly, Abraham, 2004. *The Mughal Throne: The Saga of India's Great Emperors*. Londra: Phoenix

Ferguson, Niall, 2003. *Empire: How Britain Made the Modern World*. Londra: Allen Lane

Finkel, Caroline, 2005. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*. Londra: John Murray

Ginzburg, Carlo, 1980. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press

Kant, Immanuel, Ted Humphrey, trad., 2003. *To Perpetual Peace: A Philosophical Sketch*. Indianapolis, IN: Hackett

Lamster, Mark, 2010. *Master of Shadows: The Secret Diplomatic Career of the Painter Peter Paul Rubens.* New York: Anchor

Machiavelli, Niccolò, Tim Parks, trad., 2011. *The Prince*. Londra: Penguin

MacQuarrie, Kim, 2008. *The Last Days of the Incas.* New York: Simon & Schuster

Madariaga, Isabel de, 2005. *Ivan the Terrible: First Tsar of Russia.* New Haven, CT: Yale University Press

Mancall, Mark, 1984. *China at the Center: 300 Years of Foreign Policy.* New York: Free Press

Mattingly, Garrett, *Renaissance Diplomacy*. Boston, MA: Houghton Mifflin

Newman, Andrew J., 2006. *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. Londra: I.B. Tauris

Norwich, John Julius, 2016. *Four Princes: Henry VIII, Francis I, Charles V, Suleiman the Magnificent and the Obsessions That Forged Modern Europe.* Londra: John Murray

Wilson, Peter H., 2009. *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*. Londra: Allen Lane

1750–2000 d.Hr. (Capitolul 13)

Clark, Cristofor, 2006. *The Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*. Londra: Allen Lane

Clark, Cristofor, 2012. *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. Londra: Allen Lane

Dalrymple, William, 2006. *The Last Mughal. The Fall of a Dynasty, Delhi, 1857.* Londra: Bloomsbury

Dower, John W., 1999. *Embracing Defeat. Japan in the Aftermath of World War II*. Londra: Allen Lane

Figes, Orlando, 1986. *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*. Londra: Jonathan Cape

Frank, Anne, Susan Massotty, trad., 2009. *The Diary of a Young Girl*. Londra: Puffin

Fromkin, David, 2009. *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York: Henry Holt

Gaddis, John Lewis, 2006. *The Cold War*. Londra: Allen Lane

Hopkirk, Peter, 2006. *The Great Game: On Secret Service in High Asia.* Londra: John Murray

Jansen, Marius B., 2000. *The Making of Modern Japan.* Cambridge, MA: Belknap Press

Judt, Tony, 2005. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Londra: Heinemann

Keegan, John, 1998. *The First World War.* Londra: Hutchinson

Kissinger, Henry, 1994. *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster

Knight, Roger, 2013. *Britain against Napoleon: The Organization of Victory, 1793–1815*. Londra: Penguin

Macmillan, Margaret, 2001. *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War.* Londra: John Murray

Polanyi, Karl, 2000. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston, MA: Beacon Press

Rowe, William T., 2009. *China's Last Empire: The Great Qing*. Cambridge, MA: Belknap Press

Steinberg, Jonathan, 2011. *Bismarck: A Life.* Oxford: Oxford University Press

Taylor, A.J.P., 1963. *The Origins of the Second World War*. Londra: Penguin

Troyat, Henri, 2000. *Catherine the Great*. Londra: Phoenix

Weinberg, Gerhard L., 2005. *A World at Arms: A Global History of World War II.* Cambridge: Cambridge University Press

Zamoyski, Adam, 2007. *Rites of Peace: The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna*. Londra: HarperPress

Zimmermann, Warren, 2002. *First Great Triumph: How Five Americans Made Their Country a World Power.* New York: Farrar, Straus and Giroux

General

Anderson, M.S., 1993. *The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919.* Londra: Longman

Diamond, Jared, 2017. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W.W. Norton

Frankopan, Peter, 2017. *The Silk Roads: A New History of the World*. Londra: Bloomsbury

Kennedy, Paul, 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House

Landes, David S., 1999. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor.* New York: W. W. Norton

Parker, Geoffrey, editor, 2005. *The Cambridge History of Warfare*. Cambridge: Cambridge University Press

Pomeranz, Kenneth, 2001. *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press

Ralph, Philip Lee și colab., 1997. *World Civilizations: Their History and Their Culture*. New York: W.W. Norton

Satow, Ernest, Ivor Roberts, editor, 2017. *Satow's Diplomatic Practice.* Oxford: Oxford University Press

Toynbee, Arnold J., D.C. Somervell, editor, 1987. *A Study of History*, 2 vol. Oxford: Oxford University Press

Twitchett, Denis și John K. Fairbank, editori, 1978–2016. *The Cambridge History of China*, 15 vol. Cambridge: Cambridge University Press

Statistici economice și demografice

Pe tot parcursul acestei cărți, am încercat să le ofer cititorilor o idee generală despre dimensiunea populațiilor, economiilor etc., pentru a contextualiza evenimentele politice. Orice astfel de cifre trebuie considerate estimări, indicatori grosieri, nu date exacte. Pentru oricine este interesat de datele demografice și economice istorice, pot recomanda următoarele:

Broadberry, Stephen și colab., 2017. „China, Europe, and the Great Divergence: A Study in Historical National Accounting, 980–1850". *University of Oxford Discussion Papers in Economic and Social History*, nr. 155. Preluat de pe: https://www.economics.ox.ac.uk/materials/working_papers/2839/155 aprilbroadberry.pdf

De Long, J. Bradford, 1998. „Estimating World GDP: One Million BC–Present". Berkeley University. Preluat de pe: https://delong.typepad.com/print/20061012_LRWGDP.pdf

Maddison, Angus, 2010. „Historical Statistics of the World Economy, 1–2008 AD, table 1“. Preluat de pe: www.ggdc.net/maddison/historical_statistics/horizontal-file_02-2010.xls

McEvedy, Colin și Richard Jones, 1978. *Atlas of World Population History*. New York: Facts on File

Mulțumiri

Această carte nu ar fi fost posibilă fără sprijinul universității mele și, după cum poate nu este recunoscut prea des, concetățenilor mei, care rămân susținători indispensabili ai activității noastre de oameni de știință. Ei ne dau voie să avem timpul și libertatea de a citi, gândi și scrie. Aș dori să le mulțumesc în mod deosebit studenților mei, pentru contribuția și răbdarea lor, lui Kit Shepherd, excepționalul meu redactor, pentru meticulozitatea și cunoștințele lui enciclopedice, editorului meu de la Penguin, Laura Stickney, pentru că mi-a oferit posibilitatea de a fi publicat de editura mea favorită, asistentului ei de redacție, Shoaib Rokadiya, care m-a ajutat cu hărțile, lui Lynn Tytgat, pentru că m-a însoțit și încurajat în ultimii ani de explorare și scriere, precum și familiei mele, Ann, Aline și Julia, pentru că mi-a oferit inspirație și încurajare – zi de zi.